

Historien

Silviu Sanie

DIN ISTORIA CULTURII ȘI

RELIGIEI GETO-DACICE

EDITURA UNIVERSITĂȚII „AL. I. CUZA“

Silviu Sanie

**DIN ISTORIA CULTURII ȘI
RELIGIEI GETO-DACICE**

Lucrare elaborată în cadrul
Institutului de Arheologie
al Filialei Iași a Academiei Române

Volum apărut cu sprijinul
FUNDAȚIEI SOROS PENTRU O SOCIETATE DESCHISĂ

Silviu Sanie

**DIN ISTORIA CULTURII ȘI
RELIGIEI GETO-DACICE**

**EDITURA UNIVERSITĂȚII „AL. I. CUZA“
IAȘI – 1995**

Coperta colecției:
MARIUS CRISTIAN

Coperta volumului:
AL. CVASNÂI

Pe coperta I: *Sanctuarul de la Bâta Doamnei – Piatra Neamț.*

Pe coperta IV: *Secvență din imaginea de pe un fragment ceramic de la Dumbrava (com. Clurea, jud. Iași).*

ISBN 973-9149-50-2

© EDITURA UNIVERSITĂȚII „AL. I. CUZA“
6600 – IAȘI, Str. Păcurari nr. 9, Tel. 11.49.47

*Memoriei unor colegi și prieteni
care au părăsit această lume fără să fi
rostit întregul lor mesaj.*

CUPRINS

Cuvânt înainte	7
Abrevieri și bibliografie selectivă	9
Introducere	15
Capitolul I – SURSELE ARHEOLOGICE UTILE CUNOAȘTERII CULTELOR ȘI CREDINTELOR GETO-DACICE. REPERTORIU	19
A. COMPLEXE. a-b. Sanctuare (22-24); b. Temple cu absidă (24-27); Sanctuare circulare (27-29); Sanctuarele rectangulare (29-40); c. Gropi de cult (40-41); d. Vetre de cult (41-44); e. Puțuri rituale (44-49); f. Alte complexe de cult (49-52); g. Necropole – rituri și ritualuri funerare (52-54)	
B. MATERIALE. 1. <i>Piese de lut</i> . a ₁ . Figurine antropomorfe (54-79); a ₂ . Figurine zoomorfe (80-86); b. Medalioane (86-87); c. Tablete (87-92); d. Vase având diferite simboluri sau reprezentări antropomorfe și zoomorfe, incizate, în relief sau obținute prin lustruire (92-101); e. Căței de vatră (101-105); f. Vase de formă specială utilizate foarte probabil în cult (105-107)	
2. <i>Monumente și piese de piatră</i> . a. Columna lui Traian (107-116); b. Capete (116-118); c. Alte reprezentări (119-121)	
3. <i>Piese de metal</i> . Toreutica. Tematica imagisticii (121-168); Reprezentări umane (124-144); Animale reale și fantastice (144-161); Forme geometrice sau imagini aniconice (161-163); Căței de vatră (167-168)	
Capitolul II – SCRIPTA. CULTURA SPIRITUALĂ A GETO-DACILOR AȘA CUM APARE ÎN SCRIERILE ANTICE	171
Zeul suprem. 1. Numele principalului zeu (172-174); 2. Itinerarii (174); 3. Comparații (174-176); 4. Ipostaze (176-187); <i>Trimiterea mesagerului la Zalmoxis</i> (188-192); <i>Nemurirea</i> (192-197); <i>Gebeleizis</i> (197-199); <i>Noi descoperiri de inscripții și imagini în mediul geto-dacic</i> (199-242)	
Considerații finale	243
Postfață	258
Anexă	260
Rezumat (în limba engleză)	270
Lista ilustrațiilor (în limba engleză)	288
Indici	295
<i>Denumiri geografice (296-300); Autori antici și medievali (301-302); Divinități, eroi, personaje mitologice și literare (303-305); Împărați, regi și alte personalități istorice (306); Antroponime antice (307); Autori moderni (308-313)</i>	

CONTENTS

Foreword	7
Abbreviations and selective bibliography	9
Introduction	15
Chapter I – ARCHAEOLOGICAL SOURCES USEFUL FOR UNDER- STANDING GETO-DACIAN CULTS AND BELIEFS. REPERTOIRE	19
A. COMPLEXES. a-b. Sanctuaries (22-24); b. Temple with apses (24-27); Circular sanctuaries (27-29); Rectangular sanctuaries (29-40); c. Cult graves (40-41); d. Cult hearth (41-44); e. Ritual wells (44-49); f. Other cult features (49-52); g. Burial grounds (52-54)	
B. MATERIALS. 1. <i>Clay objects</i> . a1. Anthropomorphic figurines (54-79); a2. Zoomorphic figurines (80-86); b. Medallions (86-87); c. Tablets (87-92); d. Pottery having various anthropomorphic or zoomorphic symbols, cut in relief or made by polishing (92-101); e. Fire dogs (101-105); f. Specially shaped pottery used probably in rituals (105-107)	
2. <i>Monuments and stone objects</i> . a. Trajan's Column (107- 116); b. Heads (116-118); c. Other representations (119-121)	
3. <i>Metal objects</i> . Toreutics. Imagistic themes (121-168); Human representations (124-144); Animals and fantastic animals (144-161); Geometric forms and uniconical images (161-163); Fire dogs (167-168)	
Chapter II – SCRIPTA. SPIRITUAL CULTURE OF THE GETO-DACIAN ACCORDING TO ANCIENT TEXTS	171
<i>The suprem god</i> . 1. The name of the principal god (172-174); 2. Itineraries (174); 3. Comparisons (174-176); 4. Hypostases (176-187); <i>Sending the mes- senger to Zalmoxis</i> (188-192); <i>Immortality</i> (192-197); <i>Gebeleizis</i> (197-199); <i>New discoveries of the inscriptions and images in Geto-Dacian area</i> (199-242)	
Final considerations	243
Afterword	258
Annexes	260
Summary (in English)	270
List of Illustrations (in English)	288
Indexes	295
<i>Geographical names</i> (296-300); <i>Ancient and medieval authors</i> (301-302); <i>Deities, heros, mythological and literary characters</i> (303-305); <i>Emperors, kings and other historical personalities</i> (306); <i>Ancient anthroponyms</i> (307); <i>Modern authors</i> (308-313)	

CUVÂNT ÎNAINTE

Cel care încearcă să pătrundă în fantastica lume a mitologiei și religiei orientale, grecești sau romane după ce și-a luminat copilăria și adolescența cu epopeea lui Ghilgameș, cu eroii Iliadei și Eneidei descoperă în anii tinereții imensitatea moștenirii literare și a vestigiilor arheologice antice grație cărora îi sunt apropiați oamenii din Alexandria, Antiochia, Athena sau Roma. Le cunoaște marile probleme, lupta pentru existență, îi vede în expediții militare în teritorii necunoscute și în înfruntări fratricide, îi urmărește la distracții, poate pătrunde în frământările lor între speranță și teamă, le cunoaște lăcașurile de cult și zeii adorați.

Fără a putea spera că vom obține răspunsuri comparabile prin profunzime și mulțimea detaliilor despre cultura geto-dacică, considerăm totuși că exegeza unor texte poate oferi acum, datorită noilor elemente acumulate de cercetările din domeniul filologiei, filosofiei, istoriei religiilor, mai multe date utile unei reconstituiri veridice decât în urmă cu jumătate de secol. De asemeni, analiza sistematică a complexelor de cult, a materialelor cu posibilă utilizare cultuală, cercetarea semnelor, a simbolurilor și imaginilor înfățișate îndeosebi dar nu exclusiv pe toreutica și ceramica geto-dacică amplifică informațiile de care dispunem asupra cultelor și credințelor.

Amplitudinea fiecărui segment al lucrării este dependentă de cantitatea și diversitatea materialelor selectate, de necesitatea de a le descrie și sistematiza, de ipotezele pe care încercăm să le fundamentăm. Numărul de pagini consacrat plasticii și toreuticii, în comparație cu acela dedicat sanctuarelor, de exemplu, oglindește posibilitatea de a adăuga, argumentat surse mai puțin utilizate, nu intenția de a le plasa pe aceleași trepte ale unei scări de valori.

De altfel, lucrări speciale, studii de mare întindere și consistență, contribuții care vin din partea arheologilor care au lucrat decenii la săpăturile efectuate în Munții Sebeșului dar și a unor arhitecți, matematicieni, astronomi, etnografi etc., dezbat multiplele aspecte ridicate de marele complexe de cult de la Grădiștea Muncelului la care se raportează obișnuit și celelalte sanctuare descoperite în diferite puncte ale spațiului geto-dacic.

Lucrarea, deși a fost structurată astfel încât să poată acoperi întreaga *problematică*, nu înfățișează decât o parte din elementele acestui vast domeniu.

Momentele de referință la eforturile de cunoaștere a culturii spirituale geto-dacice, materializate în cărți și importante studii apărute pe parcursul a trei secole precum și o

periodizare a cercetării sunt prezentate în "Introducere" căci într-un succint "Cuvânt înainte" nu poate fi subliniat îndestulător meritul precursorilor. În același timp se impune cu stringență alcătuirea și publicarea separată – cerută și de dimensiuni – a unei lucrări care să cuprindă bibliografia critică exhaustivă a problemei căci, cei care pun o cărămidă sunt prea adesea tentați să demoleze construcția anterioară sau să nege chiar existența vreunei temelii. Alteori schițând un plan, amendabil și acesta, consideră că au și înălțat edificiul.

Despre multiplele aspecte ale religiei geto-dacilor am avut fructuoase discuții cu regretatul prof. Ioan I. Russu. Între altele era sigur, fără a ne putea convinge, că *Zamolxis* și nu *Zalmoxis* ar fi forma genuină a numelui marelui zeu get. De asemenea, cel plecat de timpuriu dintre noi, prof. Hadrian Daicoviciu a cunoscut, în ceea ce privește investigația noastră, unele rezultate obținute. Amândurora le aduc un cald și pios omagiu.

Pe parcursul întocmirii lucrării am avut posibilitatea de a vedea materiale și complexe inedite, la data întocmirii lucrării, grație bunăvoinței colegilor: Viorel Căpitanu (Bacău), prof. dr. Ioan Glodariu (Cluj-Napoca), dr. Vasile Chirică, Marilena Florescu, dr. Constantin Iconomu și dr. Silvia Teodor (Iași), Gavril Luca (Tg. Neamț), dr. Vasile Ursachi (Roman), dr. Gavrilă Simion (Tulcea), Ruxandra Alaiba (Vaslui), Florin Medeț (Timișoara), dr. Valeriu Sîrbu (Brăila). Dr. Valeriu Leahu, George Trohani și Dragomir Popovici ne-au facilitat cercetarea pieselor aflate în colecțiile Muzeului Național de Istorie a României.

Tuturor le aducem mulțumiri și pe această cale.

O bursă oferită de Deutsches Archaeologisches Institut mi-a prilejuit consultarea unor valoroase lucrări în bibliotecile de la Berlin și Frankfurt am Main, precum și utile discuții cu Prof. dr. Helmut Kyrieleis și Prof. dr. Siegmar von Schnurbein. Unele lucrări la care am ajuns prea târziu n-au mai putut fi topite în corpul cărții și sunt doar semnalate spre a fi utilizate de cei care vor continua cercetările în acest domeniu.

Prof. dr. Linda Ellis de la San Francisco State University a avut amabilitatea să îmbunătățească traducerea rezumatului.

Cele mai multe desene din această carte au fost executate de doamnele Waltraud Delibaș și Emilia Drumea de la Institutul de Arheologie Iași, iar fotografiile de domnii Constantin Popescu și Teodor Șamataru.

Alma Mater a deschis drumul manuscrisului spre carte. La Editura Universității "Al.I. Cuza" am găsit condiții propice colaborării pentru editarea corespunzătoare a unei cărți relativ dificile. De asemenea, contribuția Fundației Soros pentru o Societate Deschisă a rezolvat aspectele financiare ale tipăririi.

Exprim mulțumiri Instituțiilor amintite și tuturor persoanelor care au crezut în manuscris și autor.

Silviu Sanie

ABREVIERI ȘI BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

ActaArch	– "Acta Archaeologica", Budapesta
ActaMM	– "Acta Moldaviae Meridionalis", Vaslui
ActaMN	– "Acta Musei Napocensis", Cluj
ActaMP	– "Acta Musei Porolissensis", Zalău
AIIA	– "Anuarul Institutului de istorie și arheologie", Iași
AISC	– "Anuarul Institutului de Studii Clasice", Cluj-Sibiu
AJA	– "American Journal of Archaeology"
Alexandrescu, <i>Le groupe</i>	– P.Alexandrescu, <i>Le groupe de trésors thraces du Nord des Balkans, I</i> , "Dacia", N.S., XXVII, 1-2, 1983; II, "Dacia", N.S. XXVIII, 1-2, 1984
Alexandrescu, <i>Un art</i>	– P.Alexandrescu, <i>Un art thraco-gete?</i> , "Dacia", N.S., XVIII, 1974
AnD	– "Analele Dobrogei"
Antonescu, <i>Introducere</i>	– D.Antonescu, <i>Introducere în arhitectura dacilor</i> , București, 1984
AP	– "Archeologhiciini Pamjatki", URSS
ArhMold	– "Arheologia Moldovei"
AȘUI	– "Analele științifice ale Universității «Al.I.Cuza» Iași"
Babeș, <i>Statuetele</i>	– M.Babeș, <i>Statuetele geto-dace de la Cârломănești (jud.Buzău)</i> , SCIVA, 28, 3, 1977, p.319-372
Benoit, <i>L'héroïsation équestre</i> ,	– F.Benoit, <i>L'héroïsation équestre</i> , Aix-en-Provence, 1959
Berciu, <i>Buridava</i>	– D.Berciu, <i>Buridava dacică</i> , București, 1981
Berciu, <i>Arta</i>	– D.Berciu, <i>Arta traco-getică</i> , București, 1969
Bichir, <i>Cultura carpică</i>	– Gh.Bichir, <i>Cultura carpică</i> , București, 1973

- Blaga, *Getica* – L. Blaga, *Getica*, în "Saeculum", Revistă de filosofie, I, iulie-august, 1943
- BRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Frankfurt am Main
- Buisson, *Les tessères* – R. du Mesnil du Buisson, *Les tessères et les monnaies de Palmyre*, Paris, 1962
- Buxdorf, *Concordantiae* – I. Buxdorf, *Concordantiae Bibliorum Hebraicae et Chaldaicae* (ed. B. Babrer), Berlin, 1862
- CerIst – "Cercetări istorice", Iași
- Chirica, Tanasachi, RAJI – V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, I, II, Iași, 1984
- Contenau, *La glyptique* – G. Contenau, *La glyptique syro-hittite*, Paris, 1922
- Crișan, *Ceramica* – I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică cu specială privire la Transilvania*, București, 1969
- Crișan, *Ziridava* – I. H. Crișan, *Ziridava*, Arad, 1978
- Dacia – "Dacia", *Revue d'Archéologie et d'Histoire ancienne*, București
- Daicoviciu, *Așezările dacice* – C. Daicoviciu, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, București, 1951
- Daicoviciu, *Piatra Roșie* – C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954
- C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Sarmisegetuza* – C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Sarmisegetuza. Cetățile și așezările dacice din Munții Orăștiei*,² București, 1962
- Daicoviciu H., *Dacia de la Burebista* – H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972
- Déchelette, *Manuel* – J. Déchelette, *Manuel d'Archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine*, IV, Paris, 1927
- Deonna, *Questions* – W. Deonna, *Questions d'archéologie religieuse et symbolique*, IX, RHR, 1-2, LXXII, 1915.
- Deonna, *Le symbolisme* – W. Deonna, *Le symbolisme de l'oeil*. École française d'Athènes. Travaux et mémoires des anciens membres étrangers de l'École et de divers savants, fasc. XV, Paris, 1965
- Detienne, *La notion de Δαίμων* – M. Detienne, *La notion de Δαίμων dans la pythagorisme ancien. De la pensée religieuse à la pensée philosophique*, Paris, 1960

- Detschew, *Sprachreste* – D.Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Viena, 1957
- DID – *Din istoria Dobrogei*, (I) – D.M.Pippidi, D.Berciu, București, 1965; (II) – R.Vulpe, I.Barnea, București, 1968
- Diogenes Laertios, *Despre viețile* – Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor* (Trad. C.I. Balmuș; Studiu introductiv și comentarii, A.M.Frenkian), București, 1963
- DissPann – "Dissertationes Pannonicae", Budapesta
- EAF – "Etnographisch-archaeologische Forschungen"
- Eliade, *Mythes* – M.Eliade, *Mythes, rêves et mystère*, Paris, 1957
- Eliade, *Traité* – M.Eliade, *Traité d'histoire des Religions*, Paris, 1970
- Eliade, *De Zalmoxis* – M.Eliade, *De Zalmoxis à Gengis-Han*, Paris, 1970, (*De la Zalmoxis la Gengis-Han*, trad. M. și C.Ivănescu, București, 1980)
- Eliade, *Istoria* – M.Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, I, București, 1981
- Epigraphica – *Epigraphica*. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Ed.D.M.Pippidi et Em.Popescu), București, 1977
- FHG – *Fragmenta Historicorum Graecorum*
- Fontes – *Fontes historiae Daco-Romanae*, vol.I-III, 1964-1970
- Florescu, Miclea, *Tezaure* – R.Florescu, I.Miclea, *Tezaure transilvane la Kunsthistorisches Museum din Viena*, București, 1979
- Florescu, Miclea, *Geto-dacii* – R.Florescu, I.Miclea, *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă. Geto-dacii*, București, 1980
- Gernet și Boulanger, *La génie grec* – L.Gernet, A.Boulanger, *La génie grec dans la religion*, Paris, 1932
- Glodariu, *L'origine* – I.Glodariu, *L'origine de la conception architectoniques des sanctuaires daces circulaires*, "Thraco-Dacica", I, 1976
- Glodariu, *Slimnic* – I.Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic*, București, 1981
- Gramatopol, *Artă* – M.Gramatopol, *Artă și arheologie dacică și romană*, București, 1982

- Gramatopol, *Dacia antiqua*
- Hartog, *Salmoxis*
- Hesperia
- IstRom
- JA
- JDAI
- Jéquier, *Considérations*
- JHS
- Kazarow, *Die Denkmäler*
- KS
- Lachenaud, *Mythologies*
- Lambrechts, *L'exaltation*
- Latomus
- Leglay, *Saturne africaine*
- Linforth, οἱ Ἀθανατίζοντες
- Macrea, Floca, Lupu, Berciu, *Cetăți dacice*
- Materiale
- Mărghitan, *Tezaure*
- MemAnt
- Merlat, *Jupiter Dolichenus*
- Nilsson, *Griechische Religion*
- M.Gramatopol, *Dacia antiqua*, București, 1982
- F.Hartog, *Salmoxis: Le Pythagore des Getes ou l'autre de Pythagore?*, "Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, Classe di Lettere e Filosofia", S.III, vol. VIII, 1, 1978, p.15-41
- "Hesperia". Journal of the American School of Classical Studies at Athens
- *Istoria României*, I, București, 1960
- "Journal asiatique". Recueil de mémoires et de notice relatifs aux études orientales. Paris
- "Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Institute". Berlin
- G.Jéquier, *Considérations sur les religions égyptiennes*, Neuchatel, 1946
- "The Journal of Hellenic Studies"
- G.I.Kazarow, *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, DissPann, ser. 2, fasc. 14, Budapesta, 1938
- "Kratkie soobšcenija", Moscova
- Guy Lachenaud, *Mythologies, religion et philosophie de l'histoire dans Herodot*, Lille, 1978
- P.Lambrechts, *L'exaltation de la tête dans la pensée et dans l'art des celts*, Brugge, 1954
- "Latomus". Bruxelles
- M.Leglay, *Saturne africaine*. Histoire, Paris, 1966
- I.M.Linforth, οἱ Ἀθανατίζοντες, Classical Philology, CXXXV, 1918
- M.Macrea, O.Floca, N.Lupu, I.Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1960
- "Materiale și cercetări arheologice", București
- L.Mărghitan, *Tezaure de argint dacice*, București, 1976
- "Memoria Antiquitatis", Piatra Neamț
- P.Merlat, *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*, Paris, 1960
- M.P.Nilsson, *Geschichte der Griechischen Religion*, München, 1941

- Ogam – "Ogam. Tradition celtique". Rennes
- Oppermann, *Thraker* – M.Oppermann, *Thraker zwischen Karpathenbogen und Ägäis*, Leipzig, Jena, Berlin, 1984
- Pârvan, *Getica* – V.Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei* (ed. R.Florescu), București, 1982
- PMMB – Publicațiile Muzeului Municipiului București
- Protase, *Riturile funerare* – D.Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971
- Pulpudeva – "Pulpudeva". Semaine philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace. Sofia
- Pyrenae – "Pyrenae". Barcelona
- RAECE – "Revue archéologique de l'Est et du Centre Est", Dijon
- RHR – "Revue de l'Histoire des Religions", Paris
- RHSEE – "Revue Historique du Sud-Est Européen", București
- Rohde, *Psyche* – E.Rohde, *Psyche. Le culte de l'ame chez les Grecs et leur croyance a l'immortalité* (ed. fr. A.Reymont), Paris, 1928 (trad. rom. București, 1985)
- Ross, *Pagan Celtic* – Anne Ross, *Pagan Celtic Britain*, Londra, 1968
- Rostovțev, *Predstavlenie* – M.I.Rostovțev, *Predstavlenie o monarhiceskoi vlasti v Skifii i na Bospore*, S.Petersburg, 1913
- Rostovtzeff, *Le culte* – M.I.Rostovtzeff, *Le culte de Grande déesse dans la Russie méridionale*, în "Revue des études grecques", 32, Paris, 1919
- Rostovtzeff, *Iranians and Greeks* – M.I.Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922
- Russu, *Religia* – I.I.Russu, *Religia geto-dacilor; zei, credințe, practici religioase*, AISC, V, (1944-1948) 1949, p.61-139
- Russu, *Daco-geții* – I.I.Russu, *Daco-geții în Imperiul roman*, București, 1980
- SA – "Sovetskaia arheologija". Moscova
- Sanie, *Civilizația romană* – S.Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei* (sec.II î.e.n. – III e.n.), Iași, 1981
- Sanie, *CultOr, I* – S.Sanie, *Culte orientale în Dacia romană, I, Cultele siriene și palmiriene*, București, 1981

- Sanie, *Plastica* – S.Sanie, *Plastica și unele aspecte ale cultelor și credințelor geto-dacice*, în *Studii dacice*, Cluj-Napoca, 1981, p.174-195
- Sanie, *Din religia* – S.Sanie, *Din istoria religiei geto-dacice*, în AIIAI, I-XXII/2, 1985, p.377-390; II – XXIV/1, 1987, p.116-124; III-XXIV/2, 1987, p.127-140; IV-XXVI/1, 1989, p.189-221
- Sargetia – "Sargetia". Deva
- SCIV – "Studii și cercetări de istorie veche", București
- SCIVA – "Studii și cercetări de istorie veche și arheologie", București
- SMMIM – "Studii și materiale de muzeografie și istorie militară"
- Speidel, *Mithras-Orion* – M.P.Speidel, *Mithras-Orion. Greek Hero and Roman Army God*. Leiden, 1980
- StCom Pitești – "Studii și comunicări". Pitești
- StCom Sibiu – "Studii și comunicări". Sibiu
- Suceava – "Anuarul Muzeului județean Suceava"
- Thraco-Dacica – "Thraco-Dacica", București
- Tudor, CMRED – D.Tudor, *Corpus Monumentorum religionis Equitum danuviorum*, 11, Leiden, 1976
- Turcu, *Geto-dacii* – M.Turcu, *Geto-dacii din Cîmpia Munteniei*, București, 1979
- Venedikov, *Les trésors* – I .Venedikov, *Les trésors d'art des terres bulgares*, Sofia, 1965
- Vrancea – "Vrancea", Focșani
- Vries, *Altgermanische* – J.de Vries, *Altgermanische Religionsgeschichte*, vol.I-II, Berlin, 1970
- Vries, *La religion* – J. de Vries, *La religion des Celtes*, Paris, 1962
- Vulpe, *Așezări getice* – R.Vulpe, *Așezări getice din Muntenia*, București, 1966

INTRODUCERE

Într-o istorie a geto-dacilor prezentarea culturii lor spirituale trebuie să ocupe un loc corespunzător însemnătății domeniului care ilustrează stadiul dezvoltării culturii, a științei, cultelor și credințelor dar și a răspândirii superstițiilor, a magiei, a celorlalte elemente care ajută la reconstituirea acelei "forma mentis" a poporului care a înfruntat în cursul existenței sale valuri de migratori și trei dintre marile imperii ale antichității.

Din ansamblul culturii spirituale cercetarea de față are ca principal, dar nu unic obiectiv, religia geto-dacilor.

Perioada investigată acoperă aproape un mileniu, fiind cuprinsă între secolele VII-VI î.e.n. și secolele II-III e.n. Dacă știrile literare atestă existența geților în secolul VI î.e.n. este îndreptățită aserțiunea privind cristalizarea, delimitarea culturii getice, cu unele elemente distincte, de alte uniuni de triburi din marea ramură a tracilor într-o perioadă cu mult anterioară¹.

Informații literare antice despre religia geto dacilor, primele și cele mai prețioase din secolul al V-lea î.e.n. sunt atestate și în epoca elenistică și romană cu interesante ecouri și în epoca romano-bizantină. Se impune estimarea aportului fiecărui text la înțelegerea problemelor esențiale precum și la stabilirea unor amănunte, a mobilurilor unor afirmații și a limitei implicației lor în descifrarea unor aspecte ale religiei geto-dacice.

Însemnate contribuții la cunoașterea religiei geto-dacice au venit de timpuriu de la erudiții din diferite țări ale Europei². Unele lucrări din secolul al XVIII-lea mai sunt încă citate, admise ca puncte de plecare pentru susținerea unor ipoteze actuale. Confuzia de etnonime *geți-goți* și apoi *daci-dani*, întâlnită în lucrări din antichitatea târzie și Evul mediu, au avut de asemeni urmări fericite îmbogățind uneori și informațiile asupra culturii spirituale dacice³.

1 Al.Vulpe, *Geto-dacii ca unitate etno-istorică în lumea tracă*, în SCIVA, 31, 1, 1980, p.5-11; S.Morintz, *Inceputurile istoriei geto-dacilor în opera lui Vasile Pârvan (de la indo-europeni la geto-dacii din a doua epocă a fierului)*, în SCIVA, 33, 3, 1982, p.269-302; V.Dumitrescu, Al. Vulpe, *Dacia înainte de Dromihete*, București, 1988.

2 Relativ recent a fost descoperită și lucrarea *Zamolxis. Primus Getarum legislator*. Academica dissertatione luci publicae restitutus – auctore Carolo Lundio. Upsalae, excudit Henricus Keyser 1687, 212p. operă care urmează a fi publicată cu traducere și comentarii, aflată în prezent în colecțiile bibliotecii Muzeului de istorie al municipiului București.

3 V.Spinei, *Semnificația etnonimelor arhaizante daci și geți în izvoarele bizantine din secolele X-XV, în România în istoria universală*, III, (ed. I.Agrigoroaie, Gh.Buzatu, V.Cristian), Iași, 1988, p.107-127.

Investigarea din interior a culturii dacice a întârziat din cauză că teoria purismului latin a fost aproape două veacuri preponderentă în istoriografia noastră și ea poate fi întâlnită de la cei mai prestigioși cronicari și istorici la Dimitrie Cantemir, cu rare excepții, stolnicul C.Cantacuzino, la reprezentanții *Școlii Ardelene*. Demonstrarea originii comune a românilor din cele trei provincii istorice de pe teritoriul țării noastre avea o însemnată excepțională iar prezentarea procesului de etnogeneză fără prima sa componentă se datora mai ales ideilor dominante în școlile străine unde au dobândit instrucțiunea acei istorici ca și faptul că vestigiile geto-dace erau la acea dată foarte puțin cunoscute.

Secolul al XIX-lea a fost prin intenții, metodologie și realizări, epoca în care s-au pus bazele cercetării științifice naționale a culturii materiale și spirituale a geto-dacilor⁴.

În prima istorie a Daciei preromane datorată lui Gr.G. Tocilescu au fost înmănunchiate informațiile istorice, lingvistice, arheologice cunoscute până la începutul deceniului al nouălea al secolului trecut⁵.

Scrierile românești și străine asupra zeului suprem dacic sau despre religia geto-dacilor în general sunt foarte numeroase fără a conduce însă către o creștere echivalentă a numărului elementelor care contribuie la aprofundarea unor probleme. Pot fi întâlnite adeseori scrieri nefundamentate, chiar fanteziste, după cum reputați cercetători au puncte de vedere divergente, ireconciliabile, în chestiuni esențiale precum: caracterul htonic al principalului zeu getic și forma corectă a numelui său; aspectele nemuririi; caracterul religiei dacice etc. Alteori, alături de izbutite reconstituiri și sugestii apar și ipoteze aberante. Eludarea sau ignorarea totală a unei lucrări este în puține cazuri justificată.

Întocmirea unei bibliografii critice exhaustive a acestei abundente literaturi rămâne un deziderat, dar poate fi totuși propusă o periodizare în cercetarea religiei geto-dacice.

I. Primei perioade îi aparțin scrierile medievale și moderne întocmite până în anul 1880 când Gr.G.Tocilescu a acordat un spațiu însemnat culturii spirituale în cartea sa *Dacia înainte de romani*⁶. Sistematizând îndeosebi informațiile literare antice și ipotezele asupra divinității supreme pe baza etimologiei numelui ei, Gr.G.Tocilescu înclina să recunoască caracterul htonic al zeului *Zalmoxis*.

II. Cercetarea religiei dacice ia un nou avânt începând din anul 1926 când a fost bine cunoscută originala viziune pârvaniană asupra religiei dacice expusă în paginile monumentalei lucrări *Getica*⁷. Vasile Pârvan a adus argumente în sprijinul valențelor uranice ale unor culte și credințe getice și în final a considerat că poate susține caracterul henoteist al religiei dacice.

4 Pentru bibliografia selectivă a lucrărilor privitoare la traco-geto-daci pot fi consultate: R.Vulpe, *Histoire de recherches tracologiques en Roumanie*, Thraco-Dacica, I, 1976, p.13-52; M.Babeș, *Le stade actuel des recherches sur la culture gëto-dace à son époque de développement maximum (III siècle av.n. è. – Ier siècle de n.è)*, Dacia, N.S., XXIII, 1979, p.5-19.

5 Gr.G.Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, București, 1880, p. 680-691.

6 *Ibidem*.

7 V.Pârvan, *Getica*, p.91 (150) – 99 (169).

În acest interval 1880-1926 de menționat apariția scrierii lui N.Densușianu *Dacia preistorică*⁸ o lucrare în care fantezia nesocotește adeseori interpretarea dovedită și admisă pentru multe informații literare sau arheologice. Masiva lucrare scrisă cu talent, datorată unui erudit cu frumoase rezultate în alte domenii, continuă să exercite o oarecare influență asupra unei categorii de iubitori ai istoriei.

III. După scrierea lui V.Pârvan un moment însemnat în studierea spiritualității dacice este marcat de apariția sintezei elaborate de lingvistul, epigrafistul și istoricul I.I.Russu în anul 1949⁹. Bibliografia impresionantă, deși selectivă, analiza sistematică a credințelor, a practicilor, a naturii și substanței divinităților, încercarea de a da răspuns la întrebările privind numărul și originea zeilor, locul religiei getice în contextul celorlalte religii ale popoarelor indo-europene, încercarea de a clarifica esența credinței getice despre destinul oamenilor dincolo de hotarul vieții ș.a., mențin lucrarea profesorului clujean între contribuțiile de valoare.

În lucrarea lui I.I.Russu aportul arheologiei la reconstituirea religiei dacice era apreciat ca "foarte modest, dacă nu chiar nul"¹⁰.

Între lucrările post pârvaniene deosebite, care au influențat în parte și scrierea lui I.I.Russu, se impun considerațiile din eseurile și din unele cărți ale poetului filosof Lucian Blaga. În 1943 acesta aprecia că "...în temeiul informațiilor de care dispunem nu putem aspira la reconstituirea conținuturilor ca atare ale mitologiei și religiozității", ci a arăta cel puțin "locul care-l ocupă acea mitologie și religiozitate getică în cadrul unei *topografii stilistice* care ar îmbrățișa toate ramurile ariene"¹¹. Perioada 1949-1970 este așadar dominată de cei doi erudiți transilvăni.

IV. Cea de a patra perioadă ar începe din anul 1970 când a apărut lucrarea *De la Zalmoxis la Gengis-Han* datorată lui Mircea Eliade¹². Încercarea de a cunoaște cât mai multe despre natura și atributele lui Zalmoxis coincide până la un punct cu cercetarea esenței religiei dacice iar în lucrarea lui M.Eliade sunt reanalizate critic principalele știri antice, este utilizat comparatismul, folclorul, arheologia; nu este eludat vreunul dintre principalele aspecte exprimate direct sau sugerate în textele referitoare la zeu. M.Eliade a relevat sensul inițiativ al ocultației și epifaniei și evoluția religiei dacice.

Periodizarea propusă mai sus a avut în vedere lucrările care jalonează drumul cunoașterii religiei geto-dacice, momentele de referință fiind corelate cu realizări care uneori au redirecționat alteori și revitalizat cercetarea.

Probleme în suspensie, nerezolvate, mărturisite sau eludate, au rămas și după fiecare din amintitele lucrări. Între cei care au propus interesante interpretări ale textelor antice referitoare la religia geto-dacică sunt: C.Daicoviciu, D.M.Pippidi, I.Coman, C.Poghirc,

8 N.Densușianu, *Dacia preistorică*, București, 1913; R.Vulpe, *Istoria veche a României în opera lui A.D.Xenopol*, în volumul: *A.D.Xenopol. Studii privitoare la viața și opera sa* (ed.L.Boicu și Al.Zub), București, 1972, p.25: "Enormă eroare de concepție și de metodă care reprezintă volumul masiv *Dacia preistorică* a istoricului transilvan Nicolae Densușianu (1846-1911)"

9 I.I.Russu, *Religia*, p.61-139.

10 *Ibidem*, p.63.

11 L.Blaga, *Getica*, p.13.

12 M.Eliade, *De la Zalmoxis*, p.38-86.

M.Nasta ș.a. Complexe și materiale arheologice (sanctuare, necropole, gropi de cult, produse ale torenticii, numismatica, plastica, etc.) menționate și ca surse de cunoaștere a cultelor și credințelor dacice au fost prezentate în sinteze, studii sau note datorate lui: C.Daicoviciu, R.Vulpe, D.Berciu, N.Gostar, H.Daicoviciu, I.H.Crișan, Al.Vulpe, C.Preda, P.Alexandrescu, R.Florescu, M.Gramatopol, I.Glodariu, S.Sanie, N.Conovici, F.Preda, V.Dupoi, M.Gumă, A.Rusu, M.Ignat, V.Sîrbu ș.a.

Dintre contribuțiile relativ recente de mare utilitate ale unor cercetători străini se impun a fi amintite cele datorate lui G.Lachenaud¹³, cu multilaterale analize ale textului herodotean, M.Detienne¹⁴, cu o amănunțită analiză a "daimonului" în filosofia pitagoreică și, *last but not least*, F.Hartog¹⁵. "Salmoxis" al acestuia din urmă, scris în stil eseistic cu măiestria unui filolog și filosof, oferă o lectură interesantă, incitantă, care poate fi rodnică. I s-ar putea imputa doar faptul că nu a consultat însă vreuna dintre cărțile recente asupra lumii geto-dacice, pentru a încerca să cunoască mai bine ambianța în care s-au desfășurat evenimentele analizate.

Ce ar justifica o nouă abordare a temei ?

Singura sinteză care cuprinde *întreaga* problematică, a fost scrisă de I.I.Russu. Meritele ei au fost relevate *illo tempore*, ca și în paginile anterioare.

Lucrarea lui I.I.Russu nu cuprinde descoperirile arheologice utile cunoașterii cultelor și credințelor geto-dacice. Se impune cercetarea și clasificarea complexelor și materialelor arheologice, de la sanctuare la micile simulacre de lut, operațiune care, departe de a se solda cu o simplă enumerare, cu un pozitivism naiv, trebuie să fie succedată de indicarea argumentată a domeniului în care aceste surse îmbogățesc informațiile.

Deasemeni, studiile de istorie a religiilor, de lingvistică și filosofie, elaborate în ultimele patru decenii pot aduce noi elemente utile unei interpretări mai veridice a textelor antice.

Pe cât a fost posibil am ocolit polemici inutile, atât cu cei care nu mai pot obiecta, cât și cu cei care profesează polemica cu oarecare satisfacții. În paginile lucrării sunt expuse unele acumulări, stadiul interpretării lor, punctele vulnerabile ale propriilor ipoteze sau ale altora.

Privită așa cum se pare că a gândit și Herodot *Istoriile* sale despre spațiul și lumea getică ca "o anchetă fără prejudecăți", lucrarea va aborda pe parcursul reconstituirii unui domeniu atât de complex, aspecte de o mare diversitate "o masă de elemente ale istoriei" care trebuie asamblate ținând seama de specificitatea faptelor religioase cu menționarea elementelor generale indoeuropene, tracice și a celor specifice geto-dacice.

13 G.Lachenaud, *Mythologie*.

14 F.Hartog, *Salmoxis*, p.15-41.

15 M.Detienne, *La notion de Δαίμων*.

CAPITOLUL I

SURSELE ARHEOLOGICE UTILE CUNOAȘTERII CULTELOR ȘI CREDINȚELOR GETO-DACICE. REPERTORIU

Informațiile literare antice despre religia geto-dacilor relativ reduse numeric, unele echivoce și inconsistente rămân totuși sursele principale de cunoașterea religiei geto-dacice iar exegezele periodice bazate pe progresele înregistrate de istoria religiilor în metodologie sau în definirea unor culte și credințe cu fenomene comparabile celor din religia geto-dacică și în filosofie pot adăuga noi semnificații.

Materialele supuse investigării le-am reunit într-un *corpus* cuprinzând *Fontes historiae religionis Geto-Dacicae* cu două capitole: I – *Fontes archaeologici* și II – *Scripta*.

Dacă documentele literare antice formează de cel puțin trei secole obiectul unor amănunțite exegeze, doar sanctuarele și alte câteva materiale au intrat de relativ puțină vreme în atenția cercetătorilor. Complexele și materialele arheologice susceptibile a fi incluse într-un astfel de *Corpus* sunt însă de o mare varietate. Ele vor fi în primul rând clasificate inventariate și analiza aspectelor culturale pe care le dezvăluie sau la a căror reconstituire contribuie, inclusiv interpretarea mai verosimilă a unor știri cunoscute din sursele literare, fiind menționate la analiza lor separată.

Această despărțire în scopuri analitice se impune și pentru faptul că fiecare domeniu are mijloace specifice de prezentare și investigare.

I. Fontes archaeologici

A. Complexe:

- a) Sanctuare cu tamburi (a₁ – sanctuare circulare, a₂ – sanctuare rectangulare)
- b) Temple cu absidă
- c) Gropi de cult
- d) Vetre de cult
- e) Puțuri rituale
- f) Alte complexe de cult
- g) Necropole

B. Materiale

1. Piese de lut

- a) Figurine (a₁ – antropomorfe ; a₂ – zoomorfe)
- b) Medalioane
- c) Tablete
- d) Vase având diferite simboluri sau reprezentări antropomorfe și zoomorfe, incizate, în relief sau obținute prin lustruire.
- e) "Căței de vatră"
- f) Vase de formă specială utilizate foarte probabil în cult.

2. Monumente și piese de piatră

- a) Columna lui Traian
- b) Capete
- c) Alte reprezentări

3. Piese din metal

- a) Măști cu figuri umane
- b) Coifuri
- c) *Rhyta* cu imagini cultuale
- d) Fibule (d₁ – cu figuri umane; d₂ – cu figuri zoomorfe)
- e) Brățări
- f) Aplice
- g) Phiale
- h) "Căței de vatră"

I A a și b

- a – Sanctuare cu tamburi (a₁ – circulare; a₂ – rectangulare)
- b – Temple cu absidă

Repertoriu

1 Barboși (Galați) – Tip a₂

N.Gostar, I.T.Dragomir, S.Sanie, S.Sanie, *Castellum și castrul roman de la Barboși*, Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie, 1, București, 1970, p.418, fig.2; N.Gostar, *Cetăți dacice*, p.33; S.Sanie, *Cetățuia geto-dacică de la Barboși (II)*, ArhMold, XI, 1987, p.62-64.

2 Bănița (jud. Hunedoara) – Tip a₂.

M.Macrea, Oct.Floca, N.Lupu, I.Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, p.27; H.Daicoviciu, *Dacia de la Burebista*, p.211.

3 Bâta Doamnei (Piatra Neamț) – Tip a₂.

N.Gostar, *Cetatea dacică de la Piatra Neamț-Bâta Doamnei*, în *Omagiu lui P.Constan-*

- tinescu-Iasi, București, 1965, p.81-86; idem, *Cetăți dacice*, p.18 și urm.; S.Sanie, *Din religia*, AIIAI, XXII/2, 1985, p.383.
- 4 *Blidaru* (com.Orăștioara de Sus, jud.Hunedoara) – *Tip a2*.
C.Daicoviciu, *Așezările dacice*, p.48; H.Daicoviciu, *Dacia de la Burebista*, p.207.
- 5 *Brad* (com.Negri, jud. Bacău) – *Tip a2 și b*
V.Ursachi, *Sanctuarul de la Zargidava – argument al culturii geto-dacice*, Magazin istoric, nr.3 (204), 1984, p.10-11; idem, *Sanctuarul din cetatea dacică de la Brad, com.Negri,jud.Bacău*, MemAnt,XII-XIV, 1986, p.102-104; idem, *Cetatea dacică de la Brad*, Thraco-Dacica, VIII,1-2, 1987, p.105-106.
- 6 *Căpâlna* (com.Săsciori, jud.Alba) – *Tip b*.
M.Macrea, Oct.Floca, N.Lupu, I.Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, p.19; I.Glodariu, V.Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, București, 1989, p.56-60.
- 7 *Cetățeni* (jud.Argeș) – *Tip b*.
R.Vulpe, *Așezări dacice*, p.38; M.Turcu, *Geto-dacii*, p.167.
- 8 *Cârlomănești* (com.Vernești, jud.Buzău) – *Tip b*.
M.Babeș, *Statuetele*, p.340 și urm.
- 9 *Costești* (com.Orăștioara de Sus, jud. Hunedoara)– *Tip a2*
D.M.Teodorescu, *Cetatea dacică de la Costești* ACMIT, II, 1929, p.281-287; C.Daicoviciu, *Cetățuia dacică de la Costești*, Materiale, VII, 1961, p.302; H.Daicoviciu, *Dacia de la Burebista*, p.205-206.
10. *Dolinean* (raion Hotin, reg. Cernăuți, Ucraina) – *Tip a1*.
G.I.Smironova, *Sanctuarul de lângă satul Dolinean din regiunea Nistrului Mijlociu*, SCIVA, 27, 3, 1976, p.309-312.
- 11 *Fetele Albe* (sat Grădiștea de Munte, com. Orăștioara de Sus, jud. Hunedoara) – *Tip a1*.
H.Daicoviciu, *Un sanctuar circular dacic la Fetele Albe*, Apulum, IX, 1971, p.257-262; H.Daicoviciu, I.Glodariu, *L'habitat dace de Fetele Albe*, în Ier *Congrès International de Thracologie. Contributions roumaines*, Sofia 1972, p.84-87; H.Daicoviciu, I.Glodariu, I.Piso, *Un complex de construcții în terase din așezarea dacică de la Fetele Albe*, ActaMN, X, 1973, p.69-71; I.Glodariu, *L'origine*, p.250-252.
- 12 *Meleia* (com. Orăștioara de Sus, jud. Hunedoara) – *Tip a1*.
C.Daicoviciu, și colab., *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului – Costești*, Materiale, VI, 1959, p.346; idem, Materiale, VII, 1961, p.311; I.Glodariu, *L'origine*, p.255-256.
- 13 *Pecica* (jud. Arad)– *Tip a1*.
I.H.Crișan, *Sanctuarul dacic de la Pecica*, ActaMN, III, 1966, p.91-101; idem, *Ziridava*, p.48-49 și 106-108.
- 14 *Piatra Craivii* (sat Craiva, com.Cricău, jud.Alba) – *Tip a2*.
M.Macrea, Oct.Floca, N.Lupu, I.Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, p.51; H.Daicoviciu, *Dacia de la Burebista*, p.211.

- 15 *Piatra Roșie* (com. Boșorod, jud. Hunedoara) – *Tip a2 și b.*
C. Daicoviciu, *Piatra Roșie*, p.55 și urm.
- 16 *Popești* (com. Mihăilești, jud. Giurgiu) – *Tip b.*
R. Vulpe, *Șantierul arheologic Popești*, Materiale, VI, 1959, p.307-310; idem, *Materiale*, VII, 1961, p.324, 327-328; idem, *Asezări getice*, p.32-33; M. Turcu, *Geto-dacii*, p.167.
- 17 *Pustiosu* (com. Orăștioara de Sus, jud. Hunedoara) – *Tip a1.*
C. Daicoviciu, N. Gostar, I.H. Crișan, *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului-Blidaru*, Materiale, III, 1957, p.270-276; I. Glodariu, *L'origine*, p.255-257.
- 18 *Rudele* (com. Orăștioara, jud. Hunedoara) – *Tip a1.*
C. Daicoviciu, N. Gostar, H. Daicoviciu, *Lucrările de la Grădiștea Muncelului*, Materiale, VI, 1959, p.344-346, fig.11; I. Glodariu, *L'origine*, p.255-257.
- 19 *Sarmizegetusa* (Dealul Grădiștii, com. Orăștioara de Sus, jud. Hunedoara) – *Tip a1 + a2:*
C. Daicoviciu și colab., *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului*, SCIV, II, 1951, p.113 și urm.; SCIV, III, 1952, p.287-288, 292-296; SCIV, IV, 1953, 1-2, p.153 și urm.; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista*, p.207 și urm.; I. Rodean, *Graiul pietrelor de la Sarmizegetusa*, I, București, 1980; S. Bobancu, C. Samoilă, E. Poenaru, *Calendarul de la Sarmizegetusa Regia*, București, 1980; M. Strâmbu, I. Glodariu, *O nouă propunere de reconstituire a sanctuarului A de la Sarmizegetusa*, ActaMN, XVIII, 1981, p.377-386; D. Antonescu, *Introducere*, p.39-93.
- 20 *Racoș* (jud. Brașov) – *Tip a1.*
I. Glodariu, F. Costea, *Sanctuarul circular al cetății dacice de la Racoș*, Ephemeris Napocensis, I, 1991, p.21-40.

A. COMPLEXE

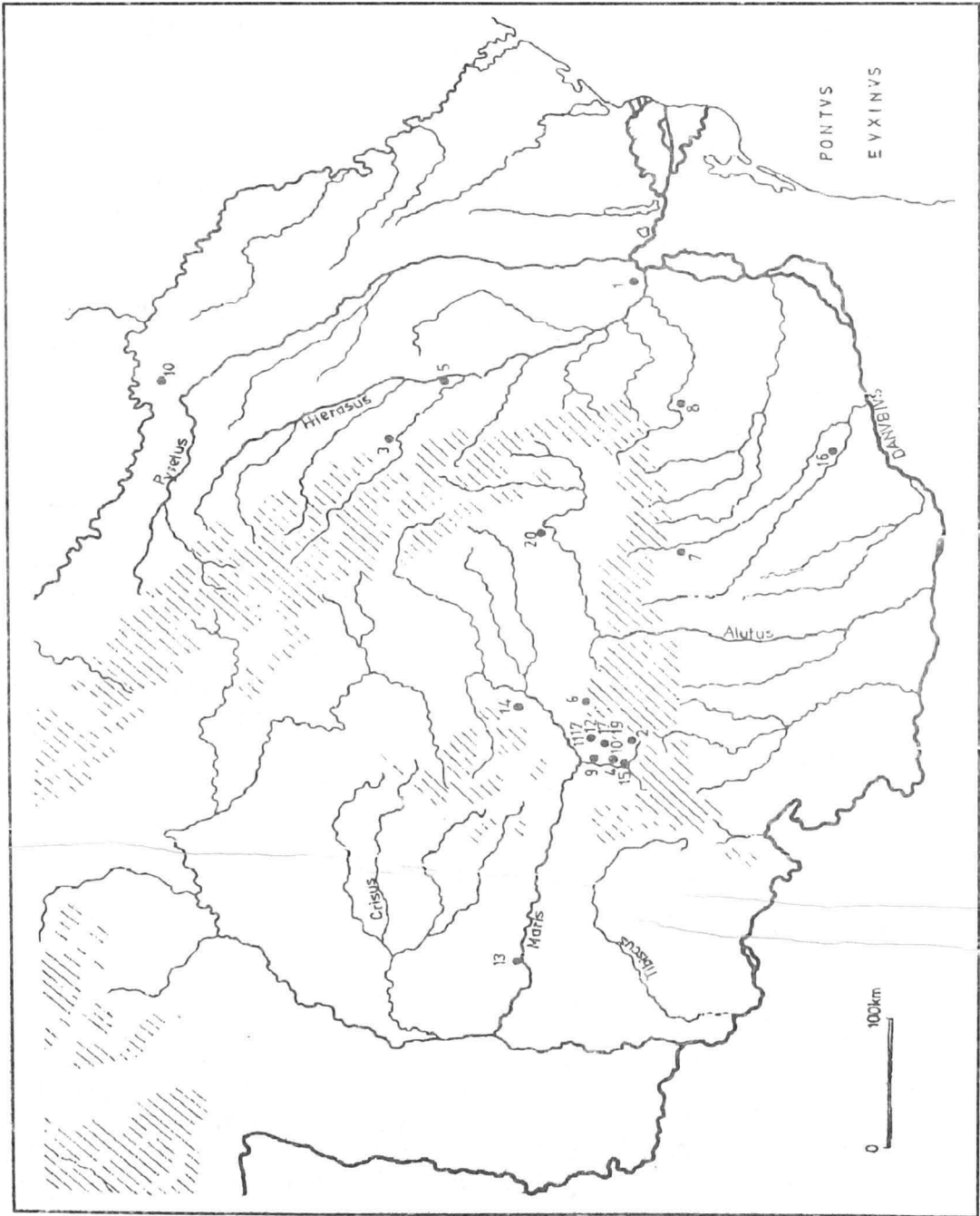
a-b. Sanctuare

Amploarea cercetărilor arheologice din ultimele decenii s-a soldat și cu o sporire considerabilă a numărului de sanctuare geto-dacice descoperite. În scrierile consacrate civilizației geto-dacice în ansamblu¹ sau unor aspecte speciale ale ei², problemei arhitecturii sacre i se acordă un spațiu relativ însemnat.

De la multiplele ipoteze de acum cinci-șase decenii s-a ajuns la recunoașterea cvasi-unanimă a destinației de sanctuare pentru un număr însemnat de complexe, în primul rând

¹ H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista*, p.205-218.

² I.H. Crișan, îng. M. Modovan, *Influente grecești în arhitectura sacră a geto-dacilor*, "Tibiscus", IV, 1975, p.91-106; I. Glodariu, *L'origine*, p.249-258; D. Antonescu, *Introducere*, p.40-95.

Localități în care au fost descoperite sanctuare: 1. Barboși; 2. Bănița; 3. Bâta Doamnei; 4. Blidaru; 5. Brad; 6. Căpâlna; 7. Cetățeni; 8. Cărlomănești; 9. Costești; 10. Dolinean; 11. Fețele Albe; 12. Meleia; 13. Pecica; 14. Piatra Craivii; 15. Piatra Roșie; 16. Popești; 17. Pustiosu; 18. Rudele; 19. Sarmizegetusa; 20. Racoș.

dar nu exclusiv, a acelor cu alinamente de tamburi. Pentru altele atribuirea funcției de lăcașuri de cult mai este pusă încă sub semnul întrebării.

Au fost repertoriate un număr de 30 sanctuare descoperite în 20 localități³. De peste două decenii, sanctuarele, inclusiv cele cu tamburi de piatră au fost descoperite și în afara arcului carpatic. Dezvelirea sanctuarelor de la *Bâtca Doamnei* (Rep. 3) și *Barboși* (Rep. I), de la *Brad* (Rep. 5) și de la *Dolinean* (Rep. 10) a deplasat mult spre est prezența acestor complexe de cult tipic dacice. De presupus că în toate așezările și cetățile geto-dacice cu întreaga suprafață explorabilă, sanctuarele vor figura în continuare printre cele mai însemnate descoperiri.

Clasificarea pe care am adoptat-o în repertoriu este situată între aceea menționată de regretatul Hadrian Daicoviciu și aceea din cartea relativ recent publicată a lui Dinu Antonescu⁴.

Dacă aspectele privind *construcția, destinația, cronologia* pot fi considerate îndeajuns de bine cunoscute, oricum acumulările fiind cu totul deosebite, contribuția lor la reconstituirea unor elemente ale religiei geto-dacice este deocamdată restrânsă.

Datarea sanctuarelor în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al II-lea î.e.n. și epoca romană este cvasi-unanim admisă. Se constată astfel că lipsesc în prezent informații privind existența lăcașurilor de cult din secolele anterioare perioadei amintite ilustrată prin produse de excepție în torențică. Dacă această schimbare se datorește unei noi faze în viața culturală sau este o ilustrare a progresului arhitecturii sacre în noua etapă superioară din organizarea statală este mai greu de apreciat.

Forma circulară a mormintelor tumulare, sistemul de construcție a altora, poate constitui un indiciu al existenței unor altare circulare, cu mai multe șanse decât poate fi dovedită o sursă locală anterioară pentru sanctuarele rectangulare.

Dacă am lua în considerație influențele grecești și sud-tracice ele fac posibilă *existența ambelor forme, încă într-o etapă anterioară secolului II î.e.n.*

I A b. Temple cu absidă

Au fost formulate unele obiecții privitoare la caracterul de templu al construcțiilor cu absidă (*tip b*) de la Popești⁵ o clădire cu dimensiunile de 17,00 x 7,50 m orientată NNV-SSE, împărțită printr-un perete în două încăperi având latura dinspre NNV curbată convex. Regretatul profesor Radu Vulpe a considerat că edificiul este asemănător unui templu clasic cu *cella* – încăpere cu absidă și *naos*. În *cella* se aflau două vetre făcute, una dintre ele ornamentată⁶ și în *naos* o altă vatră pătrată, neornamentată și o consolă triunghiulară de lut, suport pentru un vas ritual, utilizat probabil pentru libații. Pe latura sudică *naosul* suprapune

3 Cf. *supra*, p.20-22.

4 D. Antonescu, *Introducere*, p.42.

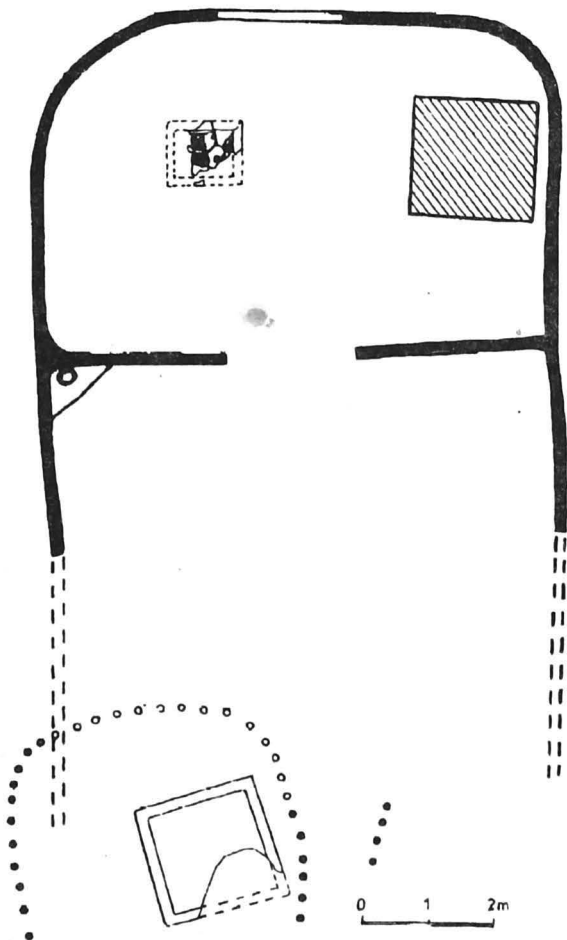
5 H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista*, p.212-213.

6 Cf. *infra*, p.43-44.

o parte dintr-o altă construcție de același tip. Fără a contesta unele asemănări cu construcțiile de la Sarmizegetusa și Piatra Roșie, menționate de R. Vulpe⁷, H. Daicoviciu se arată mai puțin convins de caracterul sacru al construcției, căci nu admite funcția de sanctuar pentru clădirea rectangulară de la Piatra Roșie după cum vatra ornamentată, cu unele analogii în descoperirile de la Fețele Albe, nu o considera concludentă în sprijinul atribuirii. În ceea ce ne privește, admitem o pluralitate de forme a sanctuarelor atât în interiorul cât și în exteriorul arcului carpatic. Vetrele ornamentate, nu puține la număr, sunt pe bună dreptate considerate vetre altar⁸. Propunerile pentru explicarea simbolurilor incizate sprijină această aserțiune. Construcția care le adăpostește, prin formă, materialele descoperite, trebuie să admitem că nu putea fi decât un sanctuar (Pl. I).

Se remarcă din harta cu răspândirea lăcașurilor de cult geto-dacice că doar în sud și sud-est nu au fost încă descoperite sanctuare cu aliniamente de tamburi ci doar *tipul b* – temple cu absidă. Frecvența lor, fără a exclude posibilitatea descoperirii în viitor a unor sanctuare cu aliniamente de tamburi circulare (a₁) sau rectangulare (a₂), poate fi privită ca o mărturie a unei influențe sud-tracice mai puternice. Argumentele în favoarea unei astfel de atribuirii atât pentru construcția de la Popești cât și pentru celelalte similare sau asemănătoare nu pot fi excluse, mai ales că, deocamdată, răspândirea lor geografică este importantă: *Brad* (Rep. 5), *Căpâlna* (Rep. 6), *Cetățeni* (Rep. 7), *Cârlomănești* (Rep. 8), *Piatra Roșie* (Rep. 15), *Popești* (Rep. 16).

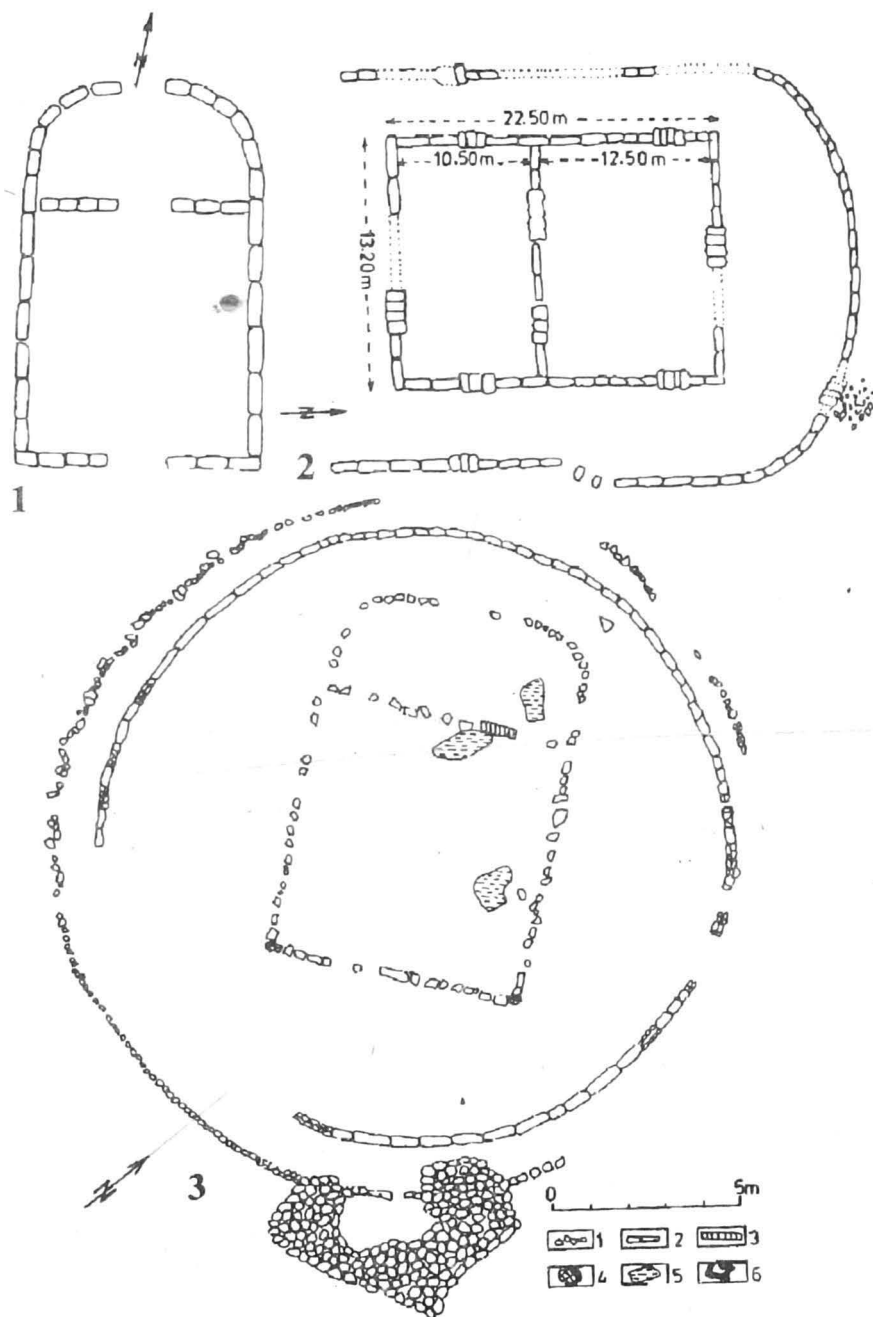
Influența grecească a putut modifica dar nu anula, în spațiul sudic și sud-estic, unele aspecte specifice ale vieții religioase a geto-dacilor. Elementele relevate de ritul și ritualul înmormântărilor sunt edificatoare în această privință. Produsele plasticii sunt mai restrânse

PLANȘA I: **Popești** (com. Mihăilești, jud. Giurgiu). Planul sanctuarului (apud R. Vulpe).

7 R. Vulpe, *Așezări getice*, p.32-33.

8 Cf. *infra*, p.44.

PLANȘA II: 1-2 — **Piatra Roșie** (com. Boșorod, jud. Hunedoara), planurile unor edificii cu absidă (apud C.Daicoviciu); 3 — **Racoș** (jud. Brașov), planul sanctuarului circular (apud I.Glodariu, F. Costea).

ca număr și diversitate, în comparație cu alte zone ale spațiului geto-dacic dar această situație poate fi justificată. De altfel, respingerea acestei aserțiuni de către Hadrian Daicoviciu nu este categorică⁹.

Sanctualele circulare (a₁) sunt cunoscute prin descoperirile de la *Brad* (Rep.5), *Dolinean* (Rep. 10), *Fețele Albe* (Rep.11), *Meleia* (Rep. 12), *Pecica* (Rep. 13), *Pustiosu* (Rep.,17), *Racoș* (Rep. 20), *Rudele* (Rep. 10) prin monumentalele complexe de la *Sarmizegetusa* (Rep.19) (Pl. II/1,2,3).

Caracterul sacru al tuturor construcțiilor circulare din Munții Sebeșului nu este unanim admis, în primul rând de cei care au cercetat complexele. Deci ar putea fi incluse în această categorie doar cele amintite în *Rep.* la numerele 1, 2,11, 13 și 19, iar la Sarmizegetusa "sanctuarul mic", "marele sanctuar" la care ar fi de adăugat și "soarele de andezit". Celelalte (*Rep.* 12 și 17) ar putea fi, după opinia lui H. Daicoviciu¹⁰ și I. Glodariu¹¹, mai curând stâne, prototipul laic al sanctualelor circulare.

Argumentele finale în sprijinul exclusiviei atribuirii a funcției de stâne¹² nu sunt absolut concludente, iar unele rezerve, formulate de arheologi (recent și de D.Antonescu) care propun includerea lor între construcțiile sacre trebuie avute în vedere cel puțin ca alternativă¹³.

Sanctuarul mare de la Sarmizegetusa a captat de multă vreme atenția unui mare număr de specialiști, istorici, arheologi sau din alte domenii¹⁴ într-o încercare de a-i descifra destinațiile. Funcția de calendar, rezultată din ritmicitatea tipurilor de tamburi s-a impus tot mai mult cu toate că problema în întregime nu a primit încă rezolvarea (Pl. III/1).

Pentru tipurile de sanctuare simple, cu una sau mai multe incinte circulare sau absidate au fost propuse diverse reconstituiri. Elementele de rit și ritual pentru divinitățile venerate în aceste lăcașuri ca și numele zeilor rămân ipotetice. Vetrele păstrate în unele sanctuare au servit probabil și ca loc de depunere a ofrandelor, parțial și pentru sacrificii.

În ce măsură toate aceste edificii erau locuri de cult, adăpost pentru simulacrele zeilor, pentru mobilierul cultural și ofrande este greu de precizat, mai ales că uneori dimensiunile și construcția le fac improprii pentru una sau mai multe dintre funcțiile amintite.

Pentru perioada care o cercetăm, construirea unui templu circular sau rectangular, nu poate fi pusă doar pe seama materialelor pe care le aveau la dispoziție, astfel că este îndreptățită ipoteza că fiecare dintre temple era consacrat unei anumite divinități.

La Roma, cel mai vestit și vechi templu circular era al zeiței *Vesta*. Dar această formă o puteau avea și lăcașurile închinat altor divinități *Diana*, *Hercules*, *Mercurius*, *Magna Mater* etc.).

9 H.Daicoviciu, *Dacia de la Burebista*, p.214: "Natural, aceste sanctuare pot prezenta (și prezintă) elemente diverse, inclusiv incinta cu absidă și, de altminteri, recunoaștem că nu vedem nici un motiv pentru care dacii ar fi fost obligați să se limiteze la cele două categorii de sanctuare amintite".

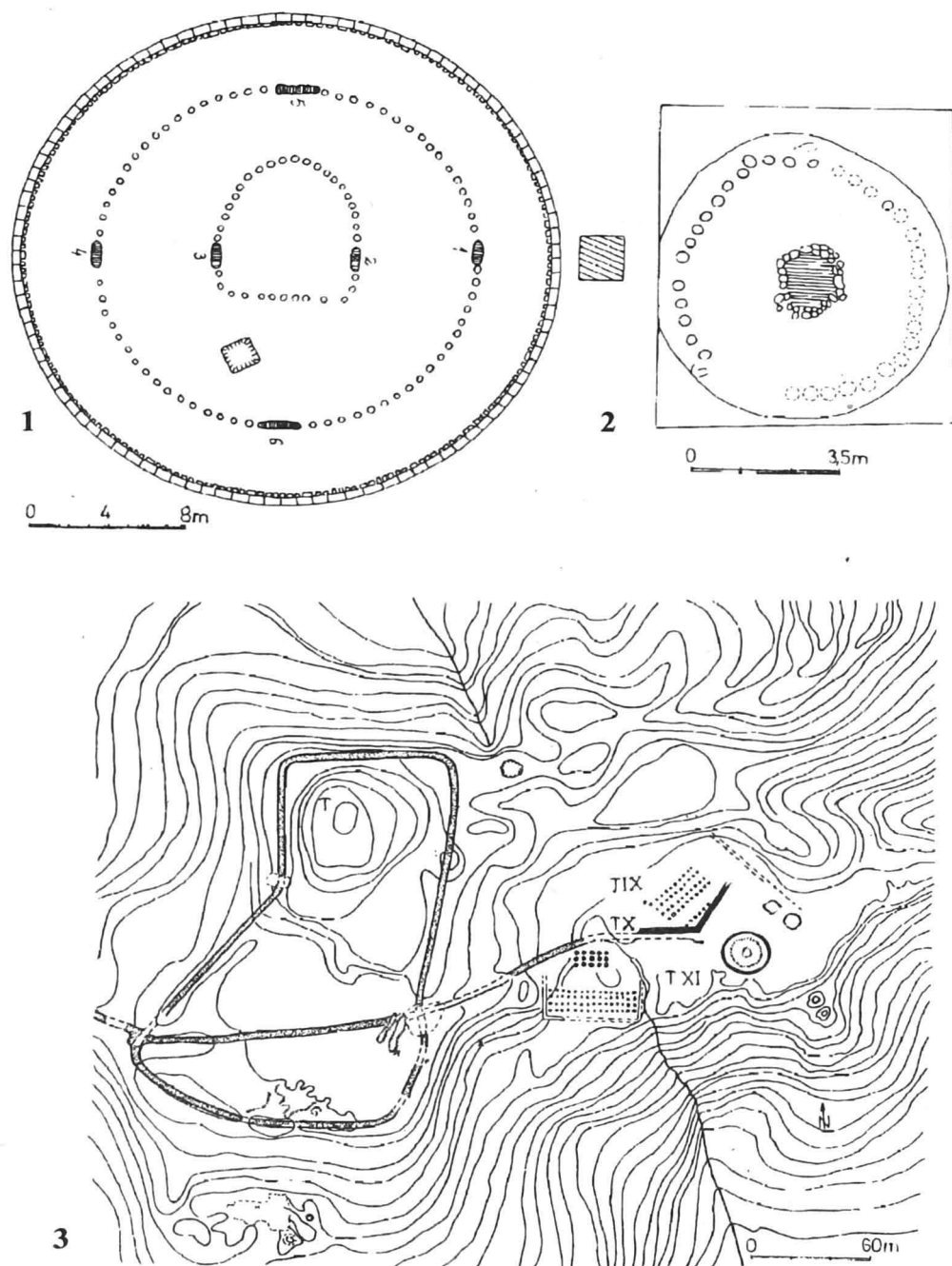
10 *Ibidem*, p. 154-161.

11 I.Glodariu, *L'origine*, p.255-258.

12 H.Daicoviciu, *Dacia de la Burebista*, p.160.

13 D.Antonescu, *Introducere*, p.87-88.

14 Cf. *supra*, p.22.

PLANȘA III: 1 și 3 — Grădiștea Muncelului (jud. Hunedoara), sanctuar circular, cetatea și zona sacră (apud H.Daicoviciu); 2 — Pecica (jud. Arad), sanctuar circular (apud I.H.Crișan).

O asociere a formei templului cu vetrele descoperite în unele sanctuare și locul care-l deține cultul focului între celelalte culte ale religiei geto-dacice poate sprijini atribuirea unei divinități echivalente zeului (sau zeiței) focului. Conform textului lui Diodor Siculus¹⁵, zeița *Hestia* a avut la geto-daci atribute diferite de cele care-i erau conferite în religia greacă. De la ea ar fi primit Zalmoxis legile așa cum le-ar fi primit Moise de la Iahve. Pentru unele sanctuare circulare destinația de loc de venerare a unor divinități solare pare mai plauzibilă.

În sfârșit, **sanctuarele rectangulare** (a₂) formate din aliniamente de tamburi, de lemn sau de piatră sunt bine cunoscute prin descoperirile de la Barboși (Rep. 1), *Bănița* (Rep. 2), *Bâta Doamnei* (Rep. 3), *Blidaru* (Rep. 4), *Costești* (Rep. 9), *Sarmizegetusa* (Rep. 10), unde au fost descoperite câte unul sau mai multe sanctuare.

În cele mai multe cazuri, atât în complexele bine păstrate, la care restaurarea nu pune probleme, cât și la cele cu restaurare ipotetică nu au fost găsite explicații pe deplin convingătoare în legătură cu numărul tamburilor (ex: 60 t. – 4r x 15; 42 t. – 7r x 6; 36 t. – 6r x 6; 21 t. – 3r x 7 etc). Pentru situația de la Bâta Doamnei cu 28 t – 4r x 7 am considerat posibilă și o funcție calendaristică într-un calendar probabil luni-solar¹⁶ (Pl. IV/1-3; III).

Au rămas încă neclarificate cauzele amplasării sanctuarelor atât în interiorul cât, mai ales, în exteriorul fortificațiilor principale pentru zeiță la care nu intră în discuție problema admiterii lor în *pomoerium* ca la Roma, ci posibil să fi fost considerate și protectoare ale cetății.

În privința vechimii tipului de sanctuar circular sau rectangular trebuie să remarcăm contemporaneitatea lor așa cum a fost și situația cu locuințele circulare și cele rectangulare cunoscute din cele mai vechi timpuri. Poziția stratigrafică a celor două lăcașuri de cult de la Brad (Rep. 5), unde un sanctuar circular (tip a₂) suprapune un sanctuar tip b, arată o situație locală nu o succesiune care are o răspândire generală în lumea getică.

Sanctuarele, oglindă a performanțelor geto-dacice în domeniul construcțiilor urmare a prosperității economice care au permis înălțarea zonei sacre de la Sarmizegetusa și prin comparație a ansamblurilor de cult din cetățile intra și extracarpate, sunt și o mărturie a locului deținut de religie în cadrul societății geto-dacice, mai ales în perioada secolelor II î.e.n. – I e.n.

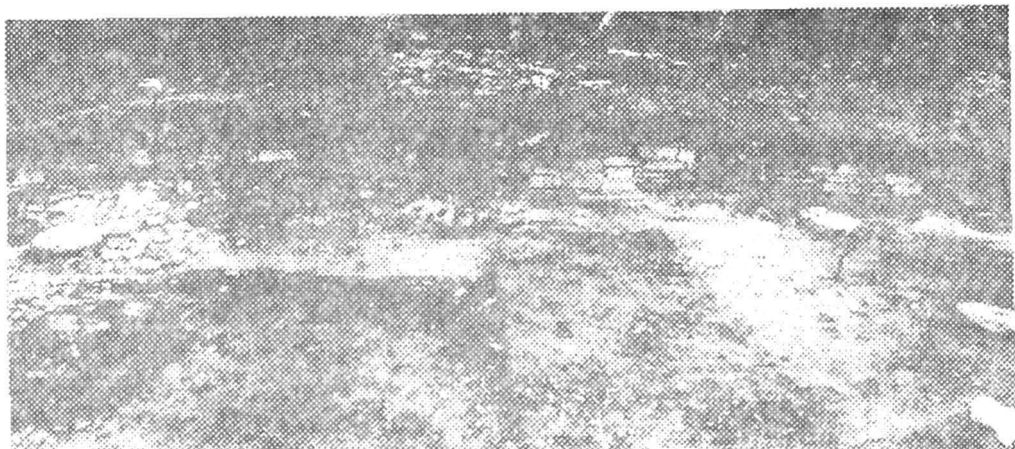
Sanctuarele din spațiul estcarpatic, în general mai modeste ca dimensiuni și arhitectură, doar unul singur cu tamburi de piatră, nu au beneficiat de o prezentare detaliată în recente sinteze consacrate istoriei dacilor, arhitecturii lor sau lăcașurilor de cult.

În urmă cu peste trei decenii colectivul condus de profesorul Nicolae Gostar a descoperit un sanctuar pe terasa sud-estică a cetății *Bâta Doamnei* – Piatra Neamț. A fost prima descoperire a unui lăcaș de cult, de formă rectangulară, cu tamburi de piatră în afara arcului carpatic. În campaniile arheologice din anii 1961-1962 și 1964 au fost descoperite vestigiile unui complex asemănător considerat a fi al doilea sanctuar¹⁷.

15 Cf. *infra*, p.262.

16 Cf. *infra*, p.33.

17 N.Gostar, *Cetăți dacice*, p.19.

1

2

3

PLANȘA IV: **Bâtea Doamnei** (Piatra Neamț). 1 — Aspecte ale săpăturilor arheologice în zona sanctuarului 1;
2-3 — Aliniamentul cu 7 tamburi recent descoperit în sanctuarul 2.

Primul, în ordinea dezvelirii, era situat – conform concluziilor de la acea dată – în fața zidului cetății, cel de al doilea în zona intramurană.

La *sanctuarul 1*, cel mai sudic, a fost găsit un șir de 5 tamburi orientați nord-sud, pe o porțiune din estul terasei și la 6,50 m spre vest de acest aliniament alți 2 tamburi. Distanța dintre tamburii aceluiasi șir, măsurată de la centrul suprafeței bazei cilindrului era de 1,90 m, ceea ce îndreptățește afirmația că cei doi tamburi au făcut parte din cel mai vestic grup al sanctuarului care avea 4 șiruri a câte 5 tamburi. Sanctuarul se află la dreapta "intrării" în cetate, în fața a ceea ce a fost considerat zidul sec cu o grosime de 3,50 m a cărui parament exterior era asemănător cu cel al unui zid lucrat în tehnica *opus quadratum*, și a cărui față interioară urma să fie găsită¹⁸. În ceea ce s-a presupus a fi emplectonul zidului au fost găsite fragmente de tamburi.

La nord de primul sanctuar au fost găsiți 3 tamburi orientați est-vest și apoi încă 1 la 1,90 m, de cei trei. Noua descoperire a fost considerată *sanctuarul vechi*, dezafectat peste care s-ar fi construit temeliiile unui turn de piatră¹⁹.

Principalele dificultăți în cercetarea sanctuarelor de la Bâta Doamnei erau generate îndeosebi de lipsa posibilității de a dezveli suprafețe mai mari care implicau defrișarea întregii zone. Rădăcinile copacilor anulau adeseori eforturile de a stabili o stratigrafie fără echivoc. În zona sud-estică a cetății locuirea feudală a distrus însemnate suprafețe din nivelurile de locuire dacică și deranjamentele sunt frecvente.

Se mai adăuga un fapt care poate părea bizar. Marele prestigiu al școlii clujene în cercetarea complexelor dacice cu construcții de piatră determina și căutarea unor identități care să ofere certitudini asupra propriilor cercetări. Două exemple: a) încercarea de a descoperi paramentul interior la 3,50 m era obsesivă și grosimea presupusului zid era menționată în publicații cu amintita dimensiune cu toate că situația nu era foarte clară; b) Descoperirea unor cantități mari de oase de animale (ovi-caprine, porcine – mai puțin bovine) în zona sanctuarului impunea în mod logic corelarea ei de eventuale banchete rituale. S-a ridicat obiecțiunea că în sanctuarele din Munții Orăștiei nu fuseseră găsite materiale osteologice astfel că s-a apreciat că ar aparține mai curând epocii feudale.

Suntem părtași și la acea viziune infirmată parțial de cercetările din anii 1980-1982 și 1988.

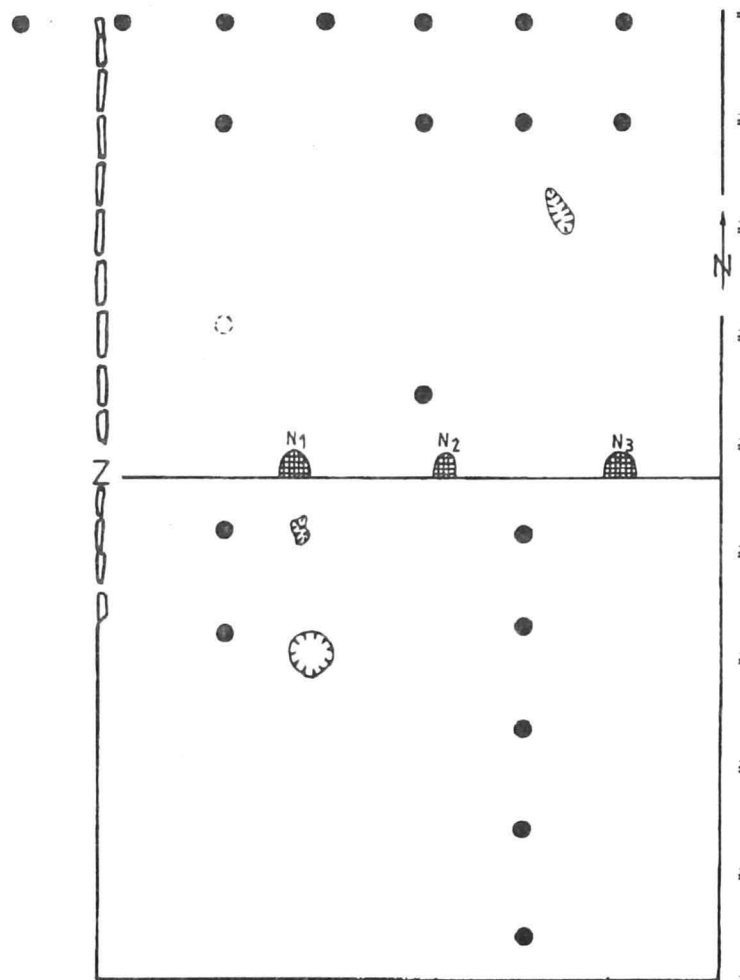
O secțiune de control a dovedit că presupusul zid al cetății este doar un zid de susținere, parte a unei vaste amenajări care acoperă o mare suprafață a terasei sud-estice. Pe latura vestică această platformă a sanctuarelor este clar limitată prin lespezi paralelipipedice păstrate încă pe o distanță de circa 10 m. Pe latura estică unde sub construcțiile în vederea orizontalizării, a măririi suprafeței utilizabile pentru construcții au fost substanțiale, panta fiind mai mare, aceste borduri nu s-au mai păstrat. Pe suprafața acestui zid de susținere, parte componentă a platformei pe care se înalță ceea ce am numit sanctuarul doi – au fost

¹⁸ *Ibidem*, p.13.

¹⁹ *Ibidem*, p.7. În planul general al cetății sanctuarul cu două șiruri a patru tamburi și un tambur izolat este inexact menționat, iar textul nu oglindește toate datele dobândite la data întocmirii lucrării.

constatate 3 nișe ($N_1 - N_2 - N_3$) de dimensiuni inegale dispuse la $M - 3,10 - 6,10$ și $9,60$ pe zid de la vest spre est.

Nici una dintre ele nu coincide cu direcția vreunui șir de tamburi, ci se află între ele (N_1 și N_2) sau după ultimul șir (N_3). Inițial a planat și presupunerea că ar fi fost locul unor rădăcini de copaci, ipoteză eliminată de cercetările actuale (Pl. V).

PLANȘA V: Bâta Doamnei (Piatra Neamț). Planul zonei sacre.

vestic tambur al șirului de 7 tamburi se află în afara bordurii vestice. De asemeni stratigrafia mai necesită precizări. Primii tamburi în raport cu fața zidului sunt la $1,10$ m în sanctuarul I și $1,60$ m în sanctuarul II.

Un alt moment însemnat al acestor noi explorări l-a constituit descoperirea șirului complet de 7 tamburi la extremitatea nordică a platformei într-o secțiune care fusese trasată pentru cunoașterea modului în care este separată platforma sanctuarelor de platoul cetății. Stabilirea faptului că un rând complet cuprindea 7 și nu 5 tamburi a furnizat elemente importante pentru reconstituirea întregului complex. Modul de pozare a tamburilor era următorul: stânca era netezită și ușor adâncită iar tamburul așezat pe stâncă era apoi fixat cu piatră de mărimi variabile și lut. Operațiunea era executată cu îngrijire și era succedată de fătuirea întregii suprafețe a complexului. Recentele descoperiri n-au eliminat încă unele incertitudini. Astfel, cel mai

Rândurile ambelor niveluri urmau și o direcție continuă în cele două ansambluri. În săpături, atât în ceea ce numim Sanctuarul I, cât și în Sanctuarul II cantitatea de chirpic căzut era mult mai mare în spațiile din apropierea zidului. Un perete despărțitor exista deci cu siguranță între complexele deocamdată nominalizate separat. Posibil să ne aflăm în fața unui sanctuar etajat cu câte 28 tamburi. Materialele descoperite, destul de numeroase, nu permit o separare cronologică. Dacă cele două complexe formau un singur sanctuar cele două incinte au fost sigur parțial separate.

Ipoteza care va fi acceptată în privința destinației nișelor: a) loc al expunerii simulacrelor unor divinități – o trinitate; b) locul unde se aflau scările de lemn dintre cele două incinte are desigur însemnătatea ei în proiectul de reconstituire a ansamblului. Intrările puteau fi atât pe latura sudică cât și pe cea vestică. Unele clarificări putem spera că vor fi obținute prin continuarea cercetărilor în zona nordică a platformei.

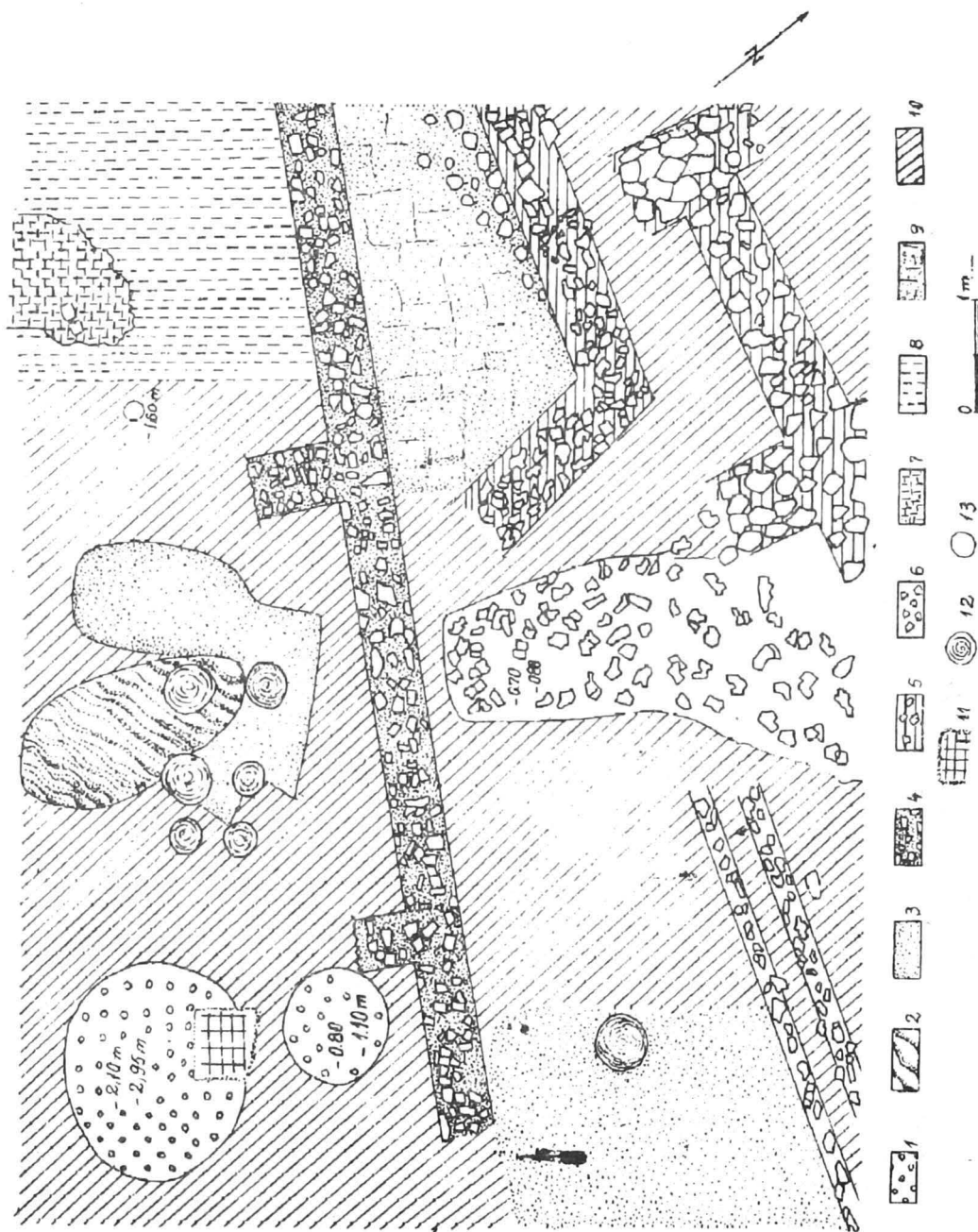
De asemeni, gruparea de 28 tamburi, cu 4 șiruri a 7 tamburi, poate fi corelată și de un posibil calendar luni-solar.

Orientarea și dubla funcție ne determină de asemeni să remarcăm că relația TEMPLVM-TEMPVS relevată de H. Usener și apoi cu argumentarea mult amplificată de Mircea Eliade își găsește o ilustrare și la sanctuarul(le) petrodavense.

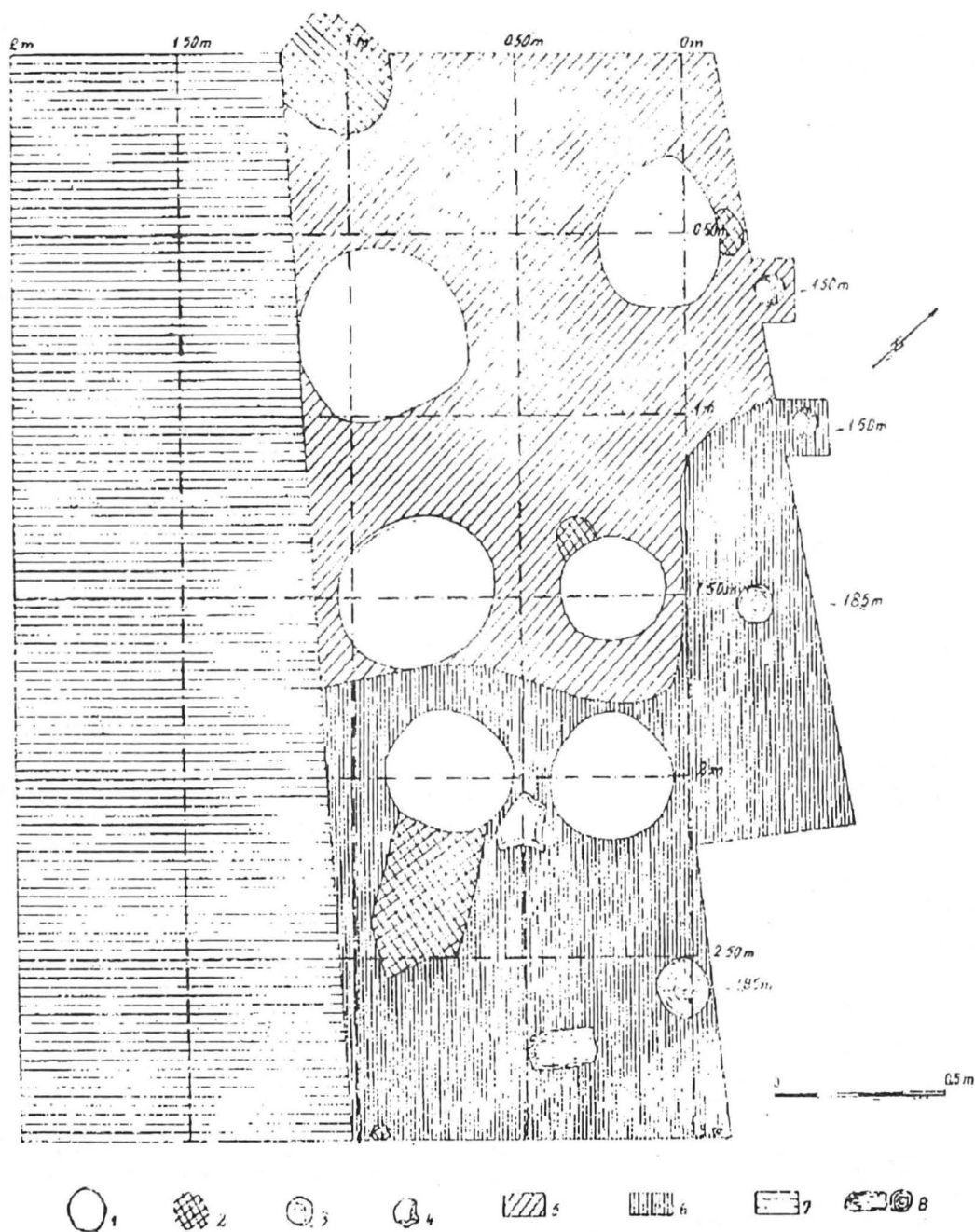
Între cele mai importante rezultate din campania arheologică a anului 1963 de la *Barboși* s-a înscris descoperirea unui sanctuar.

Pe latura de sud a Casetei I, la adâncimea de 1,80 m, pe suprafața unei podele de lut ars de culoare roșietică au fost observate șase pete galbene circulare. Prezența lor era o dovadă că pe locurile respective s-au aflat 6 tamburi de lemn (baze de coloane). După incendierea complexului în care se aflau, în gropile săpate pentru fixarea tamburilor a intrat pământul galben al nivelului. Cele 6 amprente de stâlpi formează două mici aliniamente orientate pe direcția nord-vest-sud-est. Cele de pe latura sudică au dimensiunile: de 0,50, 0,40 și 0,35 m cu o distanță între ele de 0,30 m respectiv 0,15 m, iar cele de pe latura nordică, ceva mai mici între 0,30-0,26 m și sunt situate la distanța de 0,60 m și respectiv 0,20 m una de alta. Tamburii se află într-o oarecare aliniere. Pe fătuiala din apropierea tamburilor au fost găsiți cărbuni de lemn. Chirpicul masiv din partea de nord provenea de la nivelarea romană. Tot din cel mai vechi nivel roman coborau trei gropi de par cu diametrul de 8 cm. În nivelul dacic sunt două gropi rotunde cu diametrul de 12 cm și alta pătrată (Pl. VI și VII). Pe suprafața câtorva amprente de tamburi a fost găsită cenușă. Groapa tamburului ultim de pe linia nordică are adâncimea de 0,05 m și locul tamburului este clar imprimat în lut.

Întregul grup de tamburi pare să fi fost ridicat cu aproximativ 0,10 m față de restul locuințelor. În apropierea zidului din nivelul de la adâncimea de 1,80 m (D₂) apar: chirpic cu urme de nuiel și de pleavă, fragmente de amfore din sec. I î.e.n. și din vase dacice. Sub chirpic, la adâncimea de 2,10 m, apare o parte din podeaua și vatra unei locuințe dacice și urmele a două bârne cu diametrul de 0,16 m. În colțul nord-vestic, la adâncimea de 1,80 m poate fi observat un strat de chirpic ars cu grosimea de 10 cm sub care apare un strat de pământ negru ars și unul de pământ galben amestecat cu cenușă, toate indicând puternicul incendiu.

PLANȘA VI: Barboși – Galați. Planul Casetei I-a. 1 — groapă dacică; 2 — vatră; 3 — podea sanctuar; 4 — zid sec; 5 — zid cu mortar; 6 — pietre; 7 — țigle mici; 8 — pavaj de cărămizi; 9 — podea locuință dacică; 10 — argilă; 11 — groapă romană; 12 — amprente tamburi lemn; 13 — groapă par.

PLANȘA VII: **Barboși** — Galați. Sanctuarul din Caseta I-a. 1 — amprente tamburi lemn; 2 — cărbune de lemn; 3 — gropi de pari din nivel roman; 4 — piatră de stâncă; 5 — pomosteală; 6 — lut bătut și ars; 7 — sol cu depuneri arheologice; 8 — bărnă și urme de bărnă.

Între zidurile A și B (vezi Planul) nivelul dacic a fost surprins la – 1,70 m printr-un strat de chirpic gros de 0,30-0,40 m și apoi la adâncimea de 2,10 m podeaua locuinței dacice de culoare roșietic-cenușie.

Pe latura de est nivelul dacic începe la adâncimea de 1,60 m printr-un strat de chirpic gros de 0,30 m, care suprapune podeaua de lut, ajuns la culoare roșie. În această zonă a fost găsită amprenta unui tambur cu diametrul de 0,40 m adâncimea gropii fiind de 0,10 m. În colțul sud-estic a fost explorată groapa C/63. O parte din suprafața ei este intersectată de o groapă de formă rectangulară din nivelurile romane.

Descoperirea sanctuarului a fost menționată succint într-un raport colectiv asupra descoperirilor de la Barboși²⁰ și fără o descriere amplă și o ilustrare în lucrarea profesorului N. Gostar asupra unor cetăți dacice moldave²¹.

Lipsa totală a pietrei ar fi putut crea incertitudini asupra destinației complexului mai ales că la multe vetre și cuptoare găsite în locuințele din cetățuia dacică au fost găsite pietre de râu și concrețiuni calcaroase de dimensiuni mijlocii (unele peste 30 cm).

Faptul că și la cele mai multe sanctuare de piatră doar baza (tamburul) era de piatră iar coloana propriu zisă de lemn amplifică verosimilitatea atribuirii. Destinația de sanctuar al complexului a fost de altfel imediat omologată²² fără a cunoaște vreo contestare.

La Pecica a fost găsit un sanctuar cu tamburi de lemn însă de formă circulară²³, au urmat descoperirile de la Dolinean-Hotin²⁴ și Brad²⁵ astfel că sanctuarul de la Barboși n-a rămas izolat între descoperirile de acest tip cunoscute în lumea dacică.

Fără a surprinde toate gropile stâlpilor care susțineau acoperișul, date fiind dimensiunile restrânse ale complexului, doar interdicția presupusă pentru sanctuarele unor divinități urano-solare ar fi împiedicat acoperirea sa. Problema acoperirii sanctuarelor ca și relațiile între locul, forma sanctuarelor și atributele zeilor venerați rămâne încă nerezolvată²⁶.

Faptul că se afla în interiorul cetății, ca o "capelă", un fel de *sacellum*, dimensiunile modeste, plasarea într-o zonă cu complexe nediferențiate de restul suprafețelor cetății, cu locuințe și gropi ne determină să considerăm că era doar unul din lăcașurile de cult ale dacilor din așezarea de la Barboși.

Sanctuarul cu dimensiuni normale, posibil să fi existat pe latura nordică și vestică a înălțimii Tirighina sau în afara fortificației cetății, dar mormintele romane, terasări ulterioare, numeroase și profunde, fac puțin probabilă descoperirea lui.

20 N.Gostar, I.T.Dragomir, S.Sanie, Ș.Sanie, *Castellum și castrul roman de la Barboși*, în *Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie*, decembrie 1964, I, București, 1971, p.418, fig.2.

21 N. Gostar, *Cetăți dacice*, p.33.

22 H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista*, p.212.

23 I.H.Crișan, *Ziridava*, Arad, 1976, p.98 și urm.

24 G.I.Smirnova, *Sanctuarul de lângă satul Dolinean din regiunea Nistrului mijlociu*, în *SCIVA*, 27, 3, 1976, p. 309-312.

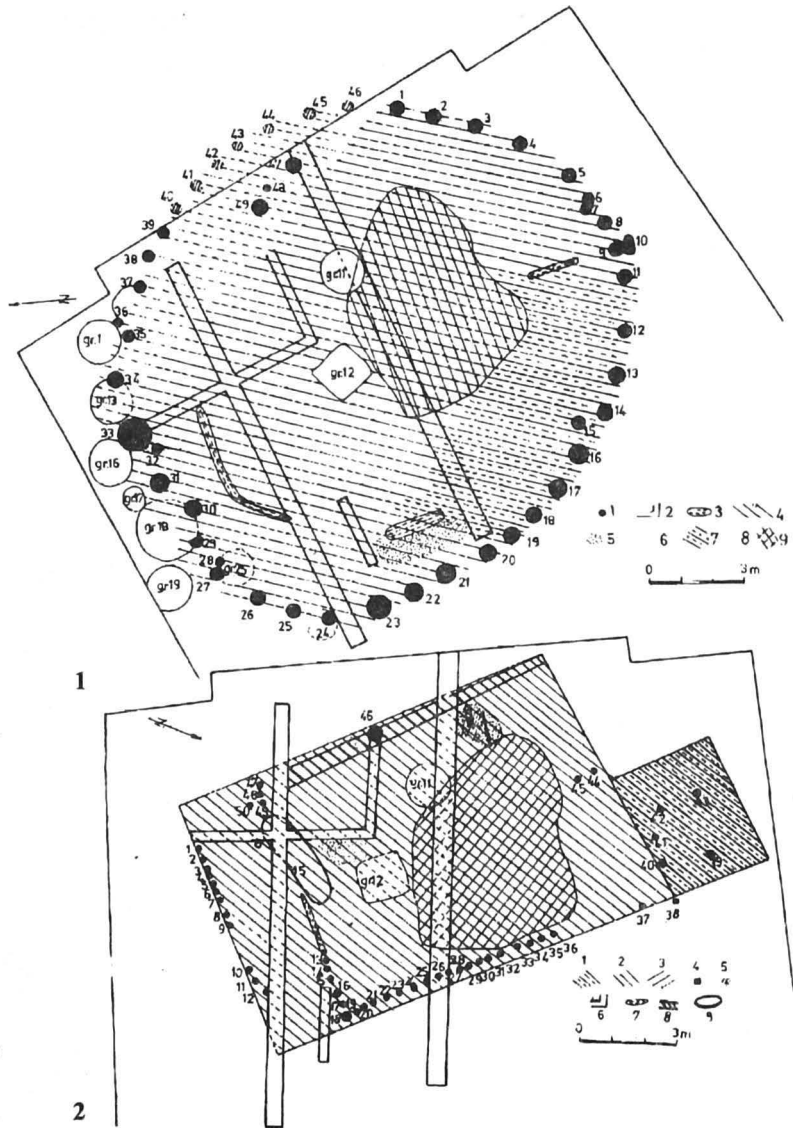
25 V. Ursachi, *Sanctuarul din cetatea dacică de la Brad, com.Negri, jud. Bacău*, în *MemAnt*, XII-XIV, 1986, p.102-104.

26 I.H.Crișan, *Burebista*, p.387 și urm.

În cursul cercetărilor arheologice din anul 1982 în Caseta IV situată la est într-o locuință a fost găsită o figurină antropomorfă prima descoperită și, în același timp, prima într-o așezare în care era cunoscut un sanctuar²⁷.

Între cele mai importante complexe de cult recent descoperite la est de Carpați un loc deosebit este ocupat de sanctuarele de la Brad, rod al cercetărilor efectuate de cunoscutul muzeograf și arheolog român Vasile Ursachi²⁸.

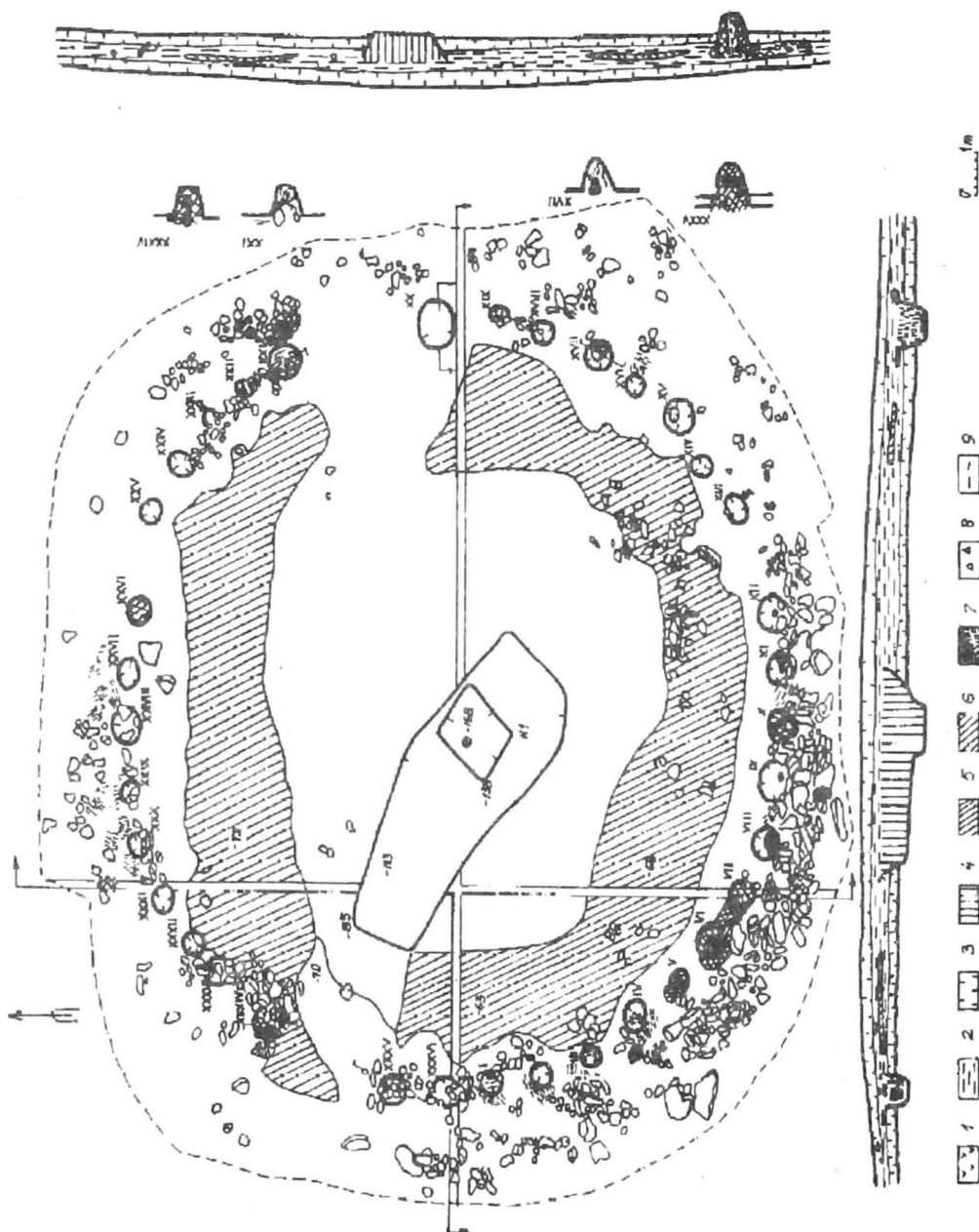
Sanctuarul circular cu stâlpi de lemn este situat în zona nord-vestică a cetății la adâncimea de 1,55 m de la nivelul actual de călcare. După încheierea lucrărilor de dezvelire sanctuarul apare astfel: O platformă de chirpic rămasă de la o construcție anterioară distrusă prin foc a fost nivelată la ridicarea noului edificiu și întregită în porțiunile unde era distrus chirpicul, prin aplicarea unui strat de

PLANȘA VIII: Brad (com. Negri, jud. Bacău). Planurile sanctuarelor: 1 - circular; 1 - profile rămase; 2 - zonă cu lutuală fățuită; 3 - deranjamente; 4 - urme de pari; 5 - zonă cu cenușă fină; 6 - șanțuri de perete; 7 - rectangular (apud V. Ursachi).

27 În prezent au mai fost descoperite figurine la Brad unde sunt cunoscute și două sanctuare.

28 V. Ursachi, *Cetatea dacică de la Brad*, "Thraco-Dacica", VIII, 1-2, 1987, p.105-106.

PLANȘA IX: **Dolnean** (r. Hotin, Ucraina). Planul sanctuarului (apud G.Smironova). 1 – cernoziom; 2 – pământ adus; 3 – pământ viu; 4 – umplutura gropii; 5 – argilă galbenă; 6 – pământ ars; 7 – cărbune; 8 – ceramică; 9 – marginile săpăturii.

lut galben, de prundiș și pământ negru cenușos pe întregul perimetrul pentru a-și recăpăta conturul circular. Diametrul platformei era de 10 m. O crustă calcaroasă acoperă cea mai mare parte a suprafeței podelei.

Platforma este delimitată de un rând de 46 stâlpi, coloane de lemn cu grosimea de 0,25-0,40 m, îngropați la adâncimea de 0,65-0,70 m. Autorul săpăturilor consideră, ținând seama de adâncimea gropilor și grosimea stâlpilor, că ei susțineau un acoperiș (Pl. VIII/1).

Acest lăcaș de cult circular își găsește analogii în spațiul intracarpatic și în afara lui.

Sanctuarul rectangular. Deosebit de interesant este faptul că sub această construcție la 0,65 m a fost descoperită o platformă dreptunghiulară cu latura lungă 14 m și cea scurtă de 8 m, orientată SSE-NNV. Platforma este construită din pământ galben bine bătut și ars până la roșu. (Pl. VIII/2).

Săpăturile au dus, de asemenea, la constatarea că edificiul rectangular a avut două faze de utilizare. În cea de a doua fază construcția absidată folosește numai o parte a platformei de lut. Absida are punctul curburii maxime pe latura NV și arheologul care a cercetat-o consideră că a fost confecționată numai din lemn. Această construcție cu absidă este un sanctuar rectangular. Descoperirile din ambele complexe sunt nesemnificative sub raportul obiectelor cu posibilă destinație culturală.

Desigur, succesiunea sanctuar rectangular – sanctuar circular nu poate constitui bază pentru generalizări de ordin cronologic pentru evoluția lăcașurilor de cult geto-dacice. Ele sunt contemporane în spații apropiate sau chiar în perimetrul aceleiași cetăți.

Înainte explorărilor arheologice, cel care avea să intre în circuitul științific ca cel mai nordic sanctuar geto-dacic, situat la locul numit "Pomirea", satul *Dolinean* (r. Hotin, Ucraina)²⁹ arăta ca o măgură aplatisată cu diametrul de 22-23 m și cu înălțimi nedepășind 0,35 m. (Pl. IX).

Pietrele descoperite la suprafață și în apropierea măgurii au determinat-o inițial pe Galina I. Smirnova să considere ridicătura de pământ un tumul, pe care l-a cercetat prin îndepărtarea pământului pe sectoare. În stratul superficial au fost găsite bucățele de cărbune, arsură și cioburi corodate. În unele porțiuni, deasupra argilei au putut fi observate mici îngrămădiri de pietre.

De-a lungul marginii exterioare a inelului de argilă au fost descoperite gropi, dispuse regulat, cu resturile unor stâlpi care au format cândva o colonadă circulară.

În afara cercului de stâlpi a fost descoperită și o împrejmuire de lespezi de piatră cu lățimea de aproximativ 1,40 m. În sectorul sud-vestic împrejmuirea este mai puțin deteriorată decât în sectorul estic unde au rămas doar pietre izolate. Au fost găsite pietre și către interiorul construcției. O parte a pavajului a fost distrus cu ocazia înmormântărilor, dintr-o epocă ce nu poate fi precizată din cauza lipsei inventarului, oricum însă ulterioară funcționării sanctuarului. Conturul gropilor a putut fi stabilit cu destulă claritate.

Numărul total al gropilor de stâlpi, notate pe plan de cercetătoare cu numere latine este de 36. G.I. Smirnova a constatat că unele gropi au fost placate cu pietre pentru a fixa mai bine stâlpii.

29 G.I. Smirnova, *op.cit.*

Inelul de culoare galben deschis este întrerupt pe latura estică și vestică. Diametrul suprafeței circulare de argilă este de 2-2,8 m cu o grosime maximă de 10-15 cm. Cu pământul adus din altă parte și cel scos din groapa centrală a fost amenajată o platformă în interiorul împrejuririi cu piatră și a colonadelor cu stâlpi de lemn.

Groapa centrală este indiscutabil contemporană cu împrejurirea și gropile de stâlpi.

În *inelul de argilă* au fost *rezervate două întreruperi pentru intrarea în incintă*. G.I. Smirnova a remarcat, de asemenea, o coborâre în formă de trepte în partea de vest a gropii nr.1 situată la intrarea de vest. Forma și conținutul nu i-au permis cercetătoarei să determine destinația gropii nr.1 de dimensiuni mari (2,8 x 1,75m). Au fost găsite fragmente ceramice getice.

Acastă construcție de aproximativ 20 m în diametru reprezintă una din marile descoperiri ale ultimului deceniu. Este până în prezent cel mai nord-estic sanctuar geto-dacic de formă circulară așa cum sunt cele de la Pecica (jud. Arad) sau cele din Munții Orăștiei și la fel cu sanctuarul recent descoperit la Brad (com. Negri, jud. Bacău).

O fișă asupra unui lăcaș de cult, pentru a răspunde necesităților investigării trebuie să cuprindă răspunsurile la cel puțin cele 22 puncte altcumva unele aspecte rămân în sfera ipotezelor³⁰.

I A c. Gropi de cult

Între complexele din așezările geto-dacice a căror destinație a fost cu dificultate și treptat clarificată se numără și *gropile de cult*, delimitate de gropile de provizii sau de cele cu resturi menajere.

Gropile de cult sunt semnalate în cercetări mai vechi și mai recente³¹ în majoritatea așezărilor dar menționarea lor n-a fost succedată de încercarea de a le stabili caracteristicile. Accepția termenului "groapă de cult" este foarte largă, ea însemnând gropi cu rămășițele unor ritualuri sacrificiale, gropi în care sunt depuse obiecte de cult devenite inutilizabile datorită uzurii, părți ale unor amenajări cu caracter sacru deteriorate în urma funcționării și nu rareori gropi cu destinație incertă. Situația cunoaște bune analogii în antichitatea orientală

- 30 1. Locul în care a fost descoperit; a) numele cetății; b) satul, punctul; c) comuna; d) orașul; e) județul. 2. Forma: a) circulară; b) rectangulară; c) T. cu absidă. 3. Suprafața totală a sanctuarului. 4. Numărul de alinamente. 5. Orientarea alinamentelor. 6. Distanța dintre alinamente. 7. Numărul de tamburi. 8. Dimensiunea tamburilor. 9. Nivelul arheologic în care a fost descoperit. 10. Edificat în perimetrul cetății. 11. Edificat în afara perimetrului cetății. 12. Reconstruiri în niveluri succesive. 13. Reconstruiri prin extinderi (în același nivel). 14. Complexele în spațiul sanctuarului: a) gropi; b) vetre. 15. Materiale descoperite în perimetrul sanctuarului: a) ceramică; b) obiecte de metal; c) alte materiale. 16. Modul de delimitare a perimetrului sanctuarului. 17. Amenajarea căilor de acces. 18. Complexele înconjurătoare. 19. Cronologie. 20. Locul publicării. 21. Alte mențiuni. 22. Încercări de reconstituire.
- 31 R.Vulpe și colab., *Raport sumar despre activitatea șantierului arheologic Poiana-Tecuci 1949*, în SCIV, I, 1950, p. 30: "Concluzia spre care înclin este că avea scop ritual, religios, în legătură cu sacrificiile la zile mari, fie cu cultul focului și vetrei, atât de comun în antichitate la toate popoarele"; idem, *Activitatea șantierului arheologic Poiana-Tecuci 1950*, în SCIV, II, 1, 1951, p.196-197; idem, *Șantierul arheologic Poiana-Tecuci*, în SCIV, III, 1952, p.194; S.Sanie, Ș.Sanie, *Cercetările arheologice de la Dumbrava (com. Ciurea, jud. Iași)*, CerIst, IV, 1973, 69-70; I.H.Crișan, *Ziridava*, p.80-83.

și occidentală cât și în unele religii actuale mărturie fiind gropile din preajma unor sanctuare, depozitare ale sacralului până nu demult venerat³².

În așezările dacice numărul acestor gropi nu poate fi considerat exagerat de mare în raport cu cel al gropilor cu resturi menajere, a celor pentru provizii și a gropilor de vatră.

Încercând să găsească o explicație plauzibilă în legătură cu destinația gropilor de epocă dacică descoperite cu prilejul săpăturilor de la Zvorâștea (jud. Suceava)³³ în preajma cărora nu au fost semnalate și locuințe, M. Ignat menționează complexe apreciate ca asemănătoare (Sf. Gheorghe-Bedehaza, Orlea, Bratei, Sighișoara-Wietenberg, Moigrad, Oradea-Salca etc.), cărora le contestă parțial caracterul de necropole și le cataloghează drept "câmpuri de gropi rituale".

Fără a subscrie la concluziile sale sau a adăuga noi ipoteze asupra destinației complexelor amintite, precizăm că noi avem în vedere gropile de cult (sau rituale) situate doar în perimetrul așezărilor, indiferent dacă ele se află în imediata apropiere a locuințelor sau sunt la oarecare distanță de ele.

La Dumbrava am relevat doar existența și gruparea lor pe latura sud-vestică a așezării S II Tr 70, cum se poate observa și pe planul publicat³⁴.

Gropile de cult se deosebesc de puțurile rituale atât prin modul de amenajare cât și prin conținutul lor, ofrandele sugerând mesaje³⁵ către alte domenii. La fel și complexele cu destinație magică din afara locuințelor, aflate în diferite puncte ale așezării³⁶.

Prezența în gropile de cult a rămășițelor de vetre a fost remarcată încă de profesorul Radu Vulpe. Considerăm că aceste complexe erau destinate în primul rând, n-am putea afirma, deocamdată, că în exclusivitate acestor fragmente de vatră. La Dumbrava într-un caz bucățile de vatră erau depuse pe două rânduri cu oarecare grijă însoțite și de alte ofrande de la ceremoniile închinare foarte probabil unor culte solare³⁷.

I A d. Vetre de cult

1. Vetre; 2. Formă și destinație; 3. Răspândire; Ornamente, semnificații, denumire.

1. Vatra este o suprafață neacoperită, uneori special amenajată, pe care se face focul. Ea putea fi situată sub cerul liber sau inclusă în perimetrul unei construcții. Vetrele simple sunt atestate încă din epoca paleolitică iar acele complexe, din neolitic. Peste un strat de pietriș și fragmente ceramice era aplicată lipitura fătuță pe care se făcea focul. Multe vetre aveau și gardină. Sunt cunoscute de timpuriu și vetrele cu reprezentări plastice, *vetrele altar*. În

32 R.S.Stroud, *The Sanctuaries of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary Report, 1: 1961-1962*, Hesperia, XXXIV, 1, 1965, p.6 și urm.

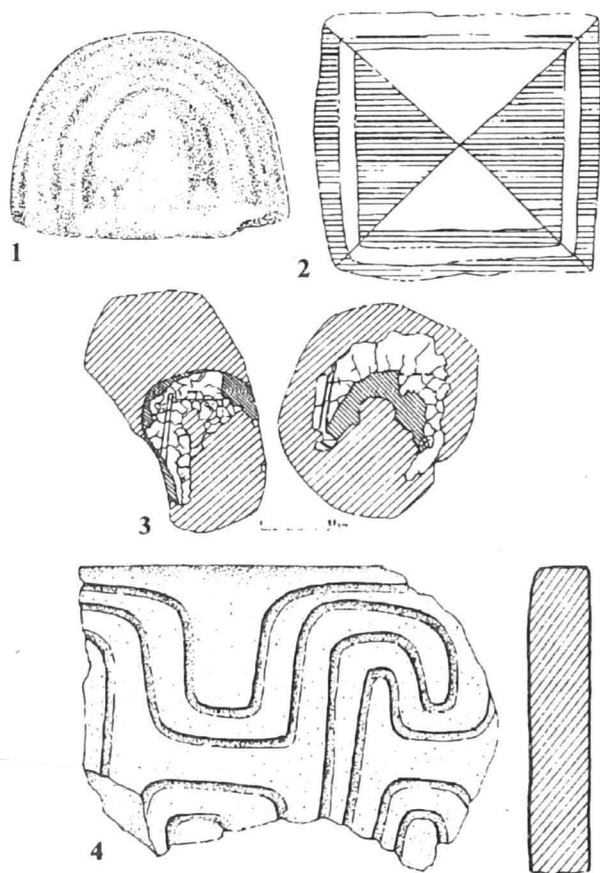
33 M.Ignat, *Vestigiile geto-dacice de la Zvorâștea și semnificația lor*, Suceava, X, 1983, p.401-402.

34 S.Sanie, Ș.Sanie, *op.cit.*, p.69.

35 Un cult al apei sau un caracter funerar.

36 Gh.Bichir, *Manifestations de caractère magique et culturel chez les carpes*, "Dacia", NS., XVII, 1973, p.246-253; S.Sanie, Ș.Sanie, *Semnificația unui mic complex arheologic din așezarea dacică de la Dumbrava (com. Ciurea, jud. Iași)*, "CerIst", XIV-XV, 1983-1984, p.131-136.

37 A.Audin, *Les fêtes solaires. Essai sur la religion primitive*, Paris, 1945, p.2 și urm

PLANȘA X: 1 – **Grădiștea Muncelului**, sculptură în piatră reprezentând un cap de pasăre (apud C.Daicoviciu); 2 – **Fântânele** (com. Suhuia, jud. Teleorman); 3 – **Vlădiceasca** (jud. Ilfov) vatră ornamentală (apud G.Trohași); 4 – **Botoșana** (jud. Suceava) fragment de vatră ornamentală (apud. S.Teodor).

ășezările epocii bronzului au fost găsite și vetre pe suprafața cărora era incizat un decor format din cercuri cu volute cu clară semnificație solară³⁸. Se poate constata așadar, că până în epoca dacică, vetrele, atât sub aspect utilitar cât și de cult, trecuseră și în spațiul getic printr-o evoluție multimilenară.

2. Cele mai numeroase vetre din locuințe au o formă circulară, de elipsă sau numai de potcoavă și rectangulară. Sub crusta formată de lipitura arsă și pietrele de râu care au servit drept temelie vetrelor sau doar la confecționarea gardinelor au fost găsite adeseori vase sparte ritual la fondarea locuințelor, al căror suflet erau considerate vetrele. Tot pe vetre erau depuse ofrande.

Vetre au mai fost găsite și în afara locuințelor în incinta sanctuarelor³⁹ după cum un tip de vetre ar putea fi considerate și acele *ustrina* din necropole.

3. Vetre și mai ales fragmente de fătuială și crustă păstrând o interesantă ornamentație au fost descoperite la *Popești* (com. Mihăilești, jud. Giurgiu)⁴⁰, *București* – *Mihai Voda*⁴¹ și *Popești* – *Leordeni*⁴², *Vlădiceasca* (Ilfov)⁴³,

38 K.Horedt, *Die Wietenbergkultur*, "Dacia", N.S., IV, 1960, p. 107-137.

39 I.H.Crișan, *Ziridava*, p.100, fig. 38 la *Pecica: Bâta Doamnei*, Piatra Neamț, la Sanctuarul 1, săpături arheologice efectuate în anul 1980 de S.Sanie și V.Mihăilescu-Bîrliba.

40 R.Vulpe, *Șantierul arheologic Popești*, Materiale, III, 1957, p. 234 și fig. 18/2, p.238.

41 S.Morintz și D.V.Rosetti, *Bucureștii de odinioară*, București, 1959, p.29

42 M.Turcu, *Note arheologice pe șantierele de construcție din București*, București, VIII, 1971, p.89: eadem, *Geto-dacii*, p.86.

43 G.Trohași, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în așezarea geto-dacică de la Vlădiceasca, jud. Ilfov în anul 1973*, "Cercetări arheologice", I, 1975, p.175, fig.2.

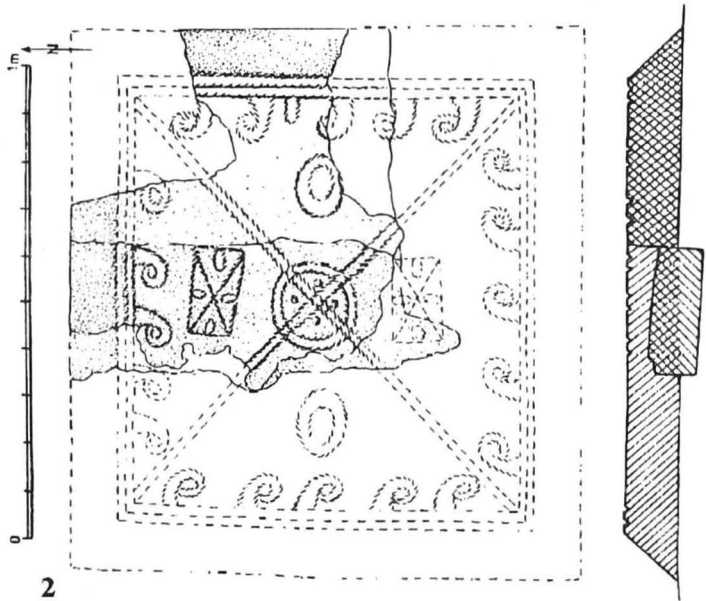
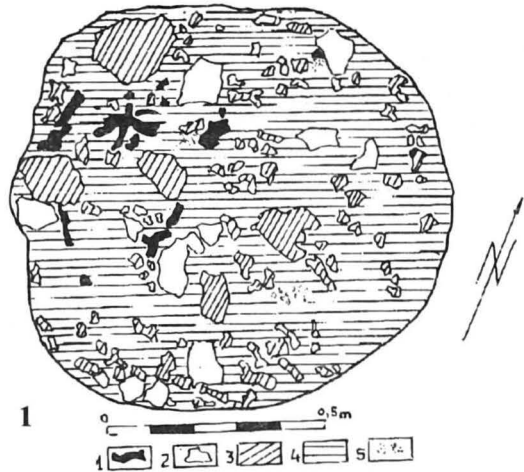
Poiana (jud. Galați)⁴⁴,
Botoșana (jud. Suceava)⁴⁵
(Pl. X/3,4).

Descoperirile existente ar putea indica o răspândire mai însemnată în Câmpia Română și sudul Moldovei, fără a lipsi însă din alte zone.

4. Asemănarea parțială posibil aparentă, a unor motive decorative de pe un mozaic callatian cu cel al vetrei rituale de la Popești (jud. Argeș) a constituit punctul de plecare și materialul de bază al unui articol care și propunea să reliefeze un aspect al influențelor elenistice în cultura geto-dacică⁴⁶.

Schimbările comerciale, apoi vecinătatea, conflictele, relațiile pașnice, acțiunile de protejare remunerată împotriva unor inamici ai coloniilor grecești etc. au avut drept urmare multiple contacte și influențe⁴⁷.

Desenul cunoscut al ornamentului vetrei de la Popești nu poate fi sigur echivalat cu reprezentarea "motivului grecesc al talezurilor"⁴⁸ sau cu "motiv de

PLANȘA XI: 1 – Dumbrava (com. Ciurea, jud. Iași), complex de cult: 1 – oase; 2 – ceramică; 3 – bucăți de vatră; 4 – lut galben; 5 – cărbune; 2 – Popești, vatră ornamentală (apud. R. Vulpe).

44 R. Vulpe și colab., *Șantierul arheologic Poiana-Tecuci*, SCIV, III, 1952, p.194-195, fig.3.

45 S. Teodor, *Așezarea de epocă La Tène de la Botoșana, jud. Suceava*, SCIVA, 31, 2, 1980, p.207, fig.16/14 și p.208, fig.17/3. Presupunem că poate fi crustă de la o vatră ornamentală.

46 C. Ionomu, *Un aspect al influenței elenistice în lumea geto-dacică*, "Cerist", XI, 1980, p.229-247.

47 D.M. Pippidi, DID, I, *Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană*, București, 1965, p.139-187.

48 R. Vulpe, *Șantierul arheologic Popești*, "Materiale", III, p.234.

valuri"⁴⁹ ornament atât de frecvent întâlnit pe mozaicuri. Pe conturul rectangular al vetrei de la Popești apar "cârligele", segmente ale "spiralei alergătoare", fără a exclude total posibilitatea ca ele să illustreze serii de "coarne de berbec". "Cârligele" apar ca ornament frecvent pe ceramica corintică⁵⁰ continuând să fie atestate și pe ceramica din secolele următoare. Așadar, nu era absolut necesară cunoașterea ornamentului de pe mozaicurile grecești, căci spirala a format vreme de milenii un ornament comun în spațiul getic (Pl. XI./2).

Foarte probabil ca reprezentarea de pe vatra de la Popești să aibă în centru – ideograma pentru *an* cu cele 4 anotimpuri și de o parte și cealaltă, soarele și luna, semnificând eternitatea, unul dintre cercuri necesitând a fi completat cu raze. Cele patru semne centrale pot semnifica de asemeni cele 4 elemente ca și cifra cu numere egale pare și impare, a căror sumă este 10, esența tuturor numerelor succesive. Avansăm această ipoteză deoarece constatăm că forma și dimensiunile foarte apropiate de un pătrat al vetrei, împărțirea suprafeței sunt elemente apropiate de ilustrarea geometrică a aritmeticii și misticii numerelor la pitagoricieni⁵¹.

O altă problemă ridicată este cea referitoare la denumirea de vatră rituală (de cult) sau altar⁵². Orice loc în care sunt depuse părți din animalele sacrificate sau ofrande poate fi un loc sacru și nu în mod obligatoriu altar. Incertitudinea în legătură cu destinația culturală a vetrei poate constitui un element care, alături de uz, să contribuie la perpetuarea numelui de *vatră de cult* sau *vatră-altar* chiar dacă are și unele destinații comune cu altarele. Forma pătrată constituie un argument suplimentar pentru caracterul cultural al vetrei.

I A e. Puțuri rituale

Repertoriu

1 *Brad* (com.Negri, jud.Bacău).

V.Ursachi, *Cercetările arheologice de la Brad*, Sesiunea științifică a Muzeului de arheologie – Piatra Neamț, decembrie 1982.

2 *Ciolăneștii din Deal* (jud.Teleorman).

M.Petrescu-Dîmbovița și Silviu Sanie, *Cercetări arheologice în așezarea geto-dacică de la Ciolăneștii din Deal* (jud.Teleorman), ArhMold, VII, 1972, p.257; M.Petrescu-

49 C.Iconomu, *op.cit.*, p.239.

50 W.W.Rudolph, HP 2310: *A Lakonia kylix from Halieis*, "Hesperia", 45, 3, 1976, p.244, fig.2a.

51 F.Enriques și G.De Santillana, *Pythagoriciens et Éléats*, Paris, 1936, p.22. și 26-30. Reprezentanțele de la Fântânele-Zimnicea (C.N.Mateescu, M.Babeș, *Cercetări arheologice și săpături de salvare la Fântânele*, SCIV, 2, 1963, p.283-291) și Zimnicea (I. Nestor, *Săpăturile de la Zimnicea*, "Studii", II, 1949, I, p.116-125; R.Vulpe, *Așezări getice*, p.25 și fig.7). Vetre asemănătoare cu cea de la Vlădiceasca au fost descoperite în complexe funerare.

52 C.Iconomu, *op.cit.*, p.243.

Dîmbovița, *Descoperirea de vase dacice de la Ciolănești din Deal (jud. Teleorman)*, In *memoriam C.Daicoviciu*, Cluj 1974, p.286; S.Sanie, *Din religia*, (III), p.127-128.

3 Ghermănești (com.Banca, jud.Vaslui).

V.Palade, *Un puț din secolul al IV-lea e.n. la Ghermănești, com.Banca, jud.Vaslui*, SCIVA, 29, 3, 1978, p.407-422.

4 Străulești (București).

M.Constantinescu, *Un puț din secolele II-III e.n. descoperit la Străulești (București)*, SCIVA, 31, 1, 1980, p.149-151.

Săpăturile arheologice desfășurate la Ciolănești din Deal în anii 1964-1965 au dus între altele, la descoperirea unui tip de complex arheologic care nu mai fusese cercetat până atunci într-o așezare geto-dacică – puțul⁵³.

Comuna Ciolănești din Deal (jud. Teleorman) se află situată pe cursul mijlociu al pârâului Căinelui, în câmpia dintre Olt și Argeș cunoscută sub numele de Găvanu Burdea. Așezarea geto-dacică, cu o suprafață de aproximativ două hectare, se află pe o formă de teren puțin ridicată (circa 7 m) fiind mărginită spre sud și sud-vest de pârâul Căinelui și Valea Căinelui și spre nord-est de pârâul Ududuia. Săpăturile arheologice au dus la confirmarea unor informații din anul 1910, privitoare la existența unui puț în care au fost descoperite mai multe rânduri de vase suprapuse, așezate deci, nu scăpate sau aruncate.

Puțul solid construit, de formă rectangulară (Pl. XII și XIII) cu deschiderea interioară de 1,54 – 1,61 m se mai păstra, pe o înălțime de aproximativ 1,20, pornind de la adâncimea de 4,70 m față de nivelul actual de călcare. Datele și materialele cunoscute prin săpături au permis înfățișarea multiplelor aspecte ale interesantului complex, precum și publicarea lotului de vase descoperit întâmplător⁵⁴.

Inventarul puțului din care cunoaștem 28 vase lucrate cu mâna și la roată, 250 fragmente ceramice și o brățară de argint cu capetele înfășurate permite unele considerații asupra acestui tip de complex (Pl. XIV).

Vasele aparținând unei categorii lucrate cu îngrijire, au ca element caracteristic lustrul negru sau negru-cenușiu la exterior. Au fost remarcate următoarele forme: vase bitronconice în formă de urnă, cu marginea răsfrântă și fațetată și fund inelar; căni cu marginea răsfrântă oblic, cu toartă din bandă rectangulară în secțiune, fundul drept sau inelar; căni cu gâtul cilindric înalt, corpul bitronconic, fundul drept sau inelar; vase bitronconice cu două torți, marginea răsfrântă oblic, fundul drept sau inelar. Noile descoperiri adaugă la mulțimea vaselor cu funduri cu *umbo* accentuat, vasul lucrat la roată cu partea inferioară emisferică și fund inelar și un vas miniatură. Modul de construire a puțului, amplasarea în cuprinsul așezării, calitatea și uniformitatea coloristică a vaselor, veriga de argint, faptul că au fost depuse toate laolaltă, conferă un caracter deosebit complexului de la

53 M.Petrescu-Dîmbovița și Silviu Sanie, *Cercetări arheologice în așezarea geto-dacică de la Ciolănești din Deal (jud.Teleorman)*, "ArhMold", VII, 1972, p.241-258.

54 M. Petrescu-Dîmbovița, *Descoperirea de vase dacice de la Ciolănești din Deal (jud. Teleorman)*, în *In memoriam Constantin Daicoviciu*, Cluj 1974, p. 285-299.

PLANȘA XII: Ciolănești din Deal (jud. Teleorman). Puțul votiv, un ghizd și vase descoperite în interiorul puțului.

datat între sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului I î.e.n.⁵⁶ este cel mai timpuriu

Ciolănești. Puțul (*puteus*) nu pare a fi doar o obișnuință amenajare a unui izvor (*fons*), destul de rare și acestea în acea epocă, ci un *puț votiv*. Absența resturilor unor cremații și a oaselor în general ne-a determinat să considerăm improbabil caracterul funerar al complexului, asemănător în parte cu numeroase *puțuri funerare* și rituale din Gallia⁵⁵.

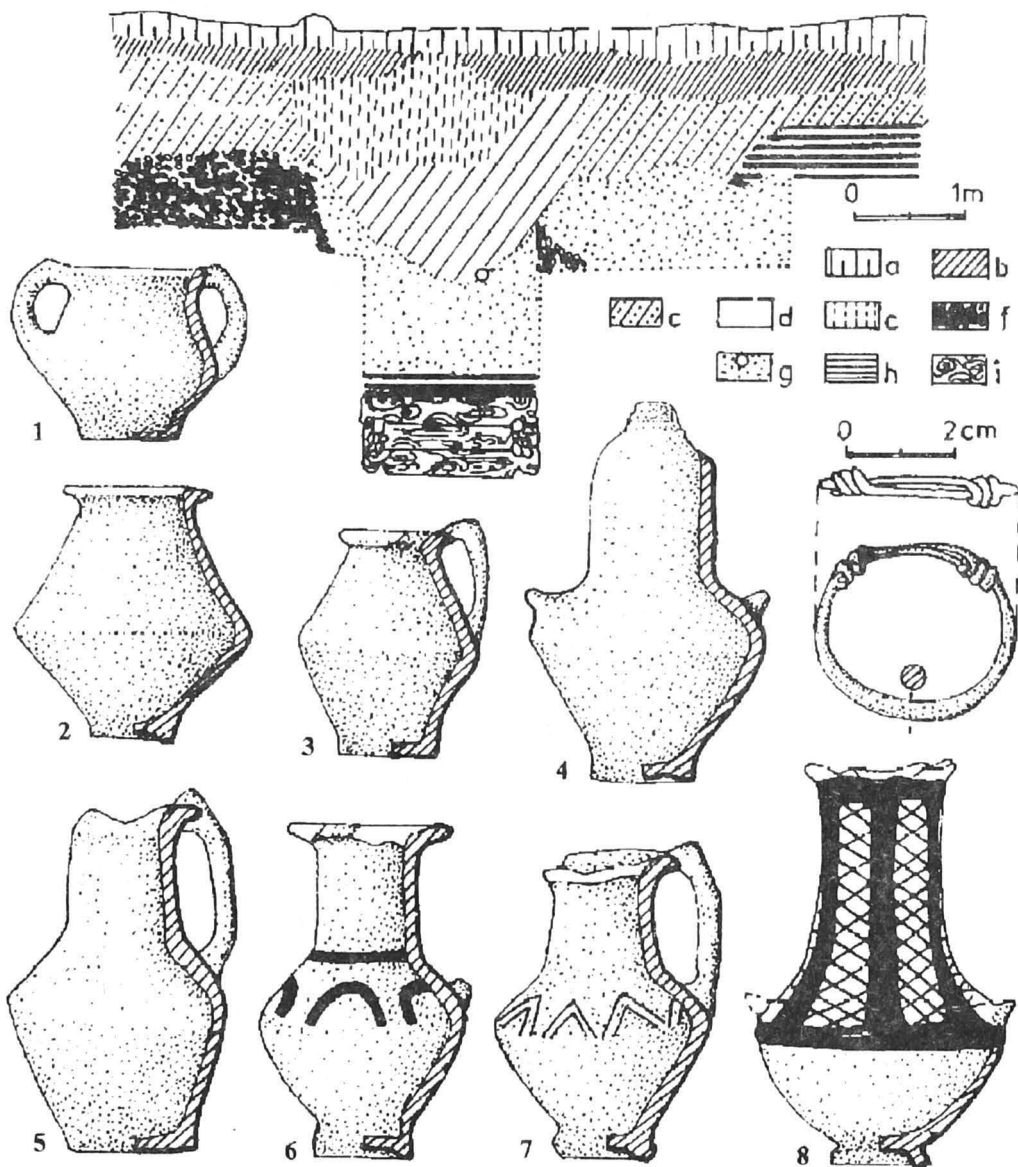
Puțul ca loc care reunește trei din importante elemente constitutive ale lumii (pământ, apă, aer) ocupă un loc însemnat în cultul multor popoare și de el este corelată o bogată mitologie.

În cazul complexului de la Ciolănești, apropierea de apă, chiar posibila utilizare practică inițială, face plauzibilă ipoteza că ofrandele depuse aveau în vedere o divinitate a apei.

Complexul de la Ciolănești din Deal,

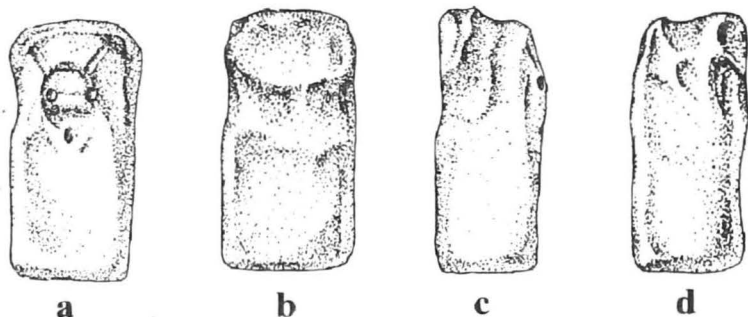
⁵⁵ Mary Larrien-Duler, *Le puits funéraires de Lectoure (Gers)*, MSAM de la France, XXXVIII, 1973, p.19-68; J.P.Petit, *Puits et fosses rituels en Gaule d'après l'exemple de Bliesbruck (Moselle)*, Moselle, 1988.

⁵⁶ Menținem propunerea privind datarea în limitele cronologice amintite a ceramicii de tip Ciolănești. Prof.M.Petrescu-Dîmbovița, *op.cit.*, p.294: "mai curând în a doua jumătate a sec.II. î.e.n."

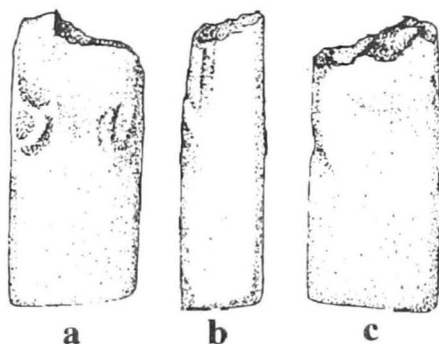

PLANȘA XIII: Ciolănești din Deal. Profilul secțiunii cu puțul votiv: a – humus; b – sol cafeniu; c – sol cafeniu deschis (deranjment); d – nisip; e – sol cafeniu pietris; f – nisip pietris; g – sol cafeniu mai deschis; h – humă; i – lemn. Vase și verigă de argint din interiorul fântânii.

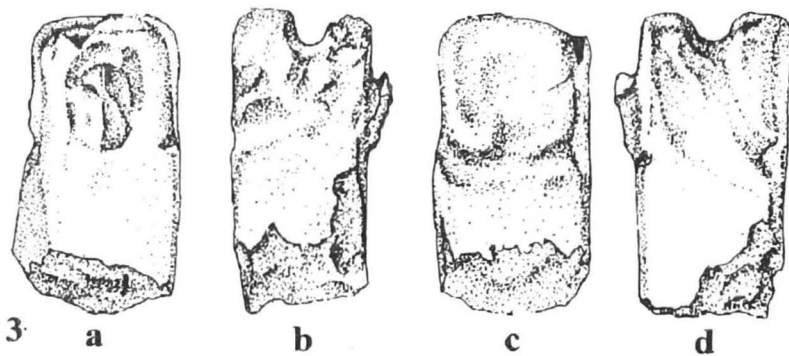
între cele cunoscute (și publicate) în spațiul getic. Cele de la *Brad* (Rep. 1), *Străulești* (Rep. 4) și *Ghermănești* (Rep. 3) fiind diferite ca aspect, dimensiuni, inventar, datare, posibil și ca destinație a ofrandelor.

1

2

3

PLANȘA XIV: **Curteni** (com. Oltenești, jud. Vaslui), figurine antropomorfe (apud C. Iconomu).

Un cult al izvoarelor, al apei, al râurilor au avut toate popoarele indo-europene și vor fi avut și dacii. Dacă existența la geto-daci a unei divinități echivalente lui *Fons* și a unei sărbători ca *Fontinalia* sunt deocamdată ipoteze, foarte probabil ca numele râurilor sau a

izvoarelor unor râuri să fi fost numele unor divinități ale apei, așa cum întâlnim în lumea celtică sau romană⁵⁷.

I A f Alte complexe de cult

Între descoperirile arheologice care eventual ar putea furniza noi elemente asupra unor culte și credințe ale geto-dacilor un loc deosebit prin dimensiune și inventar îl deține cea de la Conțești (com. Davidești, jud. Argeș) unde, la locul numit "Lacul lui Bârcă" a fost cercetat în anul 1973 un interesant complex⁵⁸. O suprafață de formă ovală, cu aspectul unei mari pete de cenușă, cu diametrul mare de 13,5 m și cel mic de 8,5 m era succedată de o lentilă de pământ cenușos în cuprinsul căreia, la adâncimea medie de 0,25 – 0,30 m, au fost găsite materiale arheologice de o mare diversitate: oase calcinate, fragmente ceramice, piese metalice, obiecte de sticlă și o monedă de argint.

Materialele ceramice, fragmentate, cu urme de ardere secundară, au aparținut unor vase lucrate cu mâna și la roată. Există posibilitatea stabilirii formelor nu și al întregirii vaselor.

La est de această pată cenușoasă, pe o suprafață de aproximativ 15 m.p. au fost găsite mai multe obiecte între care: 45 vârfuri de săgeată; 12 mici cuțite de fier, 5 piteni, 5 fibule de fier, 11 cuie de fier, un inel de bronz, un fragment de brățară de sticlă etc., iar în apropierea lor, o drahmă de Dyrhachium, cu legenda magistratului Meniskos Filotas. Aceste piese nu prezintă urme ale arderii secundare precum ceramica după cum nu pot fi constatate urmele vreunei arderi pe locul depunerii.

Drahma dyrrhachiană are o datare destul de largă cu limita inferioară până la începutul domniei lui Augustus. Unele fragmente ceramice aparțin unor vase caracteristice secolelor II-I î.e.n.

Care poate fi semnificația acestui obiectiv? Al. Vulpe și E. Popescu, arheologii care au efectuat săpăturile subliniază că după analiza materialului osteologic (mai mult de 3000 de oase calcinate) când a fost remarcată lipsa totală a oaselor umane, ipoteza caracterului funerar al complexului a fost eliminată⁵⁹. Una dintre ipotezele avansate avea în vedere ca obiectivul prezentat să fi rezultat din alăturarea rămășițelor unei ceremonii de sacrificiu și a unei ofrande colective. Animalele au fost incinerate în alt loc, vasele sparte în cursul incinerăției, apoi, o parte, depuse în locul descoperirii odată cu amintitele obiecte de sticlă. Există o similitudine frapantă între caracteristicile constatate și ritualul funerar practicat din sec. VI-III î.e.n. de geto-daci.

57 D.Baatz, art. *Brunnen*, Reallexicon der germanischen Altertumskunde (ed.H.Beck, H.Jankuhn, K.Ranke, R.Wenskus), Berlin-New York, 1981, IV, p.1-11; J.de Vries, *La religion*, p.124; M.Green, *Symbol and Image in Celtic Religious Art*, Londra-New York, p.39-40.

58 Al.Vulpe, E.Popescu, *Une contribution archéologique à l'étude de la religion des Géo-Daces*, "Thraco-Dacica", 1976, p.217-226.

59 *Ibidem*, p.223; D.Nicolaescu-Plopșor, *Considerations anthropologiques sur l'ensemble rituel geto-dace de Conțești (com.Davidești, jud. Argeș)*, "Thraco-Dacica", 1976, p.227-230.

Se poate presupune că ceremonia consta într-un banchet pe locul rugului, urmat de depunerea ofrandei într-un loc special ales, unde se desfășurau ritualuri adecvate. Deocamdată nu au fost descoperite în apropiere vestigiile vreunei așezări din a doua parte a mileniului I î.e.n.

Subliniind alegerea locului de depunere, în pădure lângă un lac, Al.Vulpe și E.Popescu găsesc unele situații apropiate de cele descrise de Caesar (*De Bello Gallico*, VI, 16) și Strabo (*Geografia*, IV, 4, 5) asupra sacrificiilor din lumea celtică. Ei presupun că sacrificiile și ofrandele ar putea fi pentru *Artemis-Bendis*, dar menționează că pentru moment, această ipoteză este insuficient fondată. În același timp, ei consideră că s-ar impune reanalizarea unor complexe asemănătoare de la Moigrad, Sighișoara, Snagov considerate morminte.

La Conțești au fost găsite oase de ovicaprine, porcine, bovine, cabaline etc., asociate cu piesele de ofrandă, în primul rând cele 45 vârfuri de săgeată, astfel că pare justificat a se considera că ceremonia sacrificială era adresată zeiței *Artemis*, "stăpână a animalelor", în primul rând, dar nu exclusiv, din munți și păduri (πόντια θηρῶν)⁶⁰, tot ea fiind și zeiță a vânătorii.

Dar *Artemis* era o divinitate cu foarte multe atribute: zeiță a creșterii plantelor, apărătoare a copiilor și tinerilor, zeiță a morții, a războiului, a călătoriilor, a izvoarelor termale, tămăduitoare, zeiță a Lunii etc⁶¹. De la Herodot (V,7) cunoaștem poziția deosebită care o aveau la traci divinitățile *Ares*, *Dionysos* și *Artemis*.⁶² Tot Herodot (V,7) identifică pe *Artemis* cu *Bendis*.⁶³ Zeița tracică nu avea probabil mulțimea atributelor Artemidei.

În situația în care, s-a dovedit că obiectivul arheologic de la Conțești, cercetat exemplar, nu are caracter funerar, inventarul îndreptățește atribuirea. Prin înmulțirea unor astfel de complexe reconstituirile vor putea fi mai sigure și contribuțiile cu temelii mai solide.

Unele aspecte comune cu obiectivul de la Conțești le reîntâlnim la un alt complex, de mai mici dimensiuni, modest și ca inventar, aflat la Dumbrava (com.Ciurea, jud.Iași) (v. Pl. XI/1).

Într-o secțiune din zona centrală a așezării, S III L-70, nu departe de o locuință de suprafață (L2S-70) și un bordei (Bd.I-70), la adâncimea de 0,80 m, a apărut conturul aproape circular al unei gropi cu diametrul la bază de 0,96 m. În groapă au fost găsite: fragmente de chirpic, ceramică lucrată cu mâna și la roată, puține forme întregibile și mai ales pe jumătatea vestică, oase, două dintre ele aranjate în forma literei X.

Acest mic complex ar fi rămas între descoperirile relativ comune, de tipul gropilor de cult, dacă, cel care a făcut analiza faunei din așezarea dacică de la Dumbrava (jud. Iași), profesorul Sergiu Haimovici, nu ne-ar fi anunțat prezența surprinzătoare în Gr.I-70 a oaselor de om și de cal.

Cele patru oase umane sunt: un peroneu drept, un peroneu stâng, un femur stâng și o tibie dreaptă și provin de la doi indivizi de statură mică. Oasele de cal, metapodale și falanga

60 Wernicke, *Artemis*, RE, 113, Stuttgart 1895, col. 1344.

61 *Ibidem*, col.1344-1354.

62 G.Kazarow, *Thrake* (Religion), RE, Stuttgart, 1936, 6 A, col.473.

63 *Ibidem*, col. 505-506.

III, extremități ale membrilor posterioare au aparținut unui cal tânăr⁶⁴. Oasele nu prezintă urma unei arderi.

Până în prezent erau cunoscute din așezări sau necropole geto-dacice complexe în care au fost găsiți cai întregi⁶⁵ sau părți din cai⁶⁶ în gropi fără alt inventar; părți de cai depuse împreună cu fragmente ceramice⁶⁷. Cai, întregi sau părți din cal, oferiți ca o ofrandă funerară, sunt adeseori atestați la geto-daci și la multe popoare din alte zone ale lumii⁶⁸.

Ce se urmărește prin asocierea *om-cal*? Pentru a da un răspuns acestei întrebări se impun a fi reamintite cel puțin câteva din semnificațiile simbolice ale calului. Ele sunt deosebit de numeroase astfel că, doar șarpele poate concura acest simbolism al unui animal considerat a fi prezent în toate cele trei medii ale naturii ca purtător al vieții și al morții.

Calului, încălecat și vehicolul, nava și destinul, deci inseparabil de om, considerat animal al tenebrelor și puterilor magice, mai ales, dar nu exclusiv, în stepele Asiei Centrale, i se atribuiau între altele și funcție psihopompă. Cândva, sacrificiul calului defunctului era obișnuit, caracteristic civilizațiilor primitive ale Asiei. Dar, de foarte multă vreme, a fost remarcată o răspândire însemnată și în alte domenii decât cel funerar. Figurile hipomorfe abundă în anturajul lui Dionysos, al Magnei Mater, iar în cortegiile dionisiace întâlnim de asemenea asocieri oameni-cai, centauri etc. Inițial htonian, calul a devenit treptat uranian, caili fiind considerați cei care trag "carul Soarelui", animale consacrate Soarelui.

De la civilizațiile străvechi la cele apropiate fantezia umană a asociat caili, în grupuri și culori diferite, celor mai importante momente ale vieții și a trecerii în neființă. Multiplele semnificații ale calului în magia și religiile popoarelor indo-europene, în general, și în cea a tracilor este confirmată și de prezența remarcabilă a calului în plastica și toreutica getică, mai apoi, în cultele de sorginte carpato-ponto-danubiană, (Cavalerul trac, Cavalerii danubieni), în dăinuiri.

Faptul că la Dumbrava au fost găsite și materiale sarmatice, ceramica lucrată cu mână, forme tipice, nu îndreptățește așadar atribuirea acestui complex cu mare probabilitate, elementelor sarmatice.

Această alăturare a unor părți din picioarele de cal și de oameni are desigur un scop magic pe care-l putem doar presupune în lipsa unor complexe identice sau cel puțin al unor situații asemănătoare.

Rămân ipotetice aspectele referitoare la persoanele sacrificate. Au fost ei prizonieri sau localnici? Decedați din care, înainte de incinerare, au fost tăiate amintitele părți a membrilor inferioare și depuse în groapă iar restul corpului dus la *ustrinum*? Până în prezent mormin-

64 S.Haimovici, *Observații cu privire la resturile osoase găsite într-un complex cu materiale dacice (sec. I-II e.n.) de la Dumbrava (com.Ciurea, jud.Iași)*, "Cerlst", S.N., XIV-XV, 1983-1984, p.136-143.

65 A.D.Alexandrescu, *Tombes de chevaux et pièces du harnais dans la necropole gète de Zimnicea*, "Dacia", N.S., 1-2, 1983, p.67-78.

66 *Ibidem*.

67 C.Stoica, *Observations sur certains pratiques rituelles constatées dans l'établissement de Cătușu (dép. de Dîmbovița)*, "Thraco-Dacica", V, 1984, p.138-144.

68 L.Malten, *Das Pferd im Totenglauben*, JDAI, XXIX, 1914, 4, p.179-256; Al.Vulpe, E.Popescu, *op.cit.*, p.217-226.

tele cercetate sunt toate de incinerare cu foarte puține resturi ale cremației și inventar modest.

Această asociere a unor părți din membrele inferioare de la doi indivizi și a unor părți din membrele posterioare ale unui cal, împreună cu bucățile de vatră și ceramică aparțin indiscutabil unui complex, cu destinație magică, a cărui finalitate se impune a fi stabilită. Alăturarea bucăților de vatră pentru un animal care semnifica și focul, întâlnit în ornamentica "căștelor de vatră", imaginat a purta marele atelaj al Soarelui, apare normală.

Putem doar să circumscriem prin tatonare, să încercăm să stabilim obiectul modificării încercate prin practicile magice. Calul a pătruns din cultele htoniene în cele agrare. Dacă operațiunea ar fi avut în vedere doar fecunditatea recoltelor n-ar fi fost necesară și alăturarea segmentelor umane.

Avea această magie, simpatetică se pare, ca scop dobândirea pentru membrii colectivității a forței de a parcurge distanțele precum caii? Calul urma să poarte sufletele ambilor defuncți? Este posibilă de asemenea ca prin această practică magică șamanul să-și fi propus apărarea așezării împotriva unor călăreți.

Prudența științifică ne determină să nu multiplicăm excesiv numărul ipotezelor, sperând că alte descoperiri asemănătoare vor fi mai utile pentru determinarea finalității unor astfel de practici similare celei atestate la Dumbrava în secolul II e.n.

I A g Necropole – rituri și ritualuri funerare

De la Herodot la Pomponius Mela și Iulianus Apostata sunt frecvente însemnările despre "nemurirea getică". Oricum, această credință, pe măsura universalității ei în lumea geto-dacică, a putut deplasa axul moral al societății geto-dacice. Credințele despre nemurire, evoluția lor așa cum ne sunt cunoscute din sursele literare antice fac obiectul unei analize separate⁶⁹ astfel că, în acest cadru, vor fi consemnate unele date oferite de săpăturile arheologice în obiective de o mare diversitate a căror cronologie acoperă un mileniu, de la traco-daci la daco-romani.

Riturile și ritualurile funerare ale geto-dacilor au fost analizate detaliat într-o importantă sinteză datorată lui D.Protase⁷⁰ și parțial, într-o lucrare cu caracter pluridisciplinar⁷¹, aspecte ale acestor interesante probleme nelipsind din considerațiile prilejuite de publicarea unor morminte izolate sau al unor necropole cercetate exhaustiv.

În lucrarea sa, D.Protase a catalogat 53 descoperiri pentru secolele V-I î.e.n.; 15, în Dacia romană; alte 17, pentru secolele III-V; 24, în teritoriile neocupate de romani (sec. II-IV). Numărul descoperirilor a sporit în ultimii 15 ani. Numai în cursul editării, autorul, cu probitatea-i cunoscută adaugă, în *Nota adițională* alte 20 descoperiri⁷². Pentru unele

69 *Infra*, p.192-197.

70 D.Protase, *Riturile funerare*, pass.

71 D.Nicolaescu-Ploșor, W.Wolski, *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România*, București, 1975.

72 D.Protase, *Riturile funerare*, pass; Descoperirile ulterioare de morminte și necropole sunt destul de

necropole aflate atunci la începutul cercetării au apărut substanțiale studii⁷³ sau monografii⁷⁴ după cum au fost semnalate alte complexe funerare izolate de însemnătate considerabilă⁷⁵.

Procentual însă, distribuirea descoperirilor pe secole a rămas foarte apropiată de situația menționată în lucrarea amintită. Perioada "clasică" a civilizației geto-dacice având în continuare cel mai mic număr de morminte cunoscute, implicit cele mai sărace informații în acest domeniu.

În Dacia lipsesc deocamdată monumente funerare cu reprezentări, așa cum pot fi întâlnite în lumea celtică sau pannonică, cu imagini care să ilustreze credințe și ritualuri. Doar unele vase, între ele și câteva utilizate ca urne funerare, au ca decor creanga de brad, simbol al tinereții veșnice, diverse semne solare și cosmice⁷⁶.

Monumentele lapidare ale dacilor din diverse provincii ale Imperiului nu prezintă informații în acest domeniu⁷⁷.

De altfel este greu de apreciat care va fi fost conținutul exact al noțiunii de moarte, cât era de precis sau nesigur. Oricum, la fel ca la alte popoare moartea nu era privită ca o plecare bruscă și definitivă. În cazul în care și în acest domeniu au existat unele asemănări cu riturile și ritualurile altor etnii trace⁷⁸, după informațiile lui Herodot, mortul era expus trei zile, erau jertfite animale și după ospaț "...îl înmormântează... pe răposat, fie arzându-l, fie îngropându-l"⁷⁹. Ne rămân necunoscute aspectele care le luau ritualurile de doliu, incertă rămâne și desfășurarea lor ele nefiind în concordanță cu credințele în nemurire în forma lor timpurie.

Existența unei diferențieri, a tendinței de eroizare sau divinizare a unor defuncții o putem deduce mai mult din monumentele Daciei romane, de certă sorginte danubiană, *Cavalerul*

numeroase, mai ales cele daco-carpice și daco-romane. Menționăm câteva din lucrările ce se referă la teritorii mai întinse: H.Daicoviciu, *Dacia de la Burebista*, p.220-223; Gh.Bichir, *Cultura carpică*, p.29-44; M.Turcu, *Geto-dacii*, adaugă alte 29 descoperiri Catalogului întocmit de D.Protase; S.Sanie, *Civilizația romană*, p.81-84; I.Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, Iași, 1982, p.62-69; V.Sirbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Galați, 1993, p.21-38.

73 Cf. M.Babeș, *Necropola daco-romană de la Enisala*, SCIV, 22, 1971, 1, p.19-45; D.Berciu, *Buridava*, p.120-127; M.Irimia, *Date noi privind necropolele din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, "Pontica", 16, 1983, p.69-140 etc.

74 D.Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporul de Câmpie, Contribuții la problema continuității în Dacia*, București, 1976; G.Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980.

75 E.Moscalu, P.Voivozeanu, *La tombe et le trésor princiers thraco-gétique de Peretu (dép. de Teleorman)*, Apulum, XVII, 1979, p.103 și urm.E.Moscalu, *Das thrako-getische Fürstengrab von Peretu in Rumänien*, in BRGK, 70, 1989, p.129-190. I.H.Crișan, *Necropola dacică de la Cugir*, "Apulum", XVIII, 1980, p.87 și urm.

76 Cf. *infra*, p.162-163.

77 Cf. I.I.Russu, *Daco-geții*, pass.

78 D.M.Pippidi, *Note de lecture*, "StCl", XIV, 1972, p.205 ("Revista clasică", XV, 1943, p.117-118; "Balcania", VI, 1943, p.537; RHSEE, XXIII, 1946, p.340-342): "În primul rând atrăgem atenția asupra faptului că orice încercare de a înțelege religia geto-dacilor (sau numai a geților!) fără a ține seamă de știrile de care dispunem cu privire la religia tracilor îndebste, e inevitabil sortită eșecului". Semnalul își păstrează "sonoritatea" la peste patru decenii de la lansarea lui.

79 Herodot, *Istorie*, V, 8, descrie înmormântările celor bogați. Existau desigur diferențe în privința amploarei sacrificiilor dar nu și al duratei veghilor funebre și a altor rituri.

trac, *Cavalerii danubieni* căci informațiile literare conțin doar mărturii ale ascensiunii pe treptele divinului ale unor personaje încă în timpul vieții lor⁸⁰.

Riturile incinerăției și înhumației au coexistat pe parcursul întregului mileniu. Proporția covârșitoare a ritului incinerăției în raport cu cel al înhumației, din cea de a doua epocă a fierului până în epoca daco-romană, ar putea fi eventual interpretată drept ilustrare a credinței veșniciei sufletului care s-ar înălța spre cer odată cu flăcările rugului.

În cele mai multe morminte de înhumație au fost descoperite cadavre de copii. Poate fi un indiciu că într-o perioadă ar fi existat o vârstă a maturității religioase, a inițierii, de la care adeptul, după moarte trebuia în mod obligatoriu incinerat? Oricum nu pot fi puși toți înhumații maturi pe seama elementelor alogene. Într-o anumită viziune a nemuririi dacice ritul înhumației ar fi mai adecvat⁸¹.

Trebuie să admitem că și în religia dacică existau și dogme opuse care nu se excludeau, juxtapuneri cu motivația unor tradiții sau credințe care ne sunt deocamdată necunoscute.

În ritualul funerar constatat în cuprinsul aceleiași necropole ca și pe întinsul teritoriu geto-dacic sunt vizibile numeroase deosebiri care nu pot fi lesne explicate: forma gropii; depunerea resturilor cremației în urnă de ceramică; depuneri direct în groapă sau într-un recipient din material perisabil, piesele inventarului funerar etc. Diferențierile pot fi puse în puține cazuri pe seama poziției sociale care au avut-o defuncții. Vase⁸², arme, unelte, obiecte de podoabă, pot mărturisi credința în continuitatea vieții, în care umbrele au aceleași necesități de hrană, sete, eventual și ocupațiile anterioare.

B. MATERIALE

Piese de lut

I B a Figurine

Repertoriu

1 *Angeluş* (com. Ghidfalău, jud. Covasna).

Z. Székely, *Nouvelles données sur la culture géto-dace du sud-est de la Transylvanie*, Thraco-Dacica, I, 1976, p.234, fig. 3.

80 Cf. *infra*, p.177-187.

81 Herodot, *Istoriei*, IV, 95: "...învăţându-i că nici el, nici oaspeţii săi şi nici unul din urmaşii acestora nu vor muri, ci vor merge într-un anume loc unde vor trăi pururi şi vor avea parte de toate bunătăţile". Depinde aşadar la "ce fel" de bunătăţi admitem că s-ar referi. Cf. *infra*, p.193.

82 W.Deonna, *Croyances funéraires. La soif des morts. Le mort musicien*. RHR, CXIX, 1939, p.53 şi urm.

2 Barboși (Galați).

S.Sanie, *Cetățuia geto-dacică de la Barboși*, (II), ArhMold, XI, 1987, p.64, 101, pl.V/1.

3 Băiceni (com.Cucuteni, jud.Iași).

A.László, *Elemente keltischen Ursprungs in der dakisch-getischen Siedlung von Băiceni*, AȘUI, XV, 1, 1969, p.91, fig.1(2,3_{a-b}); idem, *Așezarea daco-getică de la Băiceni (sec.IV-II î.e.n.)*, ArhMold, VI, 1969, p.85, fig.19.

4 Berea (jud.Satu Mare).

V.Zirra, *Locuiri din a doua epocă a fierului în nord-vestul României*, Satu Mare, Studii și comunicări, IV, 1980, p.47, pl.XII/3 și LIV/î.

5 Bârlălești (com.Epureni, jud.Vaslui).

G.Coman, *Figurine antropomorfe geto-dacice descoperite în județul Vaslui*, SCIVA, 28, 2, 1977, p.253-257.

6 Bâzdâna (com.Calopăr, jud.Dolj). C.M.Tătulea, *Sondaj arheologic în cetatea geto-dacică de la Bâzdâna (jud.Dolj)*, Materiale și cercetări, XV, 1983, p.221, fig. 7/4; idem, *Așezarea geto-dacică fortificată de la Bâzdâna, județul Dolj. Considerații preliminare*, Thraco-Dacica, V, 1-2, 1984, p.92-110, fig. 12/8-10.

7 Botoșana (jud.Suceava).

S.Teodor, *Așezarea de epocă Latène de la Botoșana, jud.Suceava*, SCIVA, 31, 2, 1980, p.181-228, pl.16/6, 17/7.

8 Brad (com.Negri, jud.Bacău).

Au fost descoperite șapte figurine antropomorfe.

V.Ursachi, *Cetatea dacică de la Brad*, Thraco-Dacica, VIII, 1-2, 1987, p.116, Fig.10/3-7.

9 Bragadiru (com.Vidra, jud. Ilfov).

M.Turcu, *Cercetări privind așezarea getică și feudală timpurie de la Bragadiru (1968-1969)*, București, VIII, 1971, p.55.

10 București.

M.Turcu, *Vestigii getice cercetate în București*, București IX, 1972, p.70, fig.2; eadem, *Geto-dacii*, pl.XXXV/5,6

11. Budureasca (com.Fântânele, jud.Prahova).

Fl.Preda, V.Dupoi, *Figurine de lut antropomorfe geto-dacice descoperite în așezarea de la Pietroasele-Gruiu (jud.Buzău)*, Crisia, IX, 1979, p.80, fig.1 și 3.

12 Bunești (com.Bunești-Averești, jud.Vaslui).

S.Teodor, V.Bazarciuc, *Considerații privind cultura geto-dacică din Moldova în secolele IV-III î.e.n.*, ActaMM, 1, 1979, p.57, 61, fig.2/7,8; V.Bazarciuc, *Cetatea geto-dacică de la Bunești (jud.Vaslui)*, ActaMM, II, 1980, p.72, fig.9; eadem, *Cetatea dacică de la Bunești – Dealul Bobului, jud.Vaslui*, Materiale, XIV, Tulcea 1980, p.176, fig.15.

13 Cătunu (jud. Dâmbovița).

C.Stoica, *Cercetări în așezarea geto-dacică de la Cătunu (jud.Dâmbovița)*, Materiale, Oradea 1979, p.122.

- 14 *Cetățeni* (jud. Argeș).
Fl. Preda, V. Dupoi, *op. cit.*, p. 80.
- 15 *Cârlomănești* (jud. Buzău).
M. Babeș, *Statuetele*, p. 319-352.
16. *Cristești* (com. Brăești, jud. Iași).
V. Chirica, M. Tanasachi, *RAJI*, I, p. 65, fig. 17/9.
- 17 *Cuciulata* (com. Hoghiz, jud. Brașov).
Gh. Bichir, *Așezări dacice în Țara Oltului*, StCom, Sibiu, 14, 1969, p. 130, fig. 4/2.
- 18 *Cucorăni* (jud. Botoșani).
S. Teodor, *Săpăturile de la Cucorăni (jud. Botoșani)*, ArhMold, VII, 1975, p. 129, fig. 32/4.
- 19 *Curteni* (com. Oltenesti, jud. Vaslui).
C. Iconomu, *Découvertes récentes dans l'établissement hallstattien tardif de Curteni* (dép. de Vaslui), *Dacia*, N.S., XXIII, p. 87, fig. 7 și p. 90, fig. 10/8.
- 20 *Dănești* (jud. Vaslui). Em. Zaharia, C. Buraga, *Cercetări arheologice de suprafață în comunele Dănești, Rebricea și Tăcuta*, ActaMM, I, 1979, p. 246, fig. 3/1.
- 21 *Dumbrava* (com. Ciurea, jud. Iași).
S. Sanie, Ș. Sanie, *Cercetările arheologice de la Dumbrava (com. Ciurea, jud. Iași)*, *CerIst*, S.N., IV, 1973, p. 86-90, fig. 13-15; S. Sanie, *Plastica*, p. 178, 181, 187.
- 22 *Enisala* (jud. Tulcea).
G. Simion, *Les Gêtes de la Dobroudja septentrionale du VIe au Ier siècle av.n.è.*, *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 155-156.
- 23 *Fedești* (com. Șuletea, jud. Vaslui).
G. Coman, *op. cit.*, p. 253, 255, fig. 1/4 și 1/7.
- 24 *Govora-sat* (com. Mihăiești, jud. Vâlcea).
Gh. I. Petre-Govora, *Descoperiri arheologice din epoca fierului în jud. Vâlcea*, *Materiale*, IX, 1970, p. 477, fig. 7/6.
- 25 *Hanska* (r. Kutuzov, R. Moldova).
E. A. Rikman, I. T. Niculiță, *Getskoe poselenie Hanska*, *Arheologiceskie issledovanija v Moldavii v 1981 g*, Chișinău 1985, p. 123, fig. 6, 7.
- 26 *Horga* (com. Epureni, jud. Vaslui).
G. Coman, *op. cit.*, p. 253-254, fig. 1/9.
- 27 *Huși-Corni* (jud. Vaslui).
S. Teodor, *Așezarea geto-dacică de la Huși-Corni*, *Thraco-Dacica*, II, 1981, p. 187, fig. 32/1-4 și 33/2-3.
- 28 *Lucasevka* (r. Orhei, R. Moldova).
G. B. Fedorov, *Rezultatele și problemele principale ale cercetărilor arheologice din sud-vestul U.R.S.S. referitoare la primul mileniu al erei noastre*, *SCIV*, 10, 2, 1959, p. 371.
- 29 *Marca* (jud. Sălaj).
V. Lucăcel, *Muzeul de istorie și artă Zalău la 25 de ani*, *ActaMP*, 1, 1977, p. 29, pl. VII/1;
S. Dumitrașcu, V. Lucăcel, *Cetatea dacică de la Marca*, p. 22.

- 30 *Mălușteni* (jud. Vaslui).
G. Coman, *op.cit.*, p.255, fig. 1/3.
- 31 *Morești* (com. Ungheni, jud. Mureș).
I.H. Crișan, *Ceramica*, pl.XLI/6.
- 32 *Murgeni* (jud. Vaslui).
Gh. Coman, *op.cit.*, p.255, fig. 1/1,3.
- 33 *Ocnîța* (jud. Vâlcea).
D. Berciu, *Buridava*, p.89-93.
- 34 *Pietroasele* (Gruia-Dării, jud. Buzău).
Fl. Preda, V. Dupoi, *op.cit.*, p. 78, fig. 1.
- 35 *Piscul Crăsani* (com. Balaciu, jud. Ialomița).
N. Conovici, *Cîteva figurine antropomorfe getice descoperite la Piscul Crăsani (com. Balaciu, jud. Ialomița)*, SCIVA, 25, 2, 1974, p.295-301.
- 36 *Poian* (jud. Covasna).
Z. Székely, *op.cit.*, p.235, fig.3.
- 37 *Poiana* (com. Nicorești, jud. Galați).
R. Vulpe, *Figurinele magice de la Poiana și captivii de pe reliefurile de la Adam Clisi*, AnD, XII, 1931, p.257-262; R. și Ec. Vulpe, *Les fouilles de Poiana: campagne de 1927*, Dacia, III-IV (1927-1932) 1933, p.350, fig.99, 129; R. Vulpe, *Șantierul arheologic Poiana, jud. Tecuci*, SCIV, 3, 1952, p.201, fig.14; C.M. Tătulea și D. Vicoveanu, *Depozitul de piese de cult de la Poiana*, CerIst, IV, 1973, p.143-150.
- 38 *Popești* (com. Mihăilești, jud. Ilfov).
R. Vulpe, *Șantierul arheologic, Popești*, Materiale, III, 1957, p. 241, fig.23.
- 39 *Răcățau* (jud. Bacău).
V. Căpitanu și V. Ursachi, *O nouă cetățuie dacică pe valea Siretului*, Carpica, III, 1969, fig.32; V. Căpitanu, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice în așezarea geto-dacică de la Răcățau (jud. Bacău)*, Carpica, VIII, 1976, p.49-72.
- 40 *Sighișoara* (jud. Mureș).
I.H. Crișan *Ceramica*, p.243, n.917.
- 41 *Șcheia* (jud. Suceava).
Gr. Foit, *Așezarea dacică de la Siliștea Șcheii (sec.II-III.e.n.)*, Studii și materiale, Suceava, 1, 1969, p.33, fig.8; idem, *Șantierul arheologic Suceava*, Materiale, IX, 1970, p.396, fig.12.
- 42 *Stâncești* (com. M. Eminescu, jud. Botoșani).
Figurine antropomorfe. Informații de la regretatul A. C. Florescu.
- 43 *Tinosu* (jud. Prahova).
R. și Ec. Vulpe, *Les fouilles de Tinosul*, Dacia, I, 1924, p.209.
- 44 *Tisești* (jud. Bacău).
A. Nițu, și M. Zamosteanu, *Sondajul din cetățuia dacică de la Tisești*, Materiale, VI, 1959, p.379, fig.4/5.

45 *Zimnicea* (jud.Teleorman)

A.D.Alexandrescu, *La necropole gète de Zimnicea*, Dacia, N.S., XXIV, 1980, p.104, fig.55/5, p.106, fig. 57.

46 *Zvorâștea* (jud.Suceava).

M.Ignat, *Vestigiile geto-dacice de la Zvorâștea și semnificația lor*, Suceava, X, 1983, p.387-388, fig.1/3.

Pentru bibliografia unor figurine datând din secolele V-II î.e.n.cf.V.Sîrbu, *op.cit.*, p.110 și urm.

a1) Lipsa unor inscripții, raritatea marilor monumente și a unor clare imagini culturale, au determinat amplificarea însemnătății acordate interpretării reprezentărilor de pe unele produse ale toreuticii, de pe monede și a plasticii.

În ultimul deceniu au fost publicate relativ numeroase figurine antropomorfe și zoomorfe⁸³, unele însoțite de interesante comentarii. Numărul pieselor încă inedite este și el important, dar dintre ele o parte ne-au fost accesibile, astfel că putem menționa existența lor, să le utilizăm în clasificările propuse.

Statuete lucrate din diverse materiale reprezentând divinitați antropomorfe sau zoomorfe, simboluri ale protecției divinităților, a influenței tutelare a strămoșilor asupra descendenților, simboluri ale unei puteri magice aducătoare de ploi fertilizante etc. au fost găsite în așezările preistorice din diferite continente, ca și pe teritoriul patriei noastre⁸⁴.

Figurinele asupra cărora prezentăm unele considerații, continuă, așadar, în spațiul carpato-danubian, tradițiile unei plastici cu funcții în general magico-culturale și cu realizări artistice remarcabile. Clasificarea tipologică a figurinelor geto-dacice poate facilita unele constatări.

Tip A. Figurinele paralelipipedice, dreptunghiulare în secțiune, descoperite la Curteni⁸⁵ (jud. Vaslui) alcătuiesc deocamdată un grup unic în plastica geto-dacică. La partea superioară, pe suprafețele laturilor mari au schițate prin incizii sau în relief, chipuri sau elemente ale fizionomiei umane iar partea inferioară are suprafața lisă. A le considera doar piese cu decor antropomorf cu vreo funcționalitate oarecare (ex. la războaiele de țesut) este nejustificat căci ele nu au caracteristicile tehnice necesare și nu păstrează urmele unor întrebuițări. Pot fi însă asemănate cu "hermele grecești" (Pl. XIV/1-3; Pl. XV/1a, 1b, 1c, 2, 3a, 3b, 3c).

Figurinele tip A, sunt reprezentate printr-o piesă cu conturul alveolat al feței cu trei adâncituri circulare care sugerează ochii și gura. Pe extremitatea conturului piriform al capului sunt dispuse simetric două coarne asemănătoare unor raze. Forma și maniera de redare a feței, coarnele, pot fi regăsite în imaginea zeilor cu coarne de ex. a zeului celtic

⁸³ *Supra*, p.54-58.

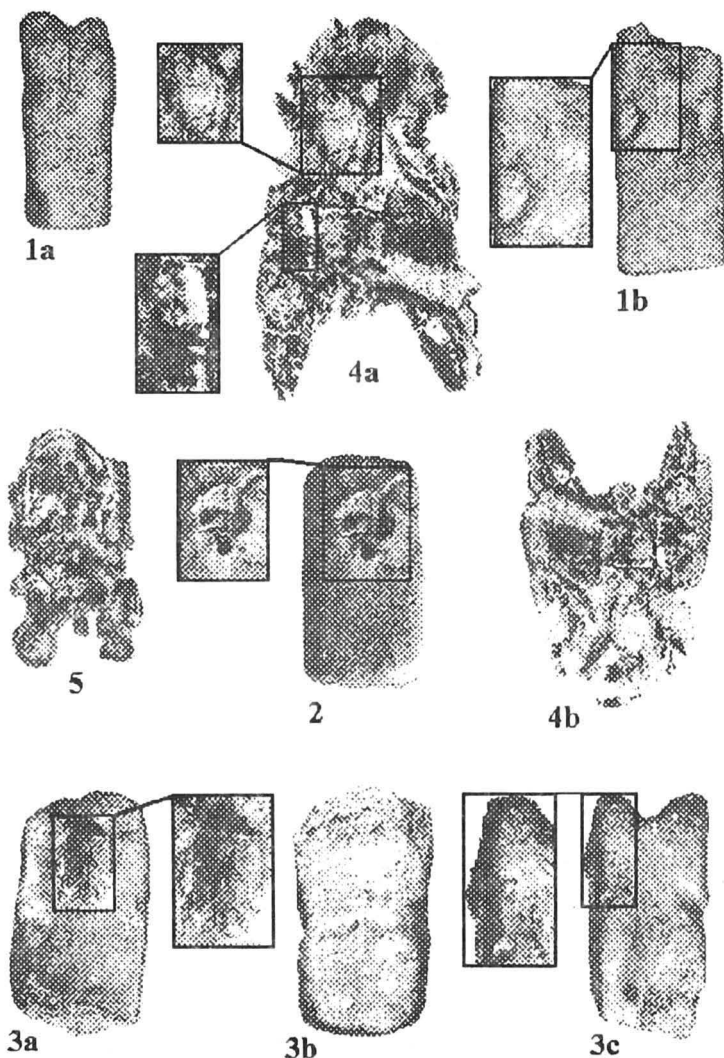
⁸⁴ M.Gimbutas, *The Gods and Goddesses of Old Europe*, Los Angeles, 1974; A.Nițu, *Reprezentări antropomorfe în decorul plastic al ceramicii de stil Cucuteni A*, SCIV, 18, 4, 1967, p. 552 și urm.; idem, *Reprezentări umane pe ceramica Criș și lineară din Moldova*, SCIV, 19, 3, 1968, p.387-392.

⁸⁵ C.Iconomu, *Découvertes récentes dans l'établissement hallstattien tardif de Curteni (Dép. de Vaslui)*, "Dacia", N.S., XXIII, 1979, p. 88, 89, fig.7 și p.90, fig.1o/8.

Cernunnos așa cum apare pe garnitura de pafta de la Popești⁸⁶. Figurinele de la Curteni sunt însă, cel puțin după datele publicate de descoperitor, anterioare prezenței celților astfel că analogiile trebuie căutate în arta majoră și minoră greacă.

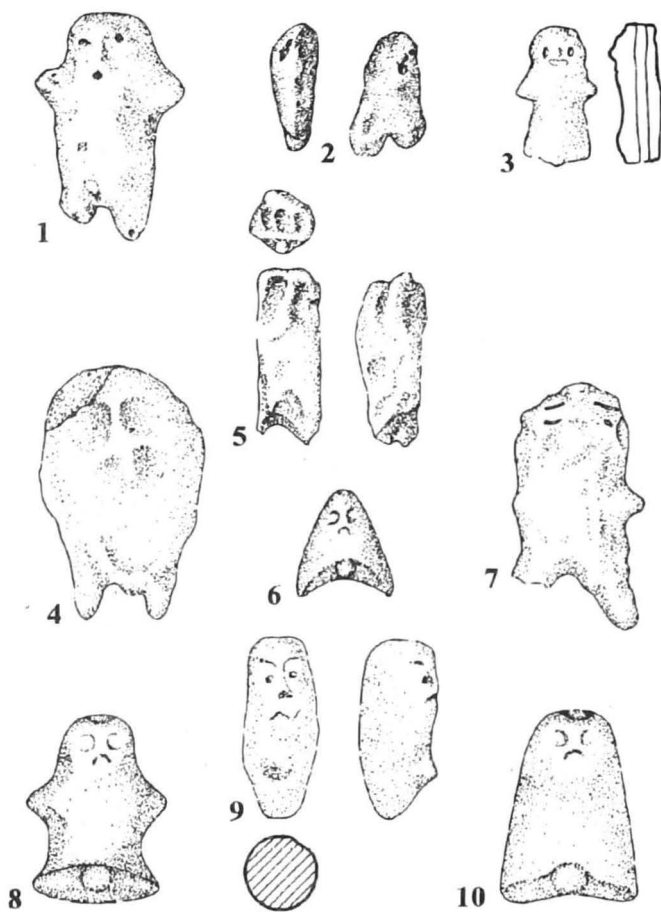
Se pare că meșterul a intenționat să reprezinte două personaje, câte unul pe fiecare dintre suprafețele mari ale paralelipedului: cea descrisă mai sus și o alta pe fața opusă la care este înfățișată doar podoaba capilară. Șanțuirea mediană la partea superioară accentuează separarea. Ar fi deci una dintre rarele figurine duble, probabil un bărbat și o femeie într-o ipostază asemănătoare celei cunoscute prin "Sărutul" brâncușian.

A1. Figurine asemănătoare ca formă tipului A, dar cu figură umană pe o suprafață, iar pe fața opusă un personaj șezând la care se disting torsul și mâinile alăturate (Pl. XIV/1; XV/2).

PLANȘA XV: Figurine antropomorfe descoperite la: **Curteni** (1a, 1b, 2, 3a, 3b, 3c) și **Dumbrava** (4a, 4b, 5).

86 R. Vulpe, *Șantierul arheologic Popești (r. Mihăilești, reg. București)*, "Materiale", III, 1957, p.234, fig. 33.

Pl. XVI: Figurine antropomorfe descoperite la: 1 – **Hanska** (r. Kutuzov, R. Moldova) (apud I.T.Niculită); 2 – **Dumbrava**; 3 – **Polana**; 4, 7 – **București**; 5 – **Cristești** (com. Brăești, jud. Iași) (apud V. Chirica și M. Tanasachi); 6, 8, 10 – **Bunești** (com. Bunești Averești, jud. Vaslui) (apud V. Bazarciuc); 9 – **Budureasca** (com. Fântânele, jud. Prahova) (apud F. Preda, V. Dupoi).

IV-III î.e.n.⁸⁸.

⁸⁷ Informație de la colegul A.C. Florescu

⁸⁸ Informație de la colega Silvia Teodor.

A₂. Figurine asemănătoare ca formă tipului A, dar cu unele detalii anatomice, redată prin semicercuri. Piesa se află într-o stare de conservare precară (Pl. XIV/2; XV/1a, 1b). Figurinele tip A pot fi datate în sec. VI-V î.e.n.

Tip B este ilustrat de figurine caracteristice prin forma rotundă a capului și schițarea unor detalii ale fizionomiei, ochii mici, cercuri incizate, nasul în relief, iar gura ca o mică alveolă. Fruntea este despărțită de podoaba capilară printr-o incizie circulară care ar putea eventual sugera o diademă. Brațele și picioarele sunt redată prin protuberanțe unghiulare. Aceste figurine au indicat sexul. Exemplarele de la Stăncești (jud. Botoșani)⁸⁷ ar putea fi datate în secolele V-IV î.e.n.

Tip C cuprinde figurinele cu capul ușor aplatizat, gâtul egal ca lățime cu trunchiul, brațele și picioarele de forma unor protuberanțe unghiulare, nasul în relief, ochii și gura indicați prin adâncituri circulare (Pl. XVI/1).

Exemplarul descris, provenind de la Hanska (r. Kutuzov, R. Moldova) a fost descoperit în complexe datate în secolele

Tip D este reprezentat de figurine caracterizate prin: capul rotunjit la extremități cu baza de mărimea trunchiului, ochii două alveole cu contur de elipsă, nasul proeminent, gura adâncită, trunchiul foarte scurt, picioarele redată prin mici protuberanțe unghiulare (Pl. XVII/1).

După descoperirile de la Stâncești⁸⁹ și Huși-Corni⁹⁰ sunt databile în secolele IV-III î.e.n.

Tip E. Tipul acesta este reprezentat printr-o figurină acefală de formă tronconică terminată cu protuberanțe unghiulare drept picioare și perforare longitudinală (Pl. XIX/8). A fost descoperită împreună cu materiale databile în secolele IV-III î.e.n.⁹¹.

Tip F. Figurină de formă tronconică, cu ochii și nasul redată prin semicercuri incizate iar mâinile prin mici protuberanțe unghiulare. De la baza ușor alveolată începe o perforație longitudinală care continuă pe mijlocul corpului figurinei⁹² (Pl. XVIII/8).

F₁. Figurină de formă tronconică, rotunjită la partea superioară, cu detalii schițate prin semicercuri incizate. În ansamblu, figurina prevăzută de asemeni cu perforație longitudinală, are aspect phalliform (Pl. XVI/6).

F₂. Acest tip de figurină este caracterizată prin forma aproape conică cu accentuată concavitate a bazei și perforație longitudinală (Pl. XVI/10).

Cele trei figurine având comun modul original de redare a detaliilor feței au fost descoperite în cetatea geto-dacică de la Bunești-Dealul Bobului și sunt datate cu materiale din secolele IV-III î.e.n.⁹³.

Tip G include figurinele plate, având capul mic în raport cu dimensiunile trunchiului lat și rectangular în secțiune. Mâinile și picioarele sunt redată prin mici protuberanțe unghiulare (Pl. XVII/5).

Piese aparțin secolelor III-II î.e.n.⁹⁴.

G₁ cuprinde figurine asemănătoare tipului *G* față de care au în plus unele detalii ale fizionomiei, fiind prevăzute de asemenea cu o perforație longitudinală⁹⁵ (Pl. XVII/6).

G₂ include figurine care au brațele, trunchiul și picioarele asemănătoare tipului *G*, capul îngust, modelat direct pe trunchi și ochii adânciți cu contur de elipsă⁹⁶ (Pl. XVII/4).

Tip H este reprezentat de o figurină (acefală?) cu redarea naturalistă a corpului și mâinilor, terminat cu protuberanțe unghiulare drept picioare. Figurina, perforată longitudinal (Pl. XVII/2) este datată de descoperitor în secolul III î.e.n.⁹⁷.

⁸⁹ Informație de la colegul A.C.Florescu.

⁹⁰ S.Teodor, *Așezarea geto-dacică de la Huși-Corni*, "Thraco-Dacica", III, 1981, p. 187, fig. 32/4.

⁹¹ *Ibidem*, p.187, fig.32/3.

⁹² V.V.Bazarciuc, *Cetatea dacică de la Bunești, Dealul Bobului, jud. Vaslui*, "Materiale", XIV, Tulcea, 1980, p.176, fig.15.

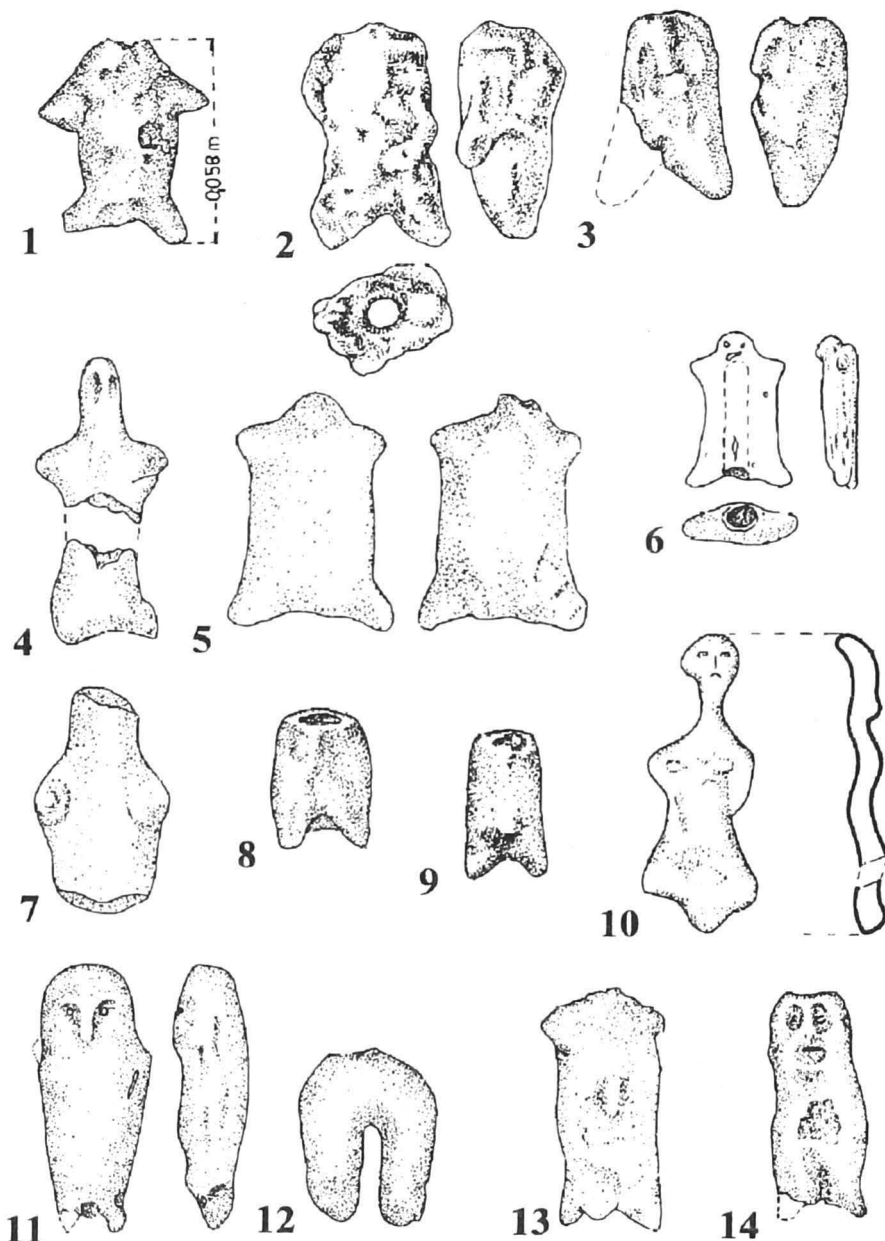
⁹³ *Ibidem*, p.168.

⁹⁴ S.Teodor, *op.cit.*, p.187, fig.32/2.

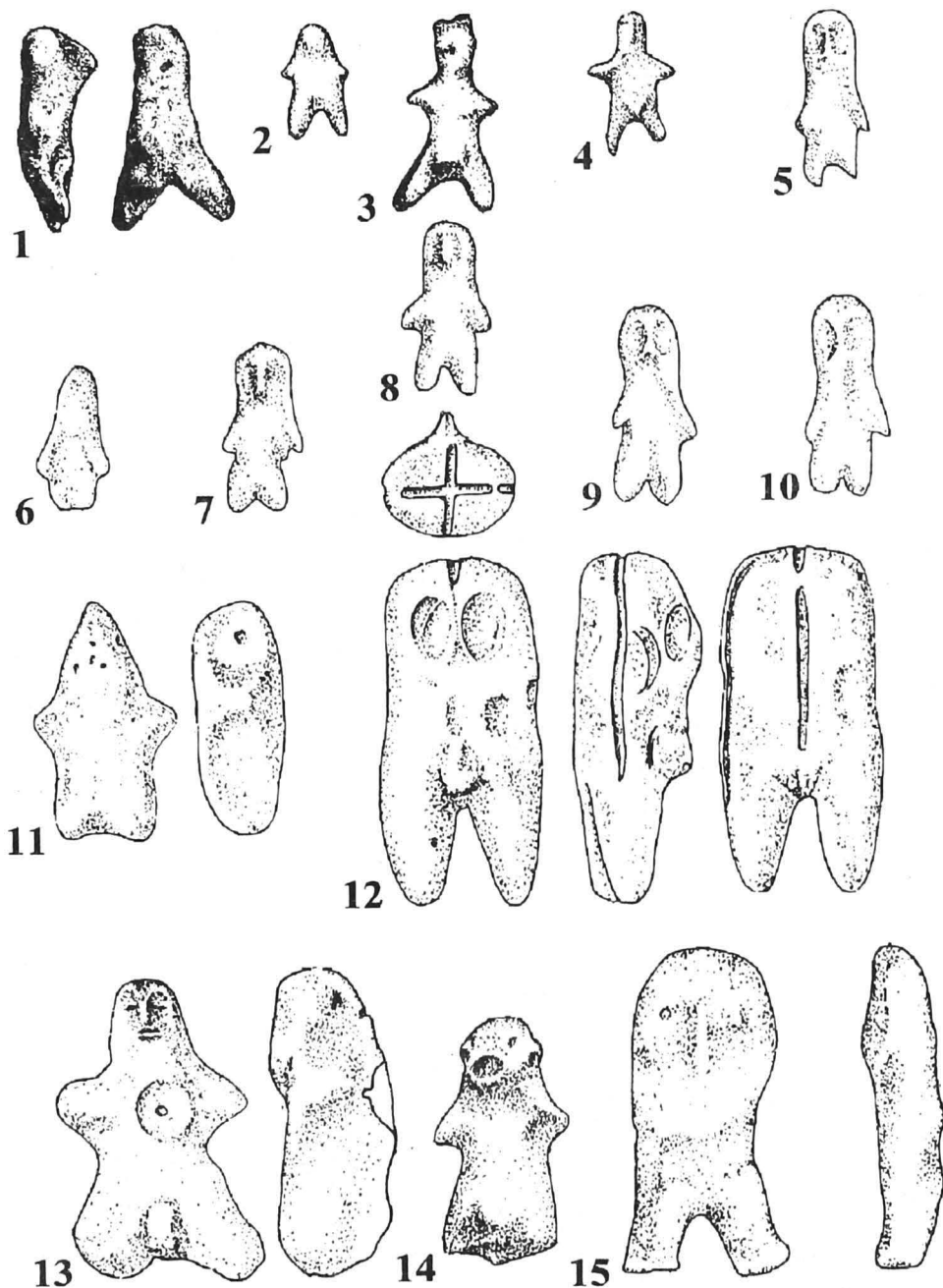
⁹⁵ V.Zirra, *Locuiri din a doua epocă a fierului în nord-vestul României*, "Studii și comunicări", IV, Satu Mare, 1980, p.47, pl. XII/3 și LIV/1.

⁹⁶ A.László, *Așezarea daco-gețică de la Băiceni (sec.IV-II î.e.n.)*, "ArhMold", VI, 1969, p.85, fig.19.

⁹⁷ M.Ignat, *op.cit.*, p.387-388, fig.1/3.

PLAȘA XVII: Figurine antropomorfe descoperite la: 1, 3, 8 – **Huși-Corn** (jud. Vaslui) (apud S. Teodor); 2 – **Zvorăștea** (jud. Suceava) (apud M. Ignat); 4-7 – **Bălceni** (com. Cucuteni, jud. Iași) (apud A. László); 9 și 14 – **Bărlăești** "Sturza" (apud G. Coman); 10 – **Dănești** (jud. Vaslui) (apud E. Zaharia și C. Buraga); 11 – **Murgeni** "Gura Bujorani" (jud. Vaslui); 12-13 – **Fedești** (com. Șuletea, jud. Vaslui) "Cetățuia" și "Recea" (apud G. Coman).

PLANȘA XVIII: Figurine antropomorfe descoperite la: 1 și 15 – **Dumbrava**; 2-4, 14 – **Polana** (com.Nicorești, jud.Galați); 5-10 – **Răcățiu** (com.Horgești, jud.Bacău) (apud V.Căpitanu); 11-13 – **Piscul Crăsani** (Crăsani, com. Balaciu, jud. Ialomița) (apud N.Conovici).

Tip I. Se impune, de asemenea, a fi amintite figurinele de bronz, asemănătoare tipului G, descoperite la Lukašovka⁹⁸ și Dănești⁹⁹, tip de figurine în poziție șezândă cu picioarele încrucișate, în "poziție de Budha"¹⁰⁰. (Pl.XVII/10).

*
* *
*

Figurinele din secolele II î.e.n. – II e.n. prezintă și ele o mare diversitate tipologică¹⁰¹.

Tipul I. Figurine caracterizate prin: forma conică a capului și gâtului; corpul rectangular; redarea schematică și incompletă a brațelor și picioarelor prin mici protuberanțe unghiulare sau rotunjite. Alte detalii anatomice sau fizionomice sunt uneori abia sugerate, altele lipsesc. Exemplarul descris (în. 3,87 cm) provine de la Piscul Crăsani (com. Balaciu, jud. Ialomița)¹⁰². Forma conică a părții superioare ar putea eventual sugera o bonetă de tipul celor purtate de unele populații iraniene, de preoți ai unor culte influențate de religia iraniană¹⁰³ sau cum apar la *Genius Cuculatus* celtic. Figurinele de acest tip sunt date în secolul al II-lea î.e.n.¹⁰⁴ și nu au fost descoperite până în prezent în complexe din secolul I e.n. (Pl. XVIII/11).

Tipul II. Figurine caracterizate prin: conturul circular al capetelor; prezența unor detalii ale fizionomiei, obținute prin incizii și alveole; corpul rectangular; brațele în forma unor protuberanțe cu extremitățile unghiulare; picioarele departate, mai lungi ca la tipul I, dar rămânând totuși disproporționate față de celelalte părți ale corpului; indicarea altor detalii anatomice, adeseori și a sexului. Figurine de acest tip (în. 5-11 cm) au fost descoperite la Poiana¹⁰⁵, Piscul Crăsani¹⁰⁶, Răcătău (jud. Bacău)¹⁰⁷, Murgeni "Bozianu" (jud. Vaslui)¹⁰⁸ etc. și ele sunt frecvente în multe așezări ale epocii clasice. Tipul II de figurine prezintă și unele variante (Pl. XVIII/13).

98 G.B.Fedorov, *Rezultatele și problemele principale ale cercetărilor arheologice din sud-vestul URSS. referitoare la primul mileniu al erei noastre*, SCIV, 10, 2, 1959, p. 371.

99 Em.Zaharia, C.Buraga, *Cercetări arheologice de suprafață în comunele Dănești, Rebricea și Tăcuta*, "ActaMM", I, 1979, p.246, fig.3/1.

100 Cf. S.Sanie, *Un altar anepigraf cu reprezentarea unei divinități celto-romane*, AIIA, XXI, 1984, p.364-365 (*Ein Inschriftloser Altar mit Relief von Sucidava*, în "Germania", 65, 1987, 1, p.215-221).

101 Deoarece într-un studiu anterior asupra figurinelor din sec.II î.e.n.-II e.n., *Plastica*, tipurile sunt notate cu cifre romane, am păstrat această formă pentru că ea a fost deja adoptată de unii colegi.

102 N.Conovici, *Câteva figurine antropomorfe getice descoperite la Piscul Crăsani (com.Balaciu, jud Ialomița)*, SCIVA, 25, 2, 1974, p.295-301.

103 M.Rostovtjev, *Anticnaja dekorativnaja jivopis na jugâ Rosii*, I, S.Petersburg, 1914, p. 338; H.Klengel, *Syria antiqua*, Leipzig, 1971, p.72 și 111. O astfel de bonetă conică are și personajul care sacrifică berbecul în imaginile înfățișate pe obrăzarele coifului de la Coțofenești.Cf.D.Berciu, *Arta*, p.80, fig.57, 58.

104 N.Conovici, *op.cit.*, fig.1/3 și 2/3.

105 R. și Ec.Vulpe, *Les fouilles de Poiana: campagne de 1927*, "Dacia", III-IV (1927-1932), p.350, fig.129/11.

106 N. Conovici, *op.cit.*, fig.1/3 și 2/3.

107 V.Căpitanu, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice în așezarea geto-dacică de la Răcătău (jud.Bacău)*, "Carpica", VIII, 1976, fig.49/1 și 3.

108 G.Coman, *Figurine antropomorfe geto-dacice descoperite în județul Vaslui*, SCIVA, 28, 2, 1977, p.255, fig.1/1,3.

Tipul II-a. Figurine caracterizate prin forma circulară a părții superioare a capetelor care au către bază lățimea trunchiului, ochii lenticulari obținuți prin două alveole; extremitățile brațelor și picioarelor rotunjite¹⁰⁹ (Pl. XVIII/5-10).

II-a₁. Figurine identice cu cele descrise la varianta anterioară dar cu brațele și picioarele scurte și terminate unghiular¹¹⁰.

Tip II-b. Figurine cu capete rotunde și picioarele foarte depărtate cu extremitățile unghiulare întoarse semicircular¹¹¹.

Tip II-c. Piese asemănătoare cu cele grupate la tip II dar prevăzute cu un canal care străbate longitudinal întreaga figurină¹¹². S-a afirmat că perforarea longitudinală a figurinelor s-ar fi efectuat din necesități tehnice care ar avea în vedere uscarea uniformă și preîntâmpinarea fisurării pieselor în timpul arderii¹¹³. Realizarea unor reușite figurine fără a utiliza acest procedeu și cele două figurine zoomorfe de la Dumbrava¹¹⁴ cu perforarea incompletă, în fapt lăcașuri pentru montarea unor tije de susținere, indică scopul real al acestei operațiuni. Șanțuirea practică în corpul figurinei este cunoscută, cum s-a amintit, și la figurinele din secolele precedente (Pl. XVI/5; XIX/5).

Tip II-d. Figurine asemănătoare cu cele de tip II dar cu capul și gâtul nediferențiate, aproape dreptunghiulare în secțiune, cu baza mai îngustă decât trunchiul figurinei¹¹⁵.

Tipul III. Grupează figurine la care trunchiul cu marginile drepte apare în prelungirea nediferențiată a gâtului și capului cu marginea superioară circulară. Unele figurine de acest tip au ochii redați prin împunsături sau alveole și nasul printr-o protuberanță iar la câteva exemplare sunt indicate și alte detalii anatomice. Figurinele tip III sunt frecvente în sec. I și II e.n.¹¹⁶. O figurină de la Piscul Crăsani¹¹⁷ are pe creștet o incizie cruciformă, probabil cu semnificație cosmică (Pl. XVI/12).

Varianta III a. Figurine cu marginea superioară circulară, capul și gâtul nediferențiate, prelungindu-se prin trunchiul, trapezoidal în plan. Baza figurinei are o alveolare mediană, astfel că picioarele apar ca două mici protuberanțe. Câteva figurine au indicate și unele detalii fizionomice și anatomice¹¹⁸.

III a₁. Figurine asemănătoare tipului III a, dar străbătute de un șanț longitudinal¹¹⁹.

109 R. și Ec. Vulpe, *op.cit.*, p.350, fig.129/2; Poiana, săpături efectuate în anul 1968. Materiale văzute grație bunăvoinței colegei Silvia Teodor.

110 I.H.Crișan, *Ceramica*, pl. XLI/6, figurina de la Morești; C.M.Tătulea și D.Vicoveanu, *Depozitul de piese de cult de la Poiana*, "Cerîst", IV, 1973, p.146, fig.2.

111 V.Lucăcel, *Muzeul de istorie și artă Zalău la 25 de ani*, ActaMP, I, 1977, p.29, pl.VII/1 (Cercetări arheologice efectuate de S.Dumitrașcu și V.Lucăcel).

112 R. și Ec. Vulpe, *op.cit.*, fig.99/1.

113 C.M.Tătulea și D.Vicoveanu, *op.cit.*, p.145, n.16.

114 S.Sanie, Ș.Sanie, *art. cit.*, "Cerîst", IV, 1973, p.86, fig.14/ 1 a,b; 2 a,b,c.

115 R. și Ec. Vulpe, *op.cit.*, fig.129/3; V.Căpitanu, *op.cit.*, fig.49/4; G.Coman, *op.cit.*, fig.1/1.

116 R. și Ec. Vulpe, *op.cit.*, fig.129/5; Poiana, figurină inedită din săpăturile efectuate în anul 1968.

117 N.Conovici, *op.cit.*, fig.1/2 și 2/2.

118 R. și Ec. Vulpe, *op.cit.*, fig.99/2 și alte figurine de la Poiana și din diferite așezări.

119 Z.Székely, *Nouvelles données sur la culture géto-dace du sud-est de la Transylvanie*, "Thraco-Dacica", I, 1976, p.234, fig.3/3, figurină găsită la Angheluș, jud.Covasna.

PLANȘA XIX: Figurine antropomorfe descoperite la: 1, 2 – **Pietroasele**-Gruiu Dării (jud Buzău) (apud F.Preda, V.Dupoi); 3 – **Bâzdâna** (com.Calopăr, jud. Dolj) (apud C.M.Tătulea); 4 – **Răcătău**; (apud V.Căpitanu); 5 – **Bârlălești** (com. Epureni, jud. Vaslui) (Apud G.Coman).

III b. Figurine cu marginea superioară aplatizată, trunchiul trapezoidal în plan cu sau fără redarea unor detalii anatomice sau fizionomice¹²⁰ (PL. XVII/9)

¹²⁰ G.Coman, *op.cit.*, fig.1/5-6.

III c. Figurine cu marginea circulară, trunchiul aproape rectangular și picioarele cilindrice. Capul și gâtul, așa cum se observă mai ales în profil, acoperă 3/5 din înălțimea piesei¹²¹. Sunt schițate și unele detalii ale fizionomiei (Pl. XVIII/15; XVII/1a, 1b).

III d. Figurine la care trunchiul, trapezoidal în plan, fără indicarea brațelor, continuă forma conică a gâtului și capului. Întreaga figurină are aspectul unei frunze. Prin ușoara alveolare de la mijlocul bazei sunt mai mult sugerate picioarele¹²².

Tip IV este ilustrat prin figurine cu marginea superioară circulară, trunchiul scurt și îngust cu laturile drepte sau ușor unghiulare care se largesc pe direcția picioarelor mult depărtate, baza figurinei având o lățime aproximativ dublă față de partea ei superioară. Datorită nasului exagerat de mare, figurina privită în profil are un aspect caricatural. Tipul acesta de figurină este printre cele mai răspândite în secolele I-II e.n. la Poiana, Cuciulata, Dumbrava, Răcătău etc.¹²³. Cele mai multe exemplare sunt de dimensiuni mijlocii și mici sub 4 cm. Un exemplar găsit într-o locuință de suprafață în cursul săpăturilor arheologice desfășurate în anul 1978 la Dumbrava, măsoară doar 1,6 cm¹²⁴ (Pl. XVI/2; XVIII/1).

Tip V. Cuprinde figurine care prezintă unele asemănări cu tipul *H*. Ele au aspectul unor jumătăți de figurine, partea inferioară cu picioarele cilindrice. Asemenea piese găsite izolat¹²⁵, considerăm că nu sunt figurine fragmentare, ci au fost astfel confecționate (Pl. XVII/12).

Tip VI. Figurine apropiate prin dimensiuni, forme, realizare artistică, uneori și sursă de inspirație de plastica greco-elenistică și romană. Figurine de acest tip, întregi sau fragmentare, au fost descoperite la Poiana, Popești, Răcătău etc. Atelierul "central" de la Cârlomanești are piese mai numeroase (figurine antropomorfe) care s-ar înscrie în această categorie¹²⁶.

Tip VII. Figurine caracterizate prin: capul alungit și rotunjit la extremități, ochii și gura indicați prin mici incizii sau alveole, nasul proeminent. Torsul are proporții aproximativ normale. Măinile sunt împreunate pe piept iar picioarele depărtate, dispuse ca pentru poziția șezândă, asemănătoare în această privință cu ale figurinelor incluse în varianta IIb, sunt mai scurte și rotunjite la extremități (Pl. XIX/2). Aceste figurine sunt databile în secolele I î.e.n. - I e.n.¹²⁷

VII1. Figurine având forma capului și trunchiului ca la tipul VII dar la care mâinile apar doar ca două mici protuberanțe unghiulare, iar picioarele în prelungirea verticală a trunchiului (Pl. XVI/1). Databile în secolele I î.e.n. - I e.n.¹²⁸.

121 S.Sanie, Ș.Sanie, *op.cit.*, p.88, fig.15/4.

122 M.Turcu, *Geto-dacii*, pl.XXXV/2.

123 Gh.Bichir, *Așezări dacice în Țara Oltului (sec.II î.e.n.-III. e.n.)*, StComSibiu, 1969, p.130, fig.4/2; S.Sanie, Ș.Sanie, *op.cit.*, p.88, fig.15/3 a,b; V.Căpitanu, *op.cit.*, fig.49/5.

124 Materiale inedite, aflate în colecțiile Muzeului de istorie Iași.

125 G.Coman, *op.cit.*, fig.1/8; figurină de la Poiana în colecțiile Institutului de arheologie Iași, inv. II-1749.

126 M.Babeș, *Statuetele*, p.319-372.

127 Fl.Preda, V.Dupoi, *Figurine de lut antropomorfe geto-dacice descoperite în așezarea de la Pietroasele (jud. Buzău)*, Crisia, IX, 1979, p.77-78, fig.1/2.

128 *Ibidem*, p.78, fig1/1.

Tip VIII. Figurine având aspectul unui cilindru cu extremitatea superioară rotunjită și cu raza secțiunii circulare micșorată către partea inferioară fără a se termina totuși în forma unui con. Detaliile figurinei sunt realizate prin incizii și mici alveole. Picioarele nedespărțite sunt sugerate doar de subțierea cilindrului către bază. Este indicat sexul (Pl. XVIII/9). Figurine de acest tip sunt databile în secolele I î.e.n.-I e.n.¹²⁹.

VIII₁. Figurine apropiate ca formă de tipul VII dar cu indicarea mai clară a conturului feței și cu picioarele cilindrice probabil rotunjite la extremități¹³⁰ (Pl. XVI).

Tip IX cuprinde figurine caracterizate prin: corpul de formă aproape elipsoidală cu capul nediferențiat de corp, având indicate prin alveole unele detalii ale fizionomiei. Partea inferioară este mai îngustă. Tip de figurine care sunt databile în secolele I î.e.n.-I e.n.¹³¹. (Pl. XVI/4).

Tip X. Figurină feminină fragmentară, din care s-a păstrat gâtul proporționat și torsul cu sâni. Fără a putea fi remarcate alte detalii este clară redarea naturalistă¹³² (Pl. XIX/4). Databilă în secolele II-I î.e.n.

*
* *
*

Utilizarea figurinelor ca amulete sau în practica magiei a fost demult postulată și confirmată prin câteva descoperiri¹³³. Cu prilejul publicării plasticii descoperite la Dumbrava (jud. Iași), am avansat unele ipoteze în legătură cu alte posibile funcții și semnificații ale unor tipuri de figurine antropomorfe¹³⁴. Astfel, pe cele grupate în clasificarea care am propus-o la tipul III, remarcând asemănarea cu cunoscutele capete unane de tip "phallic" atestate la celții epocii romane¹³⁵ le-am considerat măturii ale existenței unui cult phallic la daci, separat sau ca parte componentă a credințelor care alcătuiesc cultele dionisiaco-sabazice, eventual a celor metroace¹³⁶. Cultele tracice sau traco-frigiene n-au fost străine religiei geto-dacice.

Considerăm de asemeni, că cel puțin o parte a figurinelor clasificate de noi la tipul IV, caracterizate mai ales prin poziția depărtată a picioarelor, sunt în fapt reprezentări parțiale, dar *pars pro toto* ale imaginii Cavalerului trac. Ipoteza noastră este sprijinită și de descoperirile izolate a unor figurine de bronz ale Cavalerului trac alături ale calului sau numai ale călăreșului¹³⁷. De altfel, și la statuetele de bronz cu reprezentarea lui *Iuppiter*

129 *Ibidem*, p.80, fig.3.

130 G.Coman, *op.cit.*, p.254.

131 M.Turcu, *Cercetări privind așezarea getică și feudală timpurie de la Bragadiru (1968-1969)*, București, VIII, 1971, p.55, fig.

132 A.László, *op.cit.*, fig.19/5.

133 J.Déchelette, *Manuel*, p.798, 806; R.Vulpe, *Figurinele*, p.258-262; C.M.Tătulea, D.Vicoveanu, *op.cit.*, p.148.

134 S.Sanie, S.Sanie, *op.cit.*, p.89.

135 J. Déchelette, *Manuel*, p.806, A.Ross, *Pagan Celtic*, p.74, fig. 60. Fără a face abstracție de existența amuletelor în formă de *phallus*.

136 H.Herther, *Phallophorie und Phallos*, RE, XIX, 2, Stuttgart, 1938, col.1673-81 și 1681-1748.

137 T.Gherasimov, "Izvestia", XIII, Sofia, 1941, p.328, fig.356.

Dolichenus sunt găsiți adeseori separat taurii, animalele simbol și suport, și statuetele cu figura zeului.

Raritatea imaginilor cultuale ale *Cavalerului trac* în perioada anterioară cuceririi romane, la nord și sud de Dunăre, poate reprezenta un stadiu al cercetării după cum ea poate fi determinată și de lipsa obișnuinței transpunerilor plastice în materiale durabile fără a fi un argument hotărâtor că religia dacică este aniconică¹³⁸. Prezența reliefului cultual de la Polovragi¹³⁹, a unor statuete de călăreți în descoperirile de la Cărlomănești – jud. Buzău¹⁴⁰, imaginea cavalerului pe falera de la Surcea¹⁴¹, pe vasul de la Răcățiu¹⁴² cu tot modelul elenistic sau roman¹⁴³ pentru primele sau model, tehnică, motive anexe și simboluri fără echivalent în lumea dacică pentru ultimul pot fi și indicii ale existenței unui cult al Cavalerului trac, ale cărui imagini cultuale vor fi numeroase în epoca romană.

Diferența între magie și religie este uneori destul de labilă dar pentru cele mai multe figurine din tipurile III-IV, de exemplu, trebuie adăugate și funcții cultuale.

Personaje nude, ținută proprie multor divinități, schițate într-o manieră apropiată de cea a figurinelor pot fi reîntâlnite pe câteva torți de amforă ștampilate cu reprezentarea divinității solare¹⁴⁴ (Pl. XX/1,3) și pe o *garnitură de pafta*, obiecte descoperite la Popești¹⁴⁵ (Pl. XLVIII/5). Precum și la ștampilele de olar cu imaginile de mare valoare simbolică găsite de D.V. Rosetti pe teritoriul actual al Bucureștiului¹⁴⁶ (Pl. XX/5).

Figurinele au fost descoperite în locuințe, gropi de cult și morminte. Cu toate că nu pot fi invocate dificultăți în procurarea sau confecționarea unor figurine se poate remarca faptul că ele n-au fost găsite în toate locuințele cercetate, situație în care ar fi fost comparabile cu piesele dintr-un *lararium*. La Dumbrava, în două locuințe centrale existau veritabile "colțuri de cult" asemănătoare unor *sacella* iar în locuința în care a fost găsită o mică figurină a fost descoperit și un frumos topor de malahit care putea fi utilizat și cu prilejul ofierii sacrificiilor. Însemnările de pe acest topor stau mărturie că n-a fost doar un obiect adus din așezarea neolitică (Cucuteni A și AB) situată în apropiere.

Figurinele care au format obiectul descrierii și clasificării aparțin unei perioade care coincide cu începutul mențiunilor literare despre geți și continuă până la cucerirea Daciei lui Decebal. Pentru multe cetăți și așezări se constată o continuitate a existenței figurinelor antropomorfe marcând doar o evoluție de la un geometrism mai pronunțat către un naturalism nerealizat artistic. În ceea ce privește etapa finală se constată extrema lor raritate în mediul carpic, mai ales în nivelurile mai târzii.

138 Pentru existența imaginii zeiței *Bendis*, cf. M. Bărbulescu, *Despre cultul zeiței Bendis la daco-geți*, "ActaMN", VIII, 1971, p.91-108. Autorul însuși mărturisește incertitudinea în această selecție temerară dar ideea aniconismului dacic este temeinic combătută.

139 F. Marinescu, *Cetatea dacică de la Polovragi, jud. Gorj (Oltenia)*, SMMIM, 10, 1977, p.30, fig.8.

140 M. Babeș, *Statuetele*, p.347.

141 L. Mărghită, *Tezaure*, p.54.

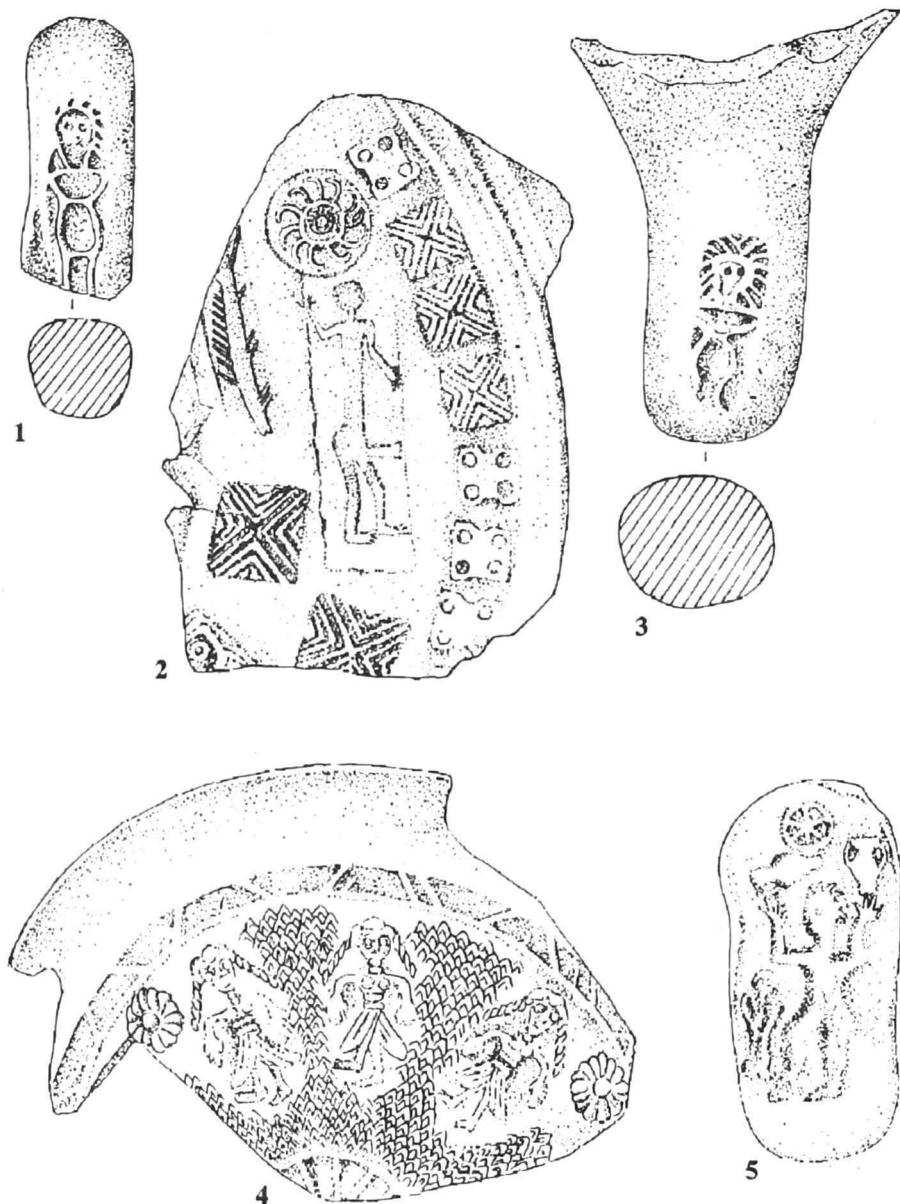
142 V. Căpitanu, *op.cit.*, p.66, fig.46.

143 M.M. Kobalina, *Terrakotováie statuetki. Panticapeja i Fanagorii*, Moscova, 1961, p.169, pl.XXXVII/4.

144 Al. Vulpe, *Reprezentări umane pe cupele getice de la Popești*, SCIV, 16, 1965, 2, p.347, fig.3/1-2.

145 R. Vulpe, *Șantierul arheologic Popești*, "Materiale", III, p.234, fig.33. Reprezentarea de pe garnitura de pafta poate fi cu mai multă siguranță imaginea zeului *Cernunnos*.

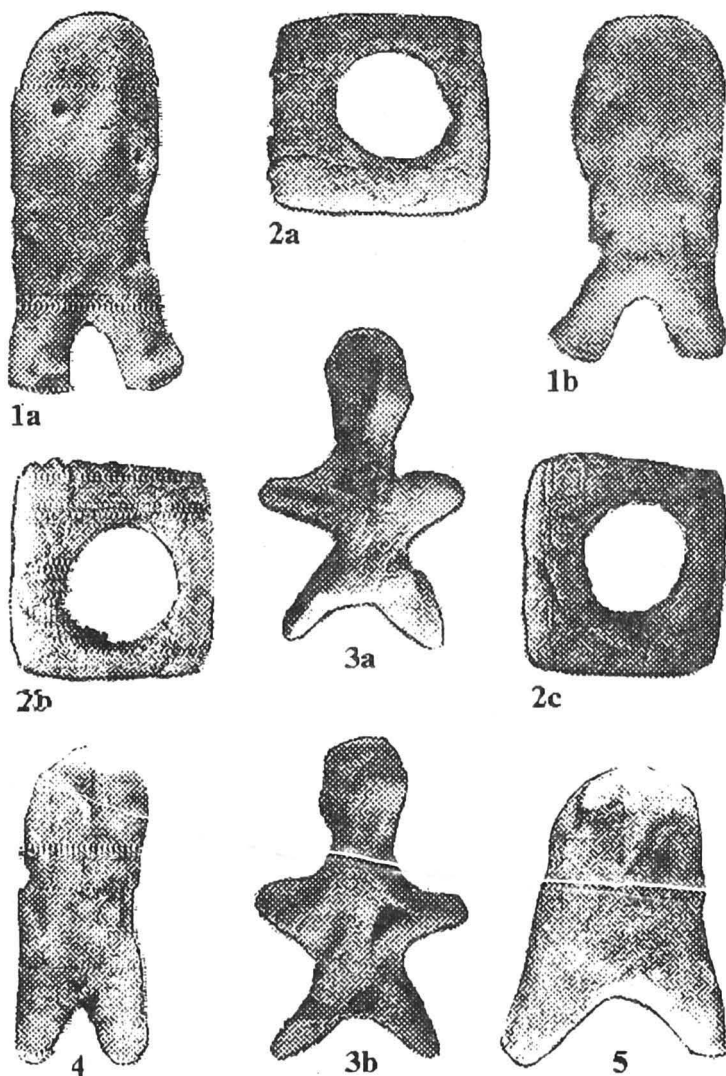
146 D.V. Rosetti, *Miscellanea*, PMMB, II, 1935, p.69, fig.1; Al. Vulpe, *op.cit.*, p.247, fig. 3/3.

PLANȘA XX: Torți de amfore, vase și ștampilă cu reprezentări umane, simboluri geometrice și fitomorfe la: 1, 3, 4 – **Popești**; 2 – **București-Militari**; 5 – **București-Tei** (apud Al.Vulpe).

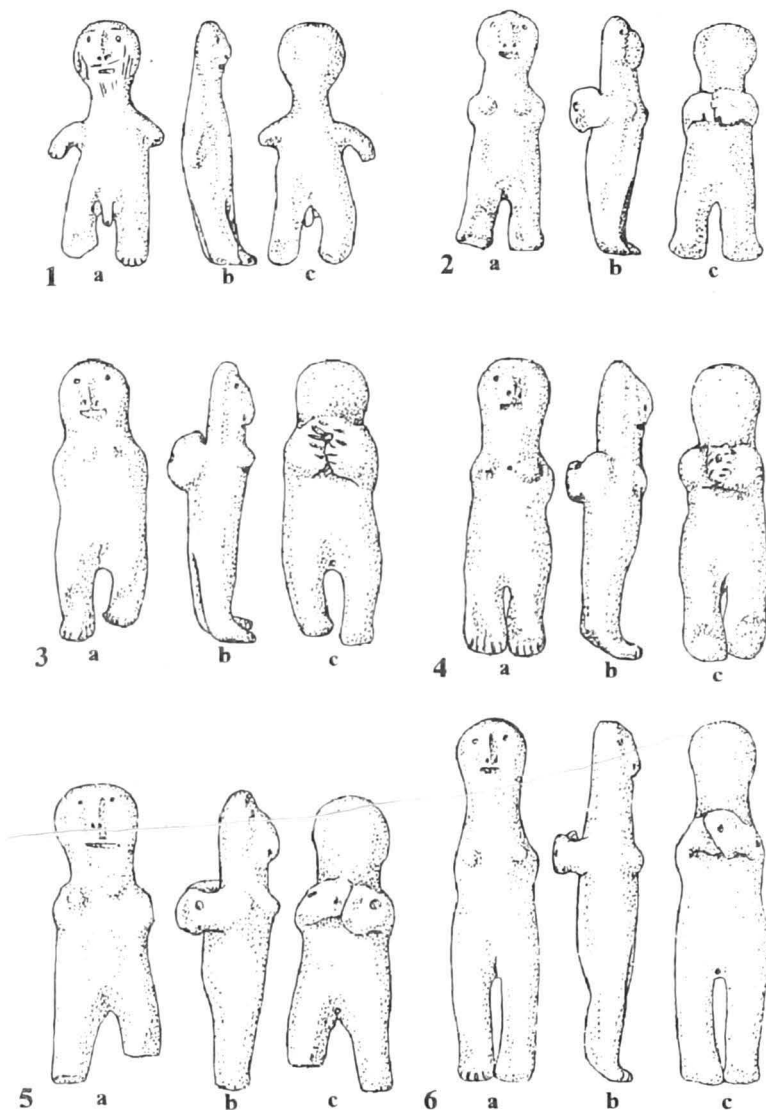
În epoca dacică "clasică" figurinele antropomorfe sunt mai numeroase în spațiul extra-carpatic, atât în zona lui estică (*Poiana, Brad, Răcățeau etc.*) cât și în cea sudică (*Piscul*

Crăsani, Popești-Novaci etc.), dar sunt atestate și în interiorul arcului carpatic (*Marica, Morești, Sighișoara etc.*). Până în anul 1982 dintre cetățile de pe valea Siretului, doar la Barboși nu fuseseră găsite figurine¹⁴⁷. Figurinile antropomorfe lipsesc deocamdată la Bâtea Doamnei și Cozla. În spațiul intracarpatic se constată, de asemeni, lipsa lor în zona cetăților din Munții Sebeșului și a celor din sudul Transilvaniei. Fenomenul nu poate fi pus pe seama unor influențe străine, căci atât celții, cu o prezență mai activă în teritoriul actual al Transilvaniei cât și scito-sarmații pentru zona est-carpatică cunoșteau antropomorfizarea divinităților sau figurinele antropomorfe în general. Până nu demult, în cetățile în care fuseseră descoperite sanctuare se putea remarca lipsa figurinelor antropomorfe, nu însă a oricăror reprezentări prosopomorfe. La Barboși unde a fost descoperit un sanctuar cu tamburi de lemn a fost găsită și o figurină (Pl. XXI/3a, 3b), iar la Brad sunt de asemeni atât

PLANȘA XXI: Figurine antropomorfe descoperite la: **Dumbrava** (1a, 1b); **Barboși** (3a, 3b); **Polana** (4, 5) și un poanson descoperit la **Dumbrava**.

147 Figurina descoperită la Barboși este de Tip II. Până la descoperirea ei, figurinele antropomorfe lipseau în așezările care aveau sanctuare. Cf. S.Sanie, *Plastica*, p.181. Acum situația s-a schimbat. La Brad sunt de asemenea atât figurine cât și sanctuare.

PLANȘA XXII: Polana, figurine antropomorfe.

vase toate cele 14 figurine reprezintă femei, în celălalt 11 dintre micile simulacre sunt feminine și 3 masculine. Femeile sunt reprezentate cu brațele legate la spate, în postură de

figurine cât și sanctuare. La *Bâtca Doamnei* cu cele două sanctuare cu tamburi de piatră, cu săpături care au acoperit aproape întreaga suprafață explorabilă a cetății n-au fost găsite, deocamdată, figurine. Situația este aceeași în unele cetăți dacice transilvane la care cunoaștem rezultatele cercetărilor. Dacă figurinele antropomorfe cu o certă utilizare în magie sunt numeroase, simulacrele unor divinități continuă să fie rare.

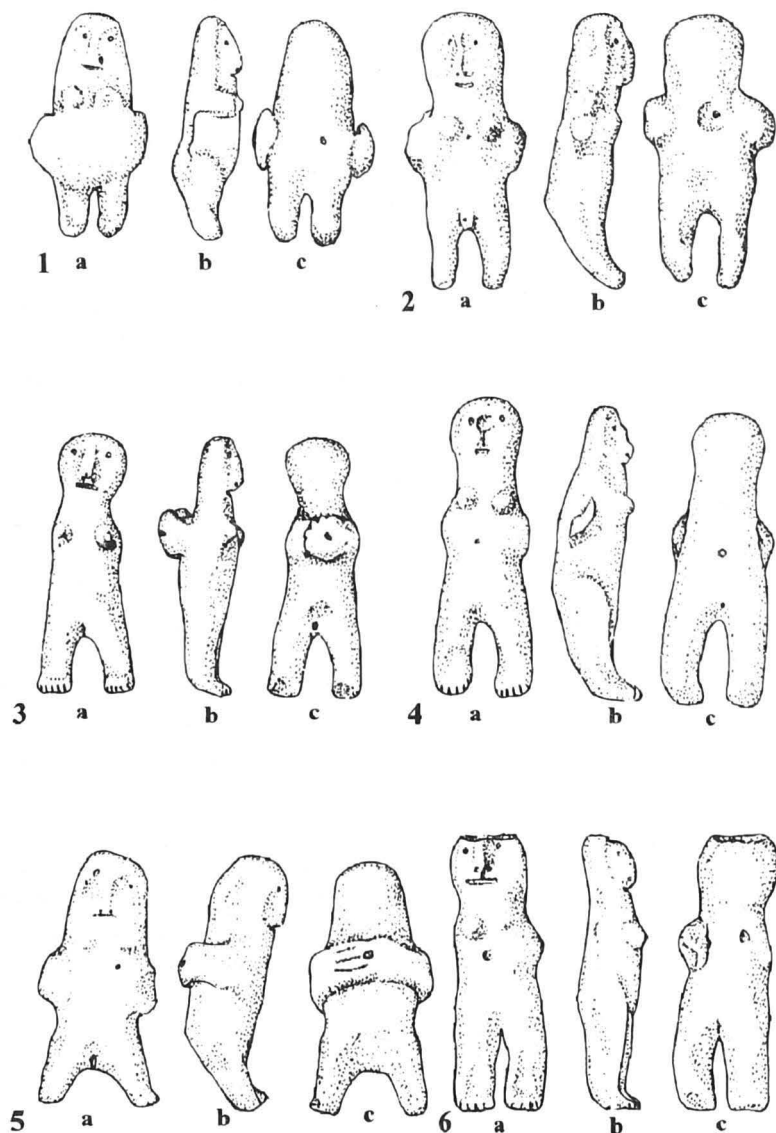
La Poiana, în ultimul strat al așezării, conform descoperitorului, de epocă imperială romană post-traiană, au fost găsite în două jumătăți de amfore romane, de formă conică, dispuse vertical la 4 m una de alta, câte 14 figurine umane nude, de lut ars, lungi de 9-11 cm. (Pl. XXII/1-6; XXIII/1-6).

Într-unul din

captive, bărbații cu brațele libere. Recipientele erau acoperite "cu o ulcică de aspect primitiv de categoria ceramicii La Tène" respectiv cu o mică lespede de piatră¹⁴⁸. R. Vulpe considera "că ne aflăm în fața unui caz de magie de o specie din cele mai comune". Pentru bărbați încearcă să stabilească și tipul etnic "pe baza detaliilor fizionomice", descoperind "o asemănare cu unii captivi de pe reliefurile de la Adamclisi".

Menționând diversitatea tipurilor de figurine de la Poiana, unele diferențiate de cele clasificate doar datorită poziției mâinilor, am remarca faptul că ceea ce singularizează această descoperire este ansamblul și numărul figurinelor. E dificil a ne alătura ipotezei regretatului prof. Radu Vulpe, după cum ezităm a subscrie și la cronologia propusă.

PLANȘA XXIII: **Poiana**, figurine antropomorfe.

148 R.Vulpe, *Figurinele*, p.258-262.

O figurină masculină cu poziția mâinilor asemănătoare celor de la Poiana, adică cea de captiv, a fost găsită la Brad¹⁴⁹. Postura nu are deci semnificație unică. Cu toate că figurinele confecționate cu mâna sau în tipare au coexistat, că figurine oarecum rudimentare și exemplare izbutite pot fi găsite în aceeași așezare, tipurile par mai curând anterioare epocii romane. R. Vulpe adaugă că ele ar putea aparține nu numai unor romani ci și unor daci în curs de romanizare. Interpretările posibile sunt numeroase. Între ele pot fi și cele corelate unei magii a numerelor, după cum cifra totală 28 este cea mai obișnuită unei luni calendaristice lunare, parte dintr-un original calendar cu anul de 13 luni.

O altă direcție de interpretare ne-a fost sugerată de publicarea unor statuete din Grecia antică care ar ilustra flagelarea sau autoflagelarea¹⁵⁰. Flagelarea rituală despre care avem știri din surse literare și epigrafice este cunoscută în lumea greacă până în secolul I e.n. În desfășurarea unui joc de răpire în jurul altarului Artemidei Orthia erau flagelați tinerii. Acest ritual destul de răspândit în antichitate care s-a perpetuat în unele religii până în epoca actuală, posibil să fi existat și în mediu getic. Ignorăm însă divinitatea la al cărei cult poate fi corelat.

Încercând o altă direcție de interpretare știm că trinitatea unor divinități din mediu tracian-a fost exclusiv masculină.

În ceea ce privește alte două figurine aflate într-un vas de la Poiana, un bărbat și o femeie înfățișați într-o îmbrățișare amoroasă, pot fi mărturii ale practicării magiei simpatetice. O descoperire asemănătoare din Egipt are alături de cuplul figurinelor, un papirus al cărui text menționează dorința¹⁵¹.

La Dumbrava, în așezarea de secolele I-II e.n., au fost găsite două mici piese de ceramică care, la publicare, le-am considerat, în lipsa oricăror analogii, posibile capete ornamentale ale unor ace de păr¹⁵². Prima dintre ele (2,80 x 2,20 x 1,00 cm) lucrată din pastă cărămizie are "reversul" în forma unei calote de elipsoid și este brăzdată de incizii asemănătoare celor de pe suprafața unui scarabeu cum ea poate fi încercarea de a înfățișa capul unui om. Forma ovală a piesei apropiată de cea a unei fețe umane, vine, de asemenea, în sprijinul ultimei opțiuni. Pe revers se observă un lăcaș în care fusese fixată o tijă de lemn.

Cealaltă piesă de la Dumbrava (4,00 x 3,30 x 0.50 cm), cu contururi piriforme, lucrată din pastă cenușie, este mai plată, neornamentată și are, de asemenea, un lăcaș în care putea fi introdusă o mică tijă¹⁵³.

O mică piesă de ceramică (în 2,3 cm), publicată relativ recent, a fost găsită la punctul "Pe Deal" din satul Fedești (com. Șuletea, jud. Vaslui) împreună cu marterialele din secolele I-II.e.n. a fost considerată de autor "capul ovoidal al unei figurine", posibil bărbat¹⁵⁴. Forma și dimensiunile ei ne determină s-o considerăm apropiată ca factură de piesele de la Dumbrava având însă trăsăturile chipului uman incizate cu mai multă claritate. Ea nu era

149 V. Ursachi, *Cetatea...*, p.114, fig. 10.

150 A.Lebes, *Flagelation ou autoflagelation*, în BCH, CXV, 1991, p.99-123 cu o bogată bibliografie asupra acestei probleme. Pentru asemănarea poziției mâinilor ca la figurinele de la Poiana și Brad cf. Fig.3, p.105.

151 F. Maltomini, *I papiri graeci*, "Studi classici e orientali", XXIX, 1979, p.95, n.14.

152 S.Sanie, Ș.Sanie, *op.cit.*, p.89, fig. 15/1 a-c și 15/5 a-c.

153 *Ibidem*, pl.15/1o și 15/5b.

154 G.Coman, *op.cit.*, fig.1/7.

în mod obligatoriu capul unei figurine ci putea fi o amuletă purtată într-o punguliță sau piesă ornamentală aplicată, asemeni butonilor, pe un vas cu atribute antropomorfe, cu destinație specială.

Piese de la Dumbrava, cu conturul unor fețe umane au ca și alte două figurine zoomorfe, găsite în aceeași așezare și un număr însemnat de figurine antropomorfe o gaură longitudinală, lăcașuri în care puteau fi înfipte mici tije. Pentru a fi purtate ca amulete ar fi fost necesare simple găuri sau inele cum au figurinele celtice¹⁵⁵.

Figurinele n-au putut fi clasificate după forma capului, trupului, membrelor, elemente ale fizionomiei, ornamente etc. și incluse într-un tabel după model "clasic" pentru că cele mai multe figurine nu au decât o parte dintre elementele amintite, astfel că, un tabel sintetic ar fi fost de utilitate redusă excepțiile fiind prea numeroase.

Procurarea lutului ca și confecționarea figurinelor fiind etape lipsite de dificultăți majore se iveau în mod natural întrebarea referitoare la cauzele relativei rarități a acestor piese.

Prezența lor atestată doar în unele locuințe ne determinase să avansăm ipoteza că doar în locuințele unor șefi de familie se aflau și colțuri de cult.

Descoperirea unor mici inscripții și imagini pe aceste figurine relevate și prezentate pentru prima dată în această lucrare luminează parțial și acest aspect al frecvenței lor. Cel care confecționa figurinele aplica apoi pe lutul moale poansoanele cu chipurile și însemnările necesare sau inciza anumite semne sau cuvinte. Faptul că imaginile și micile inscripții puteau fi distinse cu greu de alte persoane îndreptățesc ipoteza că doar "meșterul" cunoștea întreaga lor semnificație și destinația fiecărui tip de figurină. În foarte multe cazuri este foarte posibil ca "meșterul" să fi fost un magician.

Riturile de vrăjitorie vizează luarea în posesiune magică a inamicului cu scopul de a-l pierde. Desenul de pe *tabellae defixionis* are acelaș rol ca și figurinele utilizate în vrăjitorie. Diferența esențială constă în ceea ce întreprinde magicianul. În cazul tablitelor el se mulțumește să ofere victima zeilor și demonilor; în vrăjitorie "torturează" el însuși figurinele. Cele două metode relevă aceeași lege magică, cea a substituției. O simpatie misterioasă unește figurinele și persoanele care le reprezintă¹⁵⁶. În aceste cazuri statueta ca și tableta trebuie ascunsă astfel ca victima să n-o poată găsi.

Descrierea imaginilor și însemnărilor de pe câteva figurine ar putea fi elocventă pentru susținerea acestei aserțiuni.

1. Figurina de la Dumbrava inclusă în tipologia propusă de noi la IV. La fel ca în cazul altor obiecte cu reprezentări vor fi menționate cele observate pe piese în fiecare din cele patru poziții*.

↑ a) Suprafața treimii superioare a figurinei este acoperită în mare parte de o protomă ianiformă. La profilul de pe latura dreaptă pot fi remarcate unele trăsături fizionomice mai răspândite în mediul extrem oriental. Personajul pleșuv, în profil pe conturul din stânga,

¹⁵⁵ J.Déchelette, *Manuel*, p.806, fig.565.

¹⁵⁶ J.Annenquin, *Recherches sur l'action magique et ses représentations (Ier et IIème siècles après J.C.)* (= "Annales Littéraires de l'Université de Besançon", 146), Paris, 1973, p.63.

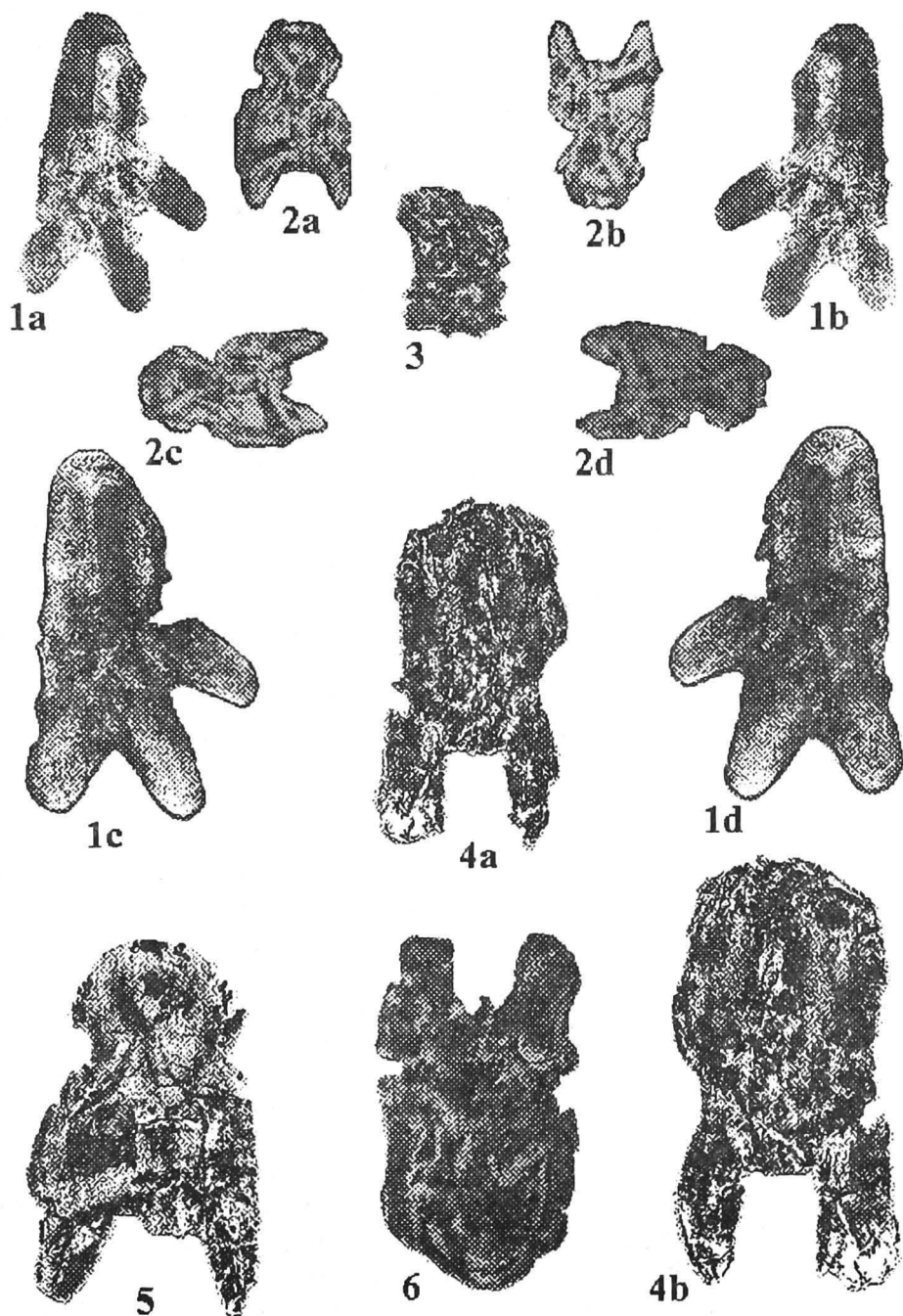
* Pentru a evita repetițiile cuvintelor menționate în cuprinsul însemnărilor vor fi comentate la capitolul "Noi descoperiri de inscripții și imagini în mediul geto-dacic".

foarte probabil diademat are arcada orbitală potrivită ca mărime, nasul ascuțit și barba rotunjită la extremitate. Figura descrisă este de fapt alcătuită din 3 mici chipuri diferite ca aspect. Cel din mijloc pare mai curând o mască dar datorită dimensiunilor desenului observațiile nu sunt absolut sigure. Între figurile de pe linia conturului și cea de pe mijloc se distinge încă o mască ianiformă. (ochi mici, nas mic rotund la capăt, barbă ascuțită). Asemănătoare este și imaginea de pe latura stângă, unde, printr-o iscusită dispunere a figurilor și asocierea micilor protome apare un interesant profil spre dreapta care este conturat până în preajma figurii centrale unde apare protoma în semiprofil a unui leu.

Pe latura dreaptă la extremitate apar două profile umane etajate cu trăsăturile accentuate reîntâlnite la o numeroasă categorie de chipuri sculptate în lemn. Mai pot fi observați un bătrân în profil spre stânga și în fața lui, lângă protoma leului un ursuleț. Pe latura stângă apar alte două profile spre dreapta ale unor femei, după aspect și coafură, iar către interior un alt chip cu fața la dreapta și lângă el un ursuleț (?). Este un neobișnuit lanț de capete umane suprapuse, cele mai multe, care alternează sau încadrează protome de animale și alcătuiesc împreună alte capete de dimensiuni mai mari (Pl. XV/5; XXIV/6).

În partea mijlocie există de asemeni două figuri umane ianiforme iar pe ele capetele unor mici animale (foarte probabil ursuleț și câine) și o însemnare mai lungă. Către bază are o mică protomă umană în profil spre stânga. Pe piciorul stâng poate fi observat chipul "de face" al unui bărbat și pe cel drept un cap cu trei fețe care are mai clară reprezentarea "de face", protome umane cu fața la cer, în profil spre stânga și spre dreapta. Sunt numeroase însemnări pe toată suprafața figurinei, multe însă cu o descifrare incertă din cauza dimensiunilor literelor și a neclarității lor, a utilizării unora în compunerea conturului unor figuri. De sus în jos pot fi citite totuși următoarele mici epigrafe: ACIA (ΑϸΙΑ) cu primul A mai puțin clar, ZAICEA (Ζαϊσεα), ZAIC (Ζαϊς), Π ΓΑΖ (Πγρζ), AZIAC (Αζιας), INTIAC (Ιντιας) sau (Ινγρς), IE (Ιε).

→ b) În această poziție a piesei pe piciorul drept al figurinei devenit parte a registrului superior se poate distinge o protomă umană ianiformă. Cele două șiruri de litere etajate nu sunt la fel de clare. În rândul de sus pot fi descifrate ΓΙΓ ΑΙΑC (Γγρρς), iar în r. 2 ΠΥΟΙ (Πρρ). Urmează un profil uman spre stânga, o suprafață în formă de semilună pe alb, și o protomă ianiformă cu trăsături fizionomice nesigure. Pe mijlocul acestui registru apare o protomă de animal, foarte probabil caprideu, în profil spre stânga, în continuare o mică protomă umană și o alta cu contur semilunar pe alb, un profil spre stânga al unui personaj diademat, o protomă de animal în profil spre dreapta ambele pe negru. Aceste reprezentări combinate se încheie cu un profil uman spre stânga a cărui parte opusă a conturului închide o suprafață semilunară. Privit în ansamblu acest registru mijlociu, acoperit îndeosebi cu desenele de mici fețe umane, are aspectul unui animal cu capul rotund și urechi mici ascuțite, ca cele mai multe feline, atacat de alt animal din care este înfățișat doar capul și gura mare, deschisă prinzând trupul "felinei". Schimbând ușor unghiul sub care privim decorul distingem capete umane: sus un copil cu fața la cer, jos și pe mijloc 6 capete de oameni maturi, chipuri cu trăsături fizionomice clar europoide și 6 animale, 3 sus și 3 jos, toate în mers spre dreapta. Însemnările sunt numeroase dar se ivește aceeași dificultate în lectură datorată dimensiunilor literelor și intersecțiilor dintre ele și cu unele figuri. Între cele cu

PLANȘA XXIV: Imagini și însemnări pe figurine antropomorfe descoperite la **Polana** (1a, 1b, 1c, 1d) și **Dumbrava** (2a, 2b, 2c, 2d, 4a, 4b, 5 și 6) și fragment ceramic (3).

un grad de certitudine mai ridicat de menționat: AXEZΩC (Αχεζως), AZΛΔOC (Αζαδος), ΛΛΓΙΑC (Λογας) și la bază ΛΓΑΡΙOC (Αγαριος) sau (Αζαριος) în continuare OΛ sau ΔΑ (Oα sau Δ α). Privită de la oarecare distanță, fără a lua în seamă liniile subțiri și unele litere mai mici, cu dimensiuni de aproximativ 1/2 față de celelalte, sunt de notat literele inegale și în privința clarității XPATIXO Λ IIC (Χραπικοαες sau Κρα τι χοαες sau χρονης).

↓ c) La fel de impresionantă este și în această poziție a piesei mulțimea și varietatea reprezentărilor și însemnărilor. Pe direcția picioarelor animalului apare însemnarea cu negru ΤΙΓΖΙΑC (Τιγζιας) ultimele litere înclinate spre dreapta, iar în continuare cu litere albe mari, în relief, vocabula ATICA (Ατισα ?). Pe protoma mare desenată pe suprafața acestui "picior" apar și alte mici chipuri de oameni cele mai multe în profil spre stânga.

Partea dreaptă ("piciorul drept") e acoperită pe toată suprafața sa de mici protome umane, prima dintre ele ianiformă celelalte preluând în chip ingenios, părți ale protomei din etajul superior. Pe latura stângă a protomei apare chipul unui personaj matur cu fruntea ușor bombată, nasul drept potrivit ca mărime, barbă rectangulară la extremitate. Personajul în profil spre dreapta are fruntea teșită, nasul mic și bărbia rotundă. În registrul următor separarea are un mic grad de incertitudine. Poate fi observată în partea stângă o pasăre, foarte probabil un pui de rață și în continuare spre dreapta protoma unui animal care după botul retezat, capul mic rotund, urechile de mărime potrivită, ascuțite putea fi imaginea unui purcel, iar lângă el un iepuraș în profil spre stânga. În acelaș registru, la dreapta, poate fi observat un profil uman cu fața către cer cu conturul opus mărginind o suprafață semilunară. Fără a constitui un registru separat, bine delimitat sub imaginile menționate poate fi observată o pasăre mică cu cioc ascuțit în profil spre dreapta. Scrierea a rămas ilizibilă, greu de separat cu o minimă certitudine de reprezentări. Pe latura stângă poate fi remarcat un personaj în profil spre stânga schițat din linii puține care-i dau totuși un contur clar. Marea figură în semiprofil de pe latura stângă este alcătuită și ea din mici protome, umane cele mai multe, care se succed pe verticală până la marginea inferioară a piesei. Cel puțin două dintre cele plasate pe direcția circumferinței sunt deosebite. Figurile în profil spre stânga de pe linia mediană, la fel cu cea care ajunge până la mijlocul suprafeței au vădite trăsături fizionomice europoide. Către bază însă, toate cele 4 profile ale celor două protome ianiforme ilustrează personaje cu trăsături fizionomice prevalent asiatice. Pe conturul laturii drepte apare de asemeni un personaj cu trăsături europoide. Sunt lizibile următoarele însemnări: ΑΓΙΑC (Αγας), CΠΙΜΑΙC (Cπιμαας ?) și ΑΓΩΤΙΑΛC (Αγων-λας ?).

← d) În sfârșit, în această a patra poziție piesa în ansamblu are conturul unui pește. De la stânga la dreapta, pe interior poate fi remarcat grupul de profile umane în profil spre dreapta. În registrul superior pot fi observate mici profile umane spre stânga dar este dificilă o descriere a trăsăturilor fizionomice datorită dimensiunilor reduse a imaginilor. Ele sunt despărțite în zona centrală de reprezentarea unui delfin (?). Însemnările mai clare sunt: pe latura stângă ZE Γ EVS sau ZEPVC (Ζεγευς sive Ζεπυς) iar pe mijloc ZIAC (Ζιας). Schimbând puțin unghiul sub care privim reprezentarea constatăm că secvența stângă a decorului imprimat pe figurină ilustrează capetele unor animale. De remarcat de asemeni

un profil de bătrân spre dreapta și figura unui tânăr în profil spre stânga. Deosebit de interesante sunt însă figurile umane de la bază, mai ales cea ilustrată pe negru, chipul unui bărbat tânăr cu fruntea ușor bombată, arcada orbitală de mărime mijlocie, nasul drept, ascuțit la extremitate, gura cu buze subțiri, bărbie proeminentă. În fața lui, pe alb, se distinge reprezentarea unui animal și în continuare protome umane cu fața la cer. Însemnările de pe suprafața din stânga repetă cuvintele ACIA (Ασια) și ZIAC (Ζιας). În sfârșit, registrul mijlociu și inferior al piesei înfățișează două personaje aflate într-o poziție care poate sugera eventual și o scenă erotică. Cele două grupuri de litere lizibile sunt: ΖΕΓΛΑC (Ζεγλας) și ΓΑΙCΙΖ (Γαισις sau Γλισις).

Dacă putem presupune că au fost imprimate pe figurine imagini și însemnări inteligibile în toate cele 4 poziții ale pieselor în ideea că prin aceasta le este conferită exercitarea unor influențe în toate cele 4 direcții ale lumii și a celor 4 medii (subpământean, terestru, acvatic și aerian) pătrunderea în semnificațiile de ansamblu este anevoioasă. O analiză a reprezentărilor și inscripțiilor menționate poate oferi unele date suplimentare fără a spera, în acest stadiu al cercetărilor, la deslușiri globale.

Practica frecvent întâlnită a alcătuirii de figuri combinate cu imaginile precedente, laterale sau din etajele superioare, diminuează substanțial valoarea unei statistici a categoriilor de reprezentări. În grupul *reprezentărilor umane* pot fi întâlnite atât figuri cu trăsături fizionomice de europeni cât și chipuri de asiatici. În imaginile ilustrate apar bărbați de vârste diferite, femei și foarte rar copii. Figurile sunt înfățișate atât în profil, izolate, cât și ca părți ale unor protome ianiforme sau în imagini triforme. Reprezentările în semiprofil și cele "de face" sunt mai rare. Lipsesc reprezentările întregului corp și sunt ilustrate în proporție covârșitoare capete cu bogata lor simbolistică asupra căreia vom reveni și ca "pars pro toto". Singurele "atribute" nu totdeauna semnificative pot fi diademele semnalate în două rânduri. Alăturarea chipurilor din zone geografice diferite face și mai dificilă interpretarea drept divinități știut fiind că obișnuit zeli sunt după chipul și asemănarea oamenilor care-i venerază. Numărul lor mare și lipsa aproape totală a atributelor, a fost amintită diadema care poate fi și obiect de podoabă, ipostazele îndreptățesc și alte direcții de interpretare care necesită analiza unui număr sporit de imagini de pe figurine.

O altă serie de reprezentări este alcătuită din **grupul de animale**: caprideu, câine, delfini (?), feline nedeterminate ca specie, leu, păsări (rață, pasăre mică) și porc. Ele nu sunt dispuse astfel încât să poată fi considerate atribute ale vreunui personaj în preajma căruia se află. Semnificațiile de atribut rămân de luat în seamă doar în aspectul lor general multe dintre animalele ilustrate putând simboliza mediile terestru, acvatic, aerian lipsind doar cel subpământean.

Ce pot spune **însemnările**? Sunt cele mai multe antroponime și teonime. Nici un teonim absolut sigur. Originile diverse: getice, grecești, microasiatice, iraniene ilustrează realitățile etnice din spațiul Daciei răsăritene.

a2) Reprezentări zoomorfe. Monumente care glorifică vitejia și sacrificiile Romei în luptele pentru cucerirea Daciei, monumente și inscripții votive sau funerare, produse ale toreuticii, ceramica pictată, ceramica cu reliefuri sau medalioane și plastica stau la îndemâna celui care ar încerca să alcătuiască o "zoologie istorică", să efectueze o trecere în revistă a animalelor care au existat în Dacia sau a celor prezente în mitologia, magia sau imagistica culturală a Daciei preromane și romane.

Ilustrarea diferitelor animale ale faunei carpato-danubiene ca și a celor născute din fantezia anticilor din spații geografice mult mai întinse, pe marea diversitate a produselor obținute prin modalitățile plastice susamintite, are o frecvență fluctuantă.

Figurine. Între exemplarele cu identificare sigură ale plasticii zoomorfe pot fi enumerate figurine de *berbeci, tauri, cai, urși, cervide, lupi, șerpi, păsări* etc. Pentru unele atribuirea este controversată¹⁵⁷, iar altele nici nu au putut fi determinate. Confecționarea lor cu mâna sau în tipare, se știe de multă vreme, nu constituie un criteriu cronologic sau de estimare a domeniului comun sau elevat de utilizare.

Între animalele ilustrate pe **ceramică** în tehnici diferite (în relief, incizate, pictate, stampilate, obținute prin lustruire) de menționat *șerpi, cai, berbeci, lupi, păsări* etc.

Toreutica are repertoriul cel mai bogat: *tauri (întregi sau numai bucranii), berbeci, cervide, lupi, cai, icpuri, șerpi, pești, mistreți, păsări, animale fantastice* (grifoni, pegași, păsări cu corn etc.).

Pentru a evita repetiții în cazurile în care ele apar izolat, simbolistica va fi o singură dată comentată. Situația este evident diferită pe unele scene ale imagisticii toreuticii care implică lectura unor alegorii.

De la modestele figurine la imaginile complexe de pe produsele toreuticii, de pe obiectele sau grandioasele construcții lapidare acest "bestiarium" are în vedere doar acele elemente care pot fi eventual utile unei înțelegeri mai complete a cultelor și credințelor, a religiei geto-dacice.

Exemplificările nu sunt străine de accesibilitatea la materialele arheologice și posibilitatea de a le ilustra.

Între figurinele zoomorfe de lut cu însemnătate magico-culturală, "fauna" de la Cărlomănești și în primul rând lupii, a beneficiat de o amplă analiză¹⁵⁸ (Pl. XXIV bis/2). În cuprinsul însemnărilor de față, am inclus doar prezentarea a trei dintre animalele care par să fi avut o oarecare importanță în viața zilnică dar și în cea religioasă a lumii dacice: a) *taurul*, b) *mistrețul* și c) *berbecul*.

a) La Dumbrava au fost găsite trei reprezentări de bovine, una dintre figurine fiind printre exemplarele deosebite ale plasticii dacice. Figurina, lucrată în pastă cărămizie și bine arsă (7,5 x 7,00 x 2,3 cm) găsită într-o locuință de suprafață, înfățișează un bovideu puternic, cu

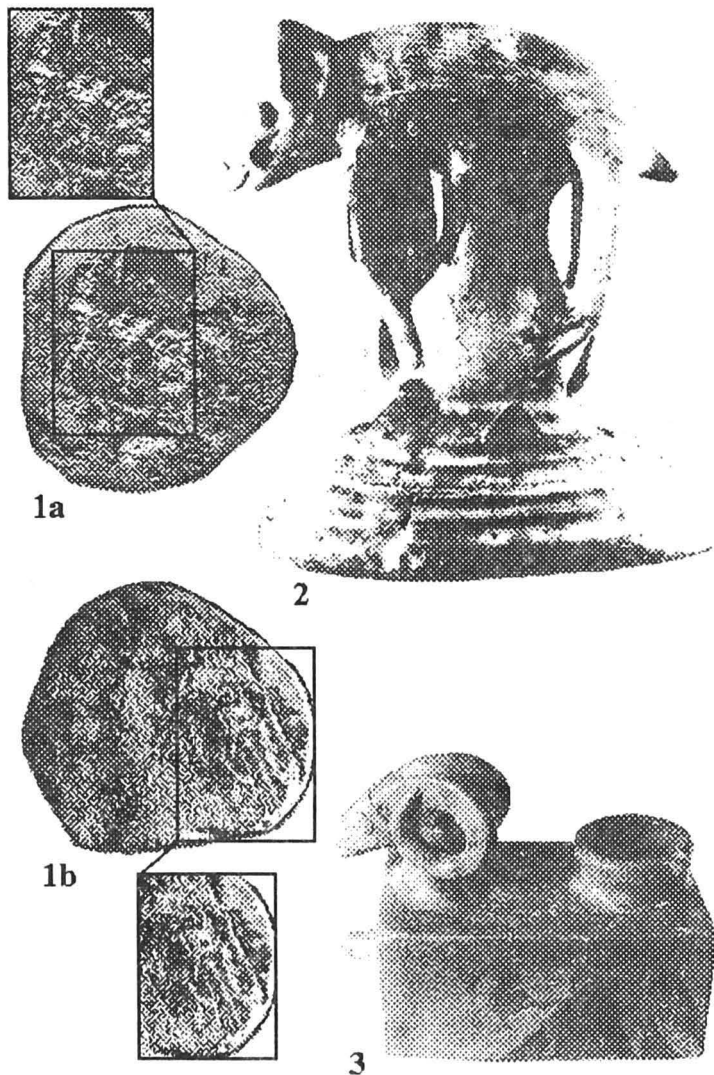
157 Astfel figurina considerată de M. Babeș, *lup, Statuetele*, p.321, fig.1, este după aprecierea lui M. Gramatopol, *Arta*, fig.37/c – **mistreț**

158 M. Babeș, *op.cit.*, p.344-355.

botul ascuțit și întors, ca la grifon, cu picioarele cilindrice scurte, asemănătoare cu picioarele figurinelor antropomorfe încadrate de noi la tip III-c. Coarnele, după cum se poate remarca la cel păstrat, sunt foarte mari, iar celelalte detalii sunt redată cu îngrijire și talent.

Pe abdomenul simulacrului era incizat un decor a cărui întregire este foarte dificilă deoarece o treime din figurină n-a mai fost recuperată¹⁵⁹ (Pl. XXV/2).

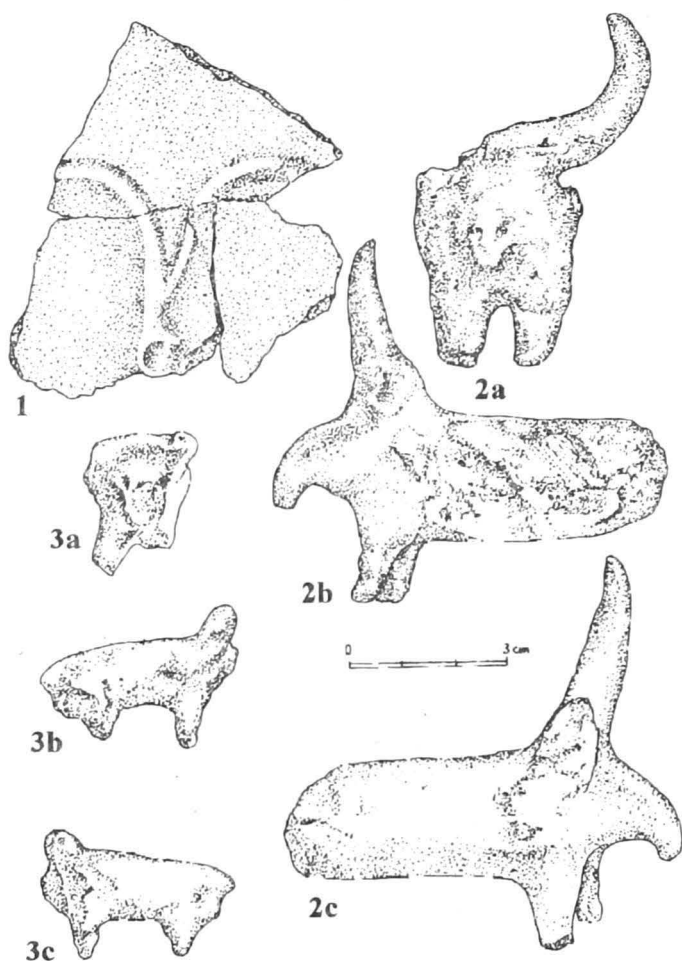
Taurul a format de-a lungul multor milenii obiectul unui cult bine atestat în zone mai apropiate sau depărtate. În Egipt taurul era considerat animalul fertilizator, asimilat cu soarele, ca divinitate sau ca manifestare a divinității, în Mesopotamia avea atribute celeste și htonice și în multe alte teritorii ale lumii antice era simbol al forței, virilității, furtunii și ploii. Taurul era, între animalele – simbol cu o frecvență de prim ordin în mithraism, la unii zei syrieni și în cultele metroace¹⁶⁰.

PLANȘA XXIV bis: 1 – Dumbrava, tessera (avers și revers); 2 – Cârloșănești (jud. Buzău) statueta unui lup (apud M. Babeș); 3 – Răcătău, vas ritual cu protomă de berbec.

¹⁵⁹ S. Sanie, Ș. Sanie, *op. cit.*, p. 87-88.

¹⁶⁰ L. Malten, *Der Stier in Kult und mythischer Bild*, JDAI, 43, 1927, 1928, p. 118 și urm.; M. P. Nilsson, *Griechische Religion*, I, Berlin, 1941, p. 197, p. 197 și urm.; P. Merlat, *Jupiter Dolichenus*, p. 54-60. L. A. Campbell, *Mithraic Iconography and Ideology*, Leiden, 1968, p. 228, 235-237; H. Opperman, s.v. *Taurobolia*, RE, V, A1, Stuttgart, 1934, col. 16-17.

PLANȘA XXV: Dumbrava. 1 – fragment de vas; 2, 3 – figurine zoomorfe.

miniaturale, un pseudo-rhyton imitarea în ceramică a unui corn fără protoma vreunui animal și gaura de scurgere la bază și în preajma lor o mică roată de ceramică. Așa cum s-a menționat

Există un număr mare de reprezentări de capete de tauri pe tezaurele tracogetice¹⁶¹ și ele nu lipsesc nici în perioada clasică a culturii geto-dacice. Astfel, în afara unor figurine găsite în cetățile dacice extracarpatice¹⁶² este cunoscută reprezentarea unor bovidee pictate pe ceramica din cetățile dacice din Munții Orăștiei, și, tot un bour apare în partea centrală a scutului de paradă descoperit în cetatea dacică de la Piatra-Roșie¹⁶³.

Bucranii cu rozete¹⁶⁴ sau cei flancați de șerpi¹⁶⁵ ar pleda în favoarea ideii că și în mediul tracogetic taurul are o semnificație solară sau uranică, în general, după cum foarte probabil să fi avut și alte atribute prezente sau neîntâlnite la alte popoare.

b) *Porcul mistreț*. Într-o locuință din zona centrală a așezării de la Dumbrava (L2S-70) au fost găsite două figurine de porc mistreț flancate de două cățui

161 D.Berciu, *Arta*; M.Petrescu-Dîmbovița și M.Dinu, *Le trésor de Băiceni (Dép. de lassy)*, "Dacia", N.S., XIX, 1975, p.105-125.

162 M.Babeș, *Statuetele*, fig.6/1a,b; M.Turcu, *Geto-dacii*, pl.XXXV/6.

163 C.Daicoviciu, *Piatra Roșie*, p.119-121, fig.40.

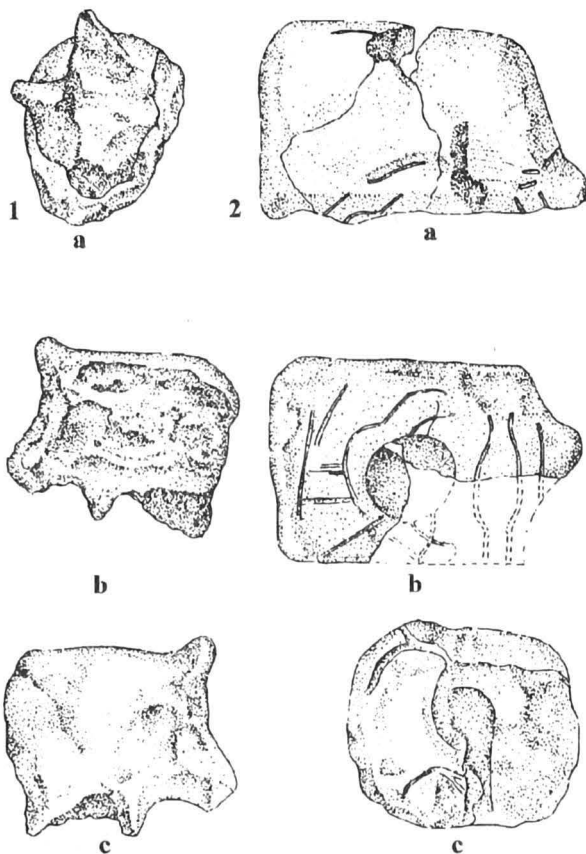
164 D.Berciu, *Arta*, p.138, fig.99.

165 M.Petrescu-Dîmbovița și M.Dinu, *op.cit.*, fig.2/2.

la publicare, deși cele două figurine reprezintă în mod cert același animal, poziția în care ele se află și modul de redare a trăsăturilor lui esențiale sunt diferite. Din prima figurină (5,00 x 4,00 x 3,8 cm) lucrată cu grijă pentru amănunt dar cu o finisare incompletă, dintr-o pastă cenușie densă și lipsită de impurități, s-a păstrat doar partea anterioară și ea deteriorată lateral. Se disting botul rotund retezat, ochii, urechea stângă și o parte din cea dreaptă, greabănul înalt, unul dintre prețioasele indicii că această figurină fragmentară reprezintă un porc mistreț. La mijlocul figurinei, pe direcția abdomenului, apare un lăcaș cilindric, cu diametrul de 1,5 cm și cu o adâncime de 2,5 cm (Pl. XXVI/1).

Cea de a doua piesă, lucrată din pastă cărămizie (7,00 x 4,2 x 3,8 cm) de un tip cu totul deosebit, are forma unei piramide cu baza rotundă, asemănătoare cu forma obișnuită a greutăților pentru țesut sau pescuit. Lipsește aproape toată jumătatea dreaptă a piesei dar sunt suficiente elemente pentru o întregire verosimilă. Modelată cu atenție este doar protoma animalului la care pot fi remarcate: botul caracteristic, defansa, ochiul și urechea stângă. Forma corpului este tipică pentru mistreț. Baza acestei figurine apode, în fapt o mare suprafață a abdomenului, este acoperită cu incizii. Ceea ce intenționa să schițeze în lutul moale cel care a confecționat-o este dificil de precizat. Oricum, conturul inciziilor nu urmărește doar ilustrarea poziției animalului. Până și forma așezării de la Dumbrava atât cât a fost cercetată, găsește ceva comun cu semnele de pe figurină. De menționat că și cea de a doua reprezentare a mistrețului are pe mijlocul bazei un lăcaș cilindric (1,8 x 3,2 cm) (Pl. XXVI/2).

Căuile miniaturale și pseudo rhytonul de ceramică nu au caracteristici deosebite, piese asemănătoare fiind găsite și în alte complexe. De subliniat însă, că prezența căuilor alături de aceste figurine zoomorfe cu lăcaș pentru fixarea unei tije și discul de ceramică perforat

PLANȘA XXVI: Dumbrava, figurine zoomorfe.

pe mijloc care s-a dovedit a avea unele reprezentări pot sprijini aserțiunea caracterului cultic și dacic al micului complex.

Figurine de lut având forma unor mistreți au fost găsite atât în interiorul cât și în exteriorul arcului carpatic¹⁶⁶.

Numărul de reprezentări excepțional de mare și transpunerile plastice atât de diferite pe care le are porcul mistreț în lumea celtică sunt interpretate ca semn al posibilei existențe în panteonul celtic a unui zeu-porc protector al animalelor, precum și pe atributele de zeu al fertilității și războiului. Venerarea sa ar fi, după unii cercetători ai religiei celtice, datorată faptului că ar întruchipa toate pasiunile popoarelor celtice: vânătoria, ospetele, luptele și procrearea¹⁶⁷.

Întâlnim și în lumea romană acest animal ca simbol, îndeosebi *signa militaria*¹⁶⁸ al legiunilor: *I Italica*, *X Fretensis* și *XX Victrix*. Imaginea porcului mistreț este prezentă și pe un număr important de reliefuri cu Cavalerul trac¹⁶⁹ și în mitul dionysiac. Cunoscând raritatea reprezentărilor similare în lumea sarmatică, rezultă că acest cult a putut să ajungă și să fie adoptat în lumea dacică datorită influențelor celtice, cel mai probabil, tracice sau romane, după cum putea avea o existență paralelă, influențele determinând doar amplitudinea într-un anumit moment.

c) *Berbecul*. Frecvența "căteilor de vatră" cu protome de berbeci, stilizate sau redată într-o manieră naturalistă, îl determinaseră, cum s-a amintit, pe J. Déchelette să consemneze că asocierea dintre modesta piesă arheologică și berbec pare una dintre rarele reguli fără excepție¹⁷⁰. Descoperirile din cetățile și așezările dacice au reconfirmat¹⁷¹, în mare măsură, observația savantului francez care, vedea în această figurare constantă a berbecului, imaginea victimei sacrificate zeului căminului, cult comun tuturor popoarelor indoeuropene¹⁷².

Berbecul apare figurat pe marile monumente¹⁷³, pe vase cu atribute zoomorfe¹⁷⁴, (Pl. XXIVbis/3), mesuțe altar¹⁷⁵ după cum îl regăsim între animalele ilustrate pe unele piese din tezaurile geto-dacice. În cunoscuta scenă a sacrificiului de pe coiful de la Coțofe-nești¹⁷⁶, considerăm că cel care oficiază sacrificiul este un preot, bazându-ne pe asemănarea

166 M. Macrea, Oct. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, fig. 15; A. László, *Elemente keltischen Ursprungs in der Dakisch-Getischen Siedlung von Băiceni*, ASUI, S. III, Istorie, XV, 1969, 1, p. 91; M. Babeș, *Statuetele*, p. 325-329; M. Turcu, *Geto-dacii*, pl. XXXV, fig. 5.

167 A. Ross, *Pagan Celtic*, p. 321.

168 F. Pfister, în "Serta Kazaroviana", I, 1950, p. 254; M. Renard, *Dieu au sanglier du Musée National d'Antiquités de Bucarest*, "Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à André Piganiol", III, Paris, 1966, p. 1367-1372; C. Pop, *O amuletă romană*, ActaMN, IV, 1967; idem, *Signa militaria de bronz în Dacia romană*, "ActaMN", XIV, 1977, p. 120-122.

169 G. I. Kazarow, *Die Denkmäler*.

170 J. Déchelette, *Manuel*, p. 907.

171 M. Babeș și V. Mihăilescu-Birliba, *Germanische latènezeitliche "Feuerböcke" an der Moldau*, BRGK, 1972, p. 176-196; V. Căpitanu, *op. cit.*, p. 67, fig. 50; *Infra*, p. 101-105, 168, I B le și I B 3h.

172 J. Déchelette, *Manuel*, p. 907.

173 F. B. Florescu, *Monumentul de la Adamclisi*, București, 1960, p. 416, fig. 187. metopa a VIII-a.

174 M. Brudiu, V. Căpitanu, N. Hartuiche, V. Ursachi, *Catalogul expoziției "Civilizația geto-dacilor din bazinul Siretului"*, 1977, p. 24, pl. XIV, nr. 306.

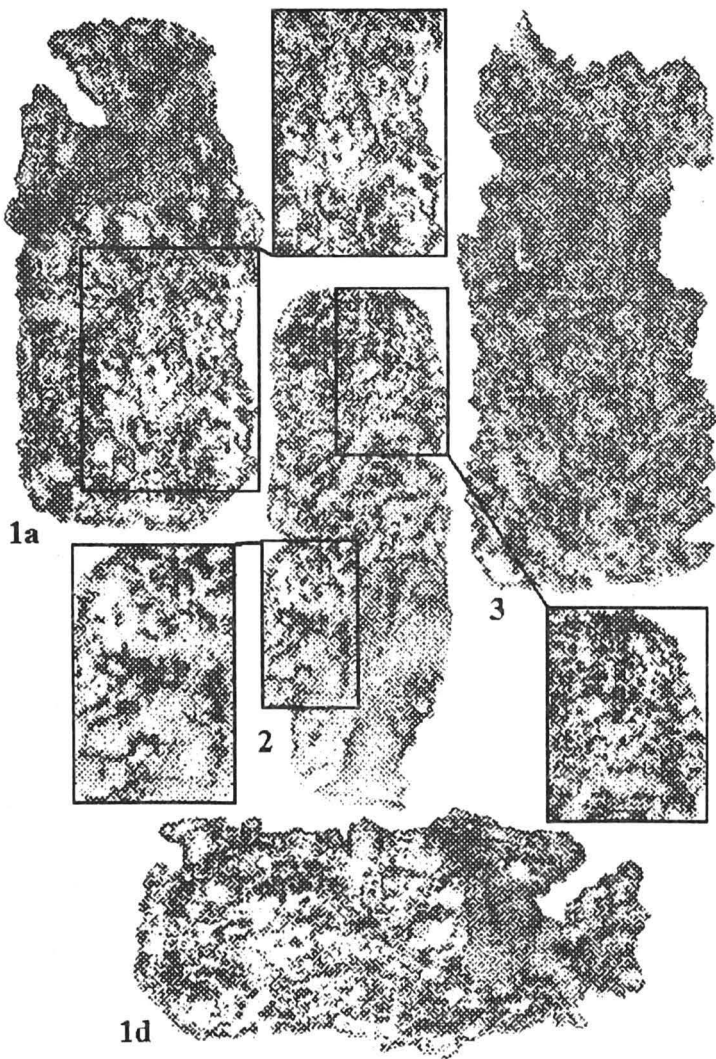
175 *Ibidem*.

176 D. Berciu, *Arta*, p. 80, fig. 57 și 58.

cu un personaj cu bonetă conică asemănătoare și cu o identitate mai clar stabilită care apare pe o diademă de aur de la Tyras¹⁷⁷.

Berbecul este cunoscut și ca simbol al forței și fecundității, generator al turmelor. Berbecul este, de asemenea, prezent în imaginile culturale sau ca emblema a unor divinități diverse: *Agni*, *Hermes*, *Apollo*, *Ammon*. Berbecul a fost și în lumea dacică animalul sacrificat focului domestic. Locul deținut de berbec în cultele sabaziace, dionisiace, metroace¹⁷⁸ și, mai ales, în cultul Cavalerilor danubieni¹⁷⁹, stă mărturie pentru însemnătatea acestui animal în cultele și credințele dacice, loc neegalat, decât teoretic, de alte animale. Posibil ca de la simbol al focului domestic berbecul să fi ajuns, ca și în alte zone ale lumii antice și zeu al marelui foc solar, după cum importanța sa ar fi putut fi determinată de locul păstoritului între ocupațiile populației dacice.

Fără a ignora existența unei bogate plastici, atât în mediul celtic sud-dunărean, în spațiul pruto-nistriean sau în zone mai îndepărtate, considerăm că însemnătatea culturală a acestor obiecte de lut este direct proporțională cu penuria monumentelor din piatră.

PLANȘA XXVII: Curtenl. Imagini și însemnări pe figurine (1a, 2, 3 1d).

177 S.Sanie, *Diadema de aur de la Tyras*, "ActaMN", XVI, 1979, p.132-133 ("Dacia", N.S. XXIII, 1979, p.147-157).

178 F.Cumont, s.v. *Criobolium*, RE, IV8, Stuttgart, 1901, col.1718-1719.

179 D.Tudor, CMRED, II, p.212-216.

Stabilirea semnificației particulare a sutelor de figurine, a atributelor fiecărui animal în religia și mitologia dacă, descifrarea simbolismului tuturor elementelor decorului ceramicii, pot contribui alături de analiza judicioasă a textelor literare antice, a reprezentărilor de pe tezaurele traco-getice și de pe monumentele lapidare, la întregirea cunoștințelor asupra cultelor și credințelor dacice.

I B b. Medalioane

Medalioanele din ceramică, piese care au cunoscut o largă răspândire în lumea greco-elenistică și romană sunt reprezentate în mediul geto-dacic prin relativ puține piese. Falerele și alte piese metalice cu contur circular sunt deocamdată mai numeroase decât medalioanele de lut ars.

Medalioanele au pe avers reprezentări antropomorfe complete, bustul sau numai chipul. Conturul medalioanelor este bine delimitat, accentuat printr-un decor incizat, în relief sau combinat. Exemplarele "clasice" sunt cele confecționate cu ajutorul tiparelor. Seria poate fi totuși completată și cu piese care răspund doar parțial la criteriile enunțate.

a. Exemplarul reprezentativ al acestei categorii este binecunoscutul medalion de lut ars (diam. 10,3 cm) descoperit la Grădiștea Muncelului în sanctuarul vechi de pe terasa a XI-a¹⁸⁰. Medalionul are pe avers reprezentarea în relief a unui chip asemănător cu cel al Dianei așa cum apare pe unele monede romane republicane¹⁸¹. De altfel multe imagini ilustrate pe medalioane au avut ca prototip monede. Locul în care a fost descoperit îndreptățește ipoteza caracterului cultural al medalionului, probabil un "ex voto" către *Bendis* echivalentul tracic al Artemidei¹⁸². Cele mai multe transpuneri plastice ale Dianei sunt împrumutate din iconografia zeiței grecești (Pl. XXXII/4).

Prezența medalionului cu chipul Bendidei ca "ex voto" într-un mare sanctuar ar putea fi eventual interpretată ca un indiciu că lăcașul de cult respectiv putea adăposti simulacrele mai multor divinități "theoi sinaoi", în grupul cărora se găsea și *Bendis*.

b. Reprezentarea prosopomorfă de pe medalionul unui vas fragmentar găsit la Cărlomănești (com. Vernești, jud. Buzău)¹⁸³, prezintă apropiate asemănări cu figurile întâlnite pe unele falere sau fibule de argint. Cea mai mare parte a imaginii de pe medalion este întregită și nu intenționăm să adăugăm ipoteze noi la mult disputatele atribuiri¹⁸⁴. Menționăm doar că fragmentul publicat ar ilustra cunoașterea de către olarii daci a vaselor cu medalioane aplicate, produse ceramice care impuneau o tehnică de confecționare mai complicată. Vasele având aplicate medalioane răspândite mai ales în Gallia sunt atestate

180 C.Daicoviciu, I.H.Crișan, *Șantiul Grădiștea Muncelului*, Materiale, V, 1959, p.396-397, fig.8; I.H.Crișan, *Ceramica*, p.205, pl.CIII, 1; H.Daicoviciu, *Dacia de la Burebista*, p.272, fig.52/2 etc.

181 Anii 74-73 î.e.n. cf. Sydenham, 785, p.129, pl.22; C.Daicoviciu, I.H.Crișan, *op.cit.*, p.397.

182 *Ibidem*.

183 V.Drămbocianu, *O reprezentare antropomorfă pe un vas din epoca lui Burebista de la Cărlomănești (jud.Buzău)*, SCIVA, 30, 1, 1979, p.95-100.

184 *Ibidem*, p.98, n. 10-12.

prin descoperiri din Dacia și Moesia Inferior¹⁸⁵. Editorul piesei de la Cârломănești afirmă că fragmentul este o parte dintr-un vas de cult¹⁸⁶ și că imaginea ilustrată l-ar reprezenta pe Burebista¹⁸⁷. Credem că cele două ipoteze pot conviețui doar în cazul în care ar fi fundamentată echivalarea rege-zeu și implicit existența în lumea geto-dacică a unui cult al cărmuitorilor. Ambele nu pot fi total excluse, dar pentru a fi acceptate necesită argumentări.

c. În sfârșit, includem între medalioane și descoperirea de la "Stenca" Liubcovei (com.Berzasca, jud. Caraș Severin) publicată cu ample comentarii¹⁸⁸.

Fragmentul cu reprezentare, parte dintr-un vas spart în vechime, posibil fund de ceașcă-opaiț sau buton de capac care "pare a se asemăna din punct de vedere conceptual cu un "medalion", a fost găsit într-un complex "care poate fi datat cu precădere în secolul I î.e.n."¹⁸⁹. Marginea reliefată asemănătoare unui inel de susținere ca și direcția peretelui vasului au sugerat amintitele propuneri de întregire la care ar putea fi, eventual adăugată și posibilitatea ca piesa să fi fost parte dintr-un vas cu "medalioane aplicate" executat mai rudimentar (Pl. XXVIII/5).

Schematismul desenului incizat în spațiu delimitat de marginea înaltă își găsește asemănări mai apropiate cu figurile de pe unele imitații getice ale toartelor de amfore rhodiene ș.a., dar persistă mari dificultăți în calea unei atribuirii sigure. Descoperitorul piesei a prezentat trei ipoteze de lectură a imaginii: a) divinitate solară masculină; b) zeiță; c) segment al unei scene de dans cultic. Mulțimea interpretărilor verosimile toate bogat argumentate arheologic și cu substanțiale trimiteri la sursele literare este generată însă și de ambiguitatea imaginii. De adăugat că întorcând medalionul cu 180° față de poziția care a prilejuit ipotezele susamintite, reprezentarea din spațiul circular continuă să furnizeze alte două variante interpretative: a) figurarea schematizată a unui bărbat cu coarne comparabil cu cel figurat pe falera de la Lupu și b) o *barcă solară* de tipul celor atât de numeroase în epoca bronzului, existente însă și în perioadele mai târzii¹⁹⁰.

Aceste posibile observații pe marginea interesantei piese de la "Stenca" Liubcovei sunt și indicii ale precarității sau mai corect, a limitelor contribuției unor piese arheologice la reconstituirea acestui dificil domeniu al istoriei noastre vechi.

I B c. Tablete

Tabletele de lut ars au acelaș contur circular ca și medalioanele iar datorită marginilor rotunjite capătă uneori forme discoidale. Pe avers și revers, sau doar pe una dintre fețe, au

185 S.Sanie, *Medalioane și tipare romane descoperite la Tirighina-Barboși*, "Danubius", II-III, 1969, p.81-85; Gh.Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p.66-78.

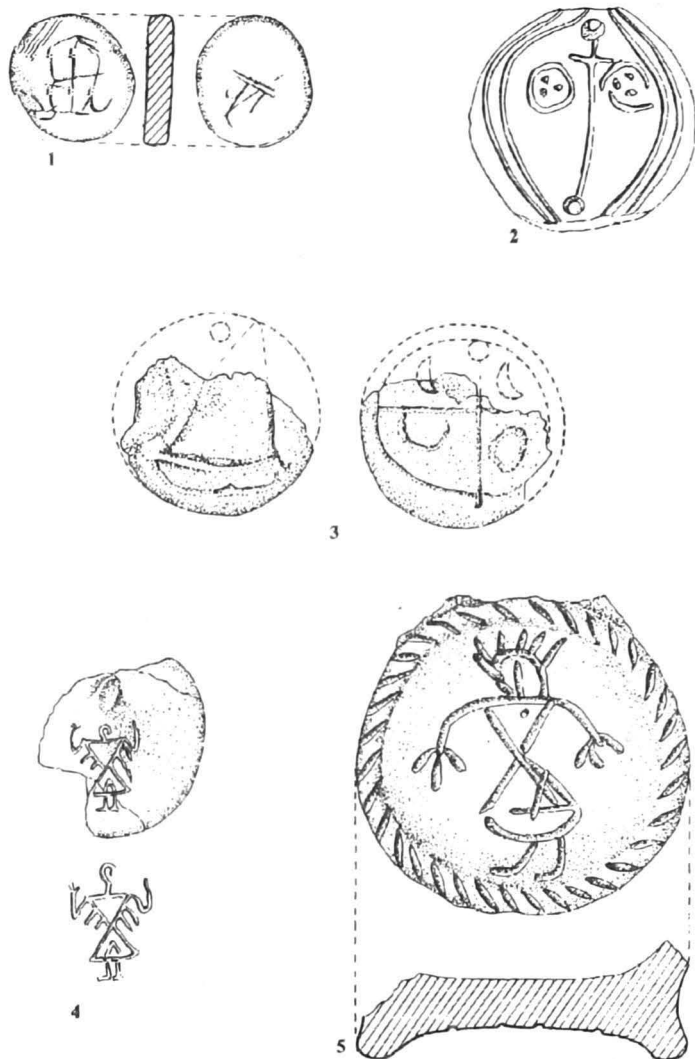
186 V.Drâmbocianu, *op.cit.*, p.99.

187 *Ibidem*.

188 M.Gumă, *O nouă contribuție arheologică la studiul manifestărilor religioase ale geto-dacilor*, "ActaMN", XVIII, 1981, p.45-58.

189 *Ibidem*, p.47.

190 J. de Vries, *Altgermanische*, I, p.101, Abb. 1/a și b: p.106, Abb. 2/a și e.

PLANȘA XXVIII: Tablete cu simboluri cosmice și alfabetiforme: 1 – **Ocnîța** (jud. Vâlcea) (apud D.Berciu); 2 – **Deva** (jud. Hunedoara) (apud O.Floca); 3 – **Dumbrava**. Reprezentări umane schematizate pe un capac (4) de la **București-Tel** (apud D.V.Rosetti) și un medalion (5) **Stenca Ljubcovel** (com. Berzasca, jud. Caraș Severin) (apud M.Gumă).

un decor, alcătuit din semne și simboluri, incizate în pasta crudă. Între destinațiile posibile ale tabletelor de amintit: amulete, "ex voto"-uri, calendare, ofrande funereare.

Foarte apropiate ca formă, uneori și prin dimensiuni, de tablete sunt *discurile* (rondele sau jetoane) confecționate din vase lucrate cu mâna și la roată care au graffitate (incizate după ardere) anumite semne și simboluri. Numărul lor este considerabil, iar prezența lor atestată în complexe foarte diferite (locuințe, gropi, morminte etc.) oglindește și destinațiile foarte diferite. Însemnările graffitate pe piese aparținând acestei ultime categorii de obiecte vor fi comentate în alt capitol.

În afara tabletelor de la *Deva* și *Dumbrava* (com. Ciurea, jud. Iași), asupra cărora vor fi expuse unele considerații, avem cunoștință de existența unor piese inedite care ar putea fi incluse în această categorie.

a) Tableta de la *Deva* a fost descoperită într-un mormânt datat în secolul

III. î.e.n.¹⁹¹. O.Floca editorul ei a ilustrat-o fără a descrie și comenta ornamentele tabletei¹⁹². Lucrată din lut negru bine ars, ea are o formă aproape perfect circulară (d-10,2 cm; d₂-10,4 cm) (Pl. XXVIII/2). Tableta este lisă pe una dintre fețe și ornamentată pe cealaltă cu un decor destul de complex. Unul dintre diametre este străbătut către extremitățile sale de câte un orificiu circular. Dacă la aplicarea pe un obiect poziția orificiilor era aproape indiferentă la suspendarea ei, orificiile erau dispuse pe o axă orizontală indicându-se și poziția normală a reprezentării incizate pe aversul tabletei, pe care încercăm s-o explicăm.

Două arcuri de cerc aproape paralele compun un contur aproximativ semicircular, apropiat de cel al unor bărci¹⁹³. Deasupra lor a fost incizat un cerc pe suprafața căruia sunt dispuse triunghiular trei mici cerculețe, mod obișnuit de redare a unui chip, de astă dată a discului solar. Spre marginea dreaptă, deci asimetric, este plasată incizia perpendiculară pe diametru, formând un semn cruciform. Deasupra acestuia, aceleași trei mici cerculețe dar circumferința cercului mare, care le încadra în cazul anterior este de astă dată întreruptă, fără a fi clar dacă a existat intenția de a ilustra luna sau acelaș astru ajuns din nou pe firmament după presupusa călătorie subterană, înfățișat cu mai puțină pricepere.

b) Tableta, fragmentară, găsită într-o locuință a așezării de la Dumbrava¹⁹⁴ (4,7 x 3,7 x 1,2 cm), are pe ambele fețe un decor incizat (Pl. XXVIII/3). Pe avers, decorul păstrat conturează mai mult de jumătate de cerc, pe care sunt trasate cruciform razele, trei dintre ele vizibile și începutul celei de a patra, precum și două din semnele pe care le conținea fiecare sfert de cerc. Conturul inciziilor de pe revers este apropiat de forma unei bărci. Care poate fi semnificația decorului tabletei? Cercul poate simboliza sfera, globul terestru, iar razele cruciforme cele patru părți ale lumii. Incizia în forma literei C din stânga ar sugera prima fază a Lunii, iar cea în forma literei O, din dreapta, ar fi Luna plină, celelalte două sferturi de tabletă ilustrând fazele intermediare. Această completare ni se pare mai verosimilă decât interpretarea că semnul alfabetiform din stânga ar fi simbolul Lunii, iar cel din dreapta al Soarelui. Existența unui cult al Lunii este în prezent mai bine dovedită și prin noile cercetări asupra cultului zeiței *Bendis* la daci¹⁹⁵.

Un mic colț de cult din așezarea de la Zolotaia Balka (raionul Voronțov, regiunea Cherson, Ucraina) care datează din primele secole ale erei noastre¹⁹⁶, are un decor asemănător cu cel cunoscut parțial al aversului tabletei de la Dumbrava. Pe reversul tabletei pare să fi fost reprezentată o barcă, mai ales dacă admitem că tableta avea o gaură pentru suspendarea la partea nerecuperată și, în consecință, semnele trebuie descifrate așa cum sunt în poziția ilustrată. Barca simboliza, la multe popoare ale antichității, vehiculul Soarelui pe traseul pe care-l parcurgea de la vest spre est într-o zonă nevăzută oamenilor, pentru a răsări din nou, dimineăta. Barca solară apare obișnuit cu cercul radiat deasupra ei,

191 Oct.Floca, *Descoperiri arheologice în ținutul Hunedoarei*, "Sargetia", I, 1937, p.57 și urm.

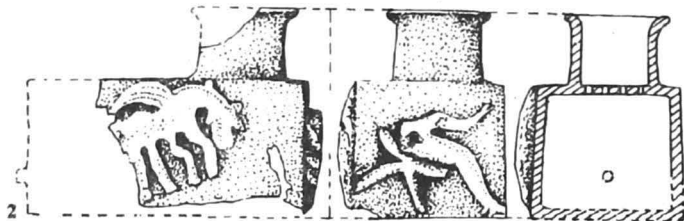
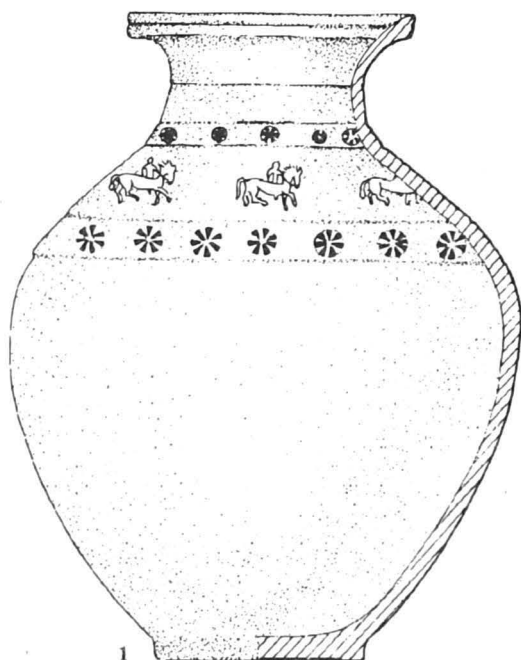
192 *Ibidem*, p.58, fig.1 și p.60, fig. 3.

193 W.Deonna, *Questions*, p.11, 12, 23 etc.

194 S.Sanie, Ș.Sanie, *op.cit.*, p.89-90.

195 M.Bărbulescu, *op.cit.*, p.102.

196 A.V.Dobrovolski, AP, IX, 1960, p.149, fig.4.

PLANȘA XXIX: 1 – Zimnicea (jud. Teleorman), vas cu decor stampilat (apud E.Moscalu); 2 – Răcătău, vas ritual cu reprezentarea unui pegas și imaginea fragmentară a unui personaj șerînd.

Nistru încă din epoca elenistică (M.M.Kobylyna, *op.cit.*, Pl. XXII/2; XXXV/4; XXXVII/4). Pieseile publicate de M.M.Kobylyna, fiecare dintre ele modele distincte, ultimul apropiat de exemplarul de la Cărlomănești, nu sunt identice cu pozitivul care ar fi putut fi confecționat cu ajutorul tiparului găsit la Răcătău. Toate se înscriu însă ca mărturii ale

începând cu reprezentările egiptene¹⁹⁷ sau cu cele de pe cilindrii mesopotamieni¹⁹⁸ și terminând cu cele din epoca fierului¹⁹⁹. Descifrarea reversului păstrează încă un caracter ipotetic. Tableta ar putea ilustra credințe solare, a căror existență este atestată nu numai de texte literare și reprezentări lapidare, ci și de motivele decorative ale ceramicii.

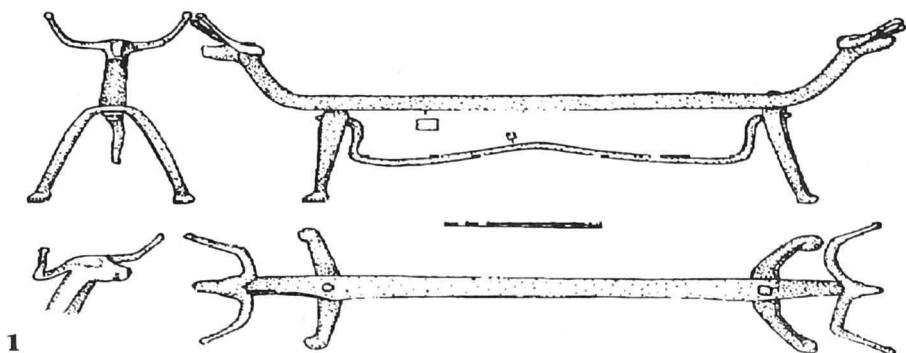
În cursul săpăturilor arheologice desfășurate în vara anului 1993 în cetatea geto-dacică de la Răcătău (com.Horgești, jud.Bacău) "dava" adeseori menționată pe parcursul acestei lucrări, arheologul Viorel Căpitanu a descoperit un tipar de ceramică reprezentând un personaj călare, cu mâna dreaptă ridicată, aflat în fața unui altar.

Produce ale coroplasticii cu reprezentarea unor cavaleri înfățișați în diferite ipostaze sunt cunoscute cum s-a menționat (p.68-69) în teritoriile de la est de

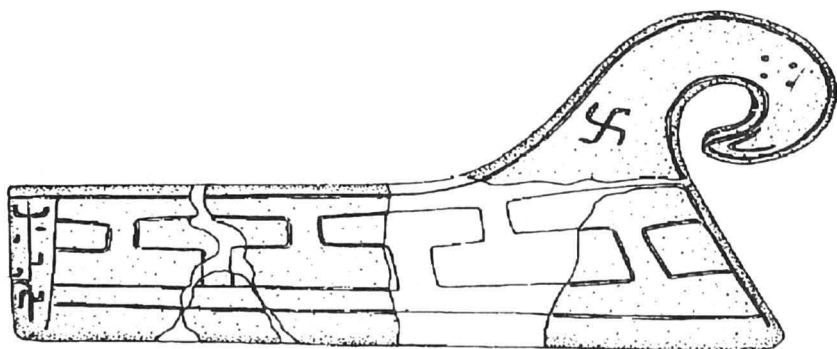
197 G. Jéquier, *Considérations*, p.27-38.

198 G.Contenau, *La glyptique*, pl.III/7,8; IV/11, 12, 14; V/15-17; VI/19-20; VIII/31; IX/38 etc.

199 J.Déchelette, RA, XIV, 1904, p.306-357, cf. fig. 14.

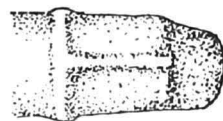

1

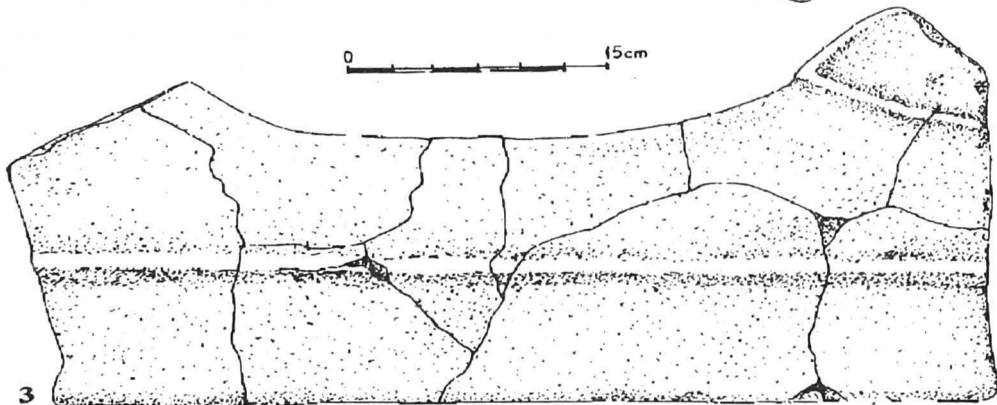

2

0 9 cm

0 15 cm

3

PLANȘA XXX: "Cătei de vatră" descoperiți la: 1 – Ocnîța (apud D.Berciu), 2 – Ghelăiești (com. Bârgăoani, jud. Neamț) (apud M.Babeș și V.Mihăilescu-Bîrliba); 3 – Polana-Dulcești (com.Dulcești, jud.Neamț) (apud Gh.Bichir).

posibilei origini ponto-danubiene ale unor imagini culturale de largă răspândire în secolele următoare.

Cercetări viitoare sperăm că vor putea stabili cronologia complexului în care a fost găsită piesa în limite mai restrânse și vor clarifica în ce măsură sarmații sunt cei care au vehiculat cel puțin o parte din produsele de excepție descoperite la Răcățau.

I B d. Vase având diferite simboluri sau reprezentări antropomorfe și zoomorfe, incizate, în relief sau obținute prin lustruire

Materialele descoperite în cetățile și așezările geto-dacice au relevat în repetate rânduri alături de diversitatea formelor originale ale ceramicii autohtone, imitarea unor vase greco-elenistice și apoi romane cu o complicată tehnică de confecționare.

Dacă vasele istoriate, cele mai multe din ateliere gallice, sunt interesante mai ales pentru estimarea căilor și amplitudinii propagandei în legătură cu victoria romană de la începutul secolului al II-lea e.n., a tragicului și eroicului sfârșit al regelui Decebal²⁰⁰, între produsele ceramicii dacice există unele vase cu reprezentări care pot fi utile reconstituirii elementelor de cult, într-un anumit grad și a pantheonului geto-dacic.

Vaselor dacice cu reprezentări (amfore, câni, cupe etc.) intrate în circulația științifică încă în urmă cu 50 de ani²⁰¹ li se adaugă descoperiri din ultimul deceniu. Publicarea reprezentărilor umane de pe cupele getice de la Popești i-a prilejuit lui Al.Vulpe o primă abordare a problemei utilității acestei categorii de materiale în cercetarea spiritualității geto-dacice²⁰². Dintre cele două boluri getice descrise și ilustrate, imitații după bolurile "deliene", unul are reprezentări mai clare. Pot fi remarcate detaliile coafurii, fizionomiei și îmbrăcăminte la un grup cu trei figuri feminine. Ele au părul strâns în două cozi ce flutură până mai jos de umăr, iar deasupra frunții trei proeminente care ar putea indica o coroană de flori, după Al.Vulpe, sau o diademă după opinia noastră. Pe față se disting ochii rotunzi, foarte mari, gura și bărbia. Sâni, reprezentați prin două proeminente par a fi dezveliți. Cele trei au mijlocul încins cu un brâu lat. Îmbrăcăminte a părții inferioare este compusă din două piese, pentru care editorul găsește apropiate asemănări cu fotele. Măinile depărtate de corp, cu coatele la înălțimea umerilor se termină prin palme disproporționat de mari. Picioarele se află unul în poziție întinsă celălalt cu genunchiul îndoit. Figurile sunt despărțite între ele prin motivul "în con de pin" iar grupa de trei figuri prin rozete. Fundul cupei este marcat printr-o roată cu 12 spițe. Fragmentele au fost găsite în complexe databile în secolele II-I î.e.n. respectiv începutul secolului I e.n. (Pl. XX/4).

200 J.Bousquet, *Circonscription de Rennes Loire-Atlantique*, "Gallia", XXI, 1963, p.427, fig.9; M.Labrousse, *Les potiers de la Graufesenque et la gloire de Trajan*, "Apulum", XIX, 1981, p.57-64; S.Sanie, *Două vase ceramice cu menționarea regelui Decebal*, "Cronica", XVII, 4 (834), 22 ian. 1982.

201 D.V.Rosetti, PMMB, 2, 1935, p.61, și urm.

202 Al.Vulpe, *Reprezentări umane pe cupele getice de la Popești*, SCIV, XVI, 2, 1965, p.341-349.

Al.Vulpe amintește unele asemănări dintre figura de pe cupa de la Popești cu cele de pe falera de la Galice²⁰³, fibulele de argint de la Coada Malului²⁰⁴ și cele de la Bălănești-Olt²⁰⁵ iar în privința schematizării cu figurile de pe garnitura de pafta de la Popești²⁰⁶, asupra căreia s-au mai făcut referiri în lucrarea de față²⁰⁷, propunând abandonarea interpretării drept reprezentare a zeului Cernunnos. Reprezentarea antropomorfă a soarelui pe ștampila de la Tei și pe ștampilele anepigrafe cu figuri umane la Popești l-au determinat să propună interpretarea în ansamblu a imaginilor de pe cupă drept dans la o sărbătoare solară.

M.Gramatopol²⁰⁸ și apoi M. Bărbulescu²⁰⁹ ș.a. au interpretat figurile de pe cupă și amintitele analogii drept reprezentări ale zeiței *Bendis*, primul adăugând unele chipuri de zeițe cunoscute pe monedele dacice. Cât privește ansamblul reprezentărilor de pe cupa de la Popești, M.Gramatopol considera că nu e un dans, ci "repetarea paratactică a aceleiași imagini"²¹⁰. Mai mult, tot *Bendis* ar figura și pe garnitura de pafta de la Popești²¹¹. Dacă forma figurilor de pe aplică, ochii rotunzi, eventual și poziția picioarelor și-ar găsi unele apropieri la piesele ceramice sau toreutice analizate, dispunerea unghiulară a razelor (coarnelor?) este fără analogii între semnele distinctive ale zeiței. Odată cu publicarea studiului datorat lui Al.Vulpe atribuirea inițială, datorată lui Radu Vulpe, a fost zdruncinată, fără a fi suplinită printr-o ipoteză fundamentată. Îndeosebi poziția picioarelor nefiind identică cu cea în care apare zeul celtic "în poziție de Buddha" devine posibilă și o altă atribuire în care *Bendis* n-ar putea fi totuși în prim plan. De altfel și o specialistă în religia celților precum Anne Ross continuă să menționeze piesa de la Popești ca reprezentare a lui Cernunnos²¹². În plus în arta celtică mai ales este cunoscută "repetiția pentru întărire" care ar justifica de asemeni varianta interpretativă inițială.

Prezența Bendidei în lumea tracică, relativ bine atestată literar, făcea verosimilă o expansiune a cultului zeiței și în spațiul getic, iar ceramica, toreutica și monedele oferă un suport substanțial ipotezei. A preluat *Bendis* cele mai multe dintre atributele Artemidei?

Prezența zeiței alături de *Ares* și *Dionysos*, impresionantele procesiuni culturale indică locul important al Bendidei în lumea tracică²¹³. Mitologia greacă înfățișează și strânsele legături ale Artemidei cu un mare număr de divinități (*Afrodita*, *Apollon*, *Ares*, *Demeter* și *Persefona*, *Dionysos* etc.) de la care a împrumutat adeseori și epitetele²¹⁴. Dacă pe cupa de la Popești roata nu poate fi decât simbol solar, apropierea de imaginea Bendidei și

203 N.Fettich, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der sarmatisch-dakischen Beziehungen*, "Acta Arch. Bud.", III, 1953, p.141, fig.5.

204 Cf. L.Mărghită, *Tezaure*, p.31-32 cu bibliografia anterioară.

205 E.Popescu, *Tezaurul de podoabe dacice din argint de la Bălănești*, "StCom Pitești", II, 1969, p.106-116.

206 Ultima publicare a acestei piese, fără comentarii asupra semnificației reprezentării dar cu precizarea funcționalității, paralelism, încadrări cronologice la M.Babeș, *Paftale Latène târzie în sud-estul Europei*, SCIVA, 34, 3, 1983, p.200, fig.2/1.

207 *Supra*, p.69.

208 M.Gramatopol, *L'art des monnaies géto-dace*, "Apulum", IX, 1971, p.209 și urm; idem, *Dacia antiqua*, p.84.

209 M.Bărbulescu, *op.cit.*, p.98.

210 M.Gramatopol, *Dacia antiqua*, p.84.

211 *Ibidem*, p.85.

212 A.Ross, *Pagan Celtic*, p.133, fig. 91.

213 Wernicke, *Artemis*, RE, II,3, col.1370; cf. și M.Bărbulescu, *op.cit.*, p.92-95.

214 Wernicke, *op.cit.*, col. 1360.

concilierea celor două interpretări, poate fi explicată și prin relațiile *Artemis-Apollon*. Foarte posibil să fi fost și *Bendis* zeiță a Lunii ca și *Artemis* astfel că ne-am afla în fața unui alt caz de alăturare a celor doi aștri ca întruchipare a veșniciei.

Dar odată amintită *roata* trebuie să înfățișăm prezența acestui simbol de la cele mai simple atestări la "zeul cu roată".

O piesă deosebit de interesantă este *stampila* de lut descoperită în zona lacului Tei-București și publicată în urmă cu peste jumătate de veac²¹⁵. Locul cel mai înalt între imaginile și simbolurile de pe ștampilă este ocupat de o roată cu șase raze. Sub ea apare un personaj, reprezentat în profil spre dreapta, cu părul zburlit și schițarea sumară a fizionomiei, care ține două recipiente la înălțimea capului. Oala din mâna stângă cu gura în sus, amfora din mâna dreaptă, culcată cu gura spre un simulacru de om. Schițat rudimentar asemănător ca aspect cu unele figurine antropomorfe, fără vreun detaliu al feții cu brațele ridicate apare într-o poziție asemănătoare unui orant către o divinitate solară (Pl. XX/5).

Datorită celor două recipiente, personajul care putea fi interpretat în mod justificat drept Soare antropomorfizat nu mai poate primi cu certitudine această atribuire. Mișcarea spre dreapta ca și poziția în care ține amfora ca pentru a efectua o libație par a transfera amintitului personaj funcție majoră. În același timp, proporțiile se împotrivesc admiterii acestei ipoteze, sugerând posibilitatea că personajul ilustrat putea avea și alte atribute alături de cele solare, de exemplu aducător de ploaie.

Personaje înconjurate de semne solare, ținând roți, sau cu roți pe pari sunt cunoscute de milenii și cele mai multe reprezentări s-a considerat că au semnificații solare în esență²¹⁶. La celți și în lumea celto-romană, "zeul cu roată" având roata plasată lateral și nu deasupra e considerat o versiune celtică al lui Juppiter – zeul cerului *Juppiter-Taranis*²¹⁷, iar roata ar fi după unii, echivalentul simbolic al vulturului. Există de asemenea reprezentări ale zeului însoțite de un personaj comparabil cu cel din reprezentarea de pe ștampilă²¹⁸. Merită de asemenea menționat că în Britannia romană astfel de reprezentări au fost găsite cu precădere în centrele de garnizoană ale cohortelor de hispani, tungri și daci²¹⁹.

Fragmentul de vas de la Militari – București²²⁰ (Pl. XX/2) datând din secolele II-III e.n. cu bărbatul cu un frumos disc solar deasupra capului, atestă și o continuitate a acestui "zeu cu roată" în mediu dacic. Semnificațiile imaginii și simbolului nu pot fi diferite de cele cunoscute în lumea celtică și celto-romană.

Între descoperirile de excepție de la Răcătău (com. Horgești, jud. Bacău) se numără indiscutabil și un *kantharos* fragmentar cu figuri în relief²²¹ (Pl. XXXI/1 și XXXII/1). Una

215 D.V.Rosetti, PMMB, II, 1935, p.61, fig.1, 2 a-c; S.Morintz și D.V.Rosetti, *Bucureștii de odinioară* (sub red. I.Ionașcu), București, 1959, p.29-30, pl.27/1a-c.

216 G.Contenau, *La glyptique*, pl.VI/20; VII/25; VIII/31, 32; IX/33, 30, 39; X/43-44; XXVI/179; XXXIII/221; XL/305 etc; A.Jeremias, *Handbuch der Altorientalischen Geisteskultur*, Berlin și Leipzig 1929, p.16, Abb. 25.

217 M.Green, *The Worship of the Roman-Celtic Wheel-God in Britain seen Relation to Gaulish Evidence*, "Latomus", XXXVIII, 2, 1979, p.346-347; J.de Vries, *La religion*, p.70-72.

218 M.Green, *op.cit.*, pl.XXIX fig.42.

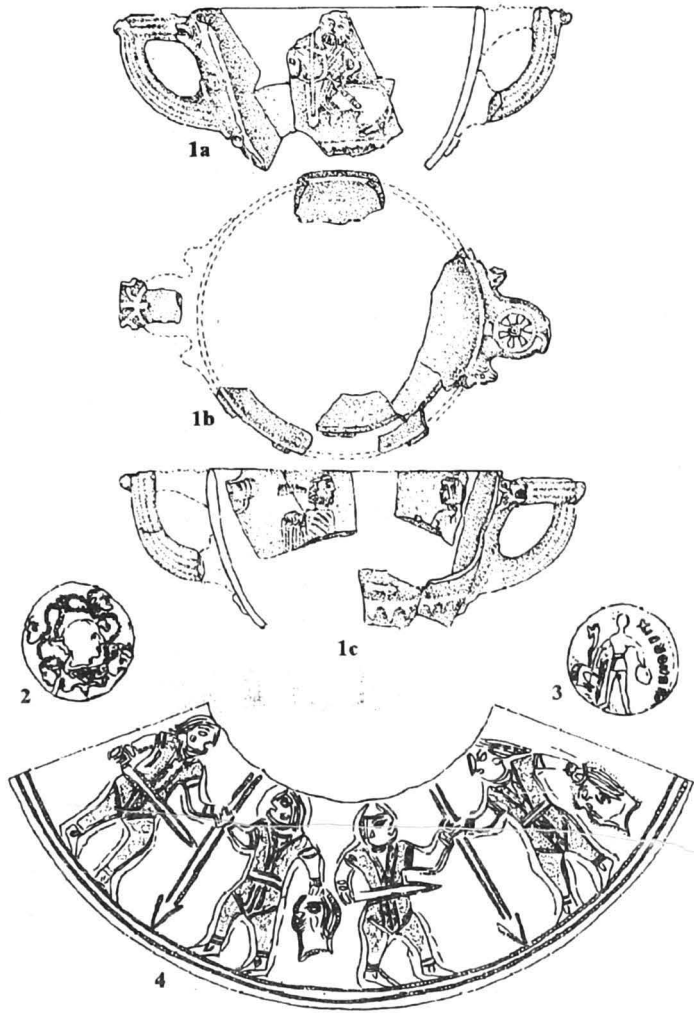
219 *Ibidem*, p.362.

220 *Die Daker, Archäologie in Rumänien, Main am Rhein*, 1980, p.215, nr.434.

221 V.Căpitanu, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice în așezarea geto-dacică de la Răcătău, (jud.*

dintre reprezentările de pe pereții vasului a fost adeseori reprodusă²²², ajunsă emblematică, dar vasul în ansamblu n-a beneficiat de o analiză detaliată. L-am considerat inițial vas de import²²³ dar prezența unor tipare între descoperirile din *dava* de la Răcățau ne determină să avem în vedere și varianta producerii locale a acestui *kantharos* cu motive și imagini numeroase și complexe. Marile dificultăți tehnice ale confecționării vaselor cu reliefuri aplicate la care se adăuga absența cvasi-totală a unor reprezentări în relief pe vas în imagistica geto-dacică cunoscută au contribuit împreună la conturarea primei opțiuni, după cum în prezent urmează a fi încă dovedite unele aspecte pentru adoptarea, fără ezitări, a ultimei ipoteze.

Torțile au la partea superioară și lateral imagini și simboluri în relief. Leii adosați, flancând o roată cu aripi, apar pentru prima dată în spațiul dacic pe monumentele lapidare de caracter funerar și cultural ale Moesiei inferioare și Daciei. Sunt monumentele cu

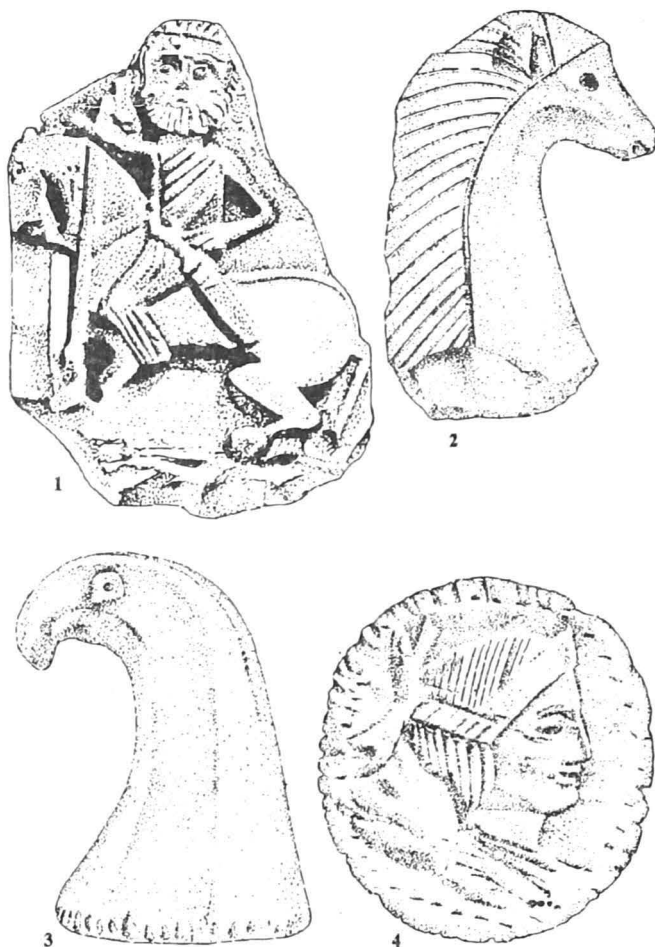

PLANȘA XXXI: 1 – Răcățau, vas cu figuri în relief (apud V.Căpitanu); 2-3 – monede celtice de tip Ogmios și emise de Dubnoveix cu un personaj ținând capul inamicului decapitat (apud P.Lambrechts); 4 – Stanța Kurdjipskaja (Maikop, Rusia), decorul de pe o cupă de aur descoperită într-un tumul (apud L.K.Galanina).

Bacău), "Carpica", VIII, 1976, p.66, fig.46 și 47: "Un vas de tip cantharos, în stare fragmentară cu figurație antropomorfă și zoomorfă în relief din pastă fină lucrată la roată, cu diametrul guri de cca. 18 cm, executat într-o tehnică ireproșabilă"; *Catalogul Expoziției Civilizația daco-geților în perioada clasică*, 1976, p.46, nr.367.

222 L.Mărghitan, *Tezaure*, p.27; *Die Daker*, Mainz am Rhein, 1980, p.34 Pl.14 și p.204, nr.389; M.Opermann, *Thraker*, p.210-211.

223 S.Sanie, *Civilizația romană*, p.55-56, Pl. 20/5a-c.

PLANȘA XXXII: 1 – **Răcătău**, fragment din vasul cu reprezentări; 2 – **Popești**, protomă de cal (apud R. Vulpe); 3 – **Gâlmele** (jud. Olt), protomă de vultur (apud D.V. Rosetti); 4 – **Grădiștea Muncelului**, medalion cu chipul Dianei (apud C. Daicoviciu).

lei devorând un animal, lei adosați sau ațreptați ca simboluri sau atribute ale unor divinități²²⁴.

Leul în general apare foarte rar pe monumentele din spațiul getic anterior epocii romane.

Grupul de bronz de la Năieni (jud. Buzău) are în componență singura reprezentare deosebită a unui leu. La peste 80 de ani de la publicarea și intrarea sa în largă circulație științifică continuă să fie una dintre interesantele și enigmaticele piese cu atribuire și datare incerte iar săpăturile arheologice pe locul descoperirii, infructuoase, nu au putut ajuta cercetările. Între cei care alături de Gr.G. Tocilescu și V. Pârvan²²⁵ au încercat să descifreze taina "Grupului de la Năieni" s-a numărat și marele arheolog și istoric Mihail Rostovțev²²⁶. Pentru integrarea între piesele epocii migrațiilor el n-a găsit nici o analogie probantă după cum clasarea ei ca arhaică, printre produsele artei mitaniene rămânea la fel de nefundamentată. M. Rostovțev a ajuns la con-

224 Cf. de ex. o parte dintre reprezentările lui *Iuppiter Ammon* menționate de: Al. Popa, *Nouvelles données concernant les cultes de Men et de Jupiter Ammon dans la Dacie supérieure*, "Latomus", XXIV, 3, 1965, p. 551-564, fig. 2, 4, 6, 7, 9 și C. C. Petolescu, *Știri noi privind cultele egiptene în Dacia inferior*, SCIV, 23, 1, 1972, p. 79-80 (fig. 1).

225 V. Pârvan, *Getica*, p. 13-15.

226 M. Rostovțev, *Dieux et chevaux. A propos de quelques bronzes d'Anatolie, de Syrie et d'Arménie*, "Syria", XII, 1931, p. 52, Pl. XXIII.

cluzia că grupul ilustra pe *Anaitis* asociată uneori cu *Omanos* și *Anadates*; așa cum este cunoscut cultul ei în Pont, Armenia, Cappadocia etc. prin documente arheologice și scrierile lui Strabon (XI, 8, 4). Aceasta a fost și opțiunea lui Vasile Pârvan care utilizase de altfel și studiile savantului rus.

Reprezentarea unui leu mai este atestată la Răcătău și pe o piatră de inel din pastă de sticlă²²⁷.

Leul este cunoscut în întreg Orientul antic ca simbol al unor forțe ale naturii, simbol solar, funerar, foarte rar htonic și ca animal regal. Divinități precum *Dea Syria* (Atargatis), *Cybele*, *Caelestis*, *Baal Hammon* etc., sunt înfățișate în picioare pe lei, flancate de lei, mângâind lei sau într-un car tras de lei. În bogata imagistică a tezaurului de la Rogozen apare și zeița cu arcul (o Artemidă cu alt animal atribut) stând pe leu.

Pe vasul de la Răcătău attributele solare în esență sunt cele care primează atunci când, lei flanchează simbolul solar prin excelență, *roata*.

Semnificația de simbol regal alături de cel solar al leilor am menționa-o și ținând seama de semnele de la partea superioară a torții. Prin comparație cu semnele în grupul cărora apare și tridentul, proprii familiilor regale, semne publicate de E.I. Solomonik²²⁸ și V.S.Draciuk²²⁹ n-ar fi exclus ca și cel de pe vasul de la Răcătău, apropiat prin complexitate de cel al familiilor regale bosporane să fie un *semn al unui conducător local*. Contramărcile de pe monede vor confirma sau infirma cândva această ipoteză.

În spațiul central al peretelui vasului apare imaginea triprosopomorfă în relief a unui cavaler înzăuat, în galop spre dreapta. Mai clară cea frontală cu ochii rotunzi care privesc "spre spectator" și chipul bărbos. Astfel sunt figurați cavalerii pe cele mai multe reprezentări culturale. La cingătoare îi atârână o sabie dreaptă cu antene, de tipul unui *akinakes*. Sabia este foarte clar schițată și i s-ar putea stabili chiar seria tipologică. În mâna dreaptă ține o lance.

Cu această imagine nu ne-am afla la prima atestare a reprezentării unui cavaler pe un vas, craterul de la Zimnicea cu friza cavalerilor având o vechime mult mai mare (sec. III î.e.n.)²³⁰. În sfârșit, prin descoperirea de la Polovragi²³¹ această imagine apare și într-o manieră similară celei cunoscute în secolele II-III e.n. în Moesia inferior și Dacia romană.

Imaginea calului și călărețului, răspândită cu multe secole înainte de această figurare în mediu dacic clasic, are semnificații multiple legate de eroizarea ecvestră, funcția psihopompă a calului, divinitățile ecvestre etc., și asupra lor vom reveni atunci când vom înfățișa una dintre temele iconografiei torentice.

Pe alt fragment al vasului apare o parte din imaginea unei zeițe ale cărei atribute ne-au rămas necunoscute, posibil o *Magna Mater, sui generis*, așa cum o regăsim pe numeroasele reprezentări ale Cavalerilor danubieni, "Marea Zeiță" care va fi fost și în pantheonul dacic,

227 V.Căpitanu, *op.cit.*, fig. 49/7.

228 E.I.Solomonik, *Sarmatskie znaki Severnogo Prichernomoria*, Kiev, 1959, p.22-28.

229 V.S.Draciuk, *Sistemă znakov Severnogo Prichernomoria*, Kiev, 1975, p.61-71, Pl. XUU-XIV.

230 E.Moscalu, *Ceramica traco-getică*, București 1983, p.93. și p.459, Pl.LXVII.

231 F.Marinescu, *Cetatea dacică de la Polovragi*, jud. Gorj (Oltenia) SMMIM, 10, 1977, p.30, fig.8.

într-o triadă rămasă nouă deocamdată necunoscută, lumea indo-europeană în general și tracică în special regăsindu-se în multe manifestări culturale ale geto-dacilor.

Apare și figura bărbătească a unui "geniu înaripat" și aceasta pentru prima dată în mediu dacic. Cele mai apropiate, spațial, analogii le întâlnim în mediu bosporan²³².

În ansamblu, *kantharos-ul* de la Răcățiar ar putea fi un *vas de cult* cu imagini și simboluri datând de la jumătatea secolului I posibil și începutul secolului II e.n. În măsura în care el a fost conceput, nu doar copiat, în *dava* de pe Siret, el are o importanță deosebită prin elementele care le aduce la îmbogățirea datelor privind pantheonul și imagistica culturală dacică.

Un posibil calendar dacic. Aserțiunile din *Getica* lui Iordanes despre cunoștințele și preocupările deosebite ale geților și-au găsit, treptat, cel puțin confirmări parțiale în descoperirile din cetățile și așezările dacice. Descriind acțiunile întreprinse de Deceneu, acțiuni care noi le-am numi acum reformatoare și de culturalizare, istoricul got menționează în două paragrafe răspândirea cunoștințelor astronomice: "...demonstrându-le teoria celor douăsprezece semne ale zodiacului, le-a arătat mersul planetelor și toate secretele și cum crește și scade orbita lunii ..."233.

Între dovezile incontestabile care sprijină textul susmenționat se detașează prin originalitate, complexitate și dimensiuni marele sanctuar rotund de la Sarmizegetusa Regia. Ipoteza conform căreia destinația construcției în ansamblu era aceea de sanctuar calendar, a fost emisă de D.M. Teodorescu²³⁴, dezvoltată de C. Daicoviciu²³⁵, demonstrată de H. Daicoviciu în studii separate²³⁶ sau în sinteze asupra dacilor în perioada clasică²³⁷ și, relativ recent, susținută într-o lucrare colectivă cu ajutorul tehnicilor de calcul moderne²³⁸. Se pare însă că în cei 170 de ani de la dezvelirea parțială sanctuarul și-a dezvăluit cu multă parcimonie întreaga complexitate. La lucrările de restaurare în curs de desfășurare au fost găsite noi elemente care modifică calculele și considerațiile asupra mărimii anului la daci precum și corecțiile propuse în vederea punerii în concordanță cu durata anului tropic.

232 Termenul e folosit doar datorită prezenței aripilor. "Geniile înaripate" au în general aspecte diferite de cea a personajului bărbos figurat pe vas. Aceste entități divine cu aripi, a căror iconografie poate fi urmărită pe parcursul a trei milenii apar de regulă, ca figuri compozite (capete și trupuri umane și membre inferioare de animale sau păsări, capete de animale sau păsări cu trupuri și membre inferioare umane, înfățișări apropiate de cele ale îngerilor etc.) și atribute de o mare diversitate. În cuprinsul studiului documentat și ingenios datorat savantului R. Turcan "La démons ailées de la Villa Igem", în *Hommage à Marcel Renard*, III, Bruxelles, 1969, p.586 și urm., sunt amintite numeroase ipoteze asupra enigmaticei figuri din cunoscuta reprezentare de la Pompei. De menționat cea care leagă prezența demonului înaripat cu un ritual al phallus-ului care constituie un act esențial al inițierii dionisiace. În lipsa altor atribute (cravașă, mănunchi de împletituri etc.) la personajul înfățișat și (ținând seama de starea fragmentară a vasului echivalările cu anumiți zei sau nominalizarea unor genii sunt dificile și riscante

233 Iordanes, *Getica*, 69; 70: "Putem vedea pe unul cercetând poziția cerului, pe altul însușirile ierburilor și ale fructelor, pe acesta studiind descăleșterea și scăderea lunii ..."etc. (= *Fontes*, p.417).

234 D.M. Teodorescu, ACMIT, 1930-1932, p.60-62

235 C. Daicoviciu, *IstRom*, I, p. 333.

236 H. Daicoviciu, *Il tempio-calendario dacico di Sarmizegetusa*, "Dacia", N.S., 4, 1960, p.231-254

237 Idem, *Dacia de la Burebista*, p.253-263, unde sunt expuse ample și documentate informații privind calendarul la daci.

238 S. Bobancu, C. Samoilă, E. Poenaru, *Calendarul de la Sarmizegetusa Regia*, București, 1980.

Dovedirea existenței unei judicioase științe a împărțirii timpului la daci, se înscrie totuși între cuceririle majore ale arheologiei epocii dacice din ultimele decenii.

Alături de marile monumente de piatră și alte piese, cum ar fi unele produse ale toreuticii, plastica și ceramica în general, pot oferi elemente utile reconstituirii culturii spirituale a geto-dacilor.

Reprezentările de pe o tabletă fragmentară din așezarea dacică din secolele I-II e.n. de la Dumbrava (com.Ciurea, jud.Iași)²³⁹ au fost considerate drept ilustrare a celor 4 faze ale lunii, o mărturie a veridicității cuvintelor scrise de Iordanes. Forma circulară a tabletei cu marginile rotunjite ca și împărțirea ei în 4 părți egale ar putea îndreptăți și unele ipoteze privitoare la: cosmologia dacică; la cunoașterea celor patru puncte cardinale; a duratei revoluției sinodice²⁴⁰. Barca de pe reversul aceleiași tablete ar putea indica, la fel ca în credințele multor popoare²⁴¹ că și dacii gândeau că, soarele și luna se retrag și parcurg cursa invizibilă pentru pământeni, navigând cu o barcă pe fluviile subpământene, așa cum circulau cu carul pe firmament.

Acestei modeste tablete, cu știri despre cunoștințele de astronomie ale dacilor din zona est-carpatică încercăm să-i adăugăm o altă piesă descoperită în anul 1965 în cetatea dacică de la Bâta Doamnei – Piatra Neamț.

Un fragment dintr-o fructieră de mărime mijlocie lucrată la roată din pastă cenușie, cu marginea orizontală lată, corpul adânc conic, picior cilindric, gol în interior, este ornamentată cu linii lustruite, drepte și în val²⁴². Considerăm că decorul de pe fructiera amintită este prea complex pentru a avea doar o funcție pur ornamentală. Un opaiț, descoperit la Barboși-Galați²⁴³, care avea pe disc imaginea unei acvile, simbol iovian, alături de 13 linii, idele fiind ziua închinată zeului suprem roman din cele mai multe luni ale anului, și alte grupuri de incizii cu evidente indicații calendaristice pe fundul bazinului a constituit îndemnul spre cercetarea unei semnificații apropiate pentru fructiera dacică.

Suprafața interioară a cupei fructierei de la Bâta Doamnei a fost împărțită astfel: în spațiul circular central cu o nuanță cenușie mai închisă au fost însemnate 14 (patrusprezece) raze; urmează un spațiu circular liber succedat de al doilea spațiu ornamentat cu 28 linii 7 grupe a câte 4, șase grupe vizibile pe fragmentul păstrat; înconjurat de alt spațiu circular liber după care, cel de al treilea spațiu circular ornamentat în care apar 3 (trei) circumferințe cu linii în val, înconjurate de un spațiu circular liber și, în sfârșit, marginea orizontală a

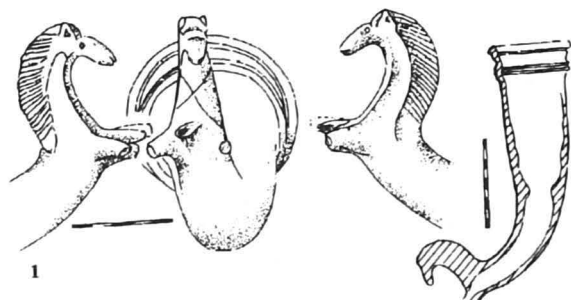
239 S.Sanie, Ș.Sanie, *op.cit.*, p.89-90; S.Sanie, *Plastica*, p.187-188.

240 Unul dintre frecvențele simboluri ale soarelui în secolele II î.e.n.-II e.n., o cruce într-un cerc, poate fi regăsit cel puțin din epoca bronzului.

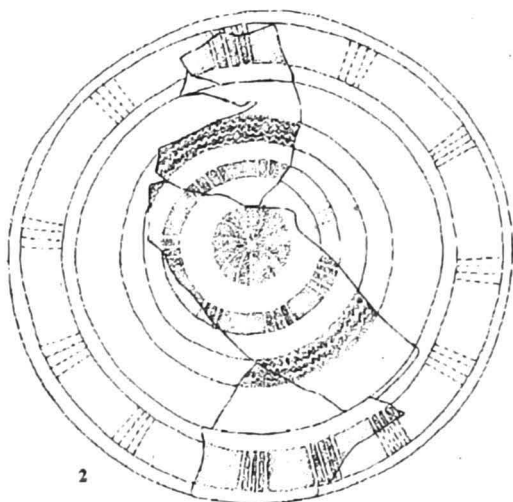
241 G.Jéquier, *Considérations*, p.27-39 (bârcile solare); F.Wattemberg, *Las barcas solares del cirulo vacceo*, *Pirenae*, 2, 1966, p.51-64; J. de Vries, *Altgermanische*, I, p. 102-114. Corăbii cu simboluri solare, p.101, Pl.1/a.

242 A.Buzilă, *Despre ceramica daco-getică lucrată cu roata de la Bâta Doamnei*, Piatra Neamț, "MemAnt", IV-V (1972-1973) 1976, p.98. Fotografia (fig.32/4) nu este prea clară iar desenul (fig.9/2) datorită dimensiunilor reduse nu a putut oferi o reconstituire ideală, fapte care au contribuit probabil ca această piesă să treacă oarecum neobservată de lectorii revistei.

243 S.Sanie, *Civilizația română*, p.163-164, Pl. 41/4a-4c.

1

2

PLANȘA XXXIII: 1 – **Piscul Crăsan**, rhyton (apud N.Conovici); 2 – **Bâta Doamnei**-Piatra Neamț, decorul de pe suprafața interioară a unei fructiere.

de pe o fructieră din secolul al IV-lea e.n. descoperită în satul Romășek (regiunea Kiev)²⁴⁴.

Între numeroasele întrebări legitime care s-ar putea ridica se numără și cea referitoare la gruparea curioasă 7×4 și nu cum ar părea normal mai ales pentru noi cei obișnuiți cu săptămâna de 7 zile (pleonasm în fond dar nu și tradus) și nu 4×7 .

În principiu nu pot fi excluse aceste grupări a câte 4 zile acoperind o lună, dar astfel schițate ele ar putea juca un dublu rol: cel de a cuprinde într-un cerc totalitatea zilelor lunii, iar luate separat, ca unități, ca zile, săptămâna să fie de 7 zile și ele să fie socotite o grupă

fructierei, pe care, socotind după frecvența semnelor din porțiunea centrală aproape completă, au fost însemnate 48 de linii împărțite în 12 (douăsprezece) grupe a câte 4 (patru) (Pl. XXXIII/2).

În total au fost însemnate pe fructieră 90 de linii, cifră care poate indica un sfert dintr-un an luni-solar de 360 de zile cunoscut la multe popoare ale antichității. Aceeași cifră repetată la o grupă de 4 ar însemna de altfel numărul de zile amintit.

Faptul că în centru erau 14 linii și apoi în al doilea cerc 28 ar putea constitui un indiciu al existenței inițiale a unui calendar cu luni de 28 de zile. Cifra 14 putea indica o jumătate de lună sau perioada la care se impun corecții pentru a pune în concordanță anul lunar cu cel solar și a compensa diferența între cele 28 de zile și durata reală a revoluției sinodice (a lunației) care este 29 zile, 12 ore, 44 minute și 2,9 secunde.

În sfârșit, cele 12 grupe pot simboliza cele douăsprezece luni ale anului, posibil, calendarul și zodiile de care scria Iordanes, cum au fost de altfel considerate reprezentările

244 B.A.Rybakov, *Kalendari IV v. iz zemli polean*, SA, 4, 1962, p.66-89 (p.68, fig.1 și p.69, fig.2).

(le numărăm odată ca zile și apoi ca săptămâni) după cum ele pot releva semnificația simbolică deosebită a numărului 4 la geto-daci. După trei ani de la retragerea într-o peșteră, în cel de al patrulea an, Zalmoxis (Zamolxis) revenea în mijlocul oamenilor²⁴⁵. Cifra indică așadar durata dintre ocultatie și epifanie. Cele 4 elemente constitutive ale universului în viziunea multor popoare: *foc, pământ, apă, aer*; cele 4 anotimpuri a căror perioade de desfășurare era în ultimă instanță una dintre rațiunile întocmirii calendarului; sanctuarele cu 4 șiruri de tamburi au de asemenea o frecvență notabilă²⁴⁶.

Posibil ca și cele 4 cercuri cu semne decorate pe suprafața interioară a cupei fructierei să ilustreze și anotimpurile: perimetrul exterior *vara* cu mult soare, cercul următor *toamna* cu apă (liniile în val fiind frecvent simboluri ale apei, din antichitate la epocile apropiate), *iarna* cu ceva mai puține raze și apoi *primăvara*. Dar acest sistem cu 4 elemente este combinat în lumea sino-iraniană²⁴⁷ cu cel dualistic bazat pe acțiunea antagonistă a unor principii fizice și morale. Este enunțat un sistem quinar dar al cincilea termen era creatorul. Conceptul celor două principii a căror preponderență alternativă produce revoluția dualistă a nopții și zilei, a iernii și verii, a frigului și căldurii, a luminii și întunericului, posibil să fi fost cunoscut și preoților daci.

Revenind la fragmentul ilustrat, considerăm că prin el avem atestat un calendar pentru un an cu durată de 360 de zile²⁴⁸, a cărui corecție, pentru a-l pune în concordanță cu anul tropic se făcea probabil prin introducerea unei luni suplimentare de 22 zile la 4 ani. Împărțirea internă este mai greu de reconstituit, lunile de 28 zile, alternau probabil cu altele mai lungi.

Această fructieră al cărei diametru maxim al cupei reprezintă 1/100 din diametrul sanctuarului-calendar de la Grădiștea Muncelului se adaugă știrilor care sperăm să le obținem din cercetarea sanctuarelor, îmbogățind informațiile despre viața spirituală a dacilor petrodavensi.

I B 1 e. Căței de vatră

O categorie de piese care se presupune că erau uneori atașate la vetrele deschise pentru a servi ca suport lemnului mari și pentru a asigura totodată tirajul focului este cunoscută sub denumirea convențională de "căței de vatră". Denumirea românească este echivalentă cu cea franceză *chenet* (chienet) și engleză *fire-dog*, numele german *feuer-bock* și cel rusesc *konik* fiind mai apropiate de funcționalitatea acestor ustensile.

"Căței de vatră" au fost descoperiți în locuințe, gropi cu destinații speciale și în unele complexe funerare.

245 Herodot, *Istorie*, IV, 95; M.Eliade, *De la Zalmoxis*, p.35 și urm.

246 Cu prilejul săpăturilor arheologice efectuate în luna iulie 1982 la Bâta Doamnei-Piatra Neamț, în vederea restaurării cetății dacice, am descoperit în *Sanctuarul 1*, cel mai vechi, un șir întreg de 7 tamburi orientați est-vest. Întreg sanctuarul a avut deci 4 rânduri a câte 7 tamburi. Aceeași situație e de presupus și pentru *Sanctuarul 2* cu șirurile de tamburi orientați pe direcția nord-sud, cf. Supra, p.31-32.

247 L. de Saussure, *Système cosmologique sino-iranienne*, JA, 202, 1923, p.235 și urm.

248 Bischoff, *Kalender*, RE, X2, col. 1568-1602.

Confecționați din argilă, piatră sau metal (fier și foarte rar bronz) "cățelei de vatră" sunt atestați pe o arie întinsă a civilizației orientale și occidentale încă din neolitic. Faptul că o parte din piesele descoperite nu îndeplinesc condițiile minimale pentru a putea fi utilizate practic (cel puțin 20 cm, masivitate, soliditate, pentru a putea susține lemne mari etc.) întărește ipoteza că au fost și "cățelei de vatră" confecționați doar pentru ornamentarea vetrei (altare-cămin) pe care erau oferite ofrande sau unele sacrificii.

Cunoscut fiind locul *focului* și *căminului* de-a lungul multor milenii de existență a omenirii, loc relevat atât de cercetările arheologice cât și de unele surse literare, poate fi admisă de asemeni posibilitatea dublei destinații utilitare și culturale a unor "cățelei de vatră" ca și a unor vetre. Captând atenția arheologilor și istoricilor religiilor de peste un secol "cățelei de vatră" au format obiectul a numeroase studii sau note dense care cuprind problemele întrebuirii, originii, cronologiei, tipologiei și răspândirii lor²⁴⁹. Unele lucrări conțin și elemente utile direcției noastre de investigație.

Prezența "cățelei de vatră" este atestată pe întreaga arie de răspândire a civilizației geto-dacice. Conform descoperirilor cunoscute până în prezent se poate afirma că frecvența "cățelei de vatră" nu este dependentă de amplitudinea contactului cu lumea celtică. Această precizare se impune deoarece un amplu studiu al savantului bulgar T. Gherasimov, cu multe secvențe utile (repertorierea pieselor de pe o mare parte a teritoriului bulgar, ilustrarea lor, o bogată bibliografie etc.) are considerații finale care nu pot fi împărtășite²⁵⁰. Atestați și în spațiul tracic, fără a fi la fel de numeroși ca în complexele celtice și celto-romane ale Galliei și Britanniei "cățelei de vatră", s-a amintit, sunt bine cunoscuți și în spațiul geto-dacic. Împotriva aserțiunii lui T. Gherasimov s-au pronunțat unii dintre arheologii români care au publicat "cățelei de vatră"²⁵¹. Argumentele prin care poate fi contestată atribuirea unidirecțională operată de T. Gherasimov vin nu numai din existența acestor piese în spațiul sud-est european încă într-o epocă anterioară prezenței celților ci și prin analiza structurii și ornamenticii "cățelei de vatră" din așezările tracice și geto-dacice.

Pe teritoriul țării noastre "cățelei de vatră" sunt cunoscuți între descoperirile din complexele de locuire ale epocii neolitice dar cu forme și decor care implică deja o clară funcție culturală, extremitățile în formă de capete de berbec, din epoca bronzului, în descoperirile de la Sărata Monteoru²⁵². Existența "cățelei de vatră" între descoperirile din așezările geto-dacice a fost de mult semnalată²⁵³. Unele piese au beneficiat de note sau studii

249 Între studiile care prezintă o substanțială bibliografie menționăm pe cele semnate de W.Deonna, *Chenets à têtes animales et chenets navires*, RAEC, X, 1, 1959, p.7 și seriile urm.; D.Drost, *Zur Gliederung und Herkunft der Metallenen Feuerböcke Mitteleuropas*, EAF, 2, 1954, p.100-158; St.Piggot, *Firedogs in Iron Age Britain and Beyond*, în *The European Community in Later Prehistory*, "Studies in Honour of C.F.C. Hawkes", London, 1971, p.245-270.

250 Th. Gherasimov, *Chenets celtiques en Bulgarie*, "Latomus", XXXI, 3, 1972, p.717-743, cf. p. 735 și p. 743.

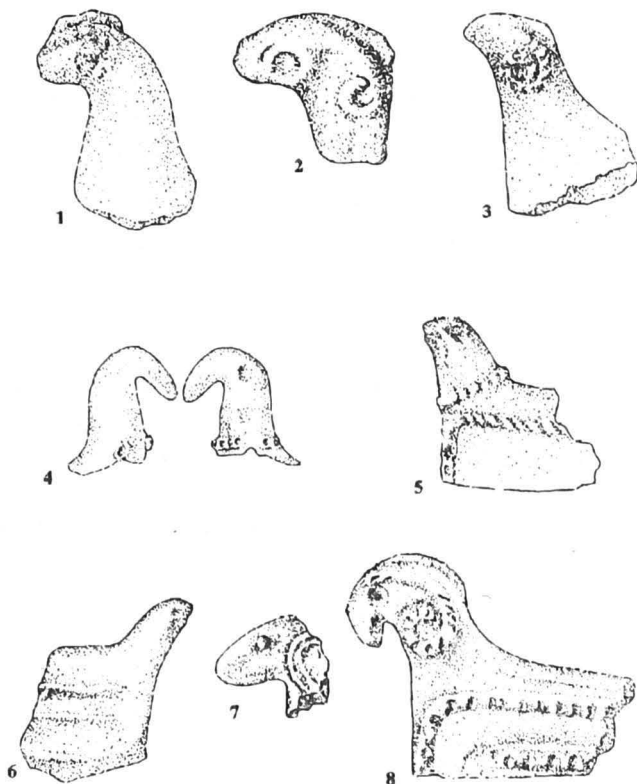
251 M.Babeș și V.Mihăilescu-Birliba, *op.cit.*, p.51-52, p.193 și n.38; Gh.Bichir, *Manifestations...*, "Dacia", XVII, 1973, p.255; D.Berciu, *O descoperire arheologică rară de la Ocnița, jud. Vâlcea*, SCIVA, 33, 1, 1982, p.25-34. Cei susmenționați citează cele două studii ale lui T.Gherasimov apărute în "Izvestiia", 23, Sofia 1960, p.165-204 și nr.29, 1966, p.131-164.

252 I.Nestor, Raport MNA, 1942-1943, Buc., 1944, p.28, fig.5.

253 R. și Ec.Vulpe *Les fouilles de Poiana*, "Dacia", III-IV, 1927-1932, p.317, fig.97/1 și p.321, fig.102/12.

separate²⁵⁴. O parte dintre exemplarele descoperite în cercetările privind cultura carpică au fost incluse într-o lucrare asupra cultelor și magiei la carpi²⁵⁵. Raritatea monografiilor asupra cetăților și așezărilor dacice și daco-carpice, faptul că cele mai multe piese de argilă s-au risipit, a determinat ca numărul descoperirilor intrate în circuitul științific cu suficiente date (loc de descoperire, dimensiuni, decor, ilustrare etc.) să fie relativ mic, deși, se poate presupune că în toate așezările geto-dacice au existat "căței de vatră" (Pl. XXXIV/1-8; XXX/1-3).

Descoperirile de la Brad²⁵⁶, Ocnîța²⁵⁷ (aproximativ 30 piese de argilă și frumosul exemplar întreg de fier), Poiana²⁵⁸, Răcătău²⁵⁹, Slimnic²⁶⁰ și Văleni²⁶¹, piesele găsite în multe așezări ca și protomele zoomorfe izolate, unele aparținând unor "căței de vatră" indică o însemnată răspândire la care se adaugă și piesele găsite în complexe daco-carpice²⁶². În același timp trebuie menționat că aceste

PLANȘA XXXIV: "Căței de vatră" descoperiți la: 1-3, 5-7 - Poiana (apud R. Vulpe); 4 - Slimnic (jud. Sibiu) (apud I. Glodariu); 8 - Răcătău (apud V. Căpitanu).

254 Cf. n.251.

255 Gh. Bichir, *Manifestations...*

256 Informație V. Ursachi pentru care-i mulțumim.

257 D. Berciu, *Buridava*, p.42; idem, *O descoperire arheologică rară de la Ocnîța, jud. Vâlcea*, în SCIVA, 33, 1, 1982, p. 25-34.

258 R. și Ec. Vulpe, *op. cit.*; R. Vulpe și colab., *Șantierul arheologic Poiana*, în SCIV, II, 1951, p.196, fig.18/2; SCIV, III, 1952, p.201, fig.14/3,4.

259 V. Căpitanu, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice în așezarea geto-dacică de la Răcătău (jud. Bacău)*, în "Carpica", VIII, 1976, p.67.

260 I. Glodariu, *Slimnic*, p.127, fig. 35/11 și p.172, fig.80/2.

261 G. Coman, *Suporturi de vatră geto-dacice descoperite la Văleni (jud. Vrancea)* în SCIVA, 31, 3, 1980, p.473-476.

262 Gh. Bichir, *op. cit.*, la n. 3 și 7.

ustensile pot fi întâlnite o perioadă îndelungată și în mediu "scitic târziu"²⁶³. Au putut exista așadar și în acest domeniu influențe după cum pot fi admise paralelisme, funcționalitatea practică și culturală a putut duce la o evoluție asemănătoare a ustensilelor iar unele simboluri ale ornamenticii sunt comune popoarelor indo-europene. În această situație atât ipotezele privind rolul geto-dacilor ca vehiculatori către est a acestor piese de la celți cât și influențele estice în ornamentică trebuie privite cu o oarecare circumspecție.

Exemplarele din argilă cunoscute până acum au forma paralelipipedică, unele au conturul unei bărci, terminate la extremități cu protome de berbec, de bovine, posibil de cal și alte animale nedeterminate cu siguranță. "Cățeii de vatră" sunt în general ornamentați cu un decor incizat sau în relief: brâu de alveole, linii alcătuiind suprafețe rectangulare, litera θ etc.

Protomele de berbec pot fi reîntâlnite pe cele mai multe exemplare (*Brad, Ocnița, Poiana, Răcățau, Slimnic, Văleni*) la fel ca în spațiul celtic. Frecvența ridicată a "cățeilor de vatră" cu protome stilizate sau redată într-o manieră naturalistă îl determinaseră pe J.Déchelette să consemneze că asocierea dintre modesta piesă și berbec pare una din rarele reguli fără excepție²⁶⁴. Tot acest mare istoric și arheolog al lumii celtice aprecia că berbecul va fi fost animalul sacrificat căminului²⁶⁵.

În zone geografice mai apropiate sau mai depărtate, în perioada care face obiectul cercetării, berbecul era cunoscut îndeosebi ca simbol al forței și fecundității. Pe unele reliefuri culturale imaginea berbecului apare ca emblemă a unor divinități: *Agni, Apollon, Ammon (Iuppiter Ammon)* cu coarne de berbec, *Baal Hammon – (Saturnus), Hermes, Mercurius, Men* etc. Berbecul, ca emblemă, animal de sacrificiu sau numele unui grad de inițiere era întâlnit în cultele sabazice, dionisiace, metroace ca și în cultul Cavalerilor danubieni²⁶⁶. Acest loc de excepție rezultă de altfel și din analiza imagisticii, a toreuticii geto-dacice. În acest context vom reaminti doar că *Agni*, a cărui emblemă este berbecul, *Focul* și *Zeul focului*, în *Veda*, domnește mai ales asupra focului de sacrificiu²⁶⁷.

Această asociere, relația dintre berbec și foc, fondată pe simbolismul general, avea în vedere faptul că berbecul era și emblemă a unuia dintre zeii căminului, animalul sugerând și fecunditatea familială.

Într-o încercare de a releva datele oferite de plastică pentru cunoașterea cultelor și credințelor geto-dacice, am avansat ipoteza, că animalul care simboliza în primul rând focul domestic, ar fi ajuns la fel ca în alte zone ale lumii antice și zeu al marelui foc solar²⁶⁸. Zodia berbecului (21 martie – 20 aprilie) corespunde cu începutul primăverii și sfârșitul anotimpului friguros, perioada când, treptat, era tot mai multă lumină și căldură. Importanța

263 M.I.Vjaz'mitina *Zolota Balka, Poselenija sarmats'kogo casu na Nijnomu Dnipro*, Kiev, 1962, p.28, fig.6/2; p.80, fig. 44/2; p.83, fig.46/1; p.87, fig.48/1; p.209, fig.86/1 și 3-6; T.N.Visotskaja, *Kul'tă i obredă pozdnăh skifov*, în VDI, 3, 1976, p.54, fig.2.

264 J.Déchelette, *Manuel*, IV, p.907.

265 Idem, *Le béliet consacré aux divinités domestiques*, RA, XXXIII, 1898, p.65 și urm.

266 D.Tudor, CMRED, II, p.212-216.

267 M.Eliade, *Istoria*, I, p.218.

268 S.Sanie, *Plastica*, p.187.

păstoritului între ocupațiile populației geto-dacice a putut avea de asemeni o oarecare contribuție la larga răspândire a acestui simbol.

O mențiune separată necesită "căței de vatră" descoperiți în așezarea bastarnă (daco-bastarnă ?) din secolele II-I î.e.n. de la Ghelăiești (jud. Neamț)²⁶⁹ (Pl. XXX/2) care prin formă și ornamentică (*crux gammata* și decor meandric) își găsește analogii în primul rând în mediul germanic. *Crux gammata*, cu multiple semnificații, prevalând totuși cele solare, mai este cunoscută în spațiul getic între ornamentele tecii de la Firminiș (jud. Sălaj)²⁷⁰, reprezentări pe ceramică²⁷¹ și pe o tegula din așezarea romană de la Barboși²⁷².

Plastica, toreutica geto-dacică ca și aceste ustensile ne aduc din nou în fața cunoscutului simbol solar.²⁷³

Descoperirea în Gallia a unor complexe formate din: vatră, "căței de vatră", vase cu fundul găurit înainte de ardere, au întărit convingerea că acești suporti ornamentați se numărau printre ustensilele necesare desfășurării ritualului cultului divinităților căminului asociat probabil cu un cult al strămoșilor și al focului.

În această situație apar legitime întrebările referitoare la relativa raritate a "cățeilor de vatră" ca și despre lipsa lor în atâtea locuințe nederanjate.

În afara cultelor oficiate în sanctuare pentru întreaga colectivitate, posibil ca aceste culte, zise familiale sau domestice să fi fost îndeplinite împreună de mai multe familii care aveau un strămoș comun, în casa celui mai vârstnic dintre bărbați și doar unele momente ale acestui cult să fi avut ca loc de ofrandă vatra fiecărei locuințe.

I B f. Vase de formă specială, utilizate foarte probabil în cult

Diferențierea ceramicii geto-dacice după *modul de confectionare (cu mâna sau la roată)* continuă să fie obișnuită la publicarea acestei categorii de materiale care, în cele mai multe complexe, formează aproximativ 2/3 din totalul descoperirilor.

Împărțirile posibile în funcție de destinație ar fi următoarele: *ceramică de uz casnic* (vase pentru pregătitul mâncării; vase pentru servitul mâncării; vase pentru păstratul băuturilor, al proviziilor etc.); *ceramică decorativă; funerară; de cult*.

Dacă separarea ceramicii care contribuie la înfrumusețarea ambianței locuințelor este mai lesnicioasă, se știe însă că unele vase, căni sau amfore, prin larga lor utilizare ca *urne* funerare au primit cu precădere această denumire. Cercetând formele de vase descoperite într-o necropolă pot fi constatate frecvențe diferite a vaselor cu ofrande, faptul că, în limitele unor posibilități economice sensibil apropiate, ritualul nu impunea depunerea aceluiași

269 M.Babeș și V.Mihăilescu-Bîrliaba, *op.cit.*,

270 Al.V.Matei, "Dacia", N.S., XXII, 1978, p.25-26.

271 I.H.Crișan, *Ceramica*, p.93 și pl. XXV/12; pare mai verosimil decât un călăreț stilizat sau un motiv floral ; L.V.Vakulenko, *Pamjatki pidgirja Ukrainskih Karpat perșoi polovini I tışjaciolititja n.e.*, Kiev, 1977, p.114, pl. IV/5.

272 S.Sanie, *Classica et orientalia* (IV), SCIVA, 37, 1, 1986, p.86.

273 J.R.Conrad, *Le culte du taureau*, Paris, 1961.

număr și aceleși forme de vase cu ofrandele respective. Până în prezent, nu se cunosc, în mediu dacic, forme de vase descoperite numai în morminte, comparabile, de exemplu, ca destinație, cu *lacrimaria* romane. Vasele de ofrandă din puțul de la Ciolănești din Deal (jud. Teleorman), de exemplu, cu toată relativa lor uniformitate coloristică, prezintă totuși tipuri care pot fi regăsite și în locuințe.

Vasele tronconice cu toartă, ceștile-opaiț erau în primul rând "afumători" – căpui. Denumirea a avut în vedere o întrebuintare care era prioritară, nu exclusivă.

"Fructierele" (vasele cu picior) unele frumos ornamentate, cu decor obținut prin lustruire sau pictate, au avut cu siguranță și o destinație culturală. Faptul acesta poate fi susținut și prin compararea cu vasele pentru libații ilustrate pe reprezentări din Orient²⁷⁴.

Din puzderia de vase miniaturale, de forme foarte diferite, considerate a fi jucării, sau recipiente pentru articole farmaceutice unele vor fi avut și destinație culturală. Pentru unele vase tronconice cu găuri ca strecurătorile sau vase cu "crampoane" la suprafața interioară și altele, pentru care nu a fost găsită o explicație privind utilitatea sunt amintite posibile destinații culturale.

Cel mai celebru dintre vasele care ar putea fi incluse și în această categorie este desigur cel de formă aproape conică, de mari dimensiuni (înălțimea 70 cm; diametrul la gură 125 cm; grosimea peretelui 6 cm) descoperit la Grădiștea Muncelului, vas care are aplicate de patru ori stampilele *DECEBALUS* și *PER SCORILO*²⁷⁵. Dacă formele emisferice ale bolurilor de import și imitațiilor erau cunoscute și răspândite și în torenică, elocvent în acest sens fiind piesele din tezaurul de la Sâncrăieni²⁷⁶, vasul de la Grădiștea Muncelului este singular prin formă și dimensiuni. Au fost sugerate și asemănări cu vasul ilustrat în scenele CXX-CXXI-CXXII de pe Columna lui Traian cu dramatica imagine a împărțirii ultimelor rezerve de apă²⁷⁷. Prin această explicație rezultă însă că asemenea vase vor fi fost mai numeroase, ca și uriașele *dolia* cu unele exemplare înalte de peste 2 metri.

Un *rhyton* fragmentar de ceramică având cupa în formă de corn cu bandă decorativă la extremitatea superioară, tub pentru scurgerea lichidului, protoma și o parte dintr-un cal înfățișat în galop (în. 26,5 cm) a fost descoperit la Piscul Crăsani (Crăsanii de Jos, com. Balaciu, jud. Ialomița) și publicat exemplar²⁷⁸. (Pl. XXXIII/1).

Numărul acestor *rhyta* ceramice recipiente cu preponderentă destinație culturală, care imită piesele în metal cu prototipul în spațiu persan continuă să fie relativ mic (*Cetățeni* – jud. Argeș, *Poiana* – jud. Galați, *Popești*, com. Mihăilești, jud. Giurgiu, *Sighișoara* – jud. Mureș).

274 J.Teixidor, *The Pantheon of Palmyra*, Leiden, 1979, pl.XXXIII.

275 În jurul acestui vas și a semnificației textului celor două stampile există deja o vastă bibliografie. Vom menționa doar câteva din principalele lucrări: C.Daicoviciu și colab., Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului-Blidaru. Rezultatul săpăturilor din campania anului 1954, SCIV, VI, 1-2, 1955, p.200, fig.8; I.H.Crișan, *Ceramica*, p.180-190, pl.LXXXVI,1; H.Daicoviciu, *Dacia de la Burebista*, p.231-232, fig.5/1-2; I.I.Russu, *Die griechische und lateinische Schrift in vorrömischen Dakien* (König Thiamarcos, Decebalus und Scorilo), în "Epigraphica", p.43-48; I.Glodariu, *Din nou despre "Decebalus per Scorilo"*, "Sargetia", XX, 1986-1987, p.93-97.

276 D.Popescu, *Le trésor dace de Sâncrăieni*, "Dacia", N.S., II, 1958, p.157 și urm.

277 C.Daicoviciu, H.Daicoviciu, *Columna lui Traian*, București, 1966, p.34, fig.60.

278 N.Conovici, *Un rhyton ceramic descoperit la Piscul Crăsani*, în "Thraco-Dacica", VIII, 1-2, 1987, p.92-99.

Rhytonul cu sigură întrebuintare culturală este mai rar cunoscut prin piese ceramice întregi²⁷⁹. Erau probabil preferate *rhyta* confecționate din coarnele unor animale, ornamente, recipiente accesibile și celor mai puțin înstăriți care nu puteau accede la cele lucrate din metale prețioase.

Descoperirile unor complexe culturale *in situ* ca și cercetarea sistematică a necropolelor vor putea amplifica știrile despre posibila existență a unei categorii de recipiente destinate exclusiv oficerii unor ritualuri.

I 2 a. Monumente și piese din piatră. Columna lui Traian

În cercetarea istorică, Columna traiană a fost invocată mai ales cu prilejul încercărilor de reconstituire a desfășurării celor două războaie, unii savanți afirmând că reliefurile care immortalizează marea confruntare daco-romană de la începutul secolului al II-lea e.n. nu ar înfățișa complexe de cult dacice²⁸⁰. Utilitatea cercetării imaginilor Columnei în scopul întregirii știrilor despre cultura spirituală geto-dacică era așadar apreciată ca minimă.

Prestigiul principalilor interpreți ai Columnei, mari istorici ai Romei și artei romane (W. Froehner, C. Cichorius, Th. Birt, K. Lehmann-Hartleben ș.a.) a determinat de multe ori acceptarea fără rezerve a tălmăcirilor pe care ei le-au propus. Prin Gr.G. Tocilescu, Teohari Antonescu, Radu Vulpe, Constantin Daicoviciu și Hadrian Daicoviciu istoriografia noastră, grație, îndeosebi, cunoașterii depline a realităților topografice și a descoperirilor arheologice, a contribuit la descifrarea integrală a multor scene.

Imaginile de pe Columnă care oglindesc cultura spirituală a geto-dacilor sunt puține și de valoare inegală. Dacă religia geto-dacilor i-a impresionat pe Herodot, Strabon și pe atâția alții, care au cunoscut-o îndeosebi intermediat, era greu de crezut că ea n-a captat interesul și atenția istoricilor și altor învățați care însoțeau armata imperială, personalități ce au intrat în contact direct cu realitățile Daciei. Ponderea însemnărilor despre religie în *Comentarii de bello Gallico*, modelul ipotetic al lui Traian în redactarea acelor "Comentarii" care se presupune că au stat la baza transpunerii plastice înfăptuită sub conducerea lui Apollodor din Damasc, ne-a determinat să excludem posibilitatea că *Optimus Princeps* nu ar fi evidențiat elementele particulare, originale ale poporului care înfrunta Roma.

Într-un studiu despre plastica dacică erau formulate și următoarele afirmații: a) a existat un "cult al capului" și la geto-daci; b) pe Columnă sunt înfățișate și sanctuare; c) apar obiecte de cult și simboluri care pot fi utile mărturii despre unele culte și credințe²⁸¹.

Relieful cu scena XXV în numerotarea lui C.Cichorius are multe imagini culturale (Pl. XXXV/1). În fața zidurilor cetății dacice se pot distinge două incinte rectangulare care încadrează câte două "obeliscuri" de formă conică. În preajma lor patru coloane înalte par

279 I.H.Crișan, *Ceramica*, p.194, fig. 106

280 C.Daicoviciu, H.Daicoviciu, *op.cit.*, p.18-19: "Ciudată e absența de pe Columnă a unor construcții dacice impunătoare și semnificative cum erau sanctuarele circulare și patruleter".

281 S.Sanie, *Plastica*, p.183.

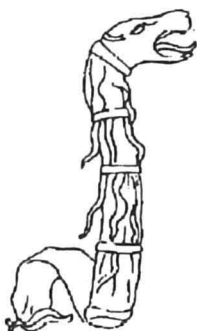
1

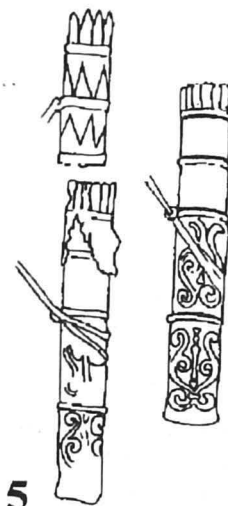
2

3

4

5

PLANȘA XXXV: 1, 2, 4, 5 – Columna lui Traian, scene și obiecte (apud S.Reinach); 3 – monedă de la Byblos (apud J.-P.Lagrange).

a delimita de asemeni un spațiu cu destinație specială. În exegeza multiseclară asupra Columnei, reprezentările au primit interpretări foarte diferite. După W. Froehner ele ar fi "posibile monumente religioase mai curând decât stele sepulcrale"²⁸²; după C. Cichorius "capcane pentru lupi precum la cetățile celtice"²⁸³; iar C. și H. Daicoviciu mărturiseau dificultatea găsirii sau acceptării vreunei interpretări sigure²⁸⁴. Regretatul profesor Radu Vulpe, ultimul dintre savanții români care au consacrat o carte Columnei, s-a asociat interpretării lui C. Cichorius²⁸⁵.

În cercetarea religiei geto-dacice analiza acestei părți din scena XXV atrage după sine necesitatea definirii, clasificării sau completării datelor despre următoarele trei probleme: a) spațiul sacru la geto-daci; b) tipurile sanctuarelor; c) idolii betilici. Ultimii – dacă au existat într-adevăr și figurarea lor pe Columnă nu este rodul fanteziei sculptorilor romani care au transferat realități din alte spații ale Imperiului roman.

a) Incintele sacre, fără a se reduce la temple se puteau uneori confunda cu vârful muntelui, spațiile din preajma puțurilor rituale sau ale unor "arbori sacri", altare în aer liber înconjurate de *Xoana*, figuri ale divinităților în lemn sau piatră. Bogăția materialelor culturale de lemn din teritoriile celtice și germanice²⁸⁶ ne determină să sperăm că și în spațiul getic vor fi cândva descoperiți idoli de lemn, așa cum s-au păstrat ghizdurile puțului de la Ciolănești din Deal. Spațiul sacru considerat a fi rezervat uneia sau mai multor divinități era marcat și avea probabil regimul unei incinte inviolabile, cu o destinație apropiată de cea a sanctuarului – loc de sacrificiu și rugă.

Locul destinat incintelor sacre depindea, evident și de zona geografică în care se aflau așezările. Varietatea reliefului din întinsul spațiu getic a determinat foarte probabil situarea acestora pe platformele înalte sau vârful unui munte, lângă unele izvoare tămăduitoare, pe vârful unor dealuri, în luminișuri, în preajma vreunui arbore lovit de trăznet etc.

b) Imaginea de pe reversul unei monede de la Byblos²⁸⁷ (Pl. XXXV/3) considerăm că exclude orice dubiu asupra interpretării drept sanctuar cu idoli betilici a reprezentării de pe scena XXV a Columnei. Sanctuare rectangulare au fost descoperite în numeroase cetăți și așezări dacice²⁸⁸ însă betiliile au rămas deocamdată între elementele neatestate.

Dacă acropolele includeau de regulă *temenosul* se impune a stabili semnificația celor două incinte cu câte doi idoli betilici. Două sanctuare în preajma limitei acropolei, pe terasa sud-estică, lângă presupusul loc de poartă a cetății, au fost descoperite, de exemplu, la Bâta Doamnei-Piatra Neamț, dar sanctuare cu câte 28 tamburi și nu cu betili.

O interesantă lucrare apărută încă în urmă cu 25 de ani²⁸⁹, are unele elemente care indirect căci *nu* are în vedere reprezentările de pe Columnă, completează și confirmă ipoteza

282 W. Froehner, *La Colonne Trajane*, Paris 1865, p.93

283 C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, II, Berlin, 1896, p.122-129.

284 C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *op.cit.*, din textul explicației la fig15: "E greu de spus ce reprezintă stâlpii și "obeliscurile" vizibile în fața cetății dacice".

285 R. Vulpe, *Columna lui Traian monument al etnogenezei românilor*, București, 1988.

286 R. Martin, *Sculptures en bois découvertes aux sources de la Seine*, în RAECE, XIV, 1963, 1-2-3, p.7-35; D. Planck, *Eine neu entdeckte keltische Viereckschanze in Fellbach-Schmidlen Reims-Murr-Kreis*, în Germania, 60, 1982, I, p.105 și urm. Cf. Abb. 21-24.

287 M.J. Lagrange, *Études sur les religions sémitiques*, Paris, 1905, p.188.

288 D. Antonescu, *Introducere*, p.51.

289 J. Schwabe, *Die kosmogonischen Zwillinge und das Säulenpaar in Tempel*, "Symbolon, Jahrbuch für

pe care am avansat-o în legătură cu echivalarea drept sanctuare a amintitelor complexe. Autorul ei, I.Schwabe trece în revistă marea diversitate a semnificațiilor cifrei 2 în filosofia (în primul rând cea pithagoreică), credințele și mitologia unor popoare antice, comentează prezența gemenilor între ctitorii și ziditorii unor orașe (Romulus și Remus la Roma, Amphion și Zethos la Theba), în astrologie, faptul că unitatea rezultă din dualitate etc. Sunt amintite elementele polare (zi-noapte; bărbat-femeie; viață-moarte; dreapta-stânga; inferior-superior etc.), locul Dioscurilor (Polydeukes și Kastor) în mitologia greacă etc.

Legătura între *Inferior-Superior, Pământ și Cer* o făceau conform credințelor multor popoare antice coloanele și astfel este explicată și prezența izolată a perechii de coloane din sanctuare. În unele zone cele două coloane sunt considerate a fi simboluri ale Soarelui și Lunii aștri a căror alăturare semnifică veșnicia. Poate fi documentată, arheologic și literar, existența unor temple cu două coloane începând din secolul al XV-lea, din timpul lui Tutmosis al III-lea, templul lui Amon de la Karnak, apoi în mediul fenician și în templul lui Solomon, distrus în anul 586 î.e.n. de Nabucodonosor. O monedă din Tyr păstrează imaginea celor două coloane alăturate²⁹⁰ (Pl. XLVII/2).

Semnificația, reprezentările figurate pe ele, culorile aplicate uneori erau diferite în mediile și epocile menționate. Asemănătoare rămâne prezența acestei perechi de coloane în templu cum este ilustrată și pe reliefurile Coloanei lui Traian.

c) Cultul înălțimilor, al munților sau doar al vârfurilor de munte a cunoscut o mare răspândire în antichitate. Știri literare și epigrafice ne atestă cultul lui *Baal Liban, Baal Hermon* sau *Zeus Casios*, în Orient²⁹¹ după cum sunt bine cunoscute în lumea indo-europeilor în general și la germani în special²⁹² și nu avem motive să respingem posibilitatea existenței acestui cult la daci²⁹³.

Se admite în general că piatra conică reproduce vârful ascuțit al munților. Munții, înălțimile fiind conform celor mai răspândite mitologii sejurul preferat al unor zei. Semnificațiile phallice atribuite betilului se dovedesc a fi mai puțin fondate căci betilul apare și ca simbol al unor zeite.

Altarele, la început pietre pe care se oficiau sacrificiile au tins a se confunda treptat cu zeul, au devenit pietre sacre. Forma conică ce s-a desprins de altar și piatra sacră, imita vârful unui munte care "leagă pământul și cerul". Numele în sine *Beth 'el* în limbile vest semitice se poate traduce prin "casa zeului". Etimologia fiind prea clară a stărnit și opoziții mai ales în ceea ce privește preluarea termenilor în limba greacă.

La început, ideea sugerată era cea a unei pietre animate – "lithos empsichos" betilul marca doar locul zeului și-l reprezenta, cu timpul, se putea grefa amintirea legendară a unei

Symbolforschung", 6, Basel-Stuttgart, 1968, p.25-55.

290 *Ibidem*, p.44, fig.12.

291 M.J.Lagrange, *op.cit.*, p.190.

292 J. de Vries, *Altgermanische*, I, p.344 și urm. §245.

293 Cf.I.G.Coman, *Elemente de continuitate spirituală geto-daco-română și creștină în regiunea râului Mousaios-Buzău după mărturii patristice și arheologice*, în vol. *Spiritualitate și istorie la Întorsura Carpaților* (ed. Dr. A. Plămădeală), Buzău 1983, p.254.

teofanii. Temple cu idoli betilici sunt descrise de numeroși istorici, între care, Tacit²⁹⁴ și Herodian²⁹⁵.

De remarcat că idolii betilici au cunoscut "o viață" îndelungată, din mileniul III²⁹⁶ până în plină epocă romană²⁹⁷. Îi întâlnim frecvent reprezentați pe reliefurile culturale mithraice, adorați doar în măsura în care marcau o prezență divină, semnul și emblema zeului, considerați receptacolul forței sale.

Faptul că nu au fost deocamdată descoperiți betili în mediul geto-dacic s-ar putea datora distrugerilor intenționate sau întâmplătoare, refolosirii, după cum am putea presupune că au fost în unele zone și betili de lemn, o situație similară cu a tamburilor de la sanctuare sau imitați în argilă arsă care s-ar fi putut totuși risipi.

Fiind considerați receptacole universale, atât pentru divinități htonice cât și uranice, zei și zeițe imaginea cu cei doi betili nu poate fi utilă încercării de a răspunde la întrebările privind caracterul divinităților, oferind doar posibilitatea de a remarca existența unor cupluri în fiecare dintre cele două sanctuare apropiate.

Stindardul. Imaginea stindardului dacic; un cap de lup, continuat cu trup fusiform cu sinuoșități ca de șarpe, având, în apropierea locului unde era fixat pe un suport, fâșii rectangulare, a captat de secole atenția cercetătorilor. Pe Columnă, dragonul poate fi văzut în scene cu ilustrarea unor momente de luptă, a zonei sanctuarelor sau cu zeița *Victoria* între două trofee²⁹⁸ (Pl. XXXV/2,4; XXXVII/2).

Dragonul apare cu anumite deosebiri în scenele amintite. Atunci când există o mișcare a oamenilor sau a aerului vântul pătrunde prin gura deschisă a lupului în trupul serpentiform îl aduce la orizontalitate sau, într-o poziție apropiată celei orizontale.

În istoriografia noastră cercetările asupra stindardului, datorate unor istorici români sau comentariile asupra ipotezelor unor savanți străini, au fost supuse, de către V. Pârvan²⁹⁹ și D. Tudor³⁰⁰, la distanță de jumătate de secol unul de celălalt unor amănunțite exegeze.

Vasile Pârvan aprecia că: dragonul (*draco*) înfățișează un demon al aerului; că este imaginea mitică a "zeului care străbate văzduhul înfuriat de furtună..."³⁰¹, subliniind în toate ocaziile că acest *draco* trebuie corelat unui cult al cerului și nu al lumii subpământene, cum ar putea sugera trupul serpentiform. Marele savant vedea în acest *signum* un simbol religios și de apărare, un ἀποτρόπαιον, o formă de superstiție, simbol utilitar împotriva

294 Tacitus, *Historiae*, II, 78 (trad. N.Lascu, Opere, II, București, 1963, p.170): "Între Iudeea și Siria se afla Carmelus: așa se numește și muntele și zeul lui. Iar zeul nu are chip, nici templu (astfel s-a pomenit din străbuni) ci numai un altar și cinstea ce i se arată".

295 Herodiani, *Ab excessu Divi Marci*, V, 3 (*Istoria Imperiului Roman după moartea lui Marcu Aureliu*, trad.R.Alexandrescu, București, 1960, p118): "Însă templul nu conține nici o statuie cu chipul zeițății – ca la eleni și romani – făcută de mină omenească; în schimb adăpostește o piatră foarte mare, cu baza circulară adunându-se într-un vârf, așadar de formă conică și de culoare neagră. Ei spun că această piatră ar fi căzut din cer ... că ... ar fi un chip al lui Helios nefăcut de mână omenească pe care ei îl recunosc ca atare".

296 Benziger, *Bethel*, RE, III, Stuttgart, 1897, col. 363.

297 L.A.Campbell, *Mithraic Iconography and Ideology*, Leyda, 1968, p.277.

298 C.Cichorius, *op.cit.*, pl.XXXI, 74-75; XLI, 144, 159; XLVIII, 170; LV, 198 etc.

299 V.Pârvan, *Getica*, p.293-294 (518-519).

300 D.Tudor, CMRED, II, p.114-115.

301 V.Pârvan, *Getica*, p.109 (p.161, n.1).

răului. Locul ce l-ar fi putut deține în cultele și credințele getice îi apărea comparabil cu cel al mistrețului la celti. Vasile Pârvan gândea că spațiul de origine al stindardului s-ar fi situat în Asia anterioară, unde prototipul unui astfel de dragon apare încă la sfârșitul mileniului II î.e.n. și căuta apoi să stabilească care au putut fi vehiculatorii acestui *draco* către teritoriul geto-dacic. Autorul "Geticeii" aprecia că acest stindard, simbol național este singura "reprezentare plastică cu caracter religios în La Tène-ul getic, că ... reprezintă fără îndoială o idee religioasă"³⁰². În sfârșit, pune pe seama unor daco-geti iranizați apariția între *signa militaria* romane a acestui *draco* apreciat ca similar celui de pe Columnă sau de pe plăcuțele Cavalerilor danubieni³⁰³.

Interesantele ipoteze ale savantului, exprimate în paginile monumentalei sale opere, uneori se completează, alteori se contrazic iar aserțiunea că stindardul ar constitui unica reprezentare cu caracter religios a La Tène-ului getic putea fi respinsă și pe baza materialelor arheologice cunoscute încă pe vremea sa.

Lăsând la o parte cezurile între descriere, stabilirea semnificației, funcției și originii, a prezenței în epoci ulterioare de reținut faptul că, în esență, V. Pârvan a apreciat că stindardul a fost simbol național, religios și de apărare, elemente care stau la baza oricăror cercetări ulterioare.

În importanta sinteză asupra Cavalerilor danubieni în Imperiul roman, regretatul prof. D. Tudor a analizat și prezența stindardului cu șarpele suspendat, așa cum apare pe reliefurile culturale. Remarcând că pentru daci dragonul putea fi o imagine simbolică a victoriei, simbol important în viața lor militară și religioasă, D. Tudor subliniază că stindardele de pe plăcuțele cu reliefurile Cavalerilor danubieni, cu șarpele suspendat, fără a avea însă nimic atașat, *sunt diferite* de cele ilustrate pe Columnă³⁰⁴.

D. Tudor opina de asemeni, că prezența acestui stindard pe reliefurile Cavalerilor danubieni nu s-aratora lumii scitice sau dacice cum au presupus A.J. Reinach, V. Pârvan ș.a., că o constatăm doar la jumătatea secolului al III-lea când dragonul poate fi văzut între *signa* ale armatei romane purtate de un *draconarius*³⁰⁵.

În studiul *Dacii și lupul* savantul Mircea Eliade se oprește în puține rânduri asupra stindardului³⁰⁶.

Dacă nu este unica reprezentare religioasă a La Tène-ului geto-dacic, cum afirma la un moment dat Vasile Pârvan, "balaurul dacic" este indiscutabil una dintre cele mai importante și se impune descifrarea semnificației elementelor componente și a ansamblului. Capul de lup ar putea sugera mediul terestru, trupul de șarpe pe cel subpământean iar acele fâșii dispartate, atașate, care fâlfâie la bătaia vântului pot fi eventual apropiate de aspectul penelor, simbol al mediului atmosferic.

302 *Ibidem*, p.349 (639-340).

303 *Ibidem*, p.295 (521).

304 D.Tudor, CMRED, II, p. 115.

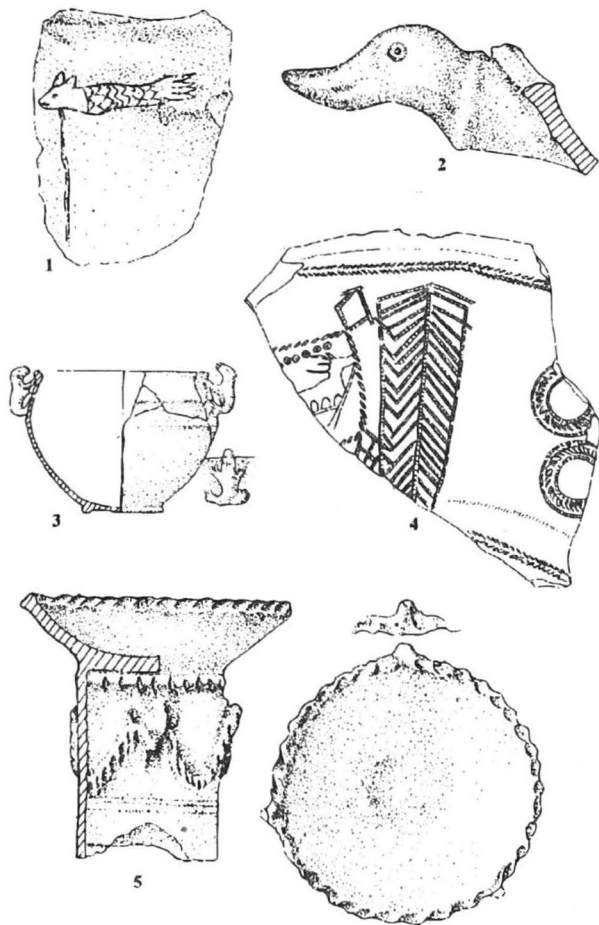
305 *Ibidem*, p.113-114.

306 M.Eliade, *De la Zalmoxis*, p.28-30.

Lupul ar putea avea și alte semnificații apropiate de atributele lui *Apollo Lykios*³⁰⁷. Figurarea protomelor de lup pe friza Trofeului de la Adamclisi ar constitui o altă mărturie sculpturală a locului deosebit al acestui animal în zoologia mitică dacică, elemente care vin în sprijinul ipotezei că ar fi însăși sursa etnonimului.

Plastica, cu excepția unei piese de la Cârломănești (jud. Buzău)³⁰⁸, contestată și ea ca atribuire³⁰⁹, și toreutica³¹⁰ au confirmat deocamdată prin relativ puține materiale răspândirea acestui simbol.

Revenind la ansamblu putem presupune că stindardul grupează simboluri comparabile cu cele întâlnite în lumea scitică unde apar asociate; protoma de mistreț, trupul de pește și coada de pasăre, ca pe cnemida de la Stâncești pe teritoriul țării noastre³¹¹, sugerând o divinitate care cumula atribute în cele trei medii: terestru, ac-

PLANȘA XXXVI: 1 – **Budureasca**, fragment de vas având incizat stindardul getic (?) (apud V. Teodorescu); 2 – **Răcătău**, vas cu toartă ornitomorfă (apud V. Căpitanu); 3 – **Moldoveni-Gabăra** (jud. Neamț), vas cu torți zoomorfe (apud Gh. Bichir); 4 – **Șchela**, fragment de fructieră cu reprezentarea unui cerb și ornamente geometrice și fitomorfe (apud G. Foit); 5 – **Popești**, opaiț ornamentat cu ghirlande de protome de bovideu (apud R. Vulpe).

307 Wernicke, art. Apollon, RE, II, Stuttgart, 1895, col. 58-60.

308 M. Babeș, *Statuetele*, p. 321-325, fig. 1, 2

309 M. Gramatopol, *Artă*, pl. 37/c; 38/a.

310 I. Venedikov, *Les trésors*, tezaurul de la Letnița, pl. "Cavalerul și lupul", pl. "Lup atacând o căprioară". O descoperire relativ recentă fibula de argint cu arcul în forma unei protome de lup de la Căndești. Cf. V. Bobi, *Două fibule din colecțiile Muzeului vrâncean*, IV, 1981, p. 507, fig. 1/2; A. Florescu, M. Florescu, *Aspecte ale civilizației traco-getice în zona de curbură a Carpaților*, în "Studia antiqua et archaeologica", I, 1983, p. 85, fig. 5/3.

311 Ș. Burda, *Tezaure de aur din România*, București, 1979, cat. 26, fig. 57.

vatic și atmosferic. Imaginea incizată pe vasul de la Budureasca (jud. Prahova)³¹² se presupune că ar ilustra simboluri similare (Pl. XXXVI/1).

În afara semnificației simbolice, departe de a fi doar un "drapel de luptă" noi considerăm că, religia dacică, la fel ca religiile altor popoare din lumea indo-europeană sau semitică a cunoscut un *cult al stindardului*. Acest *draco* suspendat a putut constitui ilustrarea domeniilor stăpânite de zeul suprem getic, figurând uneori și ca substitut divin în sanctuare, purtat în procesiunile de cult sau pe câmpul de luptă ca alte *signa*³¹³.

Într-un important studiu despre cultul stindardului, datorat lui J. Przyluski³¹⁴, autorul menționează numeroase surse care atestă faptul că, în India, dintr-o epocă foarte veche, exista obiceiul de a edifica stâlpi de piatră suprapuși de o roată sau de un animal divin, coloane corelate cu credința în axa cosmică, cu marele stâlp mitic care susținea bolta cerească. O coloană de acest tip, având în vârf o Garuda (pasăre mitică) a fost ridicată la Besnagar la începutul secolului I î.e.n. și ea poartă o inscripție în textul căreia este numită *Garudadvhvaja* "stindard lui Garuda". O coloană fixă este numită *dhvaja* cuvânt care desemnează în general un stindard mobil. J. Przyluski remarcă faptul că prin coloana de la Besnagar este atestată contaminarea reciprocă a două noțiuni religioase: coloana fixă purtând o emblemă sacră și stindardul mobil purtând o emblemă analogă.

Cartea *De dea Syria* atribuită lui Lucian conține și descrierea vestitului templu de la Hierapolis, unde, între cele două statui ale lui Hera (*Atargatis*) și Zeus (*Hadad*), autorul menționează un alt idol (Ξοανov) tot de aur, care nu se aseamănă cu statuile celor două divinități. El este numit de syrieni "stindard" (σημητιον) fără a-i atașa un nume particular. Stindardul, cu simbolurile celor două divinități avea la parte superioară și un porumbel de aur. La Hierapolis a fost descoperit și un altar portativ dedicat stindardului. Reprezentări ale acestui *semeion* au fost descoperite și la Dura Europos și în alte locuri în care s-a răspândit cultul zeiței syriene. Din *De dea Syria* (§ 33), aflăm că, de două ori pe an, stindardul era coborât și purtat în procesiune în căutarea apei.

La sciți în vârful stâlpului era montat un *akinakes* de fier care ținea loc de simulacru al lui Mars³¹⁵. Ei ofereau anual acestui vechi pumnal sacrificii de cai, păsări și prizonieri de război. În cultul stindardului la sciți se constată că "zeul" era mobil și războinic caracteristici perfect adaptate comportamentului sciților, belicoși și nomazi. Cultul stindardului, al multiplelor simboluri divine era atestat, cu milenii înainte de a fi cunoscut în lumea getică, la egipteni³¹⁶.

Ipoteza că drapelul dacic a putut forma obiectul unui cult, ca zeu sau doar ca substitut divin mobil, ne apare așadar verosimilă cunoscând existența unor culte asemănătoare din lumea Asiei anterioare, din cea indică sau mai apropiată, scitică.

312 V. Teodorescu, M. Peneș, *Matricea de incidență a siturilor arheologice de la Budureasca (Budureasca I-Budureasca 31) jud. Prahova, oglindă a continuității multiseculare de viață, a unității culturale și a densității paleodemografice*, în "Anuarul Muzeului de istorie și arheologie, Prahova. Studii și cercetări", I, Ploiești, 1984, p. 37, fig. 12/3-5.

313 Cf. P. Merlat, *Jupiter Dolichenus*, p. 170-172.

314 J. Przyluski, *Le culte de l'étendard chez Scythes et dans l'Inde*, în "Zalmoxis", I, 1938, p. 13 și urm.

315 *Ibidem*, p. 18.

316 G. Jéquier, *Considération*, p. 137 și urm.

Suspendarea simulacrelor, cum s-a menționat, a putut fi observată atât cu prilejul prezentării figurinelor antropomorfe cât și la unele figurine zoomorfe³¹⁷. Solul trimis la zeul suprem era într-un moment al desfășurării ritului un personaj suspendat pe lănci.

Care putea fi scopul fixării pe un suport și ce însemna în gândirea acelei epoci un simulacru suspendat? Funcțional, simbolul devenea vizibil de la distanță mai mare, era deasupra mulțimii, domina. Simbolic putea semnifica și desprinderea de pământ, uneori accentuarea valențelor uraniene.

Faptul că într-un moment al bătăliei *signifer*³¹⁸ este un *tarabostes*, posibil unul dintre preoții zeului suprem, poate fi elocvent pentru însemnătatea stindardului.

Mai mult, considerăm că scena în care zeița *Victoria* între cele două trofee consimnează etnia învinsă are o semnificație mai complexă. Dacă dispunerea pieselor este obișnuită pentru un trofeu se poate totuși observa că, atâta vreme cât "substitutul divin" privește spre coif, "personajul" înveșmântat cu *sagum* pe trofeul din dreapta sau cu o *lorica squamata* pe cel din stânga, armele de atac și apărare, posibile obiecte de cult, *vexilla*, toate se aflau la locul lor (Pl. XXXVII/2). Când *dracones* nu mai au capetele întoarse spre coif toate sunt prăbușite în dezordine³¹⁹.

Foarte posibil ca în sanctuarele dacice zeul suprem să fi fost flancat de două stindarde ca în scena cu trofee. Ipoteza noastră se sprijină și pe unele descoperiri recente și reconstituiri verosimile din mediul germanic³²⁰ (Pl. XXXVII/1).

1

2

PLANȘA XXXVII: **Schulden**, Fellbach (Kr. Rems Murr, Germania) propunere de reconstituire a unor piese descoperite într-un bogat puț votiv celtic (apud D. Planck); 2 – scenă de pe Columna lui Traian.

317 Supra, p. 68, 86.

318 C. Cichorius, *op. cit.*.

319 *Ibidem*.

320 D. Planck, *op. cit.*, Abb. 21-24.

Stindardul dacic are așadar multiple semnificații, întrunind atribute ale divinității supreme, beneficiind de un cult, fiind "zeu mobil" sau cu loc stabil cum este înfățișat pe Columnă.

Lumea dacică a contribuit la perpetuarea simbolului în epoca romană, prezența pe plăcuțele Cavalerilor danubieni, fie și cu un hiatus de peste un secol, cu toate acele indiscutabile diferențe de aspect. În Dacia nu există deocamdată inscripții către *Dracones* cu diferite epitete ca la Roma³²¹, în Africa (Thugga, Caesarea, Krenschela)³²² sau mai aproape în Moesia Superioară, la Scupi³²³. Totuși din textul unei interesante inscripții de pe o coloană votivă descoperită la Apulum³²⁴, posibil dolicheniană³²⁵, aflăm că dedicanții au salvat un vultur în luptă cu trei șerpi. Între multiplele variante interpretative ale metaforei, generate de bogata simbolistică, a șarpelui și vulturului, se numără și aceea că cei trei *dracones* de care se vorbește puteau reprezenta daci care încearcă să ucidă vulturul, *numen* iovian, simbol al romanilor.

Imaginile stindardului dacic, fidele sau depărtate de modelul de pe Columnă continuă prin acele *signa* ale militarilor romani de la granița Imperiului.

I 2 b Capete

Descoperirilor de capete de piatră relativ recent intrate în circulația științifică de la Prundul Bârgăului (jud. Bistrița-Năsăud)³²⁶ și Giurcani (jud. Vaslui)³²⁷ le adăugăm cu acest prilej trei piese.

În satul *Picioru Lupului* (com. Ciurea, jud. Iași) a fost găsit întâmplător un cap de piatră³²⁸. Lucrat din gresie calcaroasă, apropiată ca structură de numeroasele concrețiuni calcaroase din zonă, capul are conturul în forma unei elipse cu diametrele maxime 17,8 și 9,5 cm (Pl. XXXVIII/3a, 3b).

O căciulă emisferică asemănătoare unui *polos*, pe care disting două incizii orizontale, lasă descoperită doar o parte a frunții. Obrajii supti, ochii rotunzi, adânciți, cu pupilele ușor marcate, nasul lat la bază și puțin cârn, gura largă cu buzele pline și bărbia rotunjită alcătuiesc în ansamblu chipul unui om blajin.

Două crăpături mai profunde străbat figura de sub ochiul stâng în dreapta gurii fără a afecta simțitor claritatea trăsăturilor fizionomice schițate inițial de sculptor. Urechile și gâtul nu au fost cioplite, – sculptura terminându-se așadar pe linia bărbiei. Doar fața este lucrată partea opusă fiind plată, astfel că piesa putea fi aplicată sau încastrată fără dificultate.

321 CIL, VI, 143.

322 CIL, VIII: 15247, 15378, 9236 etc.

323 CIL, III, 8838

324 CIL, III, 7756.

325 S. Sanie, *CultOr*, I, p. 65-66 și 166-167.

326 V. Vasiliev, *O piesă sculpturală de factură celtică*, "ActaMN", VI, 1969, p. 453-457.

327 M. Rotaru, *Noi descoperiri în bazinul Elanului*, "Thraco-Dacica", IV, 1-2, 1983, p. 83, fig. 8/1.

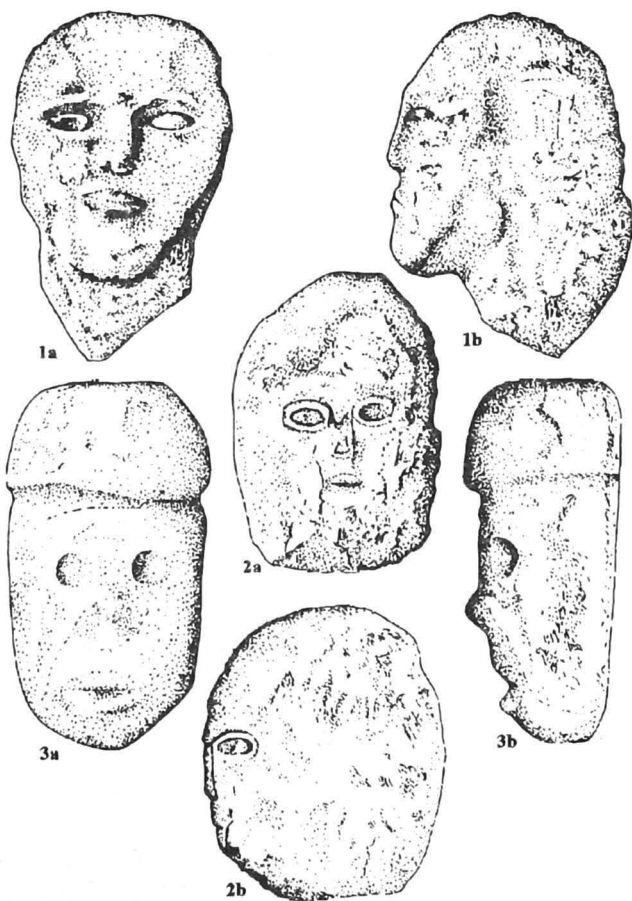
328 Piesa adusă de prof. Eugenia Matei a intrat în patrimoniul Muzeului de istorie Iași, inv. 7186.

Prin formă capul de piatră de la Picioru Lupului se apropie de capetele celtice mai ales de acelea lucrate în lemn³²⁹, de tip phal-lold³³⁰ frecvente între exemplarele mai vechi.

La locul unde a fost găsită această piesă sculpturală nu au fost efectuate deocamdată săpături arheologice dar la distanțe relativ mici, la punctul *Lunca Ciurei*, fost sat, înglobat acum în satul Ciurea³³¹ și la *Dumbrava* (com. Ciurea, jud. Iași)³³² au fost găsite materiale și complexe geto-dacice din secolele III-II î.e.n., respectiv secolele I-II e.n.

Un alt cap de piatră, găsit de asemeni întâmplător în comuna *Vânători-Neamț* (jud. Neamț)³³³, lucrat dintr-o rocă dură are dimensiuni apropiate de exemplarul precedent (în. 16 cm; 11,8 cm; d. 11,2 cm) față de care este diferit ca formă și superior ca realizare artistică (Pl. XXXVIII/1a, 1b).

Prin el cunoaștem chipul unui om cu fruntea potrivită ca înălțime și ușor teșită, cu arcadele clar reliefate, cu orbitele adâncite având conturul unor elipse, nasul triunghiular, gura potrivită ca mărime, buzele subțiri, bărbia avântată și gâtul gros. În ansamblu figura exprimă voință, echilibru și forță. Dacă fața a fost lu-

PLANȘA XXXVIII: Capete de piatră descoperite la: 1a-1b – Cursești Vale (com. Pungești, jud. Vaslui); 2a-2b – Vânători-Neamț (jud. Neamț); 3a-3b – Picioru Lupului (com. Ciurea, jud. Iași).

329 R.Martin, *op.cit.*, pl. V și VIII.

330 Anne Ross, *Pagan Celtic*, p.92.

331 Cf. V.Chirica, M.Tanasachi, RAIS, p.77-79; S.Teodor, *Cercetările arheologice de la Ciurea*, "ArhMold", XI, 1986, p.65-102.

332 S.Sanie, Ș.Sanie, *op.cit.*, p.61-92.

333 Descoperitor prof. Gavrilă Luca, fost director al Muzeului de istorie-etnografie din Tîrgu Neamț, jud.Neamț; S.Sanie, R.Maxim Alaiba, G.Luca, *Descoperirea unor capete de piatră în zona est-carpatică*, "ActaMM", VII-VIII, 1985-1986, p.361-362.

crată cu atenție, urechile, părul, nici n-au fost schițate.

Din mulțimea capetelor de piatră descoperite în spațiu celtic nu lipsesc unele exemplare asemănătoare celui de la Vânători-Neamț³³⁴. Evident nu poate fi vorba de piese identice care constituite, în general, o raritate. Nici la Vânători-Neamț nu au fost efectuate sondaje arheologice la locul descoperirii.

Problema apartenenței și cronologiei subzistă iar atribuirea este în parte ipotetică deoarece capete de piatră au fost confecționate și în epoci mai îndepărtate sau ulterioare epocii dacice. Apropierea de tipurile celtice are în vedere mulțimea exemplarelor din mediu celtic, constatarea unor elemente comune caracteristice precum: poza frontală a feței; absența urechilor; nasul de formă triunghiulară, lat la bază etc.³³⁵

Un alt exemplar a fost descoperit întâmplător pe teritoriul satului *Cursești Vale* (com. Pungești, jud. Vaslui). Ultimul dintre aceste "capete tăiate", lucrat dintr-o gresie spongioasă (înălțime 13,5 cm; d₁ – 9,2 cm; d₂ – 11,75 cm) se află într-o stare de conservare mediocră fiind deteriorat pe latura stângă și la baza celei drepte (Pl. XXXVIII/2a, 2b).

Capul are formă aproape elipsoidală cu partea inferioară plată în formă de elipsă (d₁ – 6,3 cm; d₂ – 7,9 cm). Podoaba capilară și urechile nu sunt redată. Suprafața pe care a fost sculptat chipul este clar delimitată fiind cu 1,5 cm peste nivelul restului suprafeței elipsoidului, astfel că, figura pare încadrată de o mască. Arcadele sunt bine conturate, iar ochii migdalați (d₁ – 2,35 cm; d₂ – 1,4 cm) au pupilele marcate. Nasul de formă triunghiulară este lat la bază. Gura, cu buze subțiri este redată doar printr-o incizie nu prea profundă, iar bărbia proeminentă este deteriorată în partea dreaptă. Capul în ansamblu a fost sculptat cu iscusință, scurgerea vremii și intervențiile ulterioare nealterându-i substanțial calitățile.

Ce îndreptățește includerea piesei între materialele antice? Capete de piatră asemănătoare sunt cunoscute în lumea celtică³³⁶. Exemplarul descris are patina vechimii și o contrafacere executată în ultimile decenii este exclusă. Lipsa urechilor, forma ochilor, a nasului, dimensiunile, cruțarea figurii din elipsoid sunt principalele elemente care pledează pentru celtismul, posibil mai corect, modelul celtic al piesei descrise.

Una dintre manifestările originale ale mentalității celților, frecvența reprezentării capului, formele de o mare diversitate au putut exercita o influență și în lumea dacică.

Mitul puterii generatoare a capului, corelarea cultului capetelor, a formei lor circulare, de culte solare sau de cultul apei, mit răspândit în lumea orientală (Adonis), greco-romană (Poseidon-Neptunus), tracică (Orpheus) foarte posibil să nu se fi oprit pe linia Dunării.

Fiecare din materialele menționate și numeroase alte reprezentări ale capetelor în ceramică și metal sunt elemente care, însumate, sprijină ipoteza că și în lumea dacică a existat un cult al capetelor. Eventuala sursă nefiind deci unică, posibilitatea unor paralelisme, nu doar a imitațiilor în epoca contactului direct cu celții, rămâne așadar deschisă.

334 Cf. P.Lambrechts, *L'Exaltation*, pl. VIII, fig.29.

335 *Ibidem*, p.28, n.3.

336 *Ibidem*, fig. 4, 29, 33-43, 61. Evident nu se pune problema unor piese identice ci doar cu multe elemente apropiate.

B2 c. Alte reprezentări

Aserțiunile asupra aniconismului geto-dacic s-au bazat pe: constatarea lipsei sau rarității monumentelor sculpturale în piatră; omiterea existenței sculpturii în lemn; pe ipoteza originii străine a produselor toreuticii; pe minimalizarea numărului și calității reprezentărilor pe ceramică și a coroplasticii.

Într-adevăr sculpturile în piatră sunt rare și între ele statuile antropomorfe lipseau cu desăvârșire. Pot fi amintite: micile blocuri de piatră semiovale având sculptat pe una dintre fețe sau chiar pe amândouă câte un cap de pasăre foarte stilizat la unele sanctuare de la Sarmizegetusa Regia³³⁷ și între descoperirile recente fragmentul de statueta inedit de la Sprâncenata (jud. Olt)³³⁸. În legătură cu primele considerăm că aceste piese de coronament pot fi interpretate și ca indicii ale caracterului celest al divinității venerate în acele sanctuare.

Cât privește sculpturile în piatră anterioare epocii clasice și mai ales stelele antropomorfe, originea lor a fost pusă fie pe seama triburilor din stepele nord-pontice cu o încadrare cronologică de la jumătatea mileniului III î.e.n. până în primele secole ale mileniului II î.e.n. Baia-Hamangia (jud. Constanța), Baia de Criș (jud. Hunedoara), Gherla (jud. Cluj), Pianu de Jos (jud. Alba), Ciceu-Mihăești (jud. Bistrița-Năsăud), fie atribuite triburilor scitice piesele din Dobrogea (Sibioara, Stupina și una cu loc neprecizat), dateate în secolele VI-V î.e.n.³³⁹.

De remarcat că nu există două piese similare și că nici o statuie n-a fost găsită în cursul unor cercetări arheologice sistematice. Aceste însemnate diferențieri tipologice au generat și ipoteze de datare în limite care depășesc adeseori un mileniu. Semnalarea lor și în acest cadru o facem îndeosebi pentru cele trei statui antropomorfe descoperite la Baia de Criș (Pl. XXXIX/1,2) asupra cărora există de mai bine de un secol numeroase lucrări, care argumentează plasarea lor de la sfârșitul neoliticului până la goți³⁴⁰. Încă în secolul trecut a fost amintită și posibilitatea ca cele trei sculpturi să fi aparținut dacilor din epoca preromană sau romană.

Între cei care s-au pronunțat în ultimele trei decenii în favoarea dacismului acestor monumente sculpturale se numără și C.Daicoviciu³⁴¹ și O.Floca, ultimul consacrand cercetării acestor statui un documentat studiu³⁴².

O. Floca subliniază următoarele: la origini aceste statui au avut capete, distruse sau pierdute în timp; spre deosebire de celelalte "statui menhir" statuile de la Baia de Criș sunt, prin execuție, sculpturi veritabile; motivul decorativ al îmbrăcămintei – zig-zagul poate fi regăsit pe ceramica sau obiectele de podoabă geto-dacice în metal; "toporul de luptă" ar fi de fapt un ciocan de miner, iar pe spate este sculptat un sac pentru minereul aurifer.

337 C.Daicoviciu, și H.Daicoviciu, *Sarmizegetusa*, fig. 21; H.Daicoviciu, *Dacia de la Burebista*, p.267.

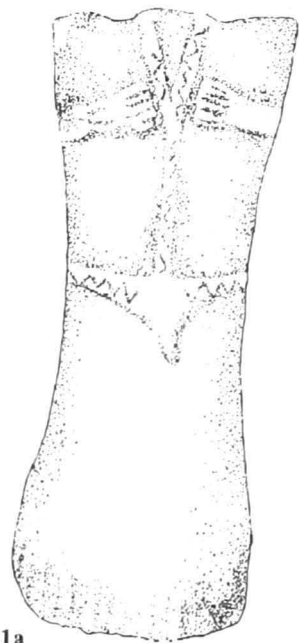
338 C.Preda, C.Butoi, *Așezarea getică de la Sprâncenata (jud. Olt)-Săpăturile din 1978*, "Materiale", 13, Oradea, 1979, p.115-116.

339 Cf. H.Ciugudean, *Stela antropomorfă de la Pianu de Jos*, "Apulum", XX, 1982, p.59-63.

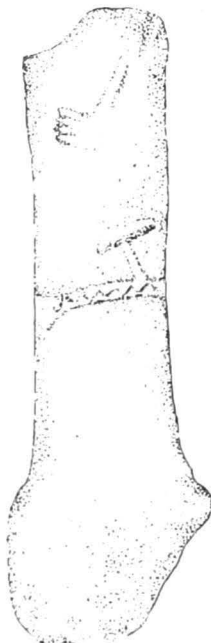
340 V.Pârvan, *La "statue-Menhir" de Hamangia*, "Dacia", II, 1925, p.424 și urm.; A.D.Alexandrescu, *În legătură cu statuile-menhir de la Baia de Criș*, SCIV, XIX, 1, 1963, p.145 și urm.

341 C.Daicoviciu, în *IstRom*, I, p.326: "Ne putem întreba, dacă faimoasele statui de "mineri" din muzeul din Deva (găsite la Baia de Criș) nu sunt dacice și n-au nimic de a face cu origini și rosturi mai vechi".

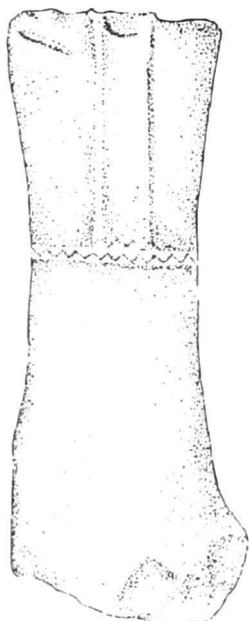
342 O.Floca, *Statuile primitive antropomorfe de la Baia de Criș*, "Sargetia", IV, 1966, p.41-49 (= *Les statues anthropomorphes primitives de Baia-de-Criș (Roumanie)*, în "Ogam", XVII, 1965, p.337-349).

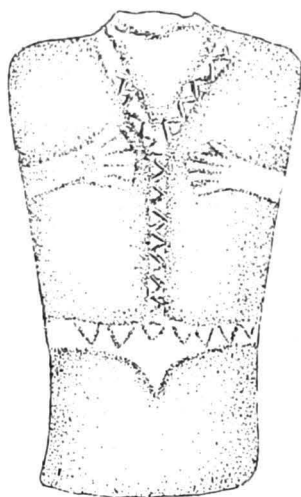
1a

1b

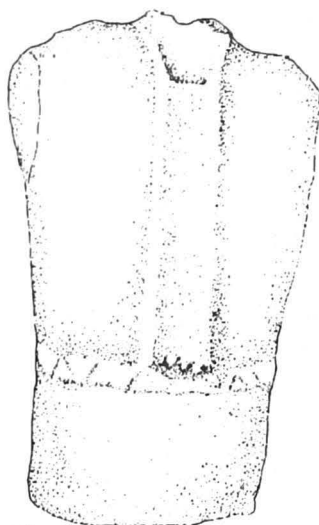
1c

2a

2b

2c

PLANȘA XXXIX: Bala de Criș (jud. Hunedoara), Statui de piatră (apud O.Floca).

Conform acestei viziuni, O. Floca apreciază că: monumentele de la Baia de Criș nu sunt mai vechi de prima epocă a fierului; au o origine străveche dacică și un caracter religios, fiind zeități protectoare a minerilor³⁴³.

M. Oppermann, bun cunosător al antichităților tracice le apropie de unele descoperiri tracice din spațiul bulgar³⁴⁴.

Studiul recent al lui H. Ciugudean, prilejuit de publicarea stelei antropomorfe de la Pianu de Jos aduce noi argumente care susțin încadrările cronologice apropiate de linia V. Pârvan, A.D. Alexandrescu³⁴⁵. În această situație, cunoscând marile dificultăți prilejuite de cercetarea acestor "statui menhir", autorul consideră că dacă nu pot fi incluse cu certitudine între produsele traco-getice se cuvine a menționa că nici datarea lor la începutul mileniului II î.e.n. nu dispune de toate argumentele.

Regretatul profesor Emil Condurachi este ultimul savant care a consacrat aceleași probleme un amplu studiu³⁴⁶. Pentru exemplarele amintite în acest cadru se alătură în general păreri lui O. Floca și propune unele completări în privința funcționalității lor³⁴⁷. Celelalte statui din întreg spațiul eurasiatic sunt de asemeni clasificate și în funcție de aceasta este operată și încadrarea lor cronologică³⁴⁸.

I B 3. Piese de metal. Toreutica. Tematica imagisticii

"Crede mihi, plus est quam quod videatur, imago"
[Crede-mă, o imagine (sau o reprezentare) este mai
mult decât pare a fi]

Ovidiu, *Heroides*, Epist., XIII, 155

Între materialele rezultate prin săpături arheologice sistematice sau descoperiri întâmplătoare, produsele toreuticii ocupă un loc deosebit. Dacă includerea lor în circuitul științific comportă adeseori întârzieri, motivate și de unele dificultăți în descrierea și mai ales descifrarea unor reprezentări, pasul următor, utilizarea datelor obținute în încercarea de reconstituire a unor culte și credințe, a religiei geto-dacice, a fost făcut rareori, greu și cu mare șovăială.

Înainte de a pătrunde în limbajul alegoric al reprezentărilor trebuia fundamentată aserțiunea că a existat într-adevăr o artă geto-dacică în metal, contestată de unii sceptici, mai puțin informați sau bine intenționați, trebuia dovedit că obiectele descoperite sunt, cele

343 *Ibidem*, p.46.

344 M. Oppermann, *Thraker*, p.206: "... Vielleicht in das 4. Jh. v.u.Z. oder noch fruher gehoren drei Steinstelen aus demm Bergwerksgebiet von Baia de Criș (Bez. Hunedoara)".

345 H. Ciugudean, *op.cit.*, p.60-61.

346 E. Condurachi, *Divinités inconnues ou défunts héroïses*, în *Daco-Romania Antiqua. Études d'archéologie et d'histoire ancienne*, Ed. Zoe Petre, București, 1988, p.20-42 (=BCH, Suppl. XVI, 1986, p.251-271).

347 *Ibidem*, p.26: "J'ajouterai qu'il se peut aussi que nous nous trouvions là devant des sortes de *xoana* (mais de pierre) à porter pendant certaines cérémonies".

348 *Ibidem*, p.35 și urm.

mai multe, executate în spațiu getic au reprezentări inspirate de mediul și credințele geto-dacice și comanditari geți.

În majoritatea studiilor asupra tezaurului întâlnim considerații ample asupra stilului, încercări de stabilire a "centrelor de producție", a originilor unor imagini și motive anexe, dar puține rânduri consacrate relevării aspectelor particulare ale torenticii descoperite în spațiul traco-getic.

După argumentarea influenței scitice (în primul rând stilul animalier), iraniene – cu diferitele ei perioade – (mai ales pentru ținuta vestimentară), macedoniene, anatoliene etc. era exclusă, de regulă, existența unei arte tracice autonome. Prestigiul justificat, indiscutabil, al multor savanți (Mihail Rostovțev, Hubert Schmidt ș.a.) care aveau o astfel de viziune asupra descoperirilor din spațiul traco-getic încă nu intrase în discuție și separarea artei traco-getice sau getice, a determinat longevitatea ipotezelor emise de ei, admiterea acestora și în faza în care, la distanță de decenii noi și importante descoperiri, ar fi impus o modificare a amintitei optici.

Contribuțiile școlii noastre istorice și arheologice în acest domeniu, concretizate prin cărți, studii de amploare și consistență diferită, au o vechime de peste un secol și ele sunt periodic revitalizezate³⁴⁹.

Marile tezaure "princiare" cunoscute în prezent datează îndeosebi din secolele V-IV î.e.n. Un număr de piese din descoperiri izolate aparțin și sec. III î.e.n. Într-o teză de doctorat consacrată studierii podoabelor și vaselor de argint din secolele II î.e.n. – I e.n. erau repertoriate 115 tezaure – 100 descoperiri din așezări și 15 din morminte³⁵⁰. Toate acestea în situația în care, după confruntarea daco-romană, în cursul celor două războaie, cea mai mare parte a podoabelor de aur și argint ale Daciei au luat drumul Romei³⁵¹.

Între importante descoperiri din teritoriul actual al României publicate după editarea "Artei traco-getice" de menționat tezaurul de la Băiceni (com. Cucuteni, jud. Iași)³⁵², cel de la Peretu (jud. Teleorman)³⁵³, iar pentru perioadele mai apropiate tezaurul de la Lupu

349 După scrierile lui Al.Odobescu și Gr.G.Tocilescu cercetările în această direcție au fost ridicate pe o nouă treaptă de V.Pârvan, *Getica*, p.299-311 (529-557) continuate prin numeroase lucrări datorate lui D.Popescu *Objets de parure geto-daces en argent*, "Dacia", VII-VIII, 1937-1940, p.183 și urm.; *Nouveaux trésors geto-daces en argent*, "Dacia", XI-XII, 1945-1947, p.35 și urm.; *Le trésor dace de Sâncrăieni*, "Dacia", N.S., II, 1958, p.157 și urm.; O.Floca, *Contribuții la cunoașterea tezaurului de argint dacice. Tezaurul de la Sârăcsău și Șeica Mică*, București, 1956; D.Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1969; idem *Das thraco-getische "Furstengrab" von Agighiol in Rumanien*, BRGK, 1971, p.209 și urm.; R.Florescu, *Arta dacilor*, București, 1968; K.Horedt, *Die dakische Silberfunde*, "Dacia", N.S., XVII, 1973, p.130 și urm.; P.Alexandrescu, *Un art thraco-gete?*, "Dacia", N.S., XVIII, 1974, p.273 și urm.; idem *Le groupe de trésors thraces du nord des Balkans*, I, "Dacia", N.S., XXVII, 1-2, 1983, p.45 și urm.; II, "Dacia", N.S., XXVIII, 1-2, 1984, pass; F.Medelet, *Brățările spiralice de argint*, în *In Memoriam Constantin Daicoviciu*, Cluj, 1974, p.229 și urm.; L.Mărghită, *Tezaure*; V.Dupoi, *Podoabele și vasele de argint daco-getice*, sec. II î.e.n.-I î.e.n. Rezumatul tezei de doctorat, București, 1981; M.Gramatopol, *Artă*; idem, *Dacia antiqua*.

350 V.Dupoi, *op.cit.*, p.3.

351 Criton, *Geticele*, I (p.931). Ioann.Lyd. *De mag.*, II, 28 (-Fontes, I, p.507): "...putemicul Traian a adus romanilor cinci milioane de livre de aur, o cantitate dublă de argint, în afară de cupe și lucruri scumpe ..."; Dio Cassius, *Istoria romană*, LXVIII, 14, 1, (=Fontes, I, p.695: "Fură descoperite și comorile lui Decebal, deși se aflau ascunse sub râul Sargetia"). Cf. I.I.Russu, *Comorile regelui Decebal*, "Sargetia", IV, 1966, p.97-107 și urm.

352 M.Petrescu-Dîmbovița și M.Dinu, *Le trésor de Băiceni (dep. de Iassy)*, "Dacia", N.S., XIX, 1975, p.105-124 și urm.

353 E.Moscalu, P.Voivozeanu, *La tombe et le trésor princiers thraco-getique de Peretu (dep. de Teleorman)*, Apulum, XVII, 1979, p.103 și urm.; P.Voivozeanu și E.Moscalu, *Mormântul princiar getic și tezaurul de la*

(com. Cergău, jud. Alba)³⁵⁴. Din teritoriul Bulgariei tezaurul de la Rogozen a depășit prin bogăție toate descoperirile anterioare³⁵⁵.

Într-un important studiu, bazat pe o vastă documentare, P. Alexandrescu, cunoscut arheolog și istoric al antichității greco-elenistice a supus unei atente analize un grup de 28 tezaure descoperite într-o zonă cuprinsă între Munții Rhodope și platourile din nordul Moldovei, tezaure care consideră că alcătuiesc un ansamblu unitar din punct de vedere topografic, cronologic și stilistic³⁵⁶. Rezultatele parțiale sunt adeseori notabile dar gruparea sub aceeași denumire a celor 28 tezaure de la nord de Munții Balcani este discutabilă. De altfel aspectele care încercăm să le reconstituim au impus o direcție de investigare diferită.

Studii anterioare, bazate pe cercetarea materialelor descoperite de o parte și alta a Dunării au relevat de altfel existența unor elemente particulare proprii pieselor aflate la nordul fluviului. Coifurile au forme deosebite și unele imagini ilustrate pe ele sau pe cnemide nu-și găsesc perechea în teritoriul sud-dunărean. La fel ca la analiza textelor, imagistica întregii lumi tracice va fi desigur larg utilizată la explicarea unor aspecte din teritoriul getic propriu-zis, indiferent dacă este situat în stânga sau dreapta Dunării.

În acest cadru urmărim doar inventarierea și gruparea sistematică a unor imagini și simboluri întâlnite pe unele obiecte din tezaurele traco-geto-dacice datate între secolele V î.e.n.-II e.n. descifrarea și apoi estimarea aportului lor virtual la reconstituirea vieții spirituale a geto-dacilor.

Tabelul pe baza căruia sunt prezentate unele considerații asupra simbolurilor și imaginilor, deși selectiv, cuprinde principalele tezaure și descoperiri izolate, edite, descoperite la nord de Dunăre. Considerente statistice îndeosebi au impus ordinea înfățișării lor.

Pe teritoriul țării noastre începând din epoca neolitică nu a existat vreo perioadă de afirmare a aniconismului. Cu toate acestea, raritatea, nu totală absență, a monumentelor sculpturale în piatră, ignorarea sau minimalizarea produselor plasticii, au influențat negativ acceptarea aserțiunilor privind existența unei toreutici geto-dacice autonome au determinat evitarea utilizării imagisticii cunoscută prin toreutică pentru reconstituirea unor aspecte ale societății geto-dacice.

În acelaș timp se impune a fi menționat că multiplicarea transpuerilor plastice a unor divinități constatată în lumea romană și la unele popoare din "Barbaricum", este pusă îndeosebi pe seama sporirii substanțiale a influenței grecești. Fenomenul, bine cercetat și consemnat pentru mediul roman își poate găsi confirmarea și la geto-daci, evident la cu totul altă scară, redus la obiectele a căror conținut va fi analizat.

Peretu, jud. Teleorman, "Cercetări arheologice", III, 1979, p.353 și urm.

354 I. Al. Aldea și C. Tatai-Baltă au făcut o succintă prezentare a tezaurului la Sesiunea științifică "Continuitate multimilenară" Cluj-Napoca, 25-27 mai 1979, iar rezultatele parțiale ale restaurării sunt publicate și bine ilustrate (A. Janitsek, *Restaurarea unui castron și a unei falere de argint*, "ActaMN", XVII, 1980, p.649-651 cu 6 planșe color și alb-negru). Studiul asupra tezaurului va fi în curând editat. Desenele unora din cele șapte falere ne-au fost oferite de prof. dr. I. Glodariu căruia îi mulțumim și pe această cale.

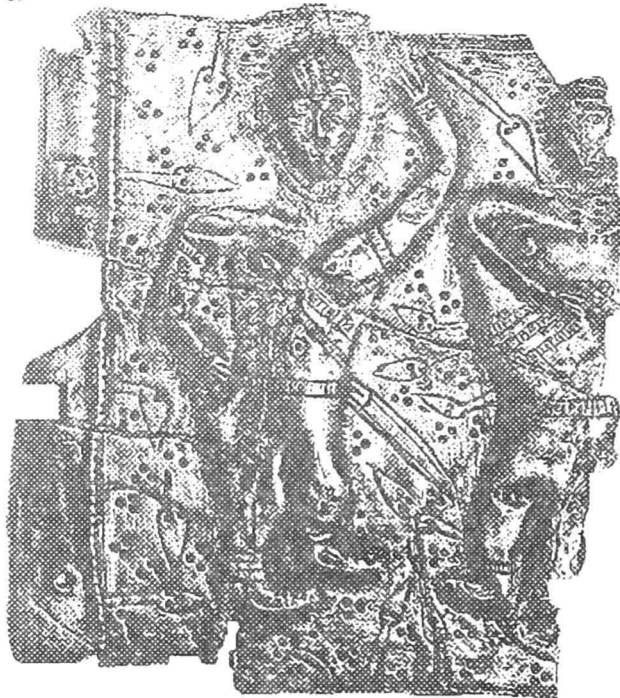
355 A. Fol, B. Nikolov, R.F. Hoddinott, *The New Thracian Treasure from Rogozen, Bulgaria*, Londra, 1986; *The Rogozen Treasure* (ed. B.F. Cook) Londra, 1989.

356 P. Alexandrescu, *Le groupe*, "Dacia", N.S., XXVII, 1-2, 1983, p.46.

Reprezentări umane (bărbați; femei)

Analiza reprezentărilor umane urmează ordinea în care au fost incluse în Tabel unde sunt notate pozițiile atunci când personajele apar înfățișate în întregime sau menționate acele părți ale corpului uman ilustrate.

B.P.I. *Bărbați în picioare* apar pe placa de argint din tezaurul de obiecte dacice de la Cioara (azi Săliște, com. Băița, jud. Hunedoara) și pe placa de bronz de la Polovragi (jud. Gorj).

PLANȘA XL: Săliște (jud. Alba), placă de argint cu reprezentări (apud V.Pârvan).

nilor de pe placă, adăugând vechilor apropieri (cazanul de la Gundestrup) și unele posibile modele partice³⁶¹. Ținuta zeilor din triada cosmică palmireană ilustrată (Bel, Malachbel, Belshamân) în picioare cu mâna stângă pe sabie, are surse multiple³⁶². Oricum, rămânând

a. În îndelungata perioadă scursă de la descoperirea tezaurului (anul 1820) reprezentările de pe placa de argint de la Săliște au primit numeroase interpretări. În *Getica*, Vasile Pârvan³⁵⁷, admitând dacismul tezaurului și datarea lui, prezintă o descriere amplă a plăcii, apreciind valoarea deosebită a reprezentării ca sursă de cunoaștere a vestimentației dacice. (Pl. XL).

Într-un articol consacrat în exclusivitate tezaurului de la Săliște³⁵⁸ și în paginile ce i le-a dedicat în lucrarea asupra produselor argintarilor daci³⁵⁹, L. Mărghitan a prezentat noi amănunte asupra tezaurului în ansamblu care argumentează menținerea datării și a rememorat ipotezele asupra reprezentărilor.

În sfârșit, R. Florescu, în cărțile scrise în colaborare cu I. Miclea³⁶⁰, revine asupra imagi-

357 V.Pârvan, *Getica*, p.299-300 (-530-532) fig.366.

358 L.Mărghitan, *Tezaurul de podoabe dacice de argint de la Săliște (fost Cioara, jud. Alba)*, SCIV, 20, 2, 1969, p.315-327. Referiri la placa de argint p.319, 325-326.

359 Idem, *Tezaure*, p.24, fig.3.

360 R.Florescu, I.Miclea, *Tezaure transilvane*, p.16, fig.1; idem, *Geto-dacii*, p.72, fig. 487.

361 R.Florescu, *Tezaure transilvane*, p.17-18.

362 J.Teixidor, *The Pantheon of Palmyra* (-EPRO 79) Leiden, 1979, p.9, 29, 33, pl.VIII.

în acelaș spațiu geografic, putem constata că unele elemente ale îmbrăcămînții personajelor de pe placa de la Săliște, pot fi întâlnite la cei doi magi din vestitele picturi din *mithraeum*-ul de la Dura-Europos³⁶³.

Figura personajului din dreapta își găsește asemănări cu unele chipuri de pe falere sau cu capetele de piatră celtice³⁶⁴. Capul personajelor este înconjurat cu cerculețe ce compun împreună o circumferință asemănătoare unui nimb. Trupul este delimitat doar printr-un decor punctiform intenția de a reliefa capul fiind astfel clară. Personajele sunt înconjurate de un decor format din linii paralele, alcătuind tije terminate în vârf de lance (sau frunze) cu două cerculețe la bază și mici piramide formate din 3 cerculețe, despărțite în grupuri de 3-5 în dreapta și 3-2 în stânga personajului ilustrat complet.

Lipsa oricăror obiecte cu funcție de atribut divin nu poate exclude total valoarea culturală a plăcii. Mâna stângă ridicată poate fi un gest ritual³⁶⁵ ilustrat pe diferite reprezentări culturale. Imaginea unei divinități sau clasificarea ansamblului scenei înfățișate prezintă dificultăți în situația segmentării ei. Relativa raritate a reprezentărilor umane pe produsele toreuticii geto-dacice din secolele II î.e.n.-I e.n., cel puțin în stadiul actual al cercetărilor, ne determină să presupunem că acestea trebuie considerate, în primul rând, evident nu exclusiv imagini culturale ilustrând zei, eroi, momente de cult, scene mitice sau istorice. În cazul de față apreciem că placa n-a ornat un chimir³⁶⁶, ci este parte componentă a unui vas cu scene de cult, ipoteză mai veche sprijinită de comparația cu unele scene de pe cazanul de la Gundestrup³⁶⁷.

b. Personajele în picioare mai apar și pe aversul unei plăcuțe dreptunghiulare de bronz (101 x 66 mm) găsită în cetatea dacică de la Polovragi (jud. Gorj)³⁶⁸. Două personaje togate având mâna dreaptă ridicată flanchează un cavaler în mers spre dreapta. Poziția și veșmintele celor doi pot fi reîntâlnite pe numeroase monumente de cult sau funerare grecești și romane³⁶⁹. Faptul că nu se observă dacă cei doi au în mână anumite obiecte reduce posibilitatea amplificării informațiilor privind acești însoțitori ai divinității. În astfel de ipostaze apar zei, eroi, dar și preoți care săvârșeau un ritual.

Motivul ornamental care încadrează scena poate fi regăsit și pe plăcile cunoscutului tezaur de la Letnița (Bulgaria)³⁷⁰.

Ipostaza în care-i înfățișat personajul central – cavalerul – va forma obiectul unei analize separate.

363 F.Cumont, *The Dura-Mithraeum* (ed. E.D.Francis), în *Mithraic Studies*, I (ed. J.R.Hinnels), p.157, pl. 25; C.Hopkins, *The Discovery of Dura-Europos* (ed. B.Goldman), New Haven and London, 1979, p.202.

364 W.Deonna, *Phalères celtiques et gallo-romaines avec decor de têtes humaines*, RA, XXXV, I, 1950, p.35, 56 ș.a.; P.Lambrechts, *L'exaltation*, pl.V, fig. 19; pl.VII, fig.25; pl.XIV, fig.52 etc.

365 A.Vecchi, *Appunti sul gesto rituale*, "Sociologia Religiosa", Rivista di Sociologia delle religioni, 11-12, 1964, p.13 și urm.

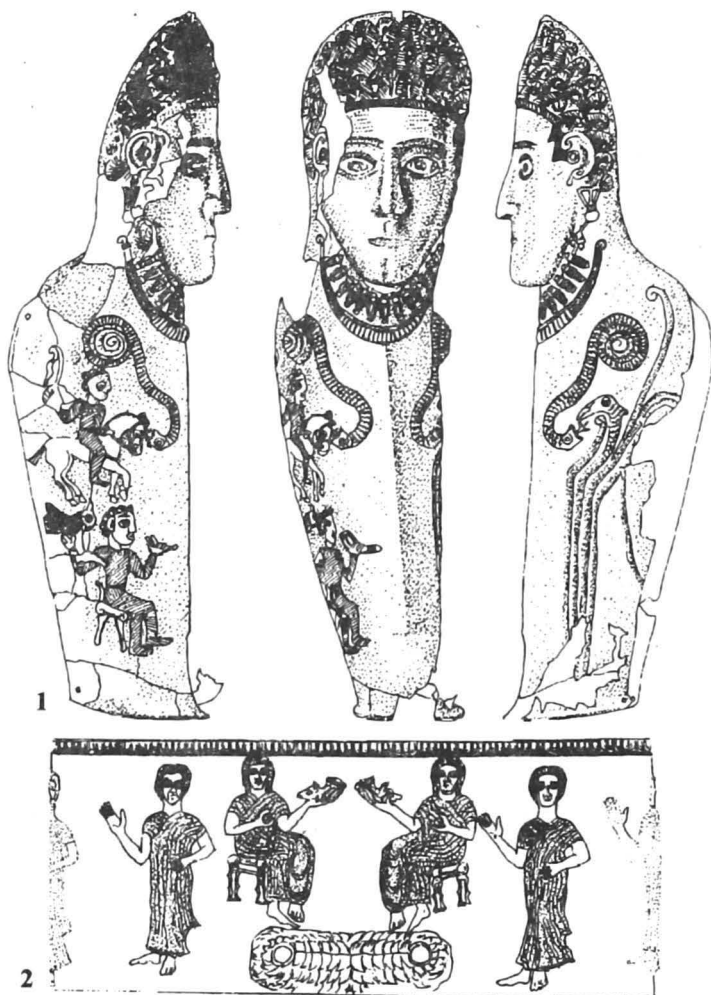
366 V.Pârvan, *Getica*, p.299 (-530).

367 R.Hachmann, *Gundestrup Studien Untersuchungen zu den spätkeltischen Grundlagen der frühgermanischen Kunst*, BRGK, Bd.71, 1991, 2, p.565-903.

368 F.Marinescu, *Cetatea dacică de la Polovragi, jud. Gorj (Oltenia)*, SMMIM, 10, 1977, p.30, fig. 8 și 9.

369 M.Nilsson, *Griechische Religion*, I, pl. 28/1-2; D.Tudor, CMRED, I, pl.XIV/29; XXIV/46; XXXIV/68; XXXV/69; LXIV/135; LXXXVIII/194; A.S.Ruseaeva, *Zemledeliceskie kultı v Ol'vii dogetskego vremeni*, Kiev, 1979, p.143, fig.72.

370 I.Venedicov, *Les trésors pl.: Le cavalier et le loup; Cavalier au manteau flottant; Cavalier*.

PLANȘA XLI: 1 – Agighiol (com. Valea Nucarilor, jud. Tulcea), cnemida nr. 1 (apud D.Berciu); 2 – Porolna (jud.Mehedinți) decorul desfășurat de pe rhyton (apud D.Berciu).

Tabel – 9.B.II *Perso-naje șezând*. O altă ipostază întâlnită pe reprezentările a două piese din tezaurul de la Agighiol (cnemida nr. 1) și Băiceni (coif) este cea a personajului așezat pe scaun (tron sau cu denumirea grecească – *klismos*).

La publicarea cnemidei nr. 1 din tezaurul de la Agighiol (Pl. XLI/1; XLII), D.Berciu a descris doar imaginea personajului bărbătesc care: "ține în mână dreaptă un rhyton pe care-l apropie de gură iar în mână stângă ține un vultur, ambele elemente întâlnite în chip frecvent în arta și cultura geto-dacă"³⁷¹ fără a comenta sau emite vreo ipoteză asupra semnificației întregii imagini.

R. Florescu considera că pe cnemidă este înfățișat un *erou* (s. n.) îmbrăcat în zale, așezat pe un scaun pe patru picioare și spătar scurt, purtând în mână stângă un rhyton cu care aducea libație iar pe mână dreaptă șoimul de vânătoare³⁷².

Descriind scena cu personajul în poziție

371 D.Berciu, *Arta*, p.48.

372 R.Florescu, *Geto-dacii*, p.29.

șezândă ilustrată pe obrăzarul drept al coifului de la Băiceni (Pl. XLIII; XLIV/4) M. Petrescu-Dîmbovița și M. Dinu menționează că el ține în mâna dreaptă o cupă evazată și în stânga un rhyton, iar la piciorul din spate al scaunului s-ar afla un cap de dragon³⁷³. În comentariile asupra scenei³⁷⁴ editorii tezaurului de la Băiceni apreciază că atitudinea în care se află indică apoteoza personajului, iar într-o notă³⁷⁵ se arată că datorează această interpretare lui P. Alexandrescu.

M. Gramatopol consideră că pe obrăzarul coifului de la Băiceni este înfățișat însuși regele proprietar³⁷⁶, iar R. Florescu "motivul eroului tronând care aduce libație"³⁷⁷.

În sfârșit, P. Alexandrescu, renunțând la ideea sugerată editorilor tezaurului de la Băiceni, admite că personajul care-i așezat pe scaun este o divinitate, gestul libației fiind indicat de rhytonul care-l ține în mâna stângă³⁷⁸.

Dacă deosebirile între elementele scenei de pe cnemidă și obrăzarul drept al coifului: îmbrăcămintea personajului; cele două scaune pe care stau sau recipientele (*rhyta*) care le țin în mâna stângă sunt neesențiale se impune a releva ipotezele exprimate asupra imaginii în ansamblu.

PLANȘA XLII: *Agighiol*, reprezentare fragmentară a imaginilor de pe cnemida nr. 1.

373 M. Petrescu-Dîmbovița și M. Dinu, *op. cit.*, p. 107.

374 *Ibidem*, p. 119.

375 *Ibidem*, p. 119, n. 24.

376 M. Gramatopol, *Tezaurul geto-dacilor*, în "Magazin istoric", XVII, 7 (196) iulie 1983, p. 19.

377 R. Florescu, *Geto-dacii*, p. 28.

378 P. Alexandrescu, *Le groupe*, II, p. 107.

PLANȘA XLIII: Băiceni. O parte din calota coifului și reprezentarea de pe obrăzarul drept.

Olbia era necunoscut până la descoperirea a două inscripții, una însoțită de o complexă și interesantă reprezentare sculpturală³⁸². Prin secvențele unor momente de cult ilustrate pe

De data aceasta vom începe cu reprezentarea de pe tezaurul de la Băiceni unde, personajul așezat pe scaun (*klismos*) ține în mâna stângă un rhyton și în dreapta o phială.

Despre zeii cu sceptru și rhyton înfățișați pe unele produse ale orfverierilor din Sciția și Bospor în cunoscutele "scene de investitură" care continuă ilustrarea concepției multimilenare asupra originii divine a monarhiei, a scris încă în 1913 Mihail Rostovțev³⁷⁹ și aserțiunile sale au fost confirmate de descoperirile ulterioare³⁸⁰.

La Băiceni însă întâlnim la personajul de pe scaun rhytonul și phiala. Phiala simbolizează în unele reprezentări culturale mijlocul de comunicare între om și divinitate. Asocierea celor două recipiente cunoscute în cult, gestul libației a fost interpretat ca un indiciu că "zeul a primit sacrificiul și nu că el l-a oferit"³⁸¹.

Descoperirile din ultimile decenii au adus noi confirmări epigrafico-sculpturale în interpretarea drept divinitate a personajelor cu rhyton și phială. Mai mult, cunoaștem faptul că în această ipostază puteau să apară nu doar zei ci și eroi. Cultul unui Ἡρώς Ἐπιχόος "al binevoitorului și celui mai bun Erou" la

379 M.I.Rostovțev, *Predstavlenie*, p. 5 și urm.

380 V.D.Blavatskii, *Sfena investituri na Karagodeuhscom ritone*, SA, I, 1974, p.38-45 S.Sanie, *Le diadème d'or de Tyras*, "Dacia", N.S., XXIII, 1979, p.156.

381 H.Miltner, *Phiale*, RE, 192, Stuttgart, 1938, col.2059-2062; RE, Suppl. VII, Stuttgart, 1940, col.1026-1030. Lucrarea lui Luschey, *Die Phiale*, diss Munich, 1939 ne-a rămas inaccesibilă astfel cunoaștem doar concluzia nu și fazele demonstrației. Cf. și E. Will, recenzie la lucrarea Ericăi Simon, *Opfernde Götter*, Berlin, 1954, în Syria, 1954, p.325.

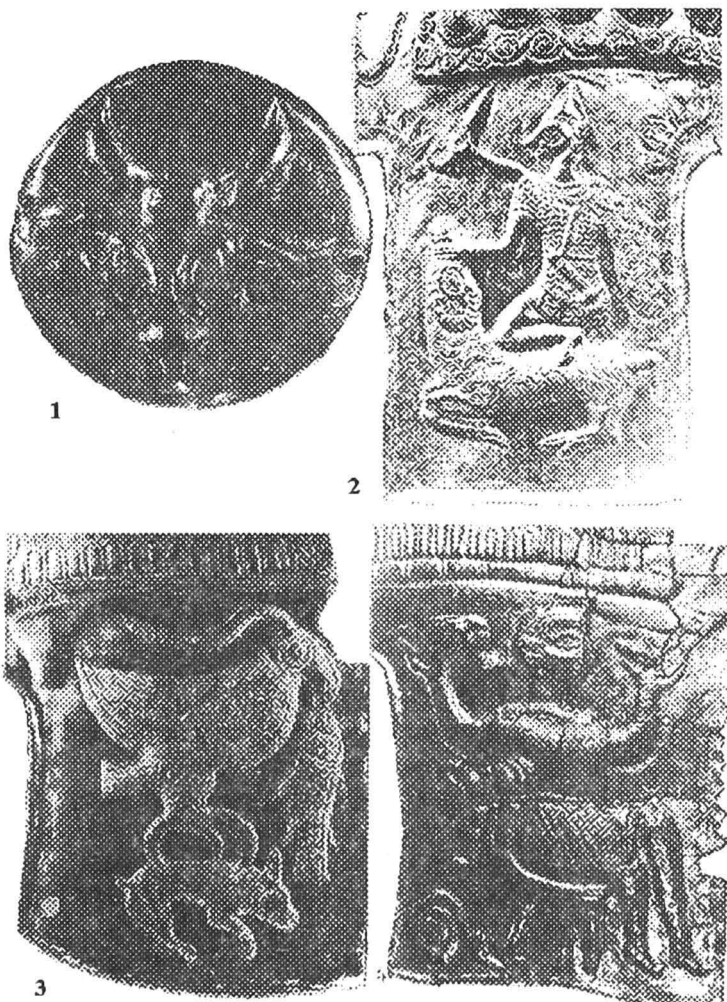
382 A.A.Beletski, "Blagasklone vnemlucișii Gerol" v Ol'vii, VDI, 1969, I, p. 155-161; A.S.Ruseaeva, *op.cit.*,

relieful de la Olbia cu-
noaștem și aspectul acestui
"Ἡρώς Ἐπήχοος
cu rhytonul și phiala (Pl.
XLV/2.). Zei care "as-
cultă rugăciunea" sunt
cunoscuți și în Dacia ro-
mană³⁸³. Alăturarea
rhytonului și phialei s-ar
înscris ca o confirmare
a epitetului divin. Tra-
ducerea lui Ἐπέκοος "lo-
cul, adică eroul protec-
tor al locului"³⁸⁴ este
inexactă și ea nu cores-
punde vreunei accep-
țiuni ale acestei vocabu-
le ci lui Ἐπιχώριος.

Asupra implicațiilor
prezenței în imaginea
de pe obrăzar a șarpelui
(dragon) aflat la picio-
rul scaunului și a tolbei
de săgeți, vom reveni.

Acum se cuvine o
explicare a simbolisticii
păsării cu corn din mâna
dreaptă a personajului
ilustrat pe cnemida nr. 1
de la Agighiol.

Ca pasăre vulturul
putea fi simbol al
relațiilor dintre cer și
pământ, al zeilor. Sim-
bol celest și solar, rege
al păsărilor vulturul
apare ca emblema a multor divinități supreme.

PLANȘA XLIV: **Bălceni**: 1 – aplică circulară; 4 – obrăzarul drept al coifului (apud M.Petrescu-Dîmbovița, M.Dinu); 2 – **Polana Coțofenești** (jud. Prahova), obrăzarul drept al coifului (apud D.Berciu); 3 – **Peretu** (jud. Teleorman), obrăzarul stîng al coifului (apud E.Moscalu).

p.142-144.

383 S.Sanie, *Cultor*, I, p.159-160.

384 M.Alexandrescu-Vianu, *Observații asupra eroizării trace*, SCIVA, 31, 3, 1980, p.359.

1

2

PLANȘA XLV: 1 – Borovo (Ruse, Bulgaria), vas de argint cu reprezentare dionisiacă (apud M.Oppermann); 2 – Olbia (Ucraina), relief de marmură cu inscripție (apud A.S.Rusjaeva).

mai înalt al reprezentării³⁸⁷. În situația de față poate fi doar simbol al valențelor uraniene în general, celeste ale zeului, așa cum este cunoscut pe foarte numeroase monumente orientale, grecești și romane.

R. Florescu aprecia că este reprezentat vulturul de vânătoare ținând probabil seama de faptul că vânătoarea este una dintre ipostazele caracteristice în care sunt înfățișați eroii și monarhii.

Pentru P. Alexandrescu vulturul este "fie mesager, fie epifanie a acestei divinități în ipostaza sa animală"³⁸⁵.

În cazul de față apreciem că vulturul ilustrează doar unul dintre principalele atribute ale divinității.

Epiphania în ipostaza sa animală pomenită de P. Alexandrescu ar implica admiterea unei puternice răspândiri a pythagorismului, avem în vedere metemso-matoza situație teoretic posibilă, care nu dă totuși o soluție înțelegerii imaginii. Această pasăre (fie că-i numită vultur, pasăre de pradă, pasăre unicorn) este prezentă în imagistica tezaurelor getice mai ales în asocierile vultur-iepure-pește evidentă ilustrare a celor trei medii (celest, terestru și acvatic). Ultimul exeget al acestor tezaure omite că această pasăre poate fi emblema sau substitut divin³⁸⁶. Pe imaginile în care apare ca substitut divin vulturul trebuie să ocupe registru cel

385 P. Alexandrescu, *Le groupe*, II, p.96-97.

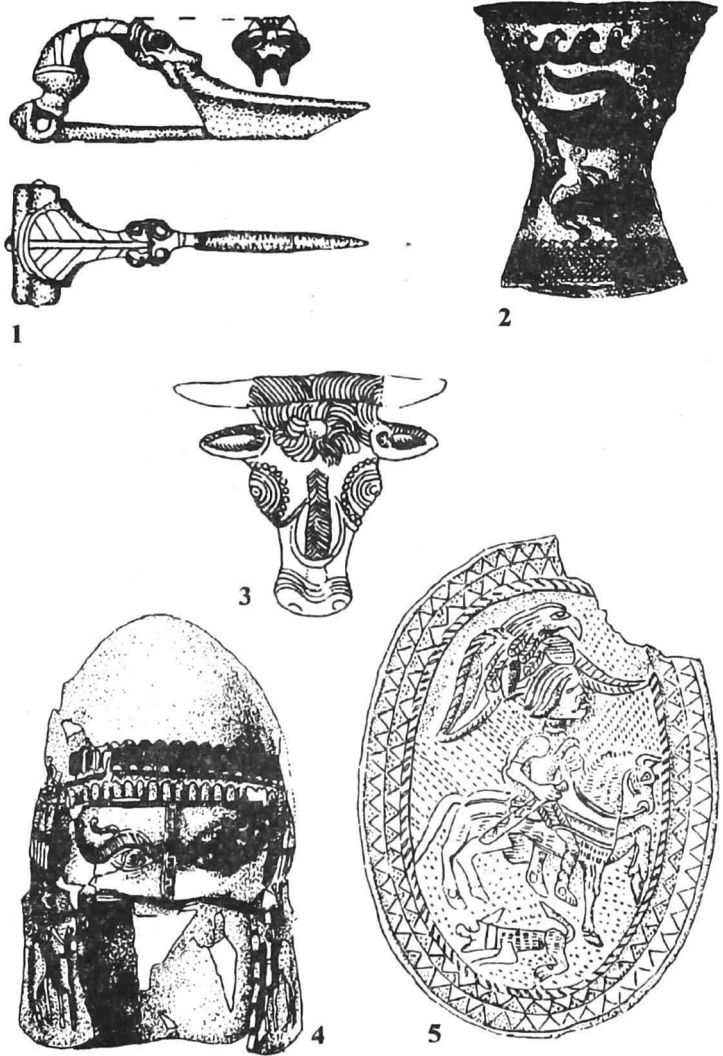
386 R. du Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p.107, 405, 408 etc; M. Leglay, *Saturne africaine*, p.184.

387 Cf. S. Sanie *Unele observații asupra altarului dolichenian de la Majdaniste (Sarajevo, R.S.F. Jugoslavia)*, SCIV, 18, 4, 1967, p.710.

9 B III. *Imaginea cavalerului* apare pe următoarele obiecte: coiful și cnemida nr. 1 din tezaurul de la Agighiol; faleră de la Surcea și placa de bronz de la Polovragi. Imaginile nefiind similare sau contemporane se impune analiza lor separată. Dimensiunile descrierilor și comentariilor au în vedere și frecvența prezentării acestor piese în diferite lucrări.

Cavalerul ținând o lance la înălțimea umărului este înfățișat pe ambele obrăzări și de două ori pe apărătoarea de ceafă a coifului. Pe obrăzarul stâng și pe una dintre imaginile apărătorii de ceafă, cavalerul apare cu calul în mers spre dreapta iar pe celelalte două reprezentări cu calul în mers spre stânga.

Elementele scenei se limitează așadar la: călăreț-cal-lance, parte dintr-o imagine culturală care va fi frecventă în spațiul carpato-danubian în secolele II-III e.n. Într-o împărțire încă viabilă a reprezentărilor *Cavalerului trac*, datorată lui G.Kazarov, ea s-ar încadra între ipostazele cavalerului la vânătoare³⁸⁸. Monarhii și eroii

PLANȘA XLVI: 1 – Căndești (com. Dumbrăveni, jud. Vrancea), fibulă cu ornament zoomorf (apud V.Bobi); Agighiol, paharul nr. 1 (2) și coif (4); 3 – Rogozen, bucran cu rozetă pe frunte din decorul phialei 81; 5 – Surcea (com. Brateș, jud. Covasna), faleră de argint.

388 G.I.Kazarov, *Die Denkmäler*, p.9.

erau de regulă înfățișați la vânătoare sau în luptă, la război. În acest caz ne aflăm foarte probabil în fața unei eroizări ecvestre.

Pe latura dreaptă a cnemidei nr. 1 din acelaș valoros tezaur (Pl. XLI/1) apare Cavalerul, cu calul în mers spre stânga ținând în mâna dreaptă un arc. În fața calului se desfășoară spirala unui șarpe. În sfârșit, la baza laturii drepte a cnemidei este ilustrată și scena comentată în paginile anterioare, a personajului pe tron³⁸⁹. A fost necesară și rememorarea acestei reprezentări pentru a putea reveni cu precizări asupra segmentului. Cavalerul cu arc, cum apare pe cnemidă, este un unicat în imagistica geto-dacică. Emblemă regală, armă a Cavalerului, arcul simboliza, mai ales în lumea indo-europeană, soarele, zeul, destinul, voința divină etc.

În afara înfățișării evidente a Cavalerului la vânătoare trebuie avute în vedere implicațiile amintitelor semnificații simbolice ale arcului. Alături de șarpe, simbol în primul rând htonic, arcul ar putea să sugereze și o zeitate a mediului celest și împreună cu calul, animal cu un număr de semnificații simbolice rar egalate, în acest caz simbol al mediului terestru, să illustreze cele trei medii de manifestare a atributelor unei divinități.

Scena din registrul inferior al reprezentărilor, cu personajul divin cu figura asemănătoare care șade pe tron, ar constitui o continuare a ipostazei "eroice" din registrul superior.

Pe cele două piese din tezaurul de la Agighiol apar imagini reîntâlnite în spații ale lumii egeo-mediterraneene, unele cu două trei secole mai timpurii, considerate îndeosebi simboluri ale eroizării ecvestre, prototipuri ale Cavalerului trac, divinitate ale cărei icoane sunt foarte răspândite în epoca romană³⁹⁰. În torentică sunt cunoscute numeroase reprezentări ale Cavalerului atât în sudul Dunării³⁹¹ cât și în sud-estul teritoriului actual al Rusiei și Ucrainei³⁹². Pe falera mare de argint de la Surcea (com. Brateș, jud. Covasna) Cavalerul apare într-o asociere fără analogii între descoperirile cunoscute (Pl. XLVI/5). În descrierea imaginii de pe faleră au fost exprimate puncte de vedere divergente cu privire la poziția vulturului cu aripile desfășurate, dispus în dreapta spațiului superior al falerei. Un însemnat grup de cercetători apreciau că vulturul stă pe coiful cavalerului, mai exact, călărețul poartă un tip de coif, cu oarecare răspândire în lumea celtică, suprapus de o pasăre³⁹³.

Alți specialiști susțin că pe faleră vulturul figurează separat, independent iar presupusul coif ar fi doar rezultanta unei priviri superficiale asupra coafurii călărețului³⁹⁴.

La publicarea coifului suprapus de o pasăre din inventarul mormântului celtic descoperit la Ciumești (com. Sanislău, jud. Satu Mare) imaginea de pe falera de la Surcea este citată între analogii³⁹⁵.

389 *Supra*, p.127-128.

390 Cf. *Corpus Cultus Equitū Tracii* (CCET) publicate în EPRO. Au apărut volumele cu descoperirile de pe teritoriile actuale ale Bulgariei, României și Jugoslaviei, datorate Z.Goceva și M.Oppermann, N.Hamparțumian respectiv A.Cermanovic-Kuzmanovic. O însemnată parte din bibliografia recentă a problemei poate fi găsită în interesantele studii semnate de Photros Petras, *Some Pictures of Macedonian Riders as Prototypes of the "Thracian Rider"*, "Pulpudeva", 2, 1978, p.192-204; Berthe Rantz, *Le Cavalier Thrace – Theme iconographique*, "Pulpudeva", 4, 1983, p.200-219.

391 I.Venedikov și T.Gherasimov, *Trakijskoto iskustvo*, Sofia, 1973.

392 V.D.Blavatskii, *Raskopki Pantikapeja v 1954-1958 gg*, SA, 1960, p.168-192; A.I.Puzikova, *Novâe kurgani skifskogo vremeni v Belgorodskoi oblasti*, KS, 107, 1966, p.80, fig. 2914. Cf. și S.Sanie, *op.cit.*, "Dacia", N.S., XXIII, 1979, p.147-157.

393 L.Mărghitan, *Tezaure*, p.54, cu principala bibliografie anterioară.

394 R.Florescu, *Geto-dacii*, p.70-71.

395 M.Rusu, *Das keltische Fürstengrab von Ciumești in Rumänien*, 50, BRGK, 1969, Berlin 1971, p.283, n.7,

Tema iconografică și literară a vulturului solar și psihopomp, a mitului apoteozei imperiale a fost mult cercetată³⁹⁶. Sunt cunoscute și studii asupra semnificației păsării care suprapune acoperământul de cap a unui șef. Simboluri totemice sau embleme, păsările purtate pe coif confereau respectivilor luptători un aspect neobișnuit. Credința în virtuțile magice, apărătoare ale păsării care se lupta cu și pentru cel care o purta pe cap, că teroriza și fascina adversarul, contribuiau probabil ca aceste coifuri speciale să cunoască o oarecare răspândire.

De relevat că sunt de asemeni cunoscute reprezentări sculpturale orientale sau de origine orientală ale unor ființe umane sau divinități care poartă pe cap un vultur³⁹⁷. Între ele, de menționat o statuie a regelui Sanatruce din Hatra (sec. I e.n.) la care poate fi remarcat faptul că vulturul suprapune diadema. Sunt și reprezentări aetophore ale unor divinități precum *Attis* sau *Cybele*³⁹⁸ după cum, în unele cazuri, acest tip de coif a fost echivalat cu un *pileus* sacerdotal.

Cât s-ar modifica interpretarea scenei în ansamblu optând pentru una dintre "lecturi"? Separat sau suprapunând coiful vulturul reliefează oricum caracterul în primul rând solar al divinității înfățișate. La cealaltă extremă a spațiului mărginit de conturul triplu al falerei, la picioarele calului, animalul care aleargă spre dreapta a fost considerat a fi un câine.

Ne aflăm în fața unei imagini cu elemente mai numeroase care vor fi regăsite pe reliefurile cultuale ale Cavalerului trac și ale Cavalerilor danubieni.

Pe placa de bronz de la Polovragi călărețul cu calul în mers spre dreapta (am avut în vedere poziția imaginilor pe piesă nu a privitorului) este apropiat ca aspect de numeroasele și stereotipele reprezentări ale Cavalerului trac. Falera cu Cavalerul cu marele scut din tezaurul de la Lupu³⁹⁹, încă inedit, vasul de provizii de la Zimnicea⁴⁰⁰ având imprimat de șase ori un călăreț cu lance, plastica de la Cârlomanești⁴⁰¹, kantharosul de la Răcățoiu⁴⁰², toate împreună stau mărturie a prezenței multiseculare a icoanei Cavalerului în imagistica geto-dacică.

Unele verigi cronologice pot fi adăugate iar interpolarea în acest lanț care, treptat, va deveni continuu, justifică aprecierile originii carpato-danubiene a icoanelor atât de răspândite în epoca romană și dăinuirile din perioada ulterioară.

Numele eroului (zeului) și locul lui în pantheonul getic rămâne necunoscut cum a rămas în foarte multe zone ale Imperiului roman. De altfel și în secolele următoare numărul epigrafelor în care apelativele care conțin și referiri la atribute sau toponime sunt relativ puține.

o notă cu ample considerații asupra torenticii geto-dacice în general și a imaginii de pe falera de la Surcea în special: "denn der Krieger trägt in Wirklichkeit auf dem Kopf einem Vogelhelme und nicht einfach Haarstrahlen, an denen sich Vogel anklammert...". Desenul p.285, Abb. 8 a fost luat din lucrarea lui N.Fettich, "ActaArchHung", 3, 1953, p.128 și urm., Abb.1.

396 R.Turcan, *L'aigle du pileus*, în *Hommages à Maarten J.Vermaseren*, III, Leiden, 1978, (EPRO 68), p.1281-1292.

397 *Ibidem*, pl. CCLIII.

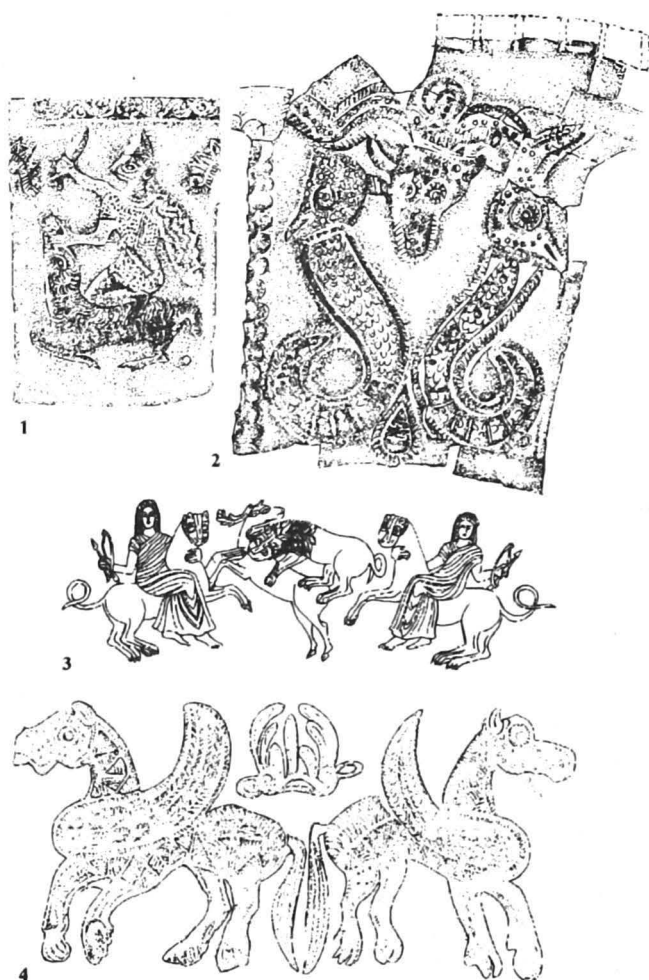
398 *Ibidem*, pl. CCLVII.

399 A.Janitsek, *op.cit.*, fig.1 și 2; pl.III-VI.

400 I.H.Crișan, *Ceramica*, p.209, fig. 1 și 2.

401 M.Babeș, *Statuetele*, p.336-340.

402 *Supra*, p.97-98.

PLANȘA XLVI (bis): 1 – **Polana Coțofenești**, obrăzarul drept al coifului (apud D. Berciu); **Bălceni**: 2 – obrăzarul stâng al coifului; 4 – apărătoare de ceafă (apud M. Petrescu-Dîmbovița și M. Dinu); 3 – **Rogozen** (Vrața, Bulgaria), decorul desfășurat de pe cana nr. 155 (apud Iskustvo, 36, 1986).

pete de taur, am avansat ipoteza conform căreia, fără a fi doar simbol al focului domestic și sacrificial, berbecul a putut fi la geto-daci simbol solar⁴⁰⁴. Puteau coexista divinități cu

9 B IV. Pe *obrazarele coifului* de la Poiana Coțofenești (numele actual Poiana, com. Vărbilău, jud. Prahova) apare de asemeni ilustrată o scenă unică între reprezentările cunoscute în imagistica getică. Un personaj purtând bonetă conică, îmbrăcat într-o platoșă și o mantie fluturândă prinsă doar la gât, încins cu o curea la care este atașată și teaca unui pumnal, ține cu mâna stângă botul unui puternic berbec ingenunchiat. În mâna dreaptă, ridicat, la înălțimea figurii, are un pumnal scurt cu antene. Piciorul stâng al personajului, singurul vizibil, apasă corpul animalului până spre grumaz. (Pl. XLIV/2; XLVI(bis)/1). Așa cum a fost menționat încă la publicarea coifului ne aflăm în fața unei scene de sacrificiu. Editorul mărturisea că nu poate preciza dacă sacrificatorul este un militar sau un preot⁴⁰³.

Scena reprezintă un *criobolium* și se impune așadar să încercăm a stabili cine îl înfăptuiește și cui i se adresează.

Prezentând "căței de vatră" în covârșitoarea majoritate cu capete de berbec, excepție fac rarele exemplare în metal având la extremități ca-

403 D. Berciu, *Arta*, p.9.

404 *Supra*, p.104.

attribute solare aflate, în unele momente pe trepte diferite ale ierarhiei panteonului getic. La Palmyra, de exemplu, erau cunoscuți Iarhibolus și Malachbelus doi zei solari în triade cosmice diferite care au fost vehiculați în Dacia secolelor II-III e.n.⁴⁰⁵. În această scenă personajul care sacrifică are capul acoperit cu un tip de bonetă reîntâlnit la unii preoți din Orientul mijlociu⁴⁰⁶ sau din spații mai apropiate⁴⁰⁷.

Sacrificiul berbecului pentru *Attis*, *criobolium*⁴⁰⁸, a fost adeseori asociat cu *taurobolium*, sacrificiul pentru *Kybele* – *Magna Mater Deorum*. Berbecul se numără și printre animalele sacrificate pentru *Ammon*, *Mars*, *Men*, *Mercurius* ș.a. divinități.

Pe monumentul de la Olbia⁴⁰⁹, amintit pentru personajul cu rhyton și phiala este reprezentat un tânăr îndreptându-se spre altarul de sacrificiu cu un berbec (Pl. XLV/2).

Sacrificiul avea loc probabil la începutul anului astral și a primăverii, în zodia berbecului (21 martie – 20 aprilie).

În același timp, marea asemănare tipologică cu Mithras tauroctonul, întâlnit pe sute de reliefuri culturale în epoca romană îndreptățește ipoteza că personajul ar putea fi mai mult decât un preot, adică un erou sau chiar un zeu despre care nu avem încă informații scrise, literare sau epigrafice.

9 F. *Reprezentările feminine* pe toreutica traco-getică, în întreaga ei arie, cunosc o frecvență însemnată și o diversitate tipologică care poate contribui la reconstituirea unor elemente ale mitologiei și religiei tracilor și geților. O imagistică mai complexă au unele piese din tezaurele de la Letnița, Rozoveț, Panaghiuriște, Rogozen de pe teritoriul actual al Bulgariei sau cele de pe rhytonul de la Poroina și de pe unele falere din tezaurul de la Lupu (jud. Alba). Pe celelalte piese incluse în tabel apar doar imagini parțiale (chip, bust) lipsite de clare atribute definitorii.

Asupra rhytonului de la Poroina descoperit în anul 1883, au exprimat observații pertinente numeroși savanți între care Al. Odobescu⁴¹⁰, M.I. Rostovțev⁴¹¹, V. Pârvan⁴¹², D. Berciu⁴¹³ ș.a. Au fost propuse spații de origină și cronologii diferite, cu oscilații până la jumătate de mileniu.

Originea iraniană a formei de vas denumită rhyton, adoptarea ei de către traci prin filieră greacă și neintermediată sunt fapte stabilite. Considerații asupra meșterilor greci, ipoteticii executanți ai unor piese cu imagini comandate de autohtoni sunt elemente care au intervenit în discutarea și omologarea drept getice a majorității pieselor toreuticii traco-getice.

405 S.Sanie, *CultOr*, I, p.182-187 și 192-195.

406 J.Teixidor, op.cit., pl.XXX și XXXIII.

407 S.Sanie, *Diadema*, p.151, n.23.

408 F.Cumont, *Criobolium*, RE, IB8, Stuttgart, 1901, col.1718-1719

409 A.S.Rusjaeva, op.cit., p.143, fig72.

410 Al.Odobescu, *Le trésor de Petrosa. Étude sur l'orfèvrerie antique*, în *Alexandru Odobescu, Opere*, IV, (ed. M.Babeș), București, 1976, p.498-499 (-580-581), fig.202 și 205.

411 M.Rostovtzev, *Iranians and Greeks*, p.232.

412 V.Pârvan, *Getica*, p.18 (-20).

413 D.Berciu, *Arta*, p.153-160.

Rhytonul de la Poroina a fost calificat iranian, vehiculat de sciți sau chiar de sarmați deși ipoteza autohtonismului a fost și ea enunțată încă de Al. Odobescu⁴¹⁴.

Inabilitatea redării figurilor umane în raport cu cele cunoscute pe produsele artizanilor greci cunoscători ai anatomiei și proporțiilor, sau în comparație cu realizarea artistică notabilă a capului de taur prin care se termină rhytonul s-au numărat printre factorii care au contribuit la acceptarea posibilei apartenențe locale.

Cele două ipostaze ale personajelor care apar pe rhyton sunt: a) femeie șezând pe un scaun fără spetează. Ea ține în mâna dreaptă un rhyton ornamentat cu dungi verticale și în stânga o phială (?). Personajul simetric, identic ca figură și îmbrăcăminte are în stânga rhytonul și în dreapta phiala (?);

b) femeie în picioare cu mâna dreaptă ridicată și cu stânga pe abdomen. (Pl. XLI/2).

Faptul că prin personajele feminine, în general tronând, cu rhytonul și phiala sau doar cu rhyton sunt reprezentate divinități este de multă vreme stabilit. Placheta triunghiulară de la Karagodeuashkh care are în registrul inferior imaginea Marii Zeițe cu rhytonul, flancată de patru personaje, sau reprezentările de la Merdjani⁴¹⁵ sunt cele mai celebre în grupul descoperirilor de pe teritoriul actual al Rusiei și Ucrainei. Astfel de reprezentări se înșiruie din epoca scitică până în cea romană. Asemănătoare sunt poziția șezândă, faptul că ține un rhyton în mâna dreaptă și prezența asistenților în preajmă.

Rhytonul și phiala sunt alăturate mai rar pe alte monumente de cult. Astfel sunt bine ilustrate scene în care, zeița șezând ține o oglindă sau un recipient în mâna stângă și oferă unui Cavaler sau unui personaj care stă în fața tronului ei, rhytonul cu băutura sfințită, imagini ale momentului solemn al investiturii sau de "comuniune sacră"⁴¹⁶.

Unele reprezentări sunt ulterioare perioadei căreia aparține rhytonul de la Poroina, dar conțin elemente utile descifrării, înțelegerii scenei înfățișate.

Semnificația alăturării rhytonului și phialei este cea amintită la discutarea personajelor masculine cu aceste atribute, adică zeii au primit ofranda. Numărul zeilor "care ascultă rugăciunea" este destul de mare. În cazul unor imagini mai complete, a unor personaje divine, cu atribute clare, identificarea nu pune probleme deosebite. Astfel pe un vas din tezaurul de la Borovo (jud. Ruse, Bulgaria) Dionysos apare cu rhytonul în dreapta și phiala în mâna stângă⁴¹⁷ (Pl. XLV/1).

Personajul în picioare cu mâna ridicată către divinitate reprezintă foarte probabil o preoteasă sau o adorantă. Deși ținută ca și coafura personajelor nu este exclusiv feminină, probabilitatea ca ele să fie imagini ale unor femei este mai mare comparându-le cu reprezentările de la Letnița, Karagodeuashkh, Rogozen etc.

414 Al.Odobescu, *op.cit.*, p.581 (-499).

415 M.Rostovtzev, *Le culte*, p.462-481; A.P.Ivanova, *Iscustvo anticnih gorodov Severnogo Pricernomor'ja*, Leningrad, 1956, p.81, fig.21 și p.85, fig.23; eadem, *Gestalten der örtlichen Mythologie in der Kunst des Bosporus*, Das Altertum, 5, 4, 1959, p.233-241; V.D.Blavatskii, *art.cit.*, SA, 1, 1974, p.38-45.

416 M.Rostovtzev, *Le culte*, p.477: "Je ne doute pas que toutes ces scènes représentent un acte solennel, celui de la communion sacrée"; idem, *Predstavlenie*, p.1, 6 ș.a.

417 M.Opperman, *Thraker*, p.111-112, fig.38.

Rhytonul se termină printr-un cap de taur cu un vârtej pe mijlocul frunții. El îmbină așadar reprezentări ale unor divinități feminine, prevalent htonice, cu simbolul unei zeiți solare sugerate prin capul de taur și accentuate (întărite) prin rozetă⁴¹⁸.

Între divinitățile feminine cunoscute din sursele literare se numără *Bendis*, *Hestia* după cum există și o bizară informație în *Lexiconul Suda*, asupra unei zeițe *Zamolxis*⁴¹⁹. În același timp, locul de excepție deținut de Marea Zeiță în cultul Cavalerilor danubieni ar îndreptăți presupunerea că o divinitate feminină a ocupat o poziție specială în panteonul getic în secolele care au precedat cucerirea romană.

Informațiile literare și iconografice asupra Bendidei ca și cele despre Hestia exclud ipoteza ilustrării lor pe rhytonul de la Poroina.

Prezența simbolică a taurului ar îndreptăți ipoteza eventualei corelări de zeița Cybele, Magna Mater Deorum în al cărei cult *taurobolium*-ul, ocupă un loc principal sau cu o altă zeiță cumulară. Dispunerea celor patru registre din reprezentările Cavalerilor danubieni indică subordonarea Marei Zeițe față de Sol, astfel că, interpretarea drept divinitate feminină a personajului principal de pe rhytonul de la Poroina Mare, respectiv echivalarea ei cu una dintre zeițele cunoscute comportă în continuare mari dificultăți și rămâne ipotetică.

Între descoperirile din spațiul nord-dunărean celelalte imagini întregi ale unor zeițe, de astă dată cu atribute clare, apar pe trei falere din tezaurul de la Lupu. (com.Cergău, jud.Alba), cum s-a amintit, încă nepublicat.

Descoperită în cetatea Piatra Roșie (com. Boșorod, jud. Hunedoara) (Pl. XLVII/1) o piesă de bronz (în. 14,7 cm; lăț. 13 cm), reprezentând bustul unui personaj, în forma unei măști-aplică cu relief înalt și spatele deschis și gol reprezintă un unicat între piesele toreuticii dacice⁴²⁰. Personajul pare să fi avut ca acoperământ de cap un văl prins în cruci a cărui extremități sunt redată prin două incizii și benzi ușor înălțate paralele. Deasupra frunții se află de asemeni un acoperământ triunghiular clar delimitat. Tortițele de la extremitatea superioară, cea din dreapta păstrată, precum și tortița de pe mijlocul părții inferioare sunt indicii că piesa putea fi suspendată sau aplicată. Urechile sunt mai neglijent executate. În orificiile rotunde ale orbitelor de sub arcadele accentuate erau probabil introduși ochi de lapis-lazuli. Obrajii supti, nasul drept, fin, cu vârful ascuțit, gura cu buzele strânse, subțiri, bărbia ușor proeminentă toate laolaltă dau figurii un aspect neobișnuit, hieratic, deosebit de expresiv. Brațul stâng este adus la orizontală iar antebrațul ridicat în sus. Piesa este ruptă pe direcția începutului palmei. Brațul drept, care posibil să fi fost de asemeni ridicat, este rupt pe direcția umărului. O tunică cu decolteu semicircular, acoperă bustul cu sânii proeminenți.

Între produsele toreuticii celtice cu numeroase obiecte de bronz nu a fost găsită până în prezent o piesă identică. Bustul-aplică a fost considerat inițial produs al metalurgiștilor daci, sau lucrat de meșteri străini după comandă și model local⁴²¹, după cum au fost exprimate și aprecieri conform cărora ar putea fi piesă de import⁴²². Personajele cu mâinile înălțate

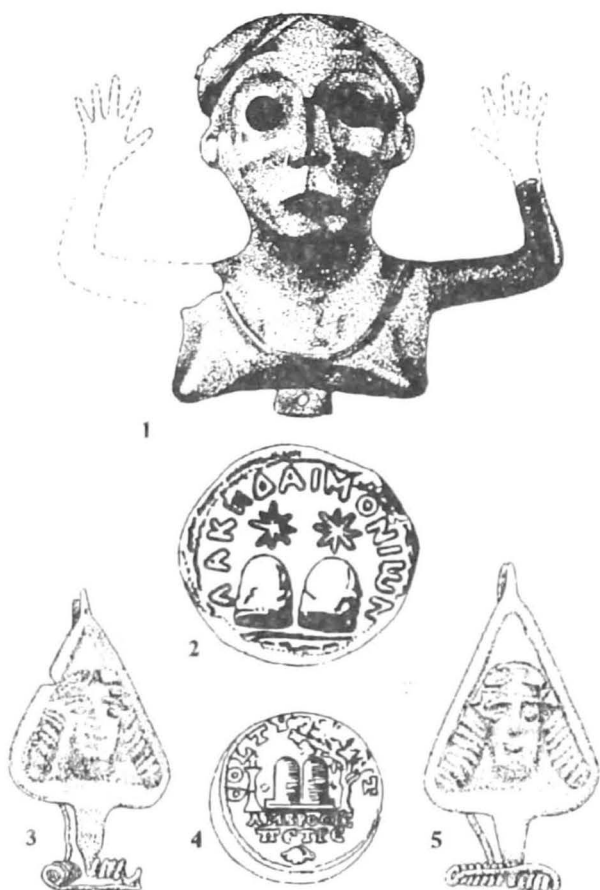
418 W.Deonna, *La rosace sur le front du bovidé sacré*, "Pro Alesia", VII, 1921, p.22 și urm.

419 Cf. G.I.Kazarov, *Zamolxis*, în *Klio*, XII, 1912, p.363.

420 C.Daicoviciu, *Piatra Roșie*, p.117-118, fig 37-38.

421 *Ibidem*, p.118.

422 M.Bărbulescu, *Despre cultul zeiței Bendis la daco-geți*, "ActaMN", VIII, 1971, p.99.

PLANȘA XLVII: 1 – **Plăta Roșie**, aplică-bust cu imaginea zeiței Bendis (?) (apud C.Daicoviciu); 2 – monedă spartană cu simbolul Dioscurilor; și 4 – monedă de la Tyr cu două coloane Soarele și Luna (apud J.Schwabe); 3-5 – **Bălănești** (com. Mărunței, jud. Olt), fibule de argint (apud E.Popescu).

vetrei, focul și vatra ca centru al comunității (familie, clan, trib, stat) și funcțiile vetrei sugerate și de simbolistica motivelor ornamentale de mare diversitate nu pot fi cumulate de Hestia. O parte dintre simboluri aparțin focului sau sunt în general solare în timp ce

înfățișate pe reliefurile culturale se consideră că s-ar afla în ipostază de adorație și implorare. Dar această poziție nu este proprie doar orantelelor putând fi regăsită și la zei. S-a interpretat că divinitățile care apar în această ipostază s-ar afla în momentul primirii sau binecuvântării fidelilor. Această poziție a brațelor poate fi reîntâlnită și la imaginile lui *Mithras Petrogenitus*.

Piesa a fost echivalată cu sau fără rezerve cu o imagine a Bendidei⁴²³. Gradul de probabilitate nu este de loc neglijabil căci la reprezentare nu poate fi observat vreunul din atributele zeiței.

Ținând seama că acoperământul de cap fiind un văl, chiar dacă nu este vorba de mare văl alb, *suffibulum* ca la vestale și nu o bonetă ca la Bendis piesa ar putea fi mai curând o reprezentare a zeiței *Hestia*.

Într-un studiu recent istoric bulgar I. Marazov⁴²⁴ înmănunchiază multe elemente interesante și bine fundamentate, informații literare și date furnizate de cercetările arheologice în legătură cu această zeiță. Atribuirea în exclusivitate Hestiei a imaginilor și simbolurilor care decorează vetrele de cult poate fi cu dificultate acceptată. Semnificațiile principale ale

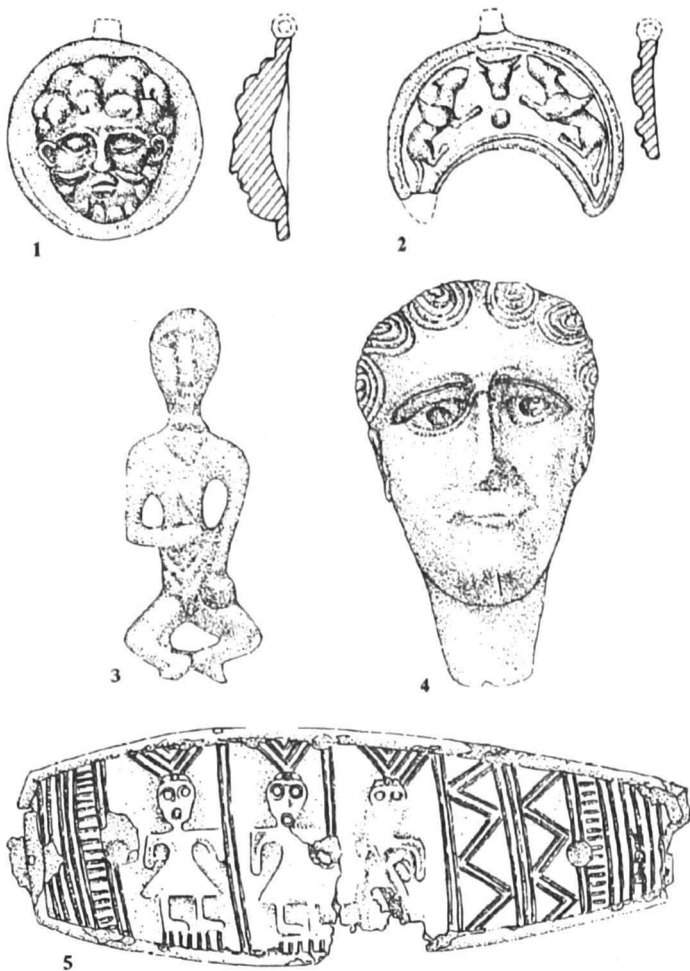
423 *Ibidem*, p.97; H.Daicoviciu, *Dacia de la Burebista*, p.269; R.Florescu, *Geto-dacii*, p.54; M.Gramatopol, *Arta*, p.106.

424 Cf.I.Marazov, *Aspects of the Royal Hestia. I. Hestia and the Idea of Autochtonicity*, în "Orpheus", Journal of Indo-European, Palaeo-Balkan and Thracian Studies, 1990, p.73-89.

Chiar dacă, am compara sau echivala o parte dintre atributele Hestiei cu funcțiile pe care le au Larii (*Lares*) și Penații (*Penates*) în lumea romană simbolurile sunt în mare parte diferite. Oricum reluarea problematicii este utilă și treptat se va ajunge la o estimare corectă apropiată de locul real care-l va fi avut Hestia în pantheonul tracic și getic.

Am menționat și în considerațiile asupra lui Zalmoxis că poziția Hestiei în pantheonul geto-dacic nu poate fi nici într-un caz cea consemnată de Diodor⁴²⁵. În același timp nu avem motive temeinice să subscrîm la ipoteza conform căreia Diodor din Sicilia ar fi făcut o confuzie între *Hestia* și *Bendis*⁴²⁶.

Posibil ca și societatea geto-dacică să fi cunoscut și o zeită a focului cu preotese care întrețineau cultul ei, o situație asemănătoare cu cea din lumea greacă și romană. Informațiile scrise despre locul femeilor în viața religioasă a geto-dacilor sunt mai sărace. În to-reutica dacică târzie mai sunt cunoscute chipuri de femei și pe fibulele cu placă. Ele au fost considerate de asemeni imagini ale Bendidei. Dacă Bendis a ocupat la geto-daci același loc ca și la traci, mai ales cel

PLANȘA XLVIII: 1, 2, 4 – Ocnîța, medalion, pandantiv și mască de bronz (apud D.Berciu); Lukasevka (r. Orhei, R. Moldova) (apud G.B. Feodorov); 5 – Popești, garnitură de paftă (apud R. Vulpe).

⁴²⁵ *Infra*, p.262.

⁴²⁶ Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, I, 94, 2 (trad. R. Hîncu – Vl.Iliescu), București, 1981, p.101 (=Fontes), I, p.188-189). Editorii presupun că ar putea fi vorba eventual de "o interpretare greacă a vechii zeițăi prescitică Tabiti (Herodot, IV, 127) marea zeită soră a lui Zeus".

chipuri de femei și pe fibulele cu placă. Ele au fost considerate de asemeni imagini ale Bendidei. Dacă Bendis a ocupat la geto-daci același loc ca și la traci, mai ales cel cunoscut din răspândirea cultului zeiței în mediu grecesc este o întrebare care n-a primit încă un răspuns complet⁴²⁷. Informațiile existente îngăduie doar să admitem ca reală propagarea cultului ei în zona nord-dunăreană fără a-i putea estima amplitudinea. Echivalarea Bendidei cu o ipostază feminină a Cavalerului trac a fost contestată nu fără argumente⁴²⁸.

În ceea ce privește dăinuirile în Dacia romană ele constituie o problemă separată a cărei corectă rezolvare depinde în mare măsură de profunzimea cercetării materialelor geto-dacice, fundamentul argumentării perpetuărilor.

În esență, piesa datând din secolul I e.n. este cu siguranță o piesă de cult, care înfățișează o orantă sau o zeiță cu un chip neîntâlnit până acum între imaginile culturale ale altor popoare.

Chipul și ochii se numără printre puținele părți ale corpului uman ilustrate izolat pe unele produse ale torenticii geto-dacice.

În spațiul getic nord-dunărean nici unul dintre tezaurele descoperite nu au reprezentări separate ale capului uman asemănătoare tipului de "têtes coupées" alăturat călărețului pe una dintre plăcile tezaurului de la Letnița⁴²⁹ (Pl. LVIII/1) așa cum sunt cele cunoscute în mediu celtic⁴³⁰ (Pl. XXXI/2,3) sau scitic⁴³¹ (Pl. XXXI/4) sau vase de argint decorate cu fețe umane ca cel de la Lukovit (jud. Loveț)⁴³², și Rogozen⁴³³ (Bulgaria).

În afara capetelor de piatră, a capului uman de la Peretu (jud. Teleorman)⁴³⁴ și a măștii de bronz de la Ocnița (jud. Vâlcea)⁴³⁵ (Pl. XLVIII/4) reprezentările separate ale feței umane apar foarte rar pe ceramică⁴³⁶, pe cnemide⁴³⁷, pe plăcile triunghiulare ale unor fibule și pe falere.

427 Asupra surselor epigrafice pentru cunoașterea răspândirii cultului Bendidei cf. D.M.Pippidi, *Note de lecture*, SICI, XX, 1981, p.73-76; M.Gramatopol, *Arta*, p.105-107, pass. cu rezultate notabile în încercarea studierii chipului zeiței pe monedele getice.

428 Asupra cultului zeiței *Bendis* s-a acumulat o bibliografie impresionantă. Menționăm studiul pertinent datorat lui D.Popov, *Caractéristique et localisation du culte de Bendis*, "Études balkaniques", 2,1976, p.114-126. În problema Bendidei ca formă feminină a Eroului trac, o personificare a feminității, ipoteză emisă încă de D.Deceș în 1928 și care continuă să fie împărțită de mulți cercetători, D.Popov amintește că nicăieri în Thracia cele două divinități nu apar împreună pe unul și același monument, că echivalarea nu poate fi susținută (p.124-125); O.Masson, *Les noms théophores de Bendis en Grèce et en Thrace*, "Museum Helveticum", 45, 1988, p.6-12; D.Popov, *The Cult of Bendis in Athens*, BHR, 3, 1975, p.53-64; idem, *Essence, origine et propagation du culte de la déesse thrace Bendis*, "Dialogues d'histoire ancienne" ("Annales littéraires de l'Université de Besançon", 188), Paris, 1976, p.289-303; Z.Goceva, D.Popov, art. *Bendis*, "Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)", III, Zürich und München, 1986, p.95.

429 I.Venedikov, *Les trésors*. Reproducerea de bună calitate dar textul și planșele nu sunt numerotate. La "Le trésor de Letnița" a doua planșă intitulată *Cavalier*.

430 P.Lambrechts, *L'exaltation*, p.20 și urm.

431 L.K.Galanina, *Kurdjipskii Kurgan*, Pamjainik kultură prikubanskikh plemen IV veka do n.e., Leningrad, 1980, p.93, fig.51.

432 Cf. M.Oppermann, *Thraken*, p.128 și 145, fig.60.

433 A.Fol. *Trakijskoto sikroviciše ot Rogozen*, Sofia, 1988, pass.

434 P.Voivozeanu și E.Moscalu, *op.cit.*, p.354, fig.2.

435 D.Berciu, *Buridava*, p.100-101, pl.114.

436 R.Vulpe și colab., *Activitatea șantierului arheologic Poiana-Tecuci 1950*, SCIV, II, 1, 1951, p.207, fig.29/6 "un ciob cenușiu cu un graffiti reprezentând foarte schematic simulacru unei figuri umane; V.Drâmbocianu, *op.cit.*, p.95-100; Descoperirile noastre recente modifică substanțial situația anterioară. Numărul capetelor umane ilustrate pe ceramică cunoscând o însemnată creștere. Deși în lucrarea de față au fost incluse doar câteva piese ele sunt elocvente în această privință.

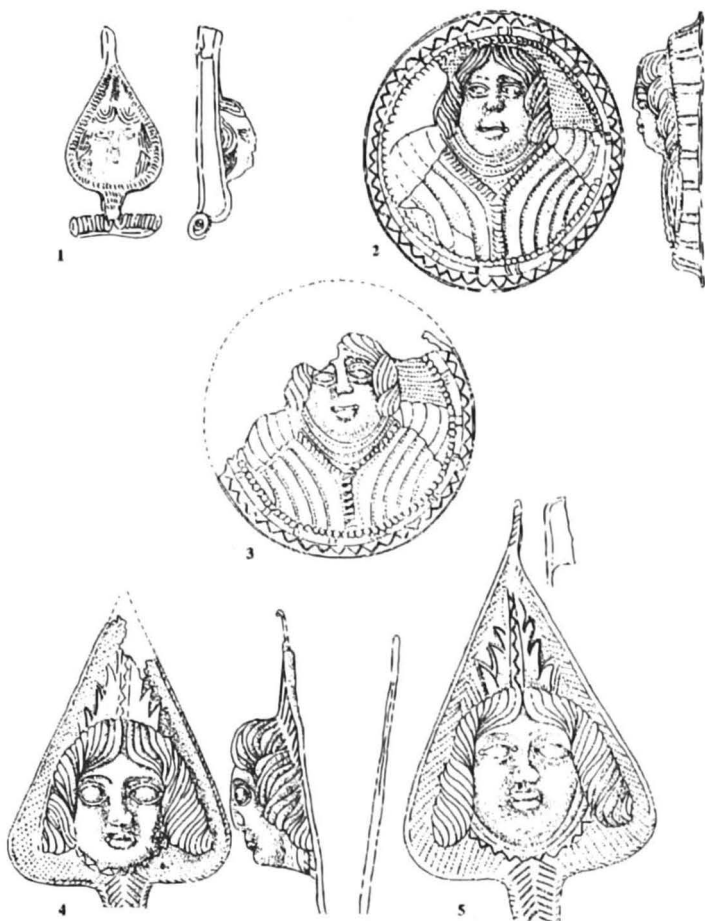
437 D.Berciu, *Arta*, p.46-48, fig.14 și 15.

Falerele, piese metalice de formă circulară, cu o largă utilizare (la ornarea mobilei și a harnașamentului, ca decorații militare, bijuterii etc.) atât de răspândite în epoca romană sunt, de asemenea, bine atestate în torentica multor popoare incluse în granițele Imperiului roman sau rămase în afara lui⁴³⁸. Imagistica acestor falere este de o mare diversitate: zei sau eroi în diferite ipostaze, scene alegorice etc. Multe piese de acest tip având schițate pe ele chipul uman înconjurat sau nu de raze au fost considerate mai ales datorită formei circulare a falerelor și a simbolisticii solare a capului imaginii ale zeului Soare⁴³⁹.

În componența vestitelor tezaure de la Galițe (jud. Vrața), Iakimovo (jud. Mihailovgrad), pe falerele de la Herăstrău – București⁴⁴⁰ (Pl.

XLIX/1,3), pe fibulele cu

placă triunghiulară de la Bălănești (Mărunței, jud. Olt)⁴⁴¹ (Pl. XLVII/3,5), Coda Malului (Văleni de Munte, jud. Prahova)⁴⁴² (Pl. XLIX/4,5) din locuri nedeterminate din Transilva-

PLANȘA XLIX: Fibule și falere descoperite în: 1 – **Transilvania**; 2-3 – **București-Herăstrău**; 4,5 – **Coda Malului** (com. Măgurele, jud. Prahova) (apud L. Mărghitan).

438 W.Deonna, *Phalères celtiques et gallo-romaines avec decor de têtes humaines*, RA, XXXV, 1950, p.35; N.Fettich, *Archaeologische Beiträge zur Geschichte der sarmatisch-dakischen Beziehungen*, "ActaArch", III, 1953, p.127 și urm.

439 W.Deonna, *Questions*, p.11 și urm., fig.5., p.12.

440 L.Mărghitan, *Tezaure*, p.33-34, pl. V și VI.

441 E.Popescu, *Tezaurul de podoabe dacice din argint de la Bălănești, jud. Olt (sec.II î.e.n.-I.e.n.)*, în "Studii și comunicări", Pitești, 2, 1969, p.109-116.

442 L.Mărghitan, *Tezaure*, p.31-32; RFlorescu, *Geto-dacii*, p.70.

nia⁴⁴³ (Pl. XLIX/1), pe medalionul de bronz recent descoperit la Ocnița (Pl. XLVIII/1) apar chipuri umane.

În acest cadru nu este reluată controversata problemă a imaginilor cunoscute prin emisiunile monetare getice⁴⁴⁴.

Părăsirea justificată a teoriei absenței în toreutica și plastica geto-dacică a formelor umane, aniconismul ajuns axiomă, a fost succedată de încercările de echivalare a reprezentărilor cunoscute.

Relativa raritate a chipului uman în imagistica getică a îndreptățit, așa cum s-a menționat și cu prilejul descrierii bustului-mască descoperit în cetatea Piatra Roșie echivalarea cu personaje umane sau divine cunoscute din sursele antice. Subzistă dificultăți nu numai la identificarea dar, într-o primă fază a acestor încercări și la aprecierea dacă chipul reprezentat este cel al unui bărbat sau al unei femei.

Prin cnemidele de la Agighiol și capul uman de la Peretu cunoaștem alte trei fețe umane, figuri diadematate deci posibile imagini divine. Se impune a reaminti totuși că diadema simplă sau cu motive decorative sau simbolice mai era însemnul unei divinități, evident atunci când nu constituia doar un accesoriu al eleganței feminine. Poziția cea mai înaltă a feței pe cnemida nr. 1, cu imagistică mai bogată, ar putea indica eventual o zeiță superioară. Cavalerului erou și zeului pe tron din registrele II și III.

Capul fiind considerat sinteză a întregii ființe piesa de la Peretu are desigur o semnificație simbolică mai complexă. La ipoteza enunțată de editorii tezaurului, cap de sceptru, considerăm că pot fi adăugate și alte posibilități. Măștile sau capetele erau înfipite în tije rigide și așezate în locuri de cult sau puteau fi atașate la statuile de divinități sau regi. Schimbarea capului ca și a măștii însemna schimbarea personalității.

Falera cu chipul divin sub a cărui protecție mistică se plasa purtătorul ei devenea un *apotropaion*. Fața zeului apare de altfel frecvent în imagistica culturală antică. Este cunoscută și o divinitate punică *Tanit*, echivalată cu *dea Caelestis*, al cărei epitet *Pene Ba'al* ar semnifica "Fața zeului Ba'al"⁴⁴⁵.

Compararea reprezentărilor de pe fibulele de la Bălănești cu imaginea de pe falera de la Galițe, mai completă cu unele atribute care îndreptătesc anumite identificări este desigur instructivă. În ansamblu însă echivalările păstrează un mare grad de probabilitate.

De la acel "pars pro toto" – capul – constatăm că s-a trecut și la ilustrarea unei alte chintesente – chipul. Răspândirea măștii umane în special în mediu celtic ar explica în parte și aceste prezențe, importuri sau paralelisme în cultele, credințele și arta celor două mari popoare.

Reprezentările masculine pot fi ale unor zei, eroi sau conducători. Lipsa unor atribute sau asemănări cu personajele cunoscute prin arta majoră romană limitează sfera ipotezelor verosimile.

443 V. Pârvan, *Getica*, p. 310 (-553), fig. 393.

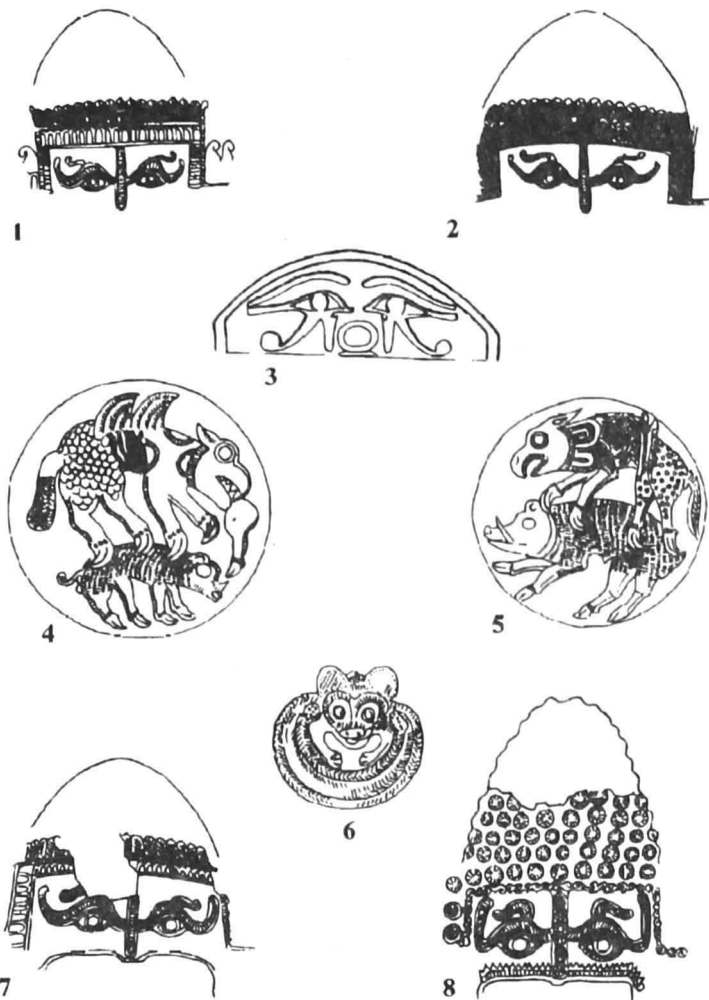
444 Cf. M. Gramatopol, *Arta*, p. 98 și urm.

445 M. Leglay, *op. cit.*, p. 217.

În afara acestor succesive sinteze simbolice ale ființei umane sunt cunoscute și reprezentări izolate ale unor organe: ochi, urechi, picioare etc. având drept semnificații principale puterea funcțională a zeului sau unele aspecte ale relațiilor zeului cu adorantii.

Ajuns să sintetizeze uneori întreaga personalitate, precum masca, *ochiul* s-a numărat de timpuriu printre aceste ilustrări separate. Mărturii asupra vastității semnificațiilor reale și simbolice ale ochiului sunt frecvente în limbajul uzual și cel poetic în arta figurată. Soarele, luna, stelele, apele lacurilor, marea, puțurile etc., toate erau comparate cu ochii. În torentica getică sunt cunoscute câteva interesante reprezentări întregi sau fragmentare ale ochiului pe coifurile de la Agighiol (Pl. L/1), Peretu (Pl. L/2), Poiana Coțofenești (Pl. L/8), Porțile de Fier (Pl. L/7) și Băiceni.

Toate coifurile de tip getic au ilustrați ochii pe placa frontală de formă dreptunghiulară împărțită în două registre printr-o bandă decorată cu linii orizontale sau curbe și baza simplă sau ornamentată. Ochii migdalați sunt delimitați de benzi hașurate, cu globul redat printr-un dublu cerc. La sprâncene se constată în afara traiectului normal și unele curioase prelungiri deasupra ochilor și lateral terminate cu bucle, mai mici la coifurile de la Agighiol, Peretu și Porțile de Fier și deosebit de mari la cel de la Poiana Coțofenești.

PLANȘA L: Imagini ale zonei frontale a coifurilor de la: **Agighiol** (1) (apud D.Berciu); **Peretu** (2) (apud E.Moscalu); **Porțile de Fier** (7); **Poiana Coțofenești** (8) (apud D.Berciu); 3 – tympanon-ul unei stele din Egipt (apud F.Jéquier); 4,5 – **Agighiol**, reprezentări pe fundul situlelor 1 și 2; 6 – aplică zoomorfă (apud D.Berciu).

D.Berciu a considerat că prin această ilustrare este subliniat și mai mult caracterul convențional apotropaic al coifului "de îndepărtare a spiritelor rele"⁴⁴⁶.

Ce pot reprezenta în esență aceste imagini ale ochilor cu bizarele prelungiri ale sprâncenelor ?

Unele asemănări apropiate ale acestei figurări a ochiului pot fi regăsite tot la marea depozitară a mostrelor cu tendințele și mentalitățile religioase din diferite epoci, a căutărilor cu rezolvări naive, transparente sau complexe, cu frecvente transpuneri grafice a gândirii mitice – *religia egipteană*.

Despre simbolismul ochiului, ochii zeilor sau zei cu mii de ochi există numeroase scrieri⁴⁴⁷.

Acești ochi izolați sunt apropiați de "ochii lui Horus" și mai ales de ochii divini machiați *oudja*⁴⁴⁸ afronțați și grupați în unități decorative și funcționale distincte ca în toreutica getică sunt cunoscuți prin mii de imagini (Pl. L/3). O pictură de pe peretele unui monument funerar egiptean înfățișează momentul în care defunctului rege i se pune pe frunte "ochiul lui Horus" simbol al soarelui care "dispare" dar reînvie veșnic. Unele reprezentări ale acestor *oudja* au pictate la baza chenarului hieroglifa apei regeneratoare.

Asemănările formale pot avea implicații mai profunde prin care imaginea centrală a coifului depășește semnificația apotropaică. Ei pot fi ochii unei divinități, foarte probabil, în primul rând solare, ca și *Horus* egiptean, pentru că Soarele care dispărea la apus pentru a reînvia zilnic era în numeroase credințe cel ce face dreptate și răzbună⁴⁴⁹.

Animale reale și fantastice

Animale. Pe unele obiecte, produse ale toreuticii getice, cuprinse în tabel, apar reprezentate animale: *serpi* (26 + 1 ?), *păsări* (19 + 1 ?), *cai* (13 + 6 ?), *cerbi* (9 + 1 ?), *grifoni* (8 + 3 ?), *boviede* (7 + 3 ?), *urși* (7), animale fantastice nenominalizate (6), *iepur*i (4 + 1 ?), *ibeci* (4 ?), *țapi* (3 + 1 ?), *mistreți* (3), *câini* (3), *berbeci* (2), *lei* (2), *hiene* (2), *lupi* (1 + 1 ?), *balauri* (1), *capre* (1) și *căprioare* (1)⁴⁵⁰. Cum se poate observa, cele mai multe sunt animale existente în fauna actuală a spațiului getic, unele cunoscute acum doar în zone mai depărtate și câteva animale fantastice.

446 D.Berciu, *Arta*, p.40, 77-78.

447 W.Deonna, *Le symbolisme*.

448 G.Jéquier, *Considérations*, p.40 și urm.

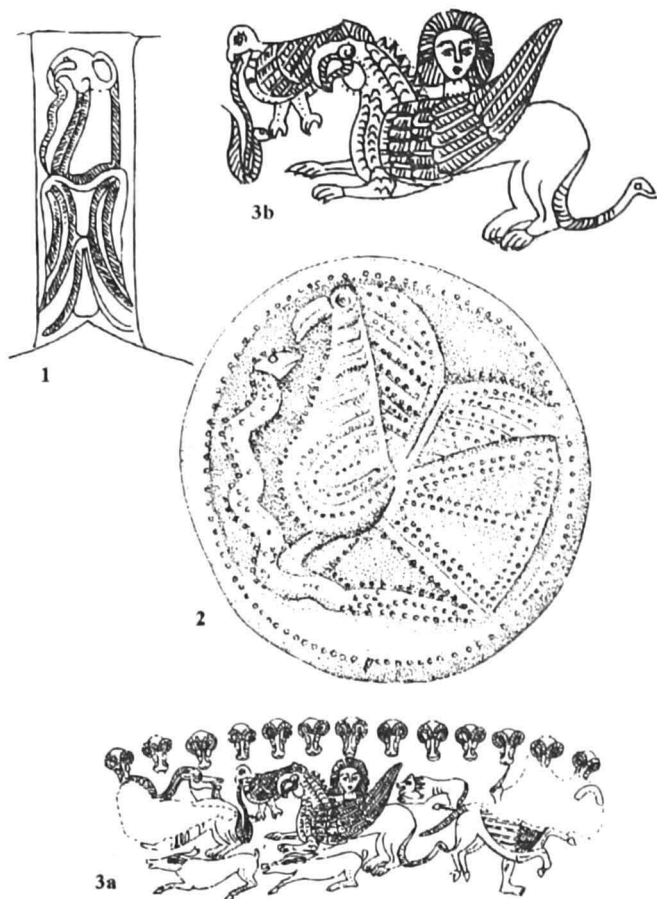
449 M.Eliade, *Traité*, p.128 și urm. Admiterea unor paralelisme în aceste credințe solare cu răspândire universală existente în spațiul getic cel puțin de la începutul mileniului II î.e.n.o considerăm justificată Apelul la sursele literare și iconografice ale Orientului apropiat sau la cele indiene nu implică deci cercetarea unei filiere de transmitere a elementelor asemănătoare semnalate.

450 În unele cazuri determinarea are un grad de probabilitate subliniat prin semnul de întrebare. Ex. *țap* sau *ibex*. Gruparea într-o categorie mai largă, *păsări*, fără a fi succedată în unele cazuri de denumirea păsării, a fost dictată de lipsa unor caracteristici definitorii. De asemeni nu au fost precizate speciile de vulturi.

Piesele incluse în tabel formează un grup reprezentativ pentru toreutica getică și se poate presupune că frecvența imaginii fiecărui animal nu este întâmplătoare.

Șarpele este ilustrat pe coifuri, cnemide, aplice, pe sabia de la Medgidia, pe falere, torquesuri, brățări, deci atât în toreutica getică din secolele VI-V î.e.n. cât și în cea târzie.

Locul privilegiat care-l ocupă șarpele între aceste animale, simboluri ale principiilor și forțelor cosmice materiale și spirituale, considerate receptacole ale puterii divine uneori și în-carnări ale divinităților poate fi înțeles dacă avem în vedere prezența sa impresionantă cu multe milenii î.e.n. în mitologie și cult: simbol htonic dar și solar, simbol profilactic, simbol al fulgerului și al apei, simbol al imortalității, pentru că avea privilegiul de a-și schimba periodic pielea, ilustrare a spiritului morților și eroilor, animal cu funcții însemnate în desfășurarea cultelor sabaziace și mithraice etc.⁴⁵¹. Evident nu afirmăm că toată această uimitoare polivalență și-a găsit în spațiul getic un câmp de mani-

PLANȘA LI: 1 – **Medgidia** (jud. Constanța), reprezentare de pe mânerul sabiei-lemnă; 2 – **Lupu**, falera de argint cu imaginea vulturului și șarpelui; **Rogozen**, 3a – decorul desfășurat de pe cana nr. 162 și 3b – detaliu a aceluiași decor (apud Iskustvo, 36, 1986).

451 Hartman, art. *Schlange*, RE, 2 A1, Stuttgart, 1921, col.494-520, îndeosebi de la col. 507; P.Merlat, *Jupiter Dolichenus*, p. 47-49; J.R.Hinnels, *Reflections on the bull-slaying scene*, în "Mithraic Studies", II, p.292-93 etc. Posibil ca expresia: "A încălzit șarpele la sân" să fi avut înțelesul "a hrănit dușmanul", după cum, nu-i exclus ca ea să se fi transmis în timp,având ca punct de plecare cultele sabaziace, traco-frigiene. Într-unul din momentele importante ale desfășurării misterelor sabaziace cel inițiat trebuia să țină direct pe piele un șarpe viu, introdus pe la gât și scos pe la brâu, rit care simboliza mariajul zeului cu adeptul. Dacă am presupune că și în cultele și credințele traco-dacice la fel ca în cele romane a existat principiul *do ut des*, posibil, în cazul neîndeplinirii dorinței solicitate zeului adorantul să fi exprimat regretul pentru inutilitatea faptului, nu tocmai plăcut, de a fi "încălzit șarpele la sân".

festare globală și ar urma să descoperim și ilustrarea ei. Unele interesante aspecte, asocieri sau prezențe separate se impun însă a fi relevate.

a. Șarpe-vultur. Pe sabia emblemă de la Medgidia (jud. Constanța), una dintre cele mai timpurii piese incluse în tabel, apare și imaginea unui vultur care ține în cioc un șarpe.

Faptul că în mediu scitic *akinakes*-ul forma și obiectul unui cult, precum stindardul în mediu getic, ar fi pledat desigur în favoarea ipotezei apartenenței scitice a sabiei-emblemă de la Medgidia și a altor piese asemănătoare. "Scitismul" artei traco-getice a fost de altfel multă vreme o axiomă la care s-a renunțat greu și doar parțial. Considerăm că nu trebuie exclusă ipoteza conform căreia au existat și săbii-emblemă getice cum va fi fost și piesa de la Medgidia. Oricum, aspectul heraldic al vulturului cu șarpele va avea o mare longevitate.

La publicarea sabiei-emblemă de la Medgidia semnificația simbolică a acestei asocieri n-a fost comentată⁴⁵² (Pl. LI/1).

Vulturul oferă prin șarpe nemurirea, tinerețea veșnică. Astfel a fost interpretată o imagine asemănătoare în mediu oriental⁴⁵³ și nu vedem argumente fundamentate care ar exclude o lectură similară a reprezentării de pe sabia de la Medgidia.

b. Șarpe-pasăre dificil de nominalizat. Pe cnemidele de la Agighiol apar afrontați șarpele și o curioasă pasăre, asemănătoare cu un șarpe cu protomă de pasăre. Dacă nu ne aflăm în fața ilustrării unor șerpi alăturați prin care sunt înfațișați Dioscurii sau alți asesori divini pe unele reliefuri culturale din secolele II-III e.n., posibil ca șarpele și pasărea să reprezinte două dintre mediile de desfășurare a atributelor divinității ilustrate pe cnemide.

c. Șarpe-cal. Pe cnemida nr. 1 de la Agighiol (Pl. XLI/1) în fața protomei calului în mers spre stânga apare un șarpe încolăcit, nedesfășurat total. Cele două animale pot simboliza mediile terestru și subpământean, care le ilustrează normal sau pot alcătui împreună un simbol solar, atestat în unele zone încă din epoca bronzului⁴⁵⁴.

d. Șarpe-bucran. Pe obrăzarul drept al coifului de la Băiceni în afară de șarpele încolăcit vizibil la piciorul tronului, apar alți doi șerpi cu protome curioase care flanchează capul unui bovideu⁴⁵⁵.

Dacă bucranul simbolizează obișnuit mediul ceresc în general și solar în special, posibil, cum am mai amintit ca șerpii să simbolizeze mediul subpământean. În această ilustrare nu poate fi total exclusă posibilitatea unei analogii sau asemănări cu funcțiile cuplului de șerpi din primul registru al reprezentărilor Cavalerilor danubieni care flanchează bustul Soarelui, iar uneori sunt ilustrați în zona centrală (Pl. XLVI/2).

452 D. Berciu, *Arta*, p.19.

453 R. du Buisson, *Études sur les dieux phéniciens hérités par l'Empire romain*, Leiden, 1970 (=EPRO, XIV), p.137.

454 J. de Vries, *Altegermanische*, I, p.362.

455 Acceptarea sau respingerea interpretării date recent (P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice. Pentru datarea tezaurului de la Băiceni*, SCIVA, 39, 2, 1988, p. 113-118) unor elemente de decor din scena alăturării șarpe-bucran pe o piesă din tezaurul de la Băiceni și mai ales coborârea datării întregului tezaur până la mijlocul sec. III î.e.n. necesită un răspuns argumentat. În această notă menționăm doar că imaginea analizată a existat atât în perioade anterioare cât și ulterioare tezaurului, bine atestată până în sec. III e.n. Cum sperăm să putem dovedi cu alt prilej există suficiente argumente care susțin datarea în limita perioadei propuse de editorii tezaurului de la Băiceni. Sursele de inspirație ale toreuticii sunt multiple (numismatică, ceramică, plastică) și ele nu vizează în exclusivitate arta monumentală.

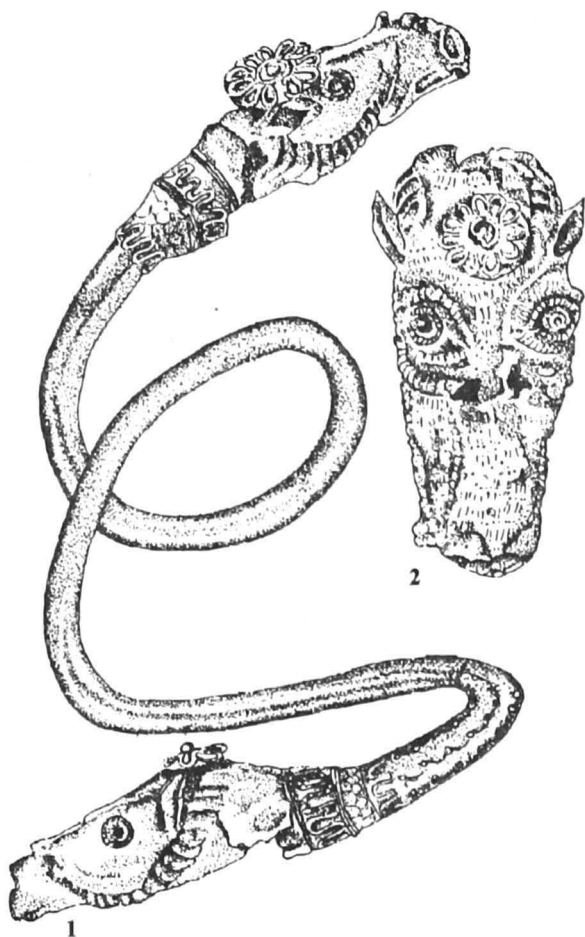
d1. În același deosebit de valoros tezaur de la Bălceni una din marile brățări se termină în capete de taur sau capete de cai cu coarne având rozete pe frunte.

Indiferent de opțiunea finală bucranii sau capete de cai cu coarne, – rozetele adăugate bucranilor, repetă și întăresc simbolismul solar al acestora. Noi am considerat că forma spiralică a brățării sugerează șarpele astfel că, împreună cu protomele ilustrează fie presupusa cursă diurnă a zeului Soare, fie un zeu cu atribute htonice și uranice (Pl. LII/1).

e. *Șerpilor și ursul*. Menționarea s-ar cuveni să fie inversă dar discuția ar rămâne pe același plan al semnificației unor alăturări. Ursul este atestat în imagistica toreuticii getice prin exemplarele deosebit de expresive ale aplicelor din tezaurul de la Agighiol și Craiova. (Pl. L/6). La sud de Dunăre pe o plachetă din tezaurul de la Letnița (Bulgaria) (Pl. LVII/1) care ilustrează o scenă de vânatoare, apare un urs în fața Cavalerului cu lance și un lup sub picioarele calului⁴⁵⁶.

La fel ca în alte cazuri și în figurarea acestui animal lipsesc deocamdată verigile de legătură care să marcheze cel puțin la fiecare secol prezența până la reprezentările pe ceramică din secolele II-III e.n.⁴⁵⁷.

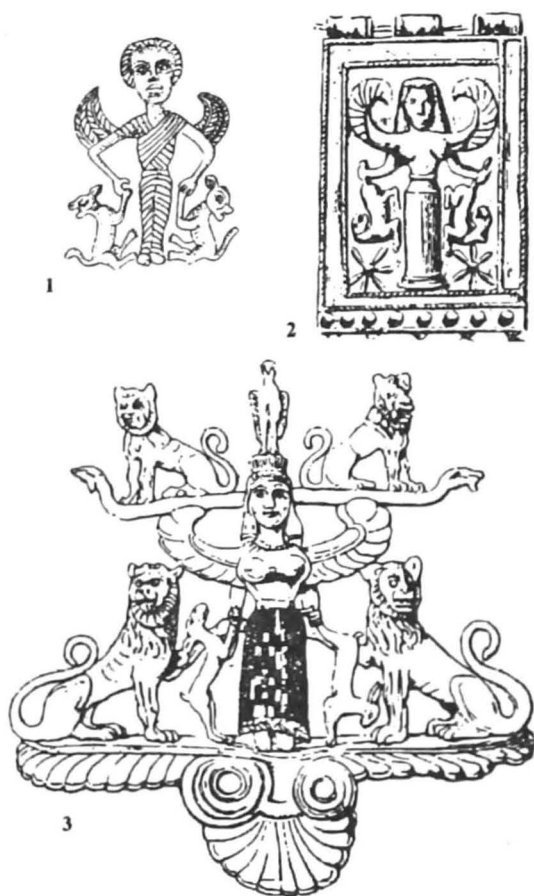
O frecvență notabilă în imagistica culturală a geto-dacilor ar fi amplificat argumentele arheologice în sprijinul unei etimologii propuse în urmă cu trei decenii. Considerând sigură etimologia cuvântului trac *Zalmos* – "piele, blană" propusă de Porphyrios din Tyr (*Vita Pythag.* 14) la care a adăugat ipotezele unui filolog după care *olxis* ar fi în limba tracică "urs", Rays Carpenter considera că numele celui mai cunoscut zeu getic ar deriva de la

PLANȘA LII: Bălceni (com. Cucuteni, jud. Iași), 1 – brățară cu capete zoomorfe; 2 – protomă zoomorfă cu rozetă pe frunte. (apud M. Petrescu-Dimbovița, M. Dinu).

456 I. Venedikov, T. Gherasimov, *op. cit.*, nr. 286, p. 383.

457 Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 356, pl. CXL.

PLANȘA LIII: 1 – Rogozen. Detaliu, zeiță înaripată din decorul desfășurat de pe cana nr. 158; 2 – pandativ dintr-un colier din sec. VII î.e.n. de la Camlros – Rhodos; 3 – ornament aplicat pe un vas de bronz din sec. VII î.e.n. (apud R.du Mesnil du Buisson).

corelate cu schimbările sezoniere.

În lumea greco-romană ursul apare în legătură cu zeii vânătorii și pădurilor, *Artemis* și *Silvanus* și se considera că avea un rol deosebit în cultul vegetației⁴⁶¹. Sunt, de asemenea,

miere" ar fi un dublet pentru înțelesul primar. Cum exista și în mitologia lui Zeus o situație asemănătoare părea că etimologia propusă cu consecințele care decurgeau din acceptarea ei avea mari șanse să se impună.

Explicația deși nu trece cu bine rigorele verificării filologice (*Zalmoxis* pentru *Zalmo* și apoi *Zamolxis* pentru *olxis*) merita a fi menționată și pentru că, aparent, dădea o rezolvare integrală etimologiilor și relațiilor *Zalmoxis* – *Gebelezis*.

Am avut dubii asupra tălmăcirii dată de Porphyrios din Tyr pornită din intenția de a susține o etimologie pentru *Zalmoxis*, teonim neexplicat și zeu neechivalat de Herodot⁴⁵⁸. Traducerea dată este mai apropiată de arameană *slme* – veșmânt⁴⁵⁹, limbă mai familiară lui Porphyrios din Tyr, decât limba tracă.

Cele menționate privind fragilitatea etimologiei propuse de Rays Carpenter încearcă doar să aducă la dimensiunile verosimile rolul care l-ar fi avut ursul în cultele și miturile lumii geto-dacice. A fost remarcată particularitatea că un cult al acestui animal de o rară puritate a avut un rol notabil doar în viața religioasă a acelor colectivități situate în zonele geografice în care ursul era hibernant⁴⁶⁰. Disparația și reapariția sa periodică erau

458 Cf. *Infra*, p.172-174.

459 J.Buxdorf, *Concordantiae*, p.1928, *slme*, vestia, vestimentum.

460 C.Hentze, *Le culte de l'ours ou du tigre et le T'ao-T'ie*, în "Zalmoxis", I, 1938, p.50.

461 M.P.Nilsson, *Griechische Religion*, p.456; M.Spannagel, *Eine spätantike Bärenstatuette*, în "Jahrbuch des bernischen historischen-Museums", 53-54,1973-1974, p.57-69. Un studiu exemplar cu o bibliografie completă a prezenței ursului în cultele și credințele popoarelor indo-europene.

consemnate legende din lumea tracică și germanică despre împreunarea unor femei cu urși care au avut ca rezultat copii excepționali ca forță fizică. De presupus că dispariția și revenirea ursului după hibernare erau apropiate de credințele în nemurire ale geto-dacilor, de ocultăția și epifania principalului lor zeu.

Pe aplicele din tezaurele de la Agighiol și Craiova capetele de urși (sau ursuleți) sunt înconjurat de șerpi afrontați. Redarea integrală sau parțială (*pars pro toto*) are mai puțină însemnătate. Cei doi șerpi afrontați pe direcția gâtului animalului pot sublinia și întări valențele subpământene (în timpul hibernării) și terestre ale unui animal care simboliza și ciclurile anotimpurilor și vegetației. De asemeni, dispunerea radială a celor doi șerpi, posibilitatea de a sugera un simbolism solar, impune menționarea celei de a doua variante de interpretare, mai puțin verosimilă, ilustrare a zonelor subpământene-terestre și celeste.

Păsări. *Vultur, vultur cu corn.* Păsările ilustrate pe toreutica timpurie sau târzie, a căror specie poate fi determinată cu oarecare siguranță, nu cunosc marea diversitate a patrupelelor. Între cele 19 atestări sunt vulturi, "vulturi cu corn" și pe reversul plăcuței de bronz din cetatea de la Polovragi foarte probabil cucoși. De remarcat că nu regăsim o continuare a reprezentărilor păsării acvatice atât de răspândită în secolele anterioare⁴⁶².

Situația este parțial compensată de imaginile ornitomorfe întâlnite pe ceramică, în plastică, obiectele de os și pe unele produse metalice neincluse în tabelul de față⁴⁶³.

Cu prilejul interpretării semnificației simbolice a imaginii înfățișate pe coiful de la Peretu – un personaj așezat pe tron ține un vultur în mâna dreaptă și rhytonul în stânga – au fost amintite și unele valențe ale simbolisticii vulturului. Cea mai puternică pasăre este simbolul soarelui, considerat cel mai mare astru. Vulturul este simbol celest, al marelui zeu, pasăre psihopompă, pasăre sacră prin excelență. Imaginea vulturului poate fi regăsită pe monumentele religioase și cele funerare simbolistica sa având în mari spații ale lumii antice un trecut multimilenar⁴⁶⁴. Reprezentările lapidare, bronzurile și plastica Daciei romane și Moesiei inferioare oglindesc multitudinea simbolurilor mai sus amintite, alături de imaginea marilor zei ai Romei și de cea a zeilor adoptați în religia Imperiului. Vulturul are numeroase reprezentări separate⁴⁶⁵.

bernischen historischen-Museums", 53-54, 1973-1974, p.57-69. Un studiu exemplar cu o bibliografie completă a prezenței ursului în cultele și credințele popoarelor indo-europene.

462 C.Beda, *Carul solar antic de la Bujoru, jud. Teleorman*, în "Muzeul Național", III, 1976, p.61 și urm.; E.Moscalu și C.Beda, *Bujoru. Un tumul cu car-cazan votiv aparținând culturii Basarabi*, în "Thraco-Dacica", IX, 1-2, 1988, p.23-41.

463 I.H.Crișan, *Ceramica*, p.202, pl.XCIV/8,9; M.Babeș, *Statuetele*, p.332, 336; V.Ursachi, *Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de istorie din Roman*, "Carpica", I, 1968, p.179, fig.52/5; M.Macrea, O.Floca, N.Lupu, I.Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, fig.53 etc.

464 F.Cumont, *Études syriennes*, Paris, 1917, p.56-57; G.Contenau, *La glyptique*, p.141-144; H.Kees, *Der Götterglaube in Alten Aegypten*, Leipzig 1941, p.421; A.Roes, *L'aigle du culte solaire syrien*, II, RA, XXXVI, 1950, p.129 și urm.; M.Leglay, *Saturne africain*, p.18 și urm.; Mesnil du Buisson, *Les tessères*, p.106, fig.62; p.110, fig.67 etc.

465 S.Sanie, *CultOr*, I, p.101-102, 153, pl.III/1,5 și VI/2 și 3-4; M.Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984, p.126-127; C.Pop. *Signa militaria de bronz în Dacia romană*, "ActaMN", 1977, p.114-118; S.Sanie, *Civilizația romană*, p.163, 164, 176, pl.21/1; 42/4a-c; 55/1 și 2 pentru a exemplifica numai cu descoperirile dintr-o singură așezare romană.

PLANȘA LIV: Imagini de pe paharele de la Agighiol (1, 4) și Porțile de Fier – muzeu New York (5); de pe coifurile de la Porțile de Fier – muzeu Detroit (3) și Peretu (2); 6 – Adamclisi (jud. Constanța), bloc de piatră din friza monumentului Tropaeum Traiani având sculptate frunze de acant terminate cu capete de lupi (apud F.B.Florescu); 7a,b,c – Răcătău, obiect de os cu reprezentarea lui Dionysos și personaje din cortegiul dionisiac (inedit, prin bunăvoința lui V.Căpitanu).

Dacă în cazul vulturilor obișnuiți sunt în general respectate proporțiile în contextul imaginii culturale înfățișate la vulturii (sau păsările) cu corn se remarcă exagerarea unor elemente anatomice (corn, ochi, picioare, gheare) pentru relevarea unor caracteristici speciale ale acestei păsări a atributelor care intenționează a fi reliefate.

La marile păsări care țin în cioc peștele și în gheare patrupedul, cum apar pe unele situle și coifuri (Agighiol, Porțile de Fier, Peretu) cornul vulturului are același ornamant de cerceulețe ca și cornul țapului (ibexul), întreg sau jumăta-tea lui superioară, din grupul alegoric ilustrat. Același ornamant de mici cercuri posibil și coarne are și baza ghirlandei, care susține friza de capete de vultur cu corn incipient (Pl. LIV/1; XLVI/2).

Cornul are între semnificațiile simbolice principale, puterea, bogăția, viața și lumina⁴⁶⁶. Podoaba și forța

⁴⁶⁶ M.Lurker, *Zur Symbolbedeutung von Horn und Geweh unter besonderer Berücksichtigung der altorientalisch-mediterranean Überlieferung*, în "Symbolon, Jahrbuch für Symbolforschung", 2, Köln, 1974, p.83-99.

unor animale – coarnele au devenit cu multe milenii înaintea erei noastre atribute ale puterii. Coarnele erau atașate la reprezentările unor divinități, la coarnele unor suverani, la căștile războinicilor etc. Uneori ele simbolizau și puterea spirituală.

Între divinitățile cu coarne bine atestate pe monumentele sculpturale ale Daciei romane trebuie menționate în primul rând *Iuppiter Ammon* (Baal Hammon) zeul cu coarne de berbec⁴⁶⁷ posibil și *Cernunnos*, zeul celtic cu coarne de cerb⁴⁶⁸. Dacă între descoperirile celtice se numără și frumosul coif suprapus de vultur din necropola de la Ciumești, un coif cu coarne, tip răspândit în lumea celtică, n-a fost încă găsit în spațiul getic.

"Coarne de consacrare" bine cunoscute încă din civilizația minoică⁴⁶⁹, apar și pe obiecte mai mărunte⁴⁷⁰. Măsuțele pentru ofrande getice, găsite în diverse așezări dacice au adeseori coarne de berbec sau de bovidu⁴⁷¹.

De astă dată cornul, acest atribut al puterii, apare la o pasăre care cumulasă deja valori simbolice impresionante. În logica sistemului acestor simboluri adăugirile vin să întărească atributele existente. S-a amintit în acest sens unele piese din tezaurul de la Craiova unde rozetele întăresc, se adaugă simbolismului solar al bucraniilor.

Deși mai rar, adăugirile nu se fac doar cu simboluri geometrice. Două brățări din tezaurul de la Băiceni, conform uneia din variantele de lectură, s-ar termina cu "cai cu coarne". Pentru a rămâne simbol solar, coarnele adăugate ar trebui să fie de berbec.

Se înțelege așadar că nu avem în vedere o pasăre fantastică comparabilă cu animalul cu un corn, licornul (inorogul) la care numărul elementelor anatomice aberante este atât de mare, ci de un vultur cărui i s-a adăugat acest element simbolic de întărire. În imaginile cultuale în care nu apare și personajul principal, pasărea (vulturul) cu corn este substitutul zeului suprem, simbolismul cornului justificând această ipoteză.

Dacă patrupedul (iepurele) nu poate fi considerat simbolul unui zeu ci doar al spațiului terestru de manifestare a puterii divine se știe că peștele are semnificații multiple între care și cel de substitut al Marii Zeiței. În cazul de față însă el simbolizează mediul lichid, raportul de subordonare fiind sugerat cu claritate. Împreună, vulturul cu corn, peștele și iepurele ilustrează atributele unei mari divinități cumulate existente deja în secolul al V-lea, adică în perioada din care datează și scrierile lui Herodot.

Cocoș. Pe reversul plăcuței de bronz de la Polovragi într-o *lunula ansata* apar cu foarte mare probabilitate, doi cocoși care flanchează un *kantharos*, reprezentare pe care editorul nu o comentează dar consideră că ea anulează interpretarea unitară a piesei avers-revers⁴⁷².

467 A.Popa, *Nouvelles données concernant les cultes de Men et de Jupiter Ammon dans la Dacie supérieure*, "Latomus", XXIV, 3, 1965, p.551-564; C.C.Petolescu, *Știri noi privind cultele egiptene în Dacia inferior*, SCIV, 1, 23, 1972, p.79-80; I.Andrițoiu, L.Mărghitan, *Monumente sculpturale romane reprezentând pe Jupiter Ammon, recent descoperite în Dacia Superioară*, SCIVA, 1976, 27, 1, p.45-54; S.Sanie, *CultOr*, 1, p.190-191.

468 S.Sanie, *Un altar anepigraf cu reprezentarea unei divinități celto-romane*, AIIA, XXI, 1984, p.363-368 (=Germania, 65, 1987, 1, p.215-221).

469 M.P.Nilsson, *op.cit.*, p.251-254, pl. 6 și 7.

470 S.Diamant, J.Rutter, *Horned objects and the Near East and possible connections with the minoan "Horn of Consecration"*, "Anatolian Studies", XIX, 1969, p.147-177.

471 Câteva măsuțe de ofrandă descoperite în cetățuia de la Răcătău sunt prevăzute cu coarne de berbec. Le-am văzut grație bunăvoinței colegului Viorel Căpitanu.

472 F.Marinescu, *op.cit.*, p.31.

D. Berciu aprecia că prezența kantharos-ului "atribut sacru al lui Dionysos" ar fi un indiciu că acest pandantiv semilunar de la Polovragi ca și cel de la Ocnița asupra căruia vom reveni ar ilustra "scene legate de cultul lui Dionysos, practicat probabil și de geto-daci"⁴⁷³.

Pasărea care anunță ivirea zorilor și luminii era în mitologia și cultele multor popoare antice atribut al curajului, dârzeniei, vigilenței și este întâlnită pe reprezentările multor divinități (*Eros, Athena, Herakles, Hermes, Helios-Apollon, Mithras*), pe monumente și urne funerare. Cocoșul se numără printre pasărilor sacrificate îndeosebi lui *Asklepios* și apare de asemeni pe numeroase geme magice⁴⁷⁴.

Se impune a fi relevată frecvența deosebită a reprezentărilor cocoșului pe reliefurile culturale ale Cavalerilor danubieni. Cocoșul apare pe aproximativ 100 monumente, în două cazuri de două ori pe aceeași placă. De regulă poate fi observat în registrele de jos cu scene care ilustrează mistere, simboluri și credințe htonice și este prezent mai rar în registrele superioare în preajma Soarelui sau Lunii. În imagistica Cavalerilor danubieni cocoșul era și simbol al aerului, unul din cele patru elemente constitutive ale cosmosului, alături de crater sau kantharos (apă), leu (foc) și șarpe (pământ)⁴⁷⁵.

Disponerea în registrele extreme și alăturările, așa cum apar pe reliefurile Cavalerilor danubieni, sunt o mărturie a posibilelor valențe celeste în general și solare în special dar și htonice se adaugă de asemeni presupusa funcție apotropaică.

Pe pandantivul de pe aversul plăcuței de la Polovragi, kantharos-ul, în cultul Cavalerilor danubieni simbol al unuia dintre cele patru elemente care compun *Principia Vitae*, recipient pentru *Aqua Vitae*, este flancat de pasărea cu valențe simbolice atât de numeroase și diverse, cuprinse în spațiul unei "lunula". Cornul inversat al lunii poate fi simbol lunar dar și celest. Piesa ar putea ilustra câteva din spațiile de manifestare a unei divinități după cum pot fi avute în vedere doar elementele htonice și funcții apotropaice, cocoșul fiind și în credințele antice pasărea care alungă "spiritele rele", ultima "calitate" fiind caracteristica puterilor atribuite celor mai multe pandantive.

Oricum, e de presupus că descoperiri viitoare vor amplifica numărul imaginilor cocoșului în mediu geto-dacic, justificând și locul deosebit ce-l ocupa pe reliefurile culturale ale Cavalerilor danubieni, loc ce nu poate fi pus doar pe seama influenței unor culte grecești, orientale sau de altă sorginte.

Cerbul. Ilustrarea unor cerbi pe situlele de la Agighiol și Porțile de Fier (?), pe coiful de la Peretu, aparițiile răzlețe pe diferite piese de metal⁴⁷⁶, în plastică⁴⁷⁷ și pe ceramică⁴⁷⁸ atestă o prezență însemnată a acestui animal în imagistica geto-dacică.

Surse literare antice și materiale arheologice furnizează informații utile referitoare la existența cerbului în cultele și credințele indo-europenilor. În mediu scitic⁴⁷⁹ și celtic⁴⁸⁰

473 D.Berciu, *Asupra celor două opere de artă descoperite în 1983 la Ocnița Buridava*, "Thraco-Dacica", V, 1-2, 1984, p.87.

474 Orth, art. *Huhn*, RE, VIII₁₆, Stuttgart 1913, col. 2531-2536.

475 D.Tudor, CMRED, II, Leiden 1976, p.227 și urm.

476 R.Vulpe, *La civilisation dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles de Poiana en Basse Moldavie*, "Dacia", N.S.1957, p.150, fig.5/7.

477 M.Babes, *Statuetele*, p.329-332, 346.

478 I.H.Crișan, *Ceramica*, p.323, pl.XCII/1.

479 G.ChARRIERE, *L'art barbare scythe*, Paris, 1971, p.137-141.

480 Cf. P.F.Bober, *Cernunnos: Origin and transformation of a celtic divinity*, AJA, 54, 1950, p.14 și urm.;

sunt atestate numeroase reprezentări ale cerbului dar relevând acest fapt nu indicăm implicit două din sursele care pot explica frecvența imaginii cerbului pe toreutica geto-dacică. Faptul că acest animal n-a lipsit niciodată din fauna spațiului carpato-ponto-danubian, obligă la cercetarea și admiterea unor paralelisme.

Pe reprezentările culturale grecești cerbul apare ca însoțitor permanent al Artemidei, zeița vânătorii, stăpână a animalelor sălbatice (Πόρνια θηρῶν), divinitate cu numeroase atribute. În același mediu imaginea cerbului poate fi regăsită în cultele lui *Apollon*, *Nemesis*⁴⁸¹ ș.a. Pentru atributele solare a cerbilor stă mărturie și prezența lor ca animale de tracțiune la carele culturale cum atestă reprezentări și piese datând din prima epocă a fierului iar alăturarea la Apollon poate fi privită și ca o continuare, un ecou. Despre zeul celtic *Cernunnos*, înfățișat totdeauna cu coarne de cerb și stând în poziție budhică, dispunem de informații și monumente doar pentru epoca Daciei romane⁴⁸².

La fel ca șarpele, cerbul era corelat credințelor în nemurire. În viziunea anticilor (sciți, greci, traci sud-dunăreni etc.) miraculoasa schimbare anuală a coarnelor cerbului era o ilustrare a resurecției.

În lipsa unor surse literare explicite privitoare la semnificația simbolică a imaginilor cerbului în lumea geto-dacică s-a presupus că el era, în primul rând, animalul atribuit al Bendidei, zeiță echivalată cu *Artemis*, cumulând însă o încărcătură simbolică mai vastă.

Denumirea cerbului în osetina modernă *sag* a constituit temelia aprecierii că în afara atributelor amintite, cerbul a putut avea și valoare de emblemă clanică sau totemică⁴⁸³ în imensele zone locuite de *sacae nationes*. Existența vreunui cuvânt getic asemănător ar contribui la explicarea mai verosimilă a toponimului *Sacidava* din apropiere de Apulum⁴⁸⁴. Atestarea unei astfel de vocabile nu ar însemna doar că dispunem de o nouă traducere a unui toponim ci ar marca existența în Dacia a toponimelor în compunerea cărora intra animale totem⁴⁸⁵.

De remarcat că pe nici una dintre reprezentări cerbul nu apare ca animal suport al vulturului⁴⁸⁶ sau în poziție antitetice, ipostaze care ar indica noi direcții de interpretare.

Cât privește "dublarea" cum apare pe situlele de la Agighiol, Rogozen și Porțile de Fier (?) (Pl. LV/3; LVI/4) ea constituie o ilustrare a unor practici șamanice, fiind cunoscute și în alte spații reprezentări ale calului octopod, de ex. cu funcții extatice sau funerare⁴⁸⁷.

J.J.Hatt, *Les croyances funéraires des Gallo-Romains d'après la décorations des tombes*, RAECE, t. XXI, fasc. 79-80, 1970, p.41 și urm.

481 Orth, art. *Hirsch*, RE, VIII₁₆, Stuttgart 1913, col.1945-1948; M.P.Nilsson, *Griechische Religion*, p.451-457.

482 S.Sanie, *Un altar anepigraf*, AIIA, XXI, 1984, p.364-368.

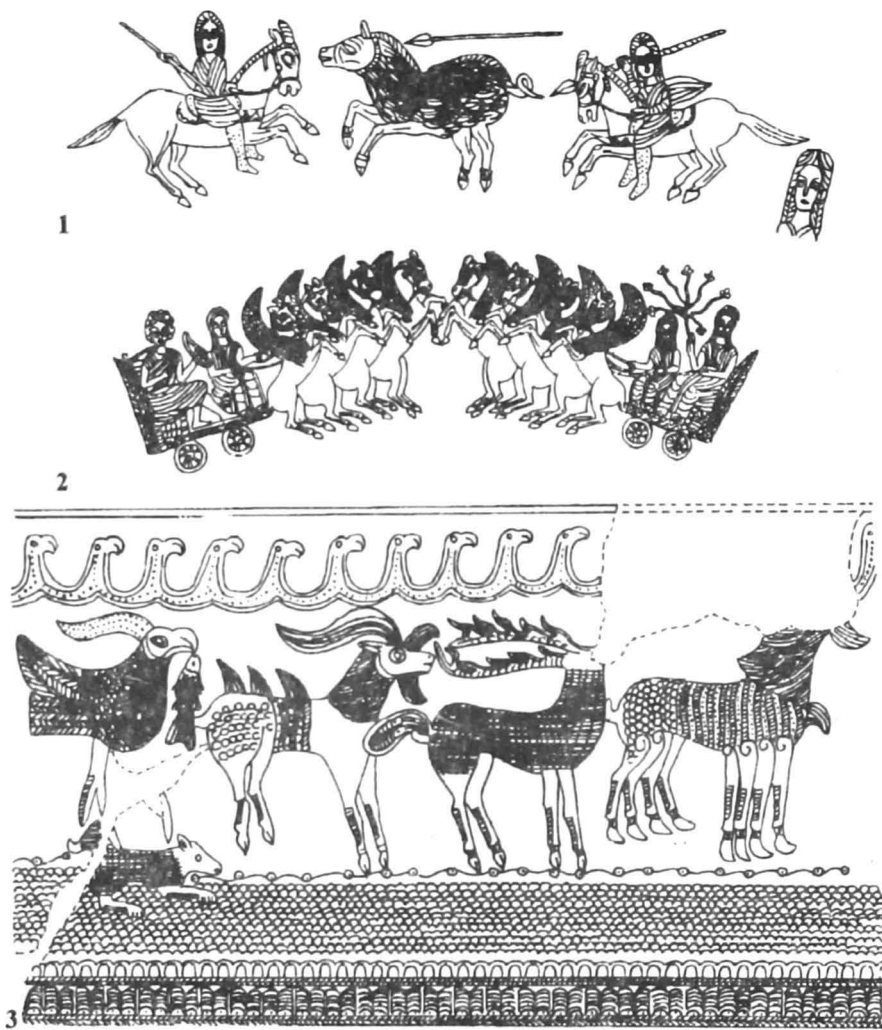
483 G.Chariere, *op.cit.*, p.141.

484 V.Pârvan, *Getica*, p.159 (-271): "Astfel *Sacidava* de lângă *Apulum* are a fi adăugată la toponimicele jumătate iraniene, jumătate getice...". Cuvântul românesc "cerb" derivă de la latinescul *cervus*. Dacă va fi cândva atestată o vocabulă getică *sac* sau *sag* pentru cerb nu-și vor mai găsi loc formele hibride geto-iraniene considerate inacceptabile în explicarea numelor unor theonime (Cf. Zamolxis).

485 De tipul Arcadie, de exemplu, al cărei nume derivă de la posibilul animal totem al populației sale, "ursul".

486 Îngemănarea dintre coarnele de cerb și protomele păsări cu corn apare cu mai multă claritate pe situla din colecțiile Muzeului Metropolitan unde coarnele se prelungesc în ghirlanda de pe care se înalță capetele, sensul, așa cum s-a amintit, e cel de asociere, eventual de amplificare a unei puteri divine.

487 M.Eliade, *Le chamanisme et les techniques arhaiques de l'extaze*, Deuxième édition revue et augmentée, Paris, 1968, p.364-366.

PLANȘA LV: Rogozen. Decorurile desfășurate de pe câmile nr. 159 (1) și nr. 157 (2) și de pe paharul nr. 165 (3).

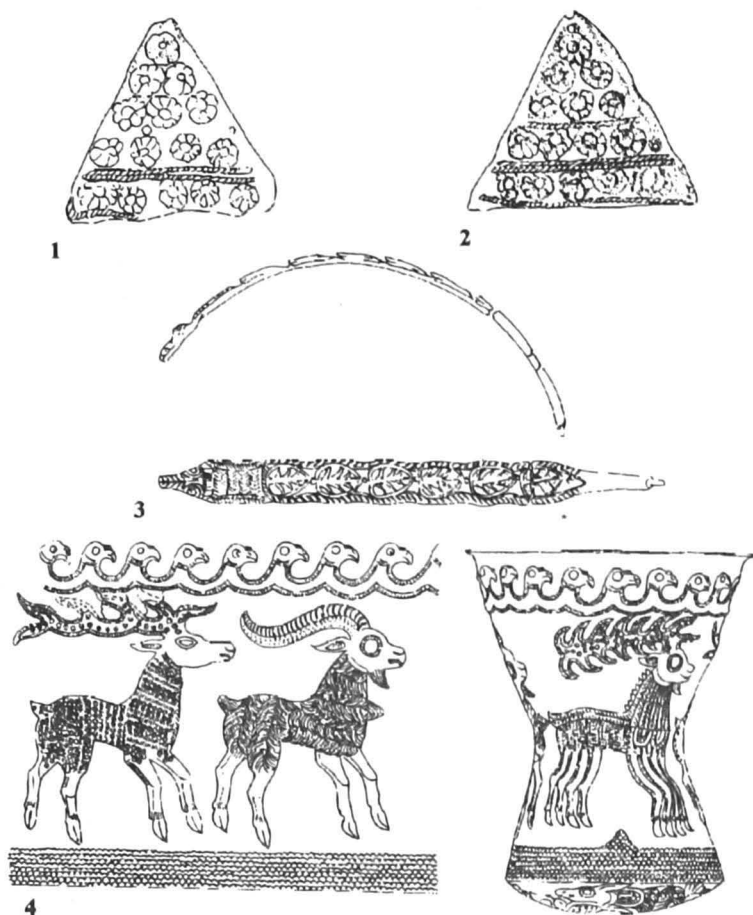
Această "dublare" a uneia din cele două imagini ale cerbului întâlnită pe recipientele amintite este regăsită pe scena ilustrată pe obrăzarul stâng al coifului de la Peretu unde apar *trei* cerbi. Dacă practicile șamanice aveau drept scop "trecerea" dintr-o regiune cosmică în alta: de la Pământ la Cer de la Pământ la Infern șamanul cunoscând tehnica rupturii nivelurilor⁴⁸⁸, posibil ca și acest grup de trei cerbi sau doi și unul "dublat" să ilustreze cele trei zone cosmice iar dublajul picioarelor să marcheze momentul trecerii⁴⁸⁹.

488 *Ibidem*, p.211.

489 Semnificația cosmică a discului, vizibil pe situla din colecțiile Muzeului Metropolitan și pe una din situlele

Lupul. Prezența imaginii lupului pe principalele monumente lapidare, pe *Columna traiană*, ca parte componentă a stindardului dacic⁴⁹⁰ și pe *Monumentul de la Adamclisi*, (Pl. LIV/6) prin blocurile cu friza de frunze de acant într-o dispunere spiraliformă terminate cu capete de lup⁴⁹¹, informații literare antice, studii care susțin că numele getic al acestui animal este echivalent cu etnonimul dac sugerând unele echivalențe și o influență în psihologia și comportamentul dacilor în momente importante în viața socială și politică⁴⁹² conferă lupului o poziție de excepție între animalele simbol ale mitologiei dacice.

Între produsele to-reuticii incluse în tabel imaginea întreagă sau parțială a lupului apare în reprezentarea de pe aplica rectangulară pentru hățuri din tezaurul de la Băiceni (com. Cucuteni, jud. Iași⁴⁹³ și pe fibula de la Căndești (jud. Vrancea)⁴⁹⁴.

PLANȘA LVI: 1-2 – **Băiceni**, aplice triunghiulare (apud M.Petrescu-Dimbovița și M.Dinu); 3 – **Bălănești** (apud E.Popescu); 4 – **Agighiol**, decorul desfășurat de pe suprafața laterală a situlei nr. 2 (apud D.Berciu).

de la Agighiol ar sprijini ipoteza noastră.

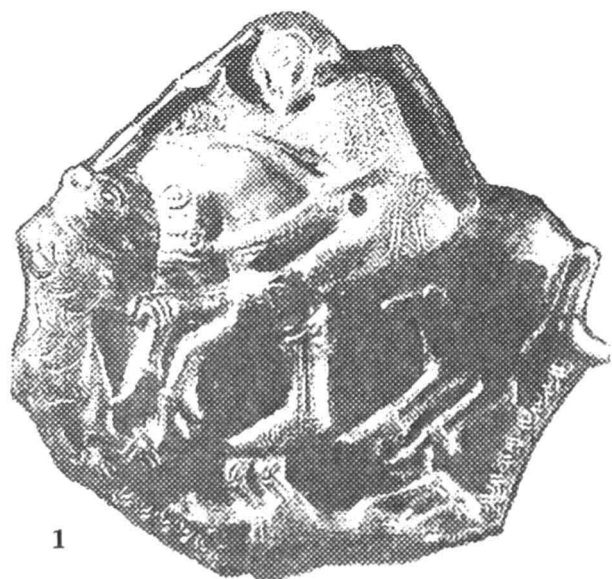
490 *Supra*, p.111-116.

491 F.B.Florescu, *Monumentul de la Adam Klissi, Tropaeum Traiani*, Ed. ³, București, 1961.

492 M.Eliade, *De la Zalmoxis*, p.21-37.

493 M.Petrescu-Dimbovița și M.Dinu, *op.cit.*, p.112, 114-115, fig. 7/2 și 11/2.

494 V.Bobi, în "Milcovul", XIV, 1863, din 4 iulie 1981, p.8, cu fotografie; idem, *Două fibule dacice din colecțiile*

1

2

PLANȘA LVII: 1, 2 – **Letnița** (Lovel, Bulgaria), aplice cu reprezentări.

mic înfățișat pe aplica de la Baiceni să fie lup. Ar fi ilustrarea uneia confruntări (?) între un

La sud de Dunăre, pe trei aplici din tezaurul de la Letnița⁴⁹⁵ întâlnim imaginea lupului în diferite ipostaze: a) așezat pe spate sub copitele calului într-o scenă care înfățișează un cavaler atacând cu lancea un urs aflat în poziție verticală, stând pe picioarele posterioare în fața calului (Pl. LVII/1); b) atacând o căprioară; c) în mișcare deasupra calului în mers spre dreapta în spatele cavalerului care ține în mână o phială (Pl. LVIII/2). Interpretările acestor imagini pot fi interesante. Vom releva doar faptul că poziția lupului în ultima dintre scenele citate indică indubitabil situația sa de animal atribut al unui zeu.

Pe aplica de la Baiceni apar două animale compozite – primul de dimensiuni mai mari, cu cap de cal, corp și coadă de leu și foarte probabil aripi. Ar fi unul dintre multiplele forme ale grifonului. Sub picioarele sale apare un alt animal compozit asemănător însă fără aripi. Compararea mai ales cu unul din lupii înfățișați pe aplica cu Cavalerul cu phială din tezaurul de la Letnița nu exclude posibilitatea ca animalul mai

Muzeului vrâncean, Vrancea, IV, 1981, p.507-509; Adrian Florescu, Marilena Florescu, *Aspecte ale civilizației traco-gețice în zona de curbură a Carpaților răsăriteni*, în *Studia antiqua et archaeologica*, I, 1983, p.85, fig.3.

495 I.Venedikov, *Les trésors*, Dacă are inconvenientul că atât paginile textului cât și figurile nu sunt numerotate, în schimb este ilustrat complet tezaurul de la Letnița și nu doar selectiv ca în scrierea lui I.Venedikov și T.Gherasimov, *op.cit.*, unde două dintre scenele în discuție apar la nr. 284 și 286, descrierea la p. 383.

grifon (?) și un lup. Șirul de incertitudini ne determină să nu mai încercăm explicarea semnificației acestei imagini.

Fibula de argint de la Căndești pe al cărei corp apare un foarte frumos cap de lup rămâne una dintre piesele interesante deși ea poate fi inclusă și între materialele de import asemenea fibule zoomorfe fiind bine atestate în epoca elenistică și romană⁴⁹⁶.

Protome de lup mai apar și pe piese de bronz și argint descoperite în mediul geto-dacic ele sunt încă puține raportate la presupusa frecvență a imaginilor lupului, la locul său între animalele simbol și în viața unui popor la care păstoritul se număra între ocupațiile de bază.

Țapul. Imaginea țapului apare pe trei situle, două dintre ele provenind din inventarul mormântului princiar de la Agighiol și pe una aflată acum în colecțiile Muzeului Metropolitan precum și pe două coifuri, unul descoperit la Peretu (jud.Teleorman), celălalt ajuns în colecțiile Muzeului de artă din Detroit (Pl. LIV/2-5).

În studiile asupra tezaurelor traco-dacice același animal este considerat uneori țap⁴⁹⁷, alteori ibex⁴⁹⁸. Aceiași fluctuație poate fi constatată și în determinarea animalului care pare dublat pe situle calificat ca "probabil cerb"⁴⁹⁹ sau cerb⁵⁰⁰. În fapt animalul cu numărul de picioare dublat, aflat

PLANȘA LVIII: 1, 2 – Letnița, aplice cu reprezentări.

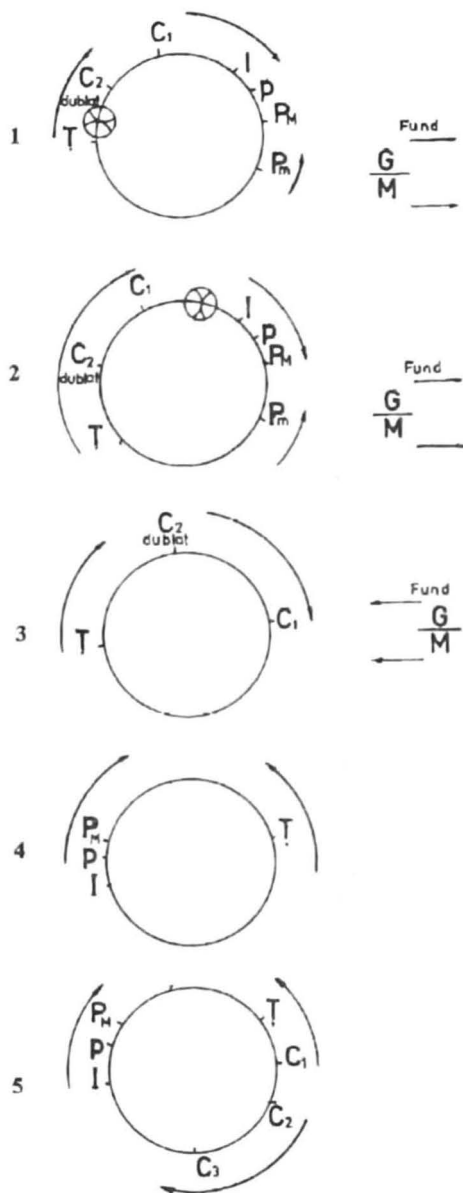
496 Cf. R.Joffroy, *Les fibules zoomorphes du type au lion*, Ogam, XVI, 1964, p.7 și urm; M.-Ch. Santot, *Objets de bronze de Bolards*, RAEC, XXVIII, 3, 4, 1977, p.383; M.Feugère *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du V^es.ap.J.C.*, Paris, 1985, Typ 29a, p.386-389.

497 D.Berciu, *Arta*, p.55, 57, 84.

498 P.Alexandrescu, *Le groupe*, II, Dacia, N.S., XXVIII, 1-2, 1984, p.87-90.

499 D.Berciu, *Arta*, p.55.

500 P.Alexandrescu, *Le groupe*, II, Dacia, N.S. XXVIII, 1-2, 1984, p.87-90.

PLANȘA LIX: Dispunerea animalelor în reprezentările de pe situlele de la Agighiol (1-2) și Porțile de Fier (3) și pe coifurile de la Porțile de Fier (I) și Peretu (II).

Abrevieri: C – cerb; G – grifon; I – iepure; M – mistreț; p – pește; P_m – pasăre mare; P_m – pasăre mică; T – țap.

totdeauna între cerb și țap (ibex) este un animal hibrid. Corpul alungit, barba, uneori și forma capului și ochilor (ex. Agighiol 2) sunt mai apropiate de caracteristicile anatomice ale țapului în timp ce coarnele sunt totdeauna de cerb.

Caracterul cultual al imaginilor de pe situle și coifuri a mai fost relevat. Se impune a fi stabilită și semnificația țapului în ansamblul acestor reprezentări.

Pe situla din colecțiile Muzeului Metropolitan țapul (T) fiind precedat, la fel ca pe situlele de la Agighiol, de cerbul sau animalul hibrid cu număr dublu de picioare (C_2) și un alt cerb (C_1) încheie cortegiul în mers spre stânga, în fruntea căruia se află marea pasăre unicorn (P_m) (Pl. LIX).

Pe situlele de la Muzeul Metropolitan și Agighiol 1, doar pasărea mică unicorn (P_m) apare în poziție antitetică față de pasărea mare care ține un pește în cioc și are ca animal suport, iepurele. Animalele înfățișate pe fundul celor două situle, grifonul pe mistreț, se află orientate tot spre stânga.

Pe situla Agighiol 2 care nu are ilustrate păsările, țapul este tot ultimul din micul cortegiu în mers spre stânga în timp ce grifonul și mistrețul din reprezentarea de pe fundul situlei sunt orientați spre dreapta.

Poziția țapului pe coiful din colecția de la Detroit și pe coiful de la Peretu, piese contemporane cu situlele exclude o ierarhizare în funcție de locul ocupat în cortegiul ilustrat pe situle. Mai mult, pe cele două coifuri țapul se află în poziție aparent antitetică, față de pasărea mare unicorn, urmată, pe reprezentările coifului de la Peretu, numai de doi dintre cei trei cerbi. Dispunerile diferite ale simbolurilor nu pot fi justificate doar de necesitatea obținerii unei simetrii a decorului, de criterii estetice.

În spațiul nord-dunărean n-au fost găsite deocamdată alte recipiente de clară influență achemenidă, *rhyta* sau amfore cu imaginea țăpului cum sunt cele cunoscute în inventarele tezaurelor de la Panaghiuriște⁵⁰¹ sau de la Movila Kukuv-Duvanli (reg. Plovdiv, Bulgaria)⁵⁰².

Țapul apare frecvent în cortegiul divinității de sorginte tracică *Dionysos*. El servea ca animal de călărit al zeului fiindu-i totodată de preferință consacrat. Unele elemente caracteristice animalului sacrificat lui *Dionysos* și identificat cu atât de răspânditul zeu, apar și la personajele care însoțeau de obicei divinitatea (satyri, sileni, Pan etc.). Cu toate că era și simbol al naturii ardente și prolifică țăpul apare și ca animal tragic. Cântul (τραγωδία) care însoțea desfășurarea sacrificiului țăpului în cursul sărbătorilor lui *Dionysos*⁵⁰³ este considerat a fi la originea tragediei grecești.

Descoperirea recentă în *dava* de la Răcătău (com. Horgești, jud. Bacău) a unei frumoase sculpturi în os care înfățișează pe *Dionysos* și o panteră, alt animal atribuit al zeului, se adaugă altor materiale arheologice care atestă răspândirea cultelor dionisiace în mediu geto-dacic⁵⁰⁴ (Pl. LIV/7a-7c).

La germani țăpul este alăturat zeului tunetului, animalul lui *Thor* dar poate fi regăsit și printre animalele (cal, mistreț, vultur, bou, șarpe etc) care ilustrează multiplele atribute ale lui *Odin*⁵⁰⁵. Țapul rămâne și în mediu german simbol al belșugului al prolificului. Dacă avem în vedere aserțiunea lui Mircea Eliade că tunetul este un element definitoriu pentru valențele uranice ale unui zeu aducător de ploaie⁵⁰⁶ rezultă că țăpul se numără printre animalele prin care erau ilustrate atât atributele unor divinități prevalent chtonice cât și ale unor zei uranici. În fapt sunt atribute de divinități care distribuie ploaia de care depinde dezvoltarea vegetației.

În lumea indiană vedică țăpul era identificat cu zeul focului genezic și sacrificial, izvor al vieții și sănătății, animalul de călărit al lui *Agni*.

În mediu geto-dacic țăpul a putut fi simbol al unora dintre atributele bine cunoscute ale zeului atât de complex care a fost *Dionysos*, ilustrând totodată și elemente menționate pentru India vedică apropiate simbolismului berbecului⁵⁰⁷. Berbecul se pare că a fost totuși principalul simbol al focului domestic și sacrificial.

Ce poate înfățișa cortegiul în dispunere circulară și care poate fi semnificația simbolică a țăpului pe cele trei situle și pe cele două coifuri?

Dacă am admite că pasărea, simbol al mediului aerian având alăturate peștele (mediu acvatic) și iepurele (mediu terestru) înfățișează spațiile de manifestare ale puterii Marii divinități, iar animalul hibrid, dublat, o ilustrare a intervenției șamanice pentru transcederea de la o zonă cosmică la alta, țăpul poate simboliza în acest context un zeu prevalent htonic.

501 I. Venedikov, T. Gherasimov, *op.cit.*, fig. 128, p. 368.

502 M. Oppermann, *Thraker*, p. 85, fig. 37.

503 M. Nilsson, *Griechische Religion*, p. 218.

504 Informațiile colegului V. Căpitanu. Piesă inedită.

505 J. de Vries, *Altgermanische*, I, p. 361, 370; II, p. 6, 113 ș.a.

506 M. Eliade, *Traité*, I, p. 69, 75-78.

507 *Supra*, p. 84-85, 114.

Pe coiful de la Peretu și pe cel aflat la Muzeul de artă din Detroit țapul ilustrat pe obrazyarele stângi și pasărea mare nu se află de fapt într-o dispunere antitetică implicând o opoziție ci flanchează fața personajului plasat sub protecția mistică a unor mari divinități geto-dacice.

Grifonul și alte animale fantastice. În secolele VI-IV î.e.n.-sau II î.e.n.-I e.n. de când datează obiectele torenticii getice care au pe ele imaginea grifonului, acesta sau alte animale fantastice, aveau deja o existență multimilenară în iconografia egipteană și mesopotamiană, fuseseră asimilate și vehiculate de asirieni și greci etc. Grifonul a cunoscut o însemnată răspândire, o evoluție tipologică însoțită de modificări ale conținutului și valorii simbolice.

"Prototipul", un animal cu protoma și aripile de vultur și trupul de leu, unind așadar două animale cu un bogat simbolism, prevalent solar, a suferit numeroase modificări, toate ilustrând în primul rând idei ale concepțiilor cosmogonice, combinații diferite ale elementelor naturii sau doar ale principalelor zone de manifestare a puterii divine.

Atestările sigure și probabile, rămânând în sfera animalelor fantastice înaripate, figurează pe următoarele obiecte: situlele de la Agighiol și Porțile de Fier, coiful de la Băiceni, aplicile din tezaurele de la Craiova și Peretu, falera de la Surcea, lunula de la Ocnița (Pl. XLVIII/2) și în cuprinsul altor descoperiri.

Pe unele piese apare doar protoma (Craiova, Surcea), pe altele grifonii flanchează protoma de bovideu și sfera (Ocnița), iar pe situle grifonul, de un anumit tip, depărtat de forma clasică un animal fantastic cu aripi și picioare terminate cu gheare stă pe un mistreț. (Pl. L/4,5) Mistrețul pare mai curând un animal suport decât victimă căci presupusul "animal răpitor"⁵⁰⁸ nu mănâncă din "prada" ținută cu ghearele ci un picior de animal cu copita despicată. În imaginea de pe acoperătoarea de ceață a coifului de la Băiceni (Pl. XLVI(bis)/4) doar aripile și mai ales picioarele cu gheare amintesc de prototipul grifonului vultur-leu, capul și trupul fiind de cal. Reprezentarea nu poate fi însă omologată ca fiind a unui Pegas⁵⁰⁹. Spațiul care suprapune cele două animale fantastice adosate este acoperit de o palmetă de o formă mai puțin obișnuită, motivul ornamental apare ca alcătuit din coarne de berbec și bovideu.

Pe o aplică de aur, neinclusă în tabel, care făcea parte din inventarul mormântului 2 din Movila 2 de la Gurbănești (jud. Ilfov)⁵¹⁰ sunt înfățișați adosați un grifon și un cerb.

Atât în bestiariul artei grecești cât și a celei scitice grifonul se numără printre animalele adoptate din Orient. Estimarea gradului în care și-a păstrat conținutul simbolic original corelat unei anumite divinități, sau figurarea uneia dintre caracteristicile ei sau dacă este doar un motiv decorativ, constituie o operație dificilă.

Enumerarea unui număr de piese a torenticii geto-dacice nu poate fi urmată de o trecere în revistă a tuturor valorilor simbolice pe care le-a avut grifonul în Orientul Mijlociu sau în alte spații ale lumii antice. Vastitatea bibliografiei impune selectarea, menționarea unor atribute mai cunoscute fără a putea urmări numeroasele reelaborări cu caracteristici somatice eterogene.

508 D.Berciu, *Arta*, p.55.

509 M.Petrescu-Dimbovița și M.Dinu, *op.cit.*, p.108.

510 D.V.Rosetti, *Movilele funerare de la Gurbănești (jud. Ilfov)*, Materiale, VI, 1959, p.795, fig.5/11 și fig.6 și p.806; D.Berciu, *Arta*, p.158, fig.111.

În iconografia Egiptului, încă din epoca Regatului mijlociu, grifonul era o personificare a faraonului, a victoriei sale împotriva inamicului imagine considerată a avea funcție apotropaică care apare uneori și ca motiv strict decorativ. În Mesopotamia era simbol al zeului tunetului (*Addad*) sau mijlocitor al altei divinități. În gliptica asiriană grifonul era simbol malefic. În sfârșit, în lumea greacă grifonul apare ca păzitor al tezaurului din țara Hyperboreenilor, al craterului cu vin al lui *Dionysos*, animalul încălecat de *Apollon* sau ca simbol al forței și vigilenței etc.⁵¹¹

Care dintre aceste valori simbolice vor fi prevalat în mediu geto-dacic este dificil de stabilit. Unele caracteristici ale obiectelor pe care apar grifonii, locul ocupat în compozițiile ilustrate pot fi considerate drept indicii ale simbolisticii *solare, regale* simboluri ale unor personaje umane și divine veșnic învingătoare.

Semnificația simbolică a unor reprezentări (bovideu, capră, iepure, leu, hienă etc.) n-a mai fost comentată separat, fie pentru că despre ele au mai fost făcute consistente referiri cu prilejul prezentării plasticii sau ceramicii (bovidee, leu) și adăugirile pe plan interpretativ nu ar fi substanțiale, fie pentru că nu constituie animale-simbol, cu largă răspândire. Se poate constata că majoritatea covârșitoare a animalelor ilustrate au făcut parte din fauna spațiului getic.

Forme geometrice sau imagini aniconice

Formele geometrice ilustrate pe produsele toreuticii sunt și ele de o mare diversitate. Frecvența lor pe diferite obiecte, în situația în care nu le considerăm în totalitate motive decorative, poate să indice mai mult decât o preferință, să aibă semnificații majore.

În grupul materialelor selectate se constată următoarea frecvență a principalelor simboluri aniconice: *cercuri* (22), *linii curbe* (18), *triunghiuri* (14 + 1?), *linii paralele* (12), *rozete* (11 + 1?), *discuri* (11), *pătrat-romb* (3), *cruce* (1), *glob* (1).

Cele mai multe au și în spațiul getic o vechime milenară, timp în care au acumulat și o importantă încărcătură simbolică.

O parte dintre semnificațiile simbolice ale *cercului*: semn al unității, simbol al timpului, al universului, imagine a soarelui, formă a unor altare și lăcașe de cult pentru cultul focului, a unor lărguri și divinități etc. au mai fost amintite cu prilejul prezentării tabletelor de la Dumbrava și Deva⁵¹² și a sanctuarelor cu plan circular⁵¹³. Abundența falerelor, a altor piese cu contur circular, corelarea cu reprezentări în primul rând celeste sunt și mărturii, confirmate și de rozete, a însemnatei răspândiri a cultelor uranice în mediu geto-dacic.

Liniiile curbe, unele în forma unor unduiri serpentiforme, altele asemănătoare valurilor de amplitudini diferite au avut și ele o simbolică de mare diversitate căci ilustrau atât drumul

511 Ziegler, art. *Gryps* (Γρυψ), RE, VII¹⁴, Stuttgart, 1912, col.1902-1927; N.N.Pogrebova, *Grifon v iskusstve Severnogo Pricernomor'ja v epohu arhaiki*, KS, XXII, 1948, p.62-67; G.A.Pugacenkova, *Grifon v anticnom i srednevekovom iskusstve Srednei Azii*, SA, 1952, 2, p.70-84; D.K.Hill, *Griffins and Praenestine Metalwork*, în *Hommage a Marcel Renard*, III, p.296; M.Vidal de Brandt, *La iconografia del Grifo en la Peninsula Iberica*, "Pyrenae", 9, 1973, p.7-152.

512 *Supra*, p.88-89.

513 *Supra*, p.27-29.

corpurilor cerești în perimetrul vizibil, mediul și elementul lichid cât și aerul, având deci un simbolism care nu exclude vreuna dintre zonele existențiale. Acest simbol poate fi regăsit pe coifuri, situle, brătări din marile tezaure ale secolelor V-IV î.c.n. cât și pe falerele și fibulele din epoca târzie.

Triunghiurile ocupă al treilea loc în acest sondaj. La bogatul simbolism al acestei forme geometrice: triunghiul echilateral este simbol al divinității, armoniei, proporțiilor i se adaugă simbolismul numărului trei.

Pe aplicele triunghiulare din tezaurul de la Băiceni⁵¹⁴, sunt așezate pe cinci rânduri protuberanțe conice dispuse în formă de piramidă (1, 2, 3, 4, 5), iar fire torsionate înacadrează piramida și o desparte în trei părți (Pl. LVI/1,2). Suma primelor patru etaje $1+2+3+4$ formează *decada*, cifra care era pentru pitagoreicii numărul cel mai sfânt "... în care se regăsește izvorul și rădăcina Naturii eterne", simbol al creației universale, *Tetraktis*-ul în fața căruia prestau jurământul⁵¹⁵. În vârful 1, divinul și începutul tuturor lucrurilor (sau Foc – spiritul creator); 2, dedublarea cuplului prin diadă (sau aer-materie); 3, cele trei niveluri ale cosmosului – *infernul, spațiul terestru și cel celest* sau, pe alt plan, corporal, intelectual, spiritual (sau apă și unirea dintre spirit și materie);

4, cele patru elemente, punctele cardinale, anotimpurile etc. (sau pământ – forme create). În legătură cu semnificația numărului 5 de la baza acestei piramide, au fost făcute unele precizări în notațiile asupra tabletelor. Alături de cele patru puncte cardinale al cincilea este centrul. De altfel a fost remarcat că decada cuprinde o formulă binară 2×5 care arată dualismul intern al elementelor care compun cifra cinci⁵¹⁶.

Dacă triunghiul ca formă geometrică nu este nou în ornamentica descoperirilor din spațiul getic prin aceste aplice am avea un indiciu indubitabil al elementelor pitagoreice în compunerea unuia dintre cele mai interesante tezaure getice.

Rozetele. Pe aplice (Agighiol, Băiceni, Craiova), coifuri (Poiana-Coțofenești, Porțile de Fier-Detroit), rhyta (Poroina Mare), fibule (Fitionești-Mânăstioara) etc. este adesea întâlnit unul dintre cele mai vechi motive decorative – discul cu raze în dispuneri dintre cele mai diferite. Aceste discuri radiate, rozete, vârtejuri au un simbolism în primul rând solar la care trebuie remarcate unele semnificații proprii cercului și roții, simbol al vieții, lumii, ciclurilor, reînnoirii etc.

Sunt deosebit de interesante *asocierile* între *simbolurile aniconice* și cele ilustrate de *animale*: capul de taur (bovideu) și rozetă așa cum apar pe aplicele de la Craiova, Rogozen (Pl. XLVI/3), pe rhytonul de la Poroina pe capul de cal (?) cu coarne și rozetă, pe brătara de la Băiceni. (Pl. LII/1,2).

Pătratul are de asemeni o bogată simbolistică, corelată în primul rând dar nu exclusiv de pământ, de universul creat, de cifra patru, despre care au fost amintite unele semnificații și cu prilejul prezentării triunghiului. Studiile simbolismului pătratului sunt numeroase și

514 M.Petrescu-Dimbovița și M.Dinu, *op.cit.*, p.112, fig. 6/2-3; 10/4-7. Editorii tezaurului au descris aplicele dar n-au propus vreo interpretare pentru grupul de protuberanțe.

515 A.Piatkowski și I.Banu (coord.), *Filosofia greacă pînă la Platon*, I, partea a II-a, București, 1979, p.37, 45-46 Spensippos (citată în "Teologumena Arithmeticae", p.84) și p.59, Iamblichos, *De vita pythagorica* 18 (82-86). Traducerea și bogatul aparat critic sunt datorate lui Mihai Nasta. Cf. n.132 la p.92 și n.187. p.108-109.

516 *Ibidem*, n.187, p.109

interesante dar ilustrarea pe piesele toreuticii geto-dacice nu oferă elemente explicite pentru noi tălmăciri sau care să confirme similitudinea cu cele cunoscute în alte medii.

*
* *
*

Această prezentare selectivă a imagisticii unor produse ale toreuticii geto-dacice a avut drept scop principal relevarea unor *teme* și *motive* susceptibile a furniza elemente utile reconstituirii unor culte și credințe geto-dacice.

Toreutica geto-dacică din teritoriul nord-dunărean nu cunoaște obiecte care să ilustreze aspecte ale vieții cotidiene atât de numeroase pe produsele artei scitice, ocupații curente ale unor largi pături ale populației⁵¹⁷. Această situație ar îndreptăți, cum s-a mai amintit, aserțiunea că cel puțin unele scene pot fi imagini culturale.

Comentariile tabelului selectiv furnizează unele argumente care pot contribui și la diminuarea cotei de alogen pentru temele și motivele decorative care-și găsesc antecedente și surse în spațiul getic. Aserțiunea pârvaniană asupra direcției influențelor nu trebuie citită trunchiat: "Dacia stă la răscrucea drumurilor pe care din E vine arta naturalistă iar din V cea geometrică"⁵¹⁸ căci niciodată nu sunt omise situațiile care au precizat epoca analizată: "Încă din bronzul IV, ținutul carpato-danubian, de străveche tendință geometrică, primește înrâuriri orientale zoomorfe..."⁵¹⁹.

Descoperirile din ultimele șase decenii amplifică numărul elementelor originale ale toreuticii geto-dacice în care alături de temele și motivele de largă răspândire în epocă, surse comune pentru arta scitică și traco-getică⁵²⁰ pot fi întâlnite imagini unice, alăturări simbolice fără analogii, trepte care duc de la imagine la descifrarea ritului și de la rit către mit.

Raportările care se fac obișnuit la acea *akme* (culme) a istoriografiei noastre vechi realizată în urmă cu aproape 7 decenii duc la constatarea că, Vasile Pârvan nu dispunea în anul 1926 decât de două piese de argint și una de bronz pentru a cita imaginile din mediu geto-dacic, situație care a stat de altfel la baza afirmației sale: "ca și la celți nu avem nici la geți reprezentări antropomorfe ale divinității în fierul târziu"⁵²¹.

Bogăția de imagini și simboluri cunoscute în lumea traco-getică s-a amplificat prin descoperirea tezaurilor de la Rogozen și Lupu. Fără a modifica doar aspectul statistic unele piese din componența tezaurilor recent descoperite au imagini complexe care nu fuseseră cunoscute până acum în mediul traco-getic. Perioadei căreia aparțin și locul descoperirii mai ales pentru tezaurul de la Lupu sunt de asemeni elemente care vor trebui luate în seamă cu prilejul considerațiilor asupra cronologiei și răspândirii toreuticii getice.

517 Cu excepția scenelor de vânătoare și ele cu posibile semnificații culturale.

518 V.Pârvan, *Getica*, p.619.

519 *Ibidem*.

520 I.Venedikov, T.Gherasimov, *op.cit.*, p.143.

521 V.Pârvan, *Getica*, p.623 (=Ed. R.Florescu, B.1982, p.342)

În luna ianuarie a anului 1986 la Rogozen, districtul Vrața din nord-vestul Bulgariei au fost găsite întâmplător 65 vase de argint, iar după săpăturile arheologice efectuate la locul descoperirii numărul lor a sporit cu încă 100. Întregul tezaur care cântărește 20 kg, cel mai mare cunoscut până acum în lumea tracică este alcătuit din 100 fiole (*phialae*), 54 căni și 3 pahare. De menționat că 31 dintre aceste vase sunt parțial aurite⁵²².

Importanța descoperire a constituit imediat obiectul cercetării a numeroși specialiști ai artei antice din Bulgaria, Anglia, România, Cehia, Italia astfel că lucrările despre tezaurul de la Rogozen au amplificat substanțial bibliografia despre arta tracică⁵²³. Incadrarea cronologică a tezaurului între sfârșitul secolului al V-lea î.e.n. și jumătatea secolului al IV-lea au la bază criterii tipologice și informații epigrafice. Câteva vase au gravate numele cunoscuților regi Kotis I (383-359 î.e.n.) și a fiului său Kersoblates (359-341 î.e.n.)⁵²⁴.

Analiza unor însemnate secvențe ale reprezentărilor ilustrate pe vasele tezaurului de la Rogozen este efectuată prin compararea cu imagini care traduc pagini din mitologia greacă în primul rând, dar și din mitologia altor popoare mai ales a celor de sorginte iranliană. Sunt luate în considerație de asemeni influența scitică exprimată în deosebi prin unele elemente ale stilului animalier, șamanismul din aceeași sferă, mitologia indiană etc.

Desigur, în timp, multe dintre filierele predilecte a unor cercetători de a sonda arta tracică și getică se vor dovedi cel puțin incomplete dar o excludere apriorică a unor ipoteze care ar putea duce la descoperirea unor adevăruri parțiale este și ea puțin recomandabilă. Drumul de la imaginea ilustrată pe vase la mituri cunoscute într-o zonă sau alta a lumii antice, revenirea cu unele considerații la mitul fluent și amplu, la exprimarea unor puncte de vedere asupra religiei poate avea destule porțiuni "accidentate" în care vagi asemănări să fie etichetate similitudini.

Între reprezentările de pe cămile de la Rogozen se remarcă figurile unor divinități înfățișate în diferite ipostaze: călare la vânătoare de mistreți (nr. 155); călare pe leu ținând în mâna dreaptă arcu și săgeata; așezată într-o cvadrigă ținând pomul vieții în fața unei alte cvadrigă în care se află un personaj cu arc și phiala (nr. 157) etc. În sfârșit, cele mai numeroase ipoteze în privința identificării le-a suscitât personajul înaripat (nr. 158) ținând în fiecare mână laba unor animale aflate în poziție rampantă, flancate și ele de câte doi sfincși (Pl. LX /1). În registrul inferior apare o reprezentare mai puțin complexă, un bou în mers spre stânga flancat de câte doi câini. R. Hodinot considera figura ca foarte probabil

522 A.Fol, P.Ivanov, B.Nikolov și S.Mašov, în revista *Izkustvo*, 36, 1986, nr.6. Numărul 6 al revistei de Istoria artei din Bulgaria este consacrat în întregime tezaurului de la Rogozen.

523 Catalogele expozițiilor cu acest tezaur sau cu tezaurele tractice în general au în cuprinsul lor documentate studii introductive datorate unor specialiști în domeniu. Cf. A.Fol, R.F.Hodinot, B.Nikolov, *The New Thracian Treasure from Rogozen in Bulgaria*, Londra, 1986; ***, *Traci. Arte e cultura nelle terre di Bulgaria dalle origini alla tarda romanità*, Milano, 1989. Substanțiale prezentări ale problematicei acestui tezaur pot fi întâlnite la P.Alexandrescu. *Însemnări arheologice. Asupra tezaurului de la Rogozen (Bulgaria)*, SCIVA, 38, 3, 1987, p.233-244; J.Bouzek-I.Ondrejova, *The Rogozen Treasure and the Art of the Triballai*, Eirene, *Studia Graeca et Latina*, Praga, XXVII, 1990, p.81-91.

524 J.Döng, *Les trésors d'orfèvrerie thrace* ("Suppl3 alla Rivista di Archeologia"), Roma, 1987, p.5, 17-20 consideră că personajul menționat nu este cunoscutul rege ci o zeiță Cotys recipientele al căruia "Vaiselle rituelle dans le cultes de la déesse Cotys" divinitate asimilată la un moment dat zeiței frigiene Cybele.

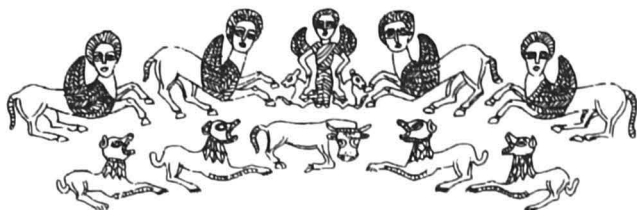
bărbătească și a apropiat-o de *Yama* zeul indian al Morții, iar dacă este feminină de zeița sumeriană *Lilith*.

Opțiunea către o *Potnia Theron* sau o zeiță cumulară, o Artemidă care nu are în preajmă căprioara ci feline precum *Kybele* și care este înaripată ca unele divinități din panteonul indo-iranian, oriental, grecesc etc. necesită o sporire a argumentării. Reprezentările unor personaje feminine însoțite de feline într-o dispunere asemănătoare celei de pe vasul de la Rogozen sunt cunoscute atât în perioada contemporană cu tezaurul cât și în secolele ulterioare. O imagine asemănătoare echivalată cu *Potnia Theron* (Πότνια Θηρῶν)⁵²⁵ apare și pe un grup de antefixe din Italia datate în secolele IV-III î.e.n.

A. Andrén cel care le-a publicat o consideră de foarte veche derivare orientală. Imaginea zeiței care stăpânește animalele sălbatice este frecvent întâlnită în compozițiile cu decorații apotropaice ale templelor italo-etrusce (Capua, Lanuvio, Palestrina, Bologna, Roma).

În monografia despre *Potnia Theron* datorată lui C. Christou⁵²⁶ sunt descrise reprezentările cu zeița flancată îndeosebi de lei și pantere, dar sunt menționate și cele în care zeița apare înaripată. Acest ultim mod de înfățișare a unor entități divine apare de timpuriu (*Nike*, *Eris*, *Eos*) pe monumentele sculpturale, produse ceramice, ale toreuticii și glipticii din spațiul mediteranean și în alte zone ale lumii antice.

În sfârșit, numeroase reprezentări ale *Kybele* în picioare flancată de lei, uneori în poziție rampantă sunt edificatoare pentru modelul imitat. Singura imagine cu o divinitate înaripată care ține de labă un leu este cea de pe stela de la Dorylaion. Se remarcă faptul că în spațiul

1

2

PLANȘA LX: 1 – **Rogozen**, decorul desfășurat de pe cana nr. 158 (apud Iskustvo, 36, 1986); 2 – **Lupu** (com. Cergău, jud. Alba), faleră de argint (inedită. Prin bunăvoința lui I. Glodariu).

525 A. Andrén, *Terrecotte di Ardea*, în "Corolla archaeologica Gustavo Adolfo dedicata", Lund, 1932, p.107, tav.II, fig.2.

526 C. Christou, *Potnia Theron*, Tessaloniki, 1968, p.78 și urm.

frigian *Kybele* este considerată nu numai dispensatoare a vieții, ci mai ales stăpână a vieții și morții, păzitoare a mormintelor. *Kybele* ca *Potnia Theron* apare într-o schemă iconografică cu origine în zona mediteraneană pentru Stăpâna animalelor.

Identificările cu *Artemis*, *Bendis*, *Potnia Theron*, *Kybele* au adeseori o doză de probabilitate, exprimată atât cu prilejul unor descoperiri mai vechi dar și într-o sinteză relativ recentă asupra *Kybele*⁵²⁷ mărturie a unor dificultăți care nu permit totdeauna certitudini.

Pe falera de la Lupu apare de asemeni un personaj înaripat flancat de două animale în poziție rampantă, aproape verticală. Față de imaginea de pe cupa de la Rogozen personajul de pe falera de la Lupu are și coarne (?) (Pl. LX/2). Cornul simbol cu multiple semnificații (bogăție, viață, putere, lumină etc.)⁵²⁸ apare în imaginile cunoscute pe toreutica dacică, separat sau alăturat unor păsări și altor animale care în mod obișnuit nu au coarne.

Bogăția informațiilor literare și mai puțin iconografice despre zeița tragică *Bendis* pătrunsă în viața religioasă a Greciei în secolul al V-lea î.e.n. a contribuit ca amintitei zeițe să-i fie atribuite cele mai multe reprezentări feminine descoperite în mediul geto-dacic fără un echivalent în iconografia divinităților grecești. Dacă și această reprezentare îi aparține, momentul pătrunderii și adoptării este mai greu de stabilit. Notăm doar că din sec. al VII-lea î.e.n. această imagine apare frecvent și în spațiul egeo-mediteranean⁵²⁹ inclusiv pe produse ale toreuticii (Pl. LIII/2,3).

Prezența în două puncte depărtate ale lumii traco-getice în tezaure care foarte probabil nu sunt contemporane (sec. IV-III și sec. II î.e.n.) pot să sugereze că divinitatea și imaginea discutată vor fi avut o oarecare răspândire și statornicie în panteonul geto-dacic.

Noile descoperiri prilejuiesc revenirea asupra uneia dintre asocierile amintite cunoscute în tematica toreuticii cea dintre *șarpe-vultur*. Pe mânerul sabiei emblemă de la Medgidia (jud. Constanța) apare imaginea unui vultur care ține în cioc o pasăre.

Pe cupa nr. 162 din tezaurul de la Rogozen (Pl. LV/3a-3b) amintita asociere apare ca un segment dintr-o reprezentare mai complexă, sesizată și de Al. Vulpe⁵³⁰. O altă piesă, una dintre falerele tezaurului de la Lupu are ca unică reprezentare pe întreaga-i suprafață vulturul și șarpele (Pl. LI/2).

527 R.Ghirsmann, *Perse. Protoiranniens, Mèdes Achéménides*, Paris, 1963, p.46, fig.55. Un idol din sec.VIII-VI î.e.n. care se consideră că ilustrează cultul lui *Saraosha* asociat cu cel al lui *Ashi*, o realizare artistică deosebită prezintă unele elemente reîntâlnite în transpunerile plastice ale divinității *Potnia Theron*. Despre adoptarea unui simbolism funerar legat de aceste ființe divine compozite cf. *Ibidem*, p.338.

F.Neumann, *Die Iconographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst* (=DAI, Istanbuler Mitteilungen, beiheft 28), Tübingen, 1983, p.109-110 despre *Kybele* ca *Potnia Theron*. Numeroasele imagini ale zeiței în picioare flancată de lei, uneori în poziție rampantă (Taf.33/1, 35/2, 37/1) sunt edificatoare pentru sursa reprezentării.

528 M.Lurker, *Zur Symbolbedeutung von Horn und Geweih unter besonderer Berücksichtigung der altorientalisch-mediterranen Überlieferung*, "Symbolon, Jahrbuch für Symbolforschung", N.F., Bd.2, Köln, 1974, p.83-99.

529 R. du Mesnil du Buisson, *Le drame des deux étoiles du matin et du soir dans l'ancien Orient*, în "Persica", Annuaire de la Société Neerlando-Iranienne, III, 1967-1968, p.21, fig. 9 și p.22, fig.10.

530 Al.Vulpe, *Varia archaeologica*, II, "Thraco-Dacica", IX, 1-2, 1988, p.213-214.

"Scitismul" artei traco-getice a fost multă vreme o axiomă la care s-a renunțat greu și de unii doar parțial. Considerăm că *nu* trebuie exclusă ipoteza conform căreia au existat și în mediul geto-dacic săbii-emblemă cum va fi fost exemplarul de la Medgidia. Oricum, imaginea în care apare asocierea vultur-șarpe a dovedit o mare longevitate și ea poate fi urmărită și în epocile următoare.

La publicarea sabiei-emblemă de la Medgidia ca și la semnalarea celei de la Rogozen semnificația simbolică a acestei asocieri n-a fost comentată și mai ales descifrată⁵³¹.

Atunci când această asociere nu indică o divinitate cu atribute celeste și htonice, o imagine asemănătoare în mediu oriental a fost interpretată ca o ilustrare a faptului că vulturul prin șarpe oferă nemurirea, tinerețea veșnică⁵³². Comparabilă cu vulturul care oferă *coroana* gloriei și nemuririi. Frecvența vulturului și șarpelui în imagistica traco-getică, prezența acestei asocieri în trei puncte diferite *Rogozen, Medgidia, Lupu* la sud și nord de Dunăre, în complexe datate la diferențe de cel puțin două secole îndreptătesc afirmația că amintita asociere se numără printre imaginile adoptate care și-au pastrat în mediul getic semnificații asemănătoare celei amintite.

După o experiență de multe decenii în cercetarea mitologiilor și religiilor antice, savantul Georges Dumezil referindu-se la posibilitățile și limitele metodei comparative reamintează că regula ei de aur este de a ști că ea permite *recunoașterea și clasificarea structurilor de gândire* (subl.n. S.S.) dar nu reconstituirea evenimentelor "fabricarea istoriei" nici chiar a preistoriei, tentanție la care sunt expuși, filologul, arheologul sau istoricul⁵³³.

De asemeni, cercetarea asimilării unor imagini formează un domeniu cu o problematică specifică în care se impune o atentă evaluare a situațiilor în care ne aflăm în fața unor adaptări exterioare, formale și a cazurilor în care această adaptare este de conținut, receptarea datorându-se unor cauze multiple.

În a sa "Images et symboles" Mircea Eliade nota: "En somme, c'est la présence des images et de symboles qui conserve les cultures "ouvertes"⁵³⁴. Fără a absolutiza aserțiunea marelui savant considerăm că și cultura geto-dacică poate primi un astfel de calificativ judecând prin prisma influențelor receptate.

I B 3h "Căței de vatră"

O piesă unicat – "cățelul de vatră" lucrat din fier a fost descoperit la Ocnîța (jud. Vâlcea), într-o groapă-depozit din nivelul II al așezării civile de la punctul "Fundătura Cosotei" complex care aparține sfârșitului secolului I î.en. și începutul secolului I e.n.⁵³⁵. (Pl.

531 D.Berciu, *Arta*, p.19; Al.Vulpe, *op.cit.*,

532 R. du Mesnil du Buisson, *Études sur les dieux phéniciens hérités par l'Empire romaine*, Leiden, 1979 (-EPRO, XIV), p.137.

533 G.Dumezil, *La religion romaine archaïque*, Paris, 1966, p.8.

534 M.Eliade, *Images et symboles*, Paris, 1952, p.229.

535 D.Berciu, *O descoperire rară de la Ocnîța, jud. Vâlcea*, SCIVA, 33, 1, 1982, p.25.

XXX/1) Bara orizontală lungă, de 45 cm, se curbează la cele două extremități în S pentru a reda forma gâtului taurului și se termină cu reprezentarea capului prevăzut cu coarne arcuite având câte o bilă la extremități. Singura piesă întreagă de acest tip publicată din mediul dacic își găsește bune analogii în civilizația celtică⁵³⁶. Piese de fier au de regulă la cele două extremități capete de taur, adeseori cu coarnele terminate cu câte o sferă. Plastica, toreutica geto-dacică ca și aceste ustensile ne aduc din nou în fața cunoscutului simbol solar⁵³⁷.

Între piesele metalice cu o dispunere simetrică a două capete de taur am aminti un suport de *signum* din cultul zeului *Iuppiter Dolichenus*, zeu solar din "locurile unde se naște fierul"⁵³⁸. Zona microasiatică de unde și-a luat modelul plastic zeul commagenian, a fost un spațiu de interferență și transmitere a unor culte orientale și occidentale.

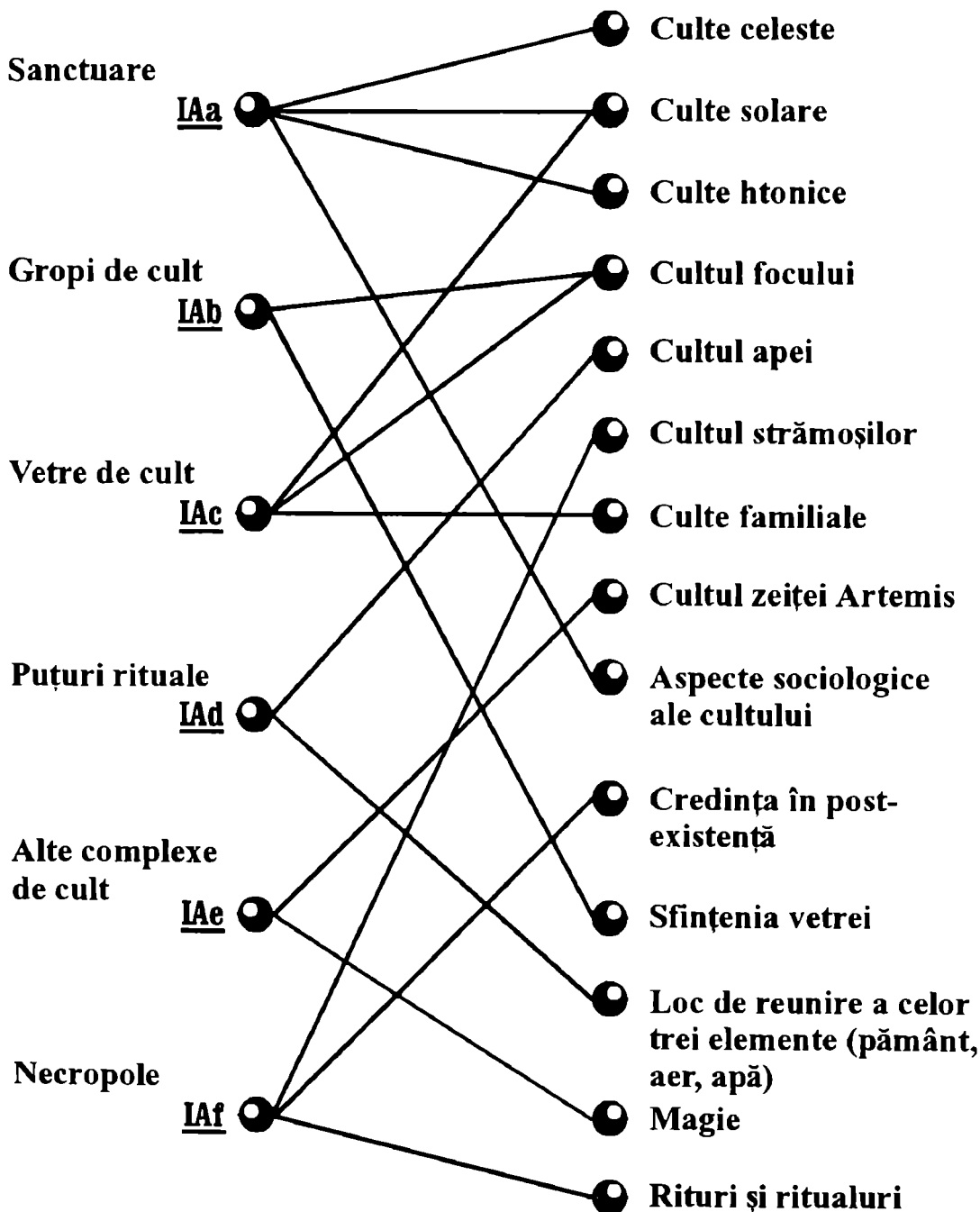
536 G.Gally și B.Huber, *Nouveau objets de Saone*, RAECCE, XXIII, 3-4, Dijon, 1972, p.313, pl. 8-13.

537 J.R.Conrad, *Le culte du taureau*, Paris, 1961.

538 J.Tóth, *Iuppiter Dolichenus – Tanulmányok*, Budapesta, 1976, p.153, fig. 8.

ASPECTE ȘI ELEMENTE REFERITOARE LA CULT
RELEVATE DE UNELE COMPLEXE ARHEOLOGICE

— I A —

ASPECTE ȘI ELEMENTE REFERITOARE LA CULT RELEVATE DE UNELE MATERIALE ARHEOLOGICE

— I B —

— CERAMICĂ —

Figurine antro-
pomorfe

IB₁a₁

Figurine zoomorfe

IB₁a₂

Medalioane

IB₁b

Tablete

IB₁c

Vase cu diferite ima-
gini și simboluri

IB₁d

"Căței de vatră"

IB₁e

Vase de formă spe-
cială utilizate pro-
babil în cult

IB₁f

Măsuțe de cult

IB₁g

— PIATRĂ —

Columna Traiană

IB₂a

Capete

IB₂b

Alte reprezentări

IB₂c

Culte htonice

Culte solare

Cultul zeiței Diana

Cultul Lunii

Cultul focului

Culte familiale

Culte phallice

Divinități călare

Simboluri

Simulacre divine

Credința în post-
existență

Magie

Sanctuar cu idoli
betilici

Cultul stindardului

Cultul capetelor

Divinități antropomorfe

CAPITOLUL II

SCRIPTA. CULTURA SPIRITUALĂ A GETO-DACILOR AȘA CUM APARE ÎN SCRIERILE ANTICE

Scrierile grecești, elenistice, romane, romano-bizantine care conțin și informații despre cultura spirituală a geto-dacilor sunt relativ numeroase și de o mare diversitate. Din secolul al V-lea î.e.n. prin Herodot și Hellanicos, până în secolul al VI e.n. la Iordanes, lucrări de istorie, etnografie, dicționare, opere literare sau filosofice, conțin descrieri, comparații sau numai aluzii, ecouri îndepărtate, transcrieri comentate sau interpolări nu lipsite de importanță din scrierile predecesorilor. Scrierile din Evul Mediu au deja alte semnificații și direcții.

Istoria geto-dacilor în general și a vieții lor spirituale în special e greu de imaginat fără *Istoriile* lui Herodot, dar ar fi foarte săracă fără cele scrise de Strabon, Pomponius Mela, sau Iordanes.

Între multitudinea aspectelor care-și propune să le înfățișeze o istorie a culturii spirituale și numărul relativ restrâns al răspunsurilor sigure care le putem obține din sursele scrise este o distanță mare, un spațiu larg pentru încercările de reconstituire, ipotezele nu totdeauna suficient fundamentate sau fantezia excesivă conducând uneori către construcții mai depărtate de realitatea istorică.

Reconstituirea componenței panteonului getic nu-i lipsită de dificultăți. Alături de *Zalmoxis* (Zamolxis), *Gebeleizis*, mai sunt menționați despre *Bendis*, *Mars*, *Hestia*.

Caracteristicile divinității supreme au făcut obiectul a numeroase exegeze, atributele ei continuând a fi controversate.

Unele comentarii și considerații asupra autorilor și credibilității surselor sunt exprimate pe parcursul lucrării după cum au fost menționate și cuvintele care pot căpăta și o altă tălmăcire cu noi implicații.

Prin *Anexa* care cuprinde texte antice traduse, lectorul are posibilitatea unei verificări directe și imediate a afirmațiilor. Evoluția religiei geto-dacice, prezentarea celor mai însemnate momente din desfășurarea cultului, credințele, organizarea sacerdotală sunt

descrise sau numai menționate în aceste texte. Cunoștințele generale asupra lumii geto-dacice, exegeza textelor, comparatismul, progresele din istoria religiilor amplifică adeseori valoarea acestor surse, semnificațiile lor.

Frecvențele trimiteri la textele antice atât la încercările de conturare a divinităților cât și a aspectelor de cult ca și pentru sublinierea posibilelor semnificații culturale a unor materiale arheologice ne-a determinat să considerăm mai utilă întocmirea tabelelor sintetice cu informațiile asupra zeului suprem și a altor știri referitoare la zei, culte și credințe.

Zeul suprem

1. Numele principalului zeu

Cele mai timpurii scrieri prin care este cunoscut numele principalului zeu al geto-dacilor datează din secolul al V-lea î.e.n., șirul însemnărilor continuând cu elemente notabile, utile reconstituirii religiei geto-dacice, până în secolul al VI-lea e.n. Sunt menționate uneori, pentru ilustrarea perpetuării amintirii acestei personalități divine și unele lucrări din secolele VI-XII e.n. Datorită originalității divinității getice așa cum apare în descrierea lui Herodot și a confuziei *dani-daci*, precum altă dată *goți-geți*, aspecte ale religiei geto-dacilor apar și în scrierile epocii medievale și moderne în unele centre ale Europei apusene și nordice.

Numele principalului zeu geto-dacic apare în textele antice și feudale timpurii sub formele: a) *Salmoxis* Σάλμοξις gen. Σαλμόξιδος pe unele variante ale manuscriselor lui Herodot¹ și la Herodian²; b) *Zalmoxis*, Ζάλμοξις, gen. Ζαλμόξιδος, Platon³, Herodian⁴, Apuleius⁵, Diogenes Laertios⁶, Porphyrios⁷, Enea din Gaza⁸, Hesychios din Alexandria⁹; c) *Zamolxis*, Ζάμολξις gen. Ζαμόλξιδος la Hellanicos¹⁰, Mnaseas¹¹, Diodor din Sicilia¹², Strabon¹³, Apollonios din Tyana¹⁴, Herodian¹⁵, Lucian din Samosata¹⁶, Origenes¹⁷,

1 Herodot, *Istorie*, IV, 94; 95; IV, 96 (=Fontes, I, p.48-50).

2 Herodian, *Despre ortografie*, II, 514, 25 (=Fontes, I, p.626-627).

3 Platon, *Charmides*, 156 d (=Fontes, I, p.100-101).

4 Herodian, *op.cit.*

5 Apuleius, *Apologia*, 26 (=Fontes, I, p.608-609).

6 Diogenes Laertios, *Despre viețile*, I, I (p. 115), VIII, 2 (p.397).

7 Porphyrios, *Viața lui Pythagora*, 14 (=Fontes, I, p.743).

8 Enea din Gaza, *Teofrast sau despre nemurirea sufletelor și învierea trupurilor*, (PG LXXXV, 940), (=Fontes, II, p.320-321).

9 Hesychios din Alexandria *Culegere alfabetică de cuvinte de tot felul* – Zalmoxis (=Fontes, II, p.390-391).

10 Hellanicos, *Phot. Suid.*, la Zalmoxis (Et.M., 407, 45) (=Fontes, I, p.20-21).

11 Mnaseas, FHG, III, p.153 și 155 (=Fontes, I, p.156-157).

12 Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, I, 94, 2 (=Fontes, I, p.188-189).

13 Strabon, *Geografia*, VII, 3, 5, (C.297) (=Fontes, I, p.228-229).

14 R.Hercher, *Epistolographi Graeci*, Paris, 1873, epistola XXVIII; F. Lo Cascio, *Sulla autenticità delle epistole di Apollonio Tiano*, Palero, 1978, p.29; M.Alexianu, în *Antichitatea și moștenirea ei spirituală*, "Actele sesiunii de comunicări ale Societății de studii clasice din RSR", Iași, 1980, p.275-276.

15 Herodian, *op.cit.*

16 Lucian din Samosata, *Scitul sau oaspetele*, I, 15, (=Fontes, I, p. 610-611).

17 Origenes, *Împotriva lui Celsus*, II, 55/429) (=Fontes, I, p.714-715).

Clemens din Alexandria¹⁸, Porphyrios¹⁹, Theodoretos din Cyrus²⁰, Agathias²¹, Leon Diaconul²², Suidas²³; d) *Zalmoxe*, ac. Zamolxen la Iordanes²⁴.

În diferite manuscrise ale aceleiași opere numele zeului apare uneori scris cu una, două sau în toate cele trei variante (*a*, *b*, *c*). În această situație aserțiunea privind o evoluție în timp a numelui nu poate fi argumentată căci alături de cele mai timpurii atestări cu *Salmoxis-Zalmoxis* din secolul al V-lea î.e.n. la Herodot, pot fi citate exemple de scrieri cu forme similare ale numelui în secolul al II-lea e.n., la Apuleius sau secolele V-VI e.n., la Theodoretos din Cyrus.

De altfel, existența multiplelor forme ale numelui zeului get și lipsa posibilității de a cunoaște cu certitudine forma genuină nu constituie doar o problemă a istoriografiei moderne, ea fiind semnalată încă de Herodian gramaticul în secolul II e.n.²⁵.

Cercetătorii au adoptat una dintre variante mai ales în funcție de ipotezele care încercau să le susțină pentru explicarea etimologiei numelui zeului get.

Etimologiile numelor de zei pot indica uneori genealogii divine, funcții ale zeilor, apelative etc., dar elementele dobândite sunt limitate și trebuie avută în vedere evoluția unor culte și credințe până a momentul analizat.

Ipotezele amintite privind etimologia lui *Zalmoxis* (Zamolxis) nu dispun de o solidă argumentare lingvistică și istorică²⁶. Unele ipoteze n-au dobândit în timp o amplificare a documentării, altele au rămas în sfera legendei la fel ca în momentul emiterii lor. În această situație apreciem că putem adăuga ipotezelor existente încă una bazată pe cuvinte bine atestate în descoperirile epigrafice din lumea traco-getică mai vechi sau recente.

Posibil ca numele zeului suprem getic să fie format din trei teme: *Sal* – *moc* – *zis*. Particula finală din Σαμολξις ar fi putut rezulta și din modul de transcriere a lui Σαλμοχξις.

Constatăm că în numele zeului sunt alăturate cuvinte cu bogate semnificații *Sal* "locuință"²⁷, *moc* – "neam"²⁸ și *zis* – "zeu"²⁹. Pentru *moc* avem în vedere și alte sensuri deocamdată insuficient demonstrate și din această cauză nu alcătuim propozițiuni cu cele trei cuvinte. Constatăm doar că *Zalmoxis* nu reprezintă numele veritabil al zeului, ci doar unul dintre apelativele sale.

De subliniat doar, că oricare dintre direcțiile de cercetare ar fi urmate luând ca formă a numelui zeului suprem geto-dacic, varianta *a*, *b* sau *c*, dispunem de mențiuni documentare

18 Clemens din Alexandria, *Covoarele*, IV, 8, p.213 (=Fontes, I, p.636-637).

19 Porphyrios, *op.cit.*

20 Theodoretos din Cyrus, *Terapeutica* I, 25 (=Fontes, II, p.237).

21 Agathias, *Istorie*, Prefață, 3 (=Fontes, II, p.476-477).

22 Leon Diaconul, *Istoria*, IX, 6 (=Fontes, II, p.690-691).

23 Suidas, *Lexikon*, II, 500 (=Fontes, II, p.700-701).

24 Iordanes, *Getica*, 39 (=Fontes, II, p.413).

25 Herodian, *op.cit.*

26 D.Detschew, *Sprachreste*, p.173-175

27 *Ibidem*, p.143.

28 *Ibidem*, p.312.

29 *Ibidem*, p.126, *Deo, Dio, Diu, Dios, Dia, Di*, în bithyniană formele *Tion, Tius*, formele asibilate au dat *Zi*. Pe inscripțiile ceramice din mediul dacic întâlnim frecvent vocabulele *Zis* și *Zia*, prima indiscutabil pentru *Ζεύς* dar și cuvântul get pentru zeu și *zia* pentru zeiță.

ce nu pot fi eliminate doar printr-o afirmație că varianta *b* este rezultatul unei metateze din varianta *c* sau invers.

2. Itinerarii

Hellanicos³⁰, Herodot (IV, 95) și alți autori antici care le transcriu probabil informațiile (Porphyrrios³¹, Origenes³², Suidas³³) în cărți și dicționare, menționează că "omul" Zalmoxis a ajuns în Samos unde ar fi fost sclavul lui Pythagora a lui Mnesarchos. Strabon (III, 3,) adaugă itinerariului zalmoxean și Egiptul. Ce pot sugera drumurile străbătute de Zalmoxis, pentru autori, compilatori și lectorii antici și mai ales ce semnificație ar trebui să aibă pentru comentatorii actuali ?

Presupusele perioade de ucenicie la Pythagora ilustrează un evhemerism înainte de Euhemerus, asupra căruia vom mai reveni. Poate fi remarcat de asemeni faptul, că grecii considerau că, elementele deosebite ale religiei getice sunt împrumutate din lumea lor, iar alte cunoștințe științifice și dintr-o zonă mai depărtată, sublinierea, de către grecii de la Pont, a faptului că cel care în lumea lor era sclav a ajuns ființă divină la geți.

Pentru a completa învățătura primită de la Pythagora, ne informează Strabon, Zalmoxis a ajuns până în Egipt, așadar același drum pe care tradiția greacă nota că ar fi fost urmat de Solon, Thales sau Pythagora. Egiptenii erau considerați a fi fost cei mai vechi oameni ai lumii sau, cei mai vechi după frigieni (Herodot, II, 2) vechime care le asigură o sporire a științei în raport cu populațiile mai tinere cum erau socotite că ar fi fost în acea vreme scitii (Herodot, IV, 5).

În viziunea grecilor de la Pont, de la sud către nord se producea o degradare a cunoașterii explicată și prin vârsta popoarelor, cele amintite de Herodot considerate a se afla la cele două extreme. Dacă avem în vedere o densă însemnare a lui Cl. Lévi-Strauss asupra popoarelor tinere și bătrâne mențiunile vor căpăta alte semnificații indicând noi direcții de cercetare³⁴. Ele ilustrează mentalitatea naratorului și a lectorilor contemporani lui din mediu grecesc, dar pentru noi sugerează și o posibilă lectură a "zalmoxismului" prin "pythagoreism", prin apelul la metoda comparativă, inclusiv cu elemente din îndepărtatul Egipt.

3. Comparații

a) Câteva izvoare antice conțin mențiunea conform căreia *Zalmoxis* este echivalat sau comparat cu *Kronos*, adorat în maniera lui *Heracles* sau că i se aduc jertfe ca lui *Kronos*.

30 Hellanicos, *op.cit.*

31 Porphyrrios, *op.cit.*

32 Origenes, *op.cit.* (= *Fontes*, I, p.714).

33 Suidas, *op.cit.*

34 Cl.Lévi-Strauss, *Race et histoire*, Paris, 1961, p.32: "În realitate nu există popoare tinere, toate sunt adulte, chiar și acele care nu și-au ținut jumalul copilăriei și adolescenței lor".

Aserțiunea lui Mnaseas din secolul II î.e.n. "...geții cinstesc pe Cronos numindu-l Zamolxis"³⁵ cunoscută din fragmente excerptate în dicționare, înregistrată succesiv cu unele adăugiri neîpse de semnificație amplifică regretul de a nu fi cunoscut întregul text și prin el justificarea explicită a comparației (Hellanicos³⁶, Diogenes Laertios³⁷, Hesychios din Alexandria³⁸, Suidas³⁹). Pantheonul grec era destul de mare și comparația amintită nu poate fi întâmplătoare.

În *Getica* lui Iordanes se arată că "...geții au avut drept rege pe Zamolxe... filosof cu o erudiție de admirat. Căci și mai înainte au avut pe învățatul *Zeuta* după aceea pe *Deceneu* și în al treilea rând pe *Zamolxe*...". Lăsând la o parte pe Deceneu despre care avem știri mai detaliate la Strabo rezultă că Zalmoxis n-a fost considerat de Iordanes primul fie și ca rege. De altfel și în principala sursă asupra religiei geto-dacice, cartea a IV-a a lui Herodot, Zalmoxis nu este calificat drept zeu primordial ci unul care-și face singur loc în panteonul dacic și în societatea dacică, amintita ascensiune, prezentând prin finalitatea ei asemănări cu acțiunea săvârșită de *Kronos* asupra lui *Uranus*, Zalmoxis devenind șef al panteonului getic. Cărui zeu i-a luat locul vom putea doar presupune. Într-o anumită perioadă *Kronos* și Zalmoxis ar fi putut avea unele atribute divine similare sau asemănătoare dar nu în epoca în care scrie Herodot. Alte elemente de comparație puteau fi generate însă de numeroasele echivalări (sigure sau ipotetice) ale lui *Kronos* în primul rând cu *Saturnus*, dar și cu *El*, *Baal-Hammon*, *Moloch* al fenicienilor, de locul deosebit al lui *Kronos* în orphism.

În *Lexiconul Suidas* din secolul al X-lea (IV, 262) la Pythagora din Samos întâlnim și mențiunea: "...Acestuia i-a fost sclav Zamolxis, căruia geții îi aduc jertfe ca lui Cronos"⁴⁰. Ori, se știe că, în afară de ofrande lui *Kronos*, i se aduceau pe altarele de pe înălțimi la Olimpia, sacrificii sângeroase, în timpuri mai îndepărtate și victime umane. În Rhodos de *Kronia* era sacrificat un om, obicei căruia i-a pus capăt abia împăratul Tiberius⁴¹.

Trimiterea mesagerului la Zalmoxis, tot o formă a sacrificiului uman, ar fi putut sugera de asemeni această alăturare. Referirile la *Kronos* pot fi invocate pentru a susține caracterul htonic al zeului getic doar cu rezerva luării în considerație a multiplelor echivalări și evoluției lui *Kronos*.

b) Un alt text pare a sugera unele asemănări a lui Zalmoxis cu Hercules⁴².

Ce ar fi determinat aserțiunea lui Porphyrios "Barbarii îl adoră ca pe Hercules"⁴³. Cel care se arătase preocupat de semnificația numelui lui Zalmoxis încercând să-l explice prin cuvântul tracic "zalmos" *piele*, *blană* sau menționând informația că amintitul teonim înseamnă "bărbat străin" se arăta interesat și de atributele lui Zalmoxis. Unele informații

35 Mnaseas, *op.cit.*

36 Hellanicos, *op.cit.*

37 Diogenes Laertios, *op.cit.*, VIII, 2 (p.395).

38 Hesychios din Alexandria, *op.cit.*

39 Suidas, *op.cit.*

40 *Ibidem.*

41 Cercetările mai noi: A. Henrichs, *Human sacrifice in Greek religion: Three case studies*, în *Le sacrifice dans l'Antiquité*, p195 începe prin cuvintele: "The Greeks clearly preferred the fiction of human sacrifice to its reality".

42 Porphyrios, *op.cit.*

43 *Ibidem.*

asupra zeului getic, precum cele referitoare la tatuaj și dubletul Thales pentru theonimul Zalmoxis le găsim doar în succintul text porphyrian⁴⁴.

Pornea această afirmație de la legenda notată de același Porphyrios că la naștere asupra lui Zalmoxis se aruncase o piele de urs, amintind frecventa ilustrare a lui Heracles cu pielea leului din Nemeia? Credem că însemnările lui Porphyrios depășesc acest aspect exterior.

Din informațiile care le avem se poate observa că la diferite momente din desfășurarea cultului zalmoxean participă doar bărbații, situație reîntâlnită la iranianul *Mithras* bine cunoscut de Porphyrios⁴⁵ și la *Heracles* în unele zone (Cos, Thasos etc.). Cultul lui Zalmoxis ca un cult al bărbaților, al bărbăției putea avea deci unele asemănări cu modul în care era adorat Heracles, cu toate că Zalmoxis a fost numit ἄνθρωπος, δαίμων, θεός, și doar o singură dată ἥρως⁴⁶, una din treptele divinizării frecvent întâlnite în referirile la Heracles. Trebuie să menționăm totuși că Porphyrios, originar din Tyr, ar fi putut să echivaleze cuvântul arameic *Salma* (*slmh*)⁴⁷ "blană", "veșmânt", "manta", unul din compusele teoforice, și numele înțeleptului rege iudaic cu cel al zeului get. Cuvântul nu pare să fi avut acest înțeles în traco-dacă.

4. Ipostaze

În scrierile antice, Zalmoxis apare în diferite ipostaze: a) ἄνθρωπος; b) ἥρως; c) δαίμων; d) θεός. Analiza acestora poate contribui la întregirea tabloului celei mai însemnate divinități getice.

a) *Omul* Zalmoxis este menționat direct sau indirect de cele mai numeroase lucrări⁴⁸, unele fără a indica vreuna dintre calitățile sale divine⁴⁹. În amintitele informații poziția socială și atributele lui Zalmoxis sunt de o mare diversitate: *sclav* al lui Pythagora, prin frecventa repetare a sursei primare – Herodot; *prooroc*⁵⁰; *preot* al celui mai slăvit zeu

44 *Ibidem*.

45 *Ibidem*.

46 Clemens din Alexandria, *Op.cit.*

47 Ed. König, *Hebräisches Wörterbuch*, Leipzig, 1910, p. 465.

48 Herodot, IV, 95 "Zalmoxis – fiind doar muritor – a fost rob în Samos – și anume a lui Pythagora..."; IV, 96 "...fie Zalmoxis vreo divinitate..."; Hellanicos, *op.cit.*, "Scitul fiind robul lui Pythagora..."; "(Z.) a fost un grec care a arătat geților din Tracia ritul inițierii religioase; "Povestesc unii că Zalmoxis a fost rob al lui Pythagora"; Platon, *Charmide*, 156 d, "...Dar Zalmoxis, adăuga el, regele nostru, care este un zeu..."; Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, I, 94, 2: "La așa-numiții geți care se cred nemuritori, Zalmoxis susținea și el că a intrat în legătură cu zeita Hestia..."; Strabon, *Geografia*, VII, 3, 5 (C. 297): "Se spune că un get cu numele de Zalmoxis ar fi fost sclavul lui Pythagora." Asemenea afirmații directe sau unele propozițiuni din care rezultă aceeași idee pot fi regăsite și la Apollonios din Tyana, Apuleius, Clemens din Alexandria, Origenes, Porphyrios, Diogenes Laertios, Theodoretos din Cyrus, Enea din Gaza, Hesychios din Alexandria, Iordanes, Suidas (cf. textele antice privind religia geto-dacă).

49 Apollonios din Tyana și Apuleius.

50 Strabon, VII, 3, 5 (C. 297): "Întorcându-se la el în țară, s-ar fi bucurat de mare trecere la conducători și la popor – întrucât, întemeiat pe semnele cerești, el făcea prorocii".

getic⁵¹; vrăjitor-vraci-tămăduitor⁵²; filosof-înțelept, cu o mențiune directă sau aluzivă⁵³; legiuitor⁵⁴; pârtaș la domnie⁵⁵ și rege⁵⁶.

Rememorarea acestor însemnări antice nu are ca obiectiv final susținerea ipotezei existenței istorice (reale) a omului Zalmoxis sau a ideii evhemerismului, ci evidențierea a noi surse utile cunoașterii unor elemente ale mitologiei zeului, stabilirii poziției lui Zalmoxis în raport cu alte divinități ale pantheonului getic și a atributelor sale precum și comparării lui cu zeii pantheonului grec.

Virtuțile divinației și tămăduirii, de exemplu, sunt comparabile cu ale lui *Apollon* și *Asclepios*.

Surprinzătoare este notația lui Diodor din Sicilia⁵⁷ conform căreia Zalmoxis ar fi în legătură cu *Hestia* precum Zarathustra cu o "zeitate bună" și Moise cu *Iahve* deci o poziție de *intermediar* între divinitatea supremă și oameni. Reținând acest important aspect trebuie remarcat că, indiferent care va fi fost la geto-daci numele divinității care avea atribute similare Hestiei ea nu putea deține funcția supremă în pantheon⁵⁸.

b) Scrieri literare și istorice, reprezentări sculpturale, epigrafice etc., stau mărturie a marii răspândiri pe care a cunoscut-o o lungă perioadă a antichității (aproximativ sec.VII î.e.n.-sec.III e.n.) pe mari spații ale lumii egeo-mediteraneene⁵⁹ și mai ales sud-est europene credința în posibilitatea de a accede de la uman la divin, credință în care eroizarea era o primă treaptă⁶⁰.

În *Istoriile* lui Herodot, sursa principală pentru cunoașterea religiei geto-dacice, Zalmoxis apare ca "om", "daimon" și "theos" dar niciodată în ipostaza de "erou".

De altfel, singurul text în care Zalmoxis apare explicit ca ἥρωας datează din secolele II-III e.n. și este datorat lui Clemens din Alexandria⁶¹. Conform scrierii clementine trimiterea mesagerului "πρός Ζάμολξιν ἥρωα" cu o periodicitate anuală, are o formă cu totul depărtată de cea pe care o cunoaștem din textul herodotean, solul ales dintre cei care se îndeletniceau cu studierea filosofiei, era înjunghiat în cursul ceremoniei.

Cel de al doilea text care eventual ar putea fi invocat este cuprins în scrierea lui Porphyrios *Viața lui Pythagora*. Vorbind despre Zalmoxis el menționează că: "barbarii îl adoră (i se închină ca lui) ca pe Heracles"⁶². Prin asemănarea în cult cu Heracles, cunoscut ca *erou* și ca zeu, posibil că Porphyrios a intenționat să sugereze și ipostaza de erou pentru Zalmoxis. Dacă *theos* era forma esențială a divinului nu numai în viața cetăților grecești ci și în lumea geto-dacică, e greu de estimat care va fi fost locul *eroilor* care intrau în clasa divinităților minore cu o însemnată pondere în cult, cu legende și istorii.

51 *Ibidem*: "Mai întâi (Zamolxis) s-ar fi făcut preot al zeului cel mai slăvit la ei..."

52 Platon și Apuleius.

53 Herodot, IV, 94; Apollonios din Tyana, Origenes, Diogenes Laertios, Theodoretos din Cyros, Enea din Gaza, Iordanes.

54 Diodor din Sicilia și Clemens din Alexandria.

55 Strabon, VIII, 3, 5: "În cele din urmă l-a convins pe rege să-l facă pârtaș la domnie..."

56 Platon, Apollonios din Tyana, Iordanes.

57 Diodor din Sicilia, I, 94, 2.

58 I.Marazov, *Aspects of the Royal Hestia*, în *Orpheus*, 1990, p.83.

59 F.Benoit, *L'héroïsation équestre*, p.5, 9, 21, 49 și urm.

60 Gemet și Boulanger, *La génie grec*, p.243, 254 și urm.

61 Clemens din Alexandria, *Covoarele*, IV, 8, p.213. (cf. *Scripta*, p.265).

62 Porphyrios, *Viața lui Pythagora*, 14 (cf. *Scripta*, p.266).

Oricum această din urmă ipostază a divinului de sorginte locală cu transpuneri plastice care poartă pecetea lumii greco-elenistice a cunoscut o largă răspândire în epoca romană⁶³.

c) *Zalmoxis* este numit δαίμων doar de Herodot⁶⁴ odată într-un pasaj cu un text foarte dens, invocat pentru clarificări esențiale în trei domenii ale religiei geto-dacice apoi la sfârșitul considerațiilor asupra zeului get.

Un segment din primul pasaj a fost tradus astfel: "...credința lor este că ei nu mor, ci că cel care piere se duce la Zalmoxis – divinitatea lor..."⁶⁵, ultimile cuvinte pentru παρὰ Ζάμοξις δαίμονα sau "...ei cred că nu mor și că cel care dispăre din lumea noastră se duce la zeul Zalmoxis"⁶⁶. Se constată așadar că în primul caz traducerea apare mai nuanțată prin termenul cu accepțiune mai largă – divinitate – și îndeosebi datorită celor consemnate în notă iar în *Izvoare*, δαίμων este tradus prin *zeu*⁶⁷.

Pentru relevarea diferențierilor care presupunem că Herodot dorea să le sublinieze va fi necesară prezentarea unor aspecte din cercetarea noțiunii religioase de δαίμων mai apropiate cronologic și ca ambianță de problematica incitantului text herodotean. Selecția este oarecum dificilă deoarece studiile de demonologie, atât în istoria religiilor cât și în filosofie sunt relativ numeroase încă de la sfârșitul secolului trecut⁶⁸. Pe parcursul înfățișării unor rezultate din acest domeniu nu vom putea ocoli totdeauna unele elemente sintetizate și clar formulate de mai multă vreme sau alte aspecte aparent mai depărtate de ipostaza zalmoxeană de *daimon*.

Δαίμων este o specie a divinului la fel ca ἥρως și θεός. Fără a avea valoare absolută, distincția se justifică la nivelul gândirii religioase de caracter civic și religios și ea este evidentă prin diferențele de ritualuri. Demonii nu sunt implicați în sărbători, ei n-au căpătat forma divinului care convenea dramei religioase și sărbătorilor, nu sunt definiți printr-o liturghie sau printr-o reprezentare figurată. Așadar *daimonul* n-a pătruns niciodată în spațiul tridimensional. Viața de spirit n-a constituit pentru *daimoni* o pregătire pentru viața în spațiu. În același timp *daimonul* este un semnificant a cărui semnificație nu este o valoare fixă și determinată în gândirea religioasă. În cuprinsul poemelor homerice *daimonii* apăreau ca "puteri rău identificate care intervin în problemele umane"⁶⁹.

Scrierile antice asupra noțiunii de δαίμων la pitagoricieni, că și amintitele cercetări moderne, una dintre ele de mare profunzime și întindere⁷⁰, cuprind și elemente mai apropiate investigației noastre. Într-un pasaj din *Memoriile pitagoriciene* a lui Alexandru Polyhistor, autor pe care-l cunoaștem grație lui Diogenes Laertios, găsim consemnată una dintre numeroasele viziuni asupra *daimonilor*. "Tot aerul este umplut de suflete. Le numim demoni și eroi și ei sunt cei care trimit oamenilor visurile și semnele și bolile și nu numai oamenilor ci și oilor și restului animalelor mici. Acestor demoni li se adresează purificările și riturile de îndepărtare și toată mantica și felurile și lucrurile de acest fel"⁷¹.

63 Cf. D.Tudor, CMRED, p.137 și urm.

64 Herodot, *Istorie* (trad. Felicia Vanț-Ștef), I, 4, 94 (IV, 94), București, 1961.

65 *Ibidem*, IV, 94, p.345 și n.382.

66 *Fontes*, I, p.49

67 Traducătorul nu justifică echivalarea.

68 J.A.Held, *Études sur les demones dans la litterature et la religions des Grecs*, Paris, 1881; Andres, s.v. *Daimon* δαίμων, RE, col. 267-322, suppl. III, C, Stuttgart, 1918; M.Detienne, *La notion de δαίμων*.

69 P.Chantraine, în *La notion du divin depuis Homère jusqu'à Platon*, Vandoeuvre, Geneva, 1952, p.52.

70 M.Detienne, *La notion de δαίμων*.

71 Diogenes Laertios, *Despre viețile*, VIII, 32, p.107. Textul de față prezintă unele mici diferențe față de traducerea lui C.Balmuş. În afară de neacceptarea echivalării fără explicații *daimoni*-genii celelalte sunt neesențiale pentru problema cercetată.

În *Munci și zile*, Hesiod relevă de asemeni în miturile despre evuri, calitățile demonice ale sufletelor morților acordând titlul de δαίμονες oamenilor "vârstei de aur"⁷².

Eschyl îl numește pe regele Darius δαίμων (*Persii*, V, 641-44) și din studiile asupra acestei chestiuni rezultă că, cei vechi atribuiau, în general, funcției regale unele relații cu calitatea de δαίμων⁷³.

În gândirea pitagoriciană se vorbește de un stadiu în care nu sunt despărțiți morții de eroi. Ei considerau că sufletele morților erau într-un fel parcate în porțiunea de cer care acoperea grupa celor vii. În *Memoriile pitagoriciene*, sunt menționați despre morții care intervin în viața oamenilor, despre condițiile sociale în care a apărut noțiunea de demon și despre teoria metemematozei.

Există o mare asemănare între această gândire religioasă și elementele cunoscute dintr-un celebru pasaj din *Tratatul despre vise a corpus*-ului hipocratic: "Sunt morții de unde ne vine hrana, creșterea semințelor"⁷⁴. În *Memoriile pitagoriciene*, expresia este un pic diferită: morții nu se identifică în fond cu forțele pământului pentru că ei locuiesc în aer, însă intervenția lor nu este mai puțin considerabilă și este punctul unde afinitățile se denunță: li se atribuie diferite teritorii ale manticeii ca și destinelor. Împotriva lor oamenii utilizează riturile apotropaice și purificările. Dar aceasta nu implică necesitatea de a califica sufletele rele demoni pe care să le opunem celorlalte. Purificările apar ca simple măsuri de prevenire.

Morții așadar și daimonii sunt considerați înainte de toate ființe puternice, care fac parte dintr-un ansamblu pe care grecii îl numesc κρείττονες, cuvânt care înseamnă uneori și "zei" dar acoperă și specificarea unei puzderii de ființe, încă în stare de forțe. Ei erau o reprezentare sigur anterioară concepției de zei personificați și cu atribuții determinate⁷⁵.

Concepția de δαίμονες este neutră prin ea însăși căci ea semnifică atât puteri binefăcătoare cât și răufăcătoare iar tradiția religioasă restituie ambivalența insistând asupra utilității morților. Noțiunea de δαίμων se concretizează ușor în cea de suflete moarte.

La nivelul gândirii religioase a cetății, ființele divine cele mai angajate în formele de ritual sunt zeii și eroii însă și demonii care se intercalează între primele două categorii. Mărturiile asupra unui cult demonic sunt numeroase.

Distincția între zei și demoni o întâlnim la Philolaos atunci când afirmă "puterea numărului (nu numai) în afacerile demonice și divine". De asemeni, Hesiod îi plasează la niveluri diferite. În gândirea pitagoreică se afirmă clasificarea zeilor, demoni, eroi în care δαίμονες au aproape un ascendent față de eroi ἥρωες. În sprijinul acestei aserțiuni este invocat un discurs care l-ar fi pronunțat Pythagora la Crotona, discurs cunoscut de Timeus și Dicearchos și a cărui redactare poate fi urcată până în secolul al V-lea î.e.n.⁷⁶. Sub pretextul că Platon cunoștea această clasificare foarte precisă în prioritățile, în onorurile pe

72 Hesiod, *Munci și zile*.

73 L.R.Taylor, *The Daimôn of the Persian King*, JHS, XLVIII, 1928, p.6 și urm.

74 Hipocrate, Περὶ ἐνύπνιον in Περὶ διαίτης, § 92, t.II, 4.

75 M.Detienne, *La notion de Δαίμων*, p.33.

76 Gemet și Boulanger, *La génie grec*, p.243 și urm.

care oamenii trebuie să le aducă "puterilor" s-a susținut că este o distincție pur teoretică, filosofică. Ori, această clasificare a celor trei specii ale divinului nu este fructul unei speculații ci o așezare empirică a diverselor puteri cărora le era datorată τιμῳί, expusă cu claritate în gândirea religioasă pitagoreică⁷⁷.

Într-un pasaj din Jamblichos, care urmează imediat unui citat din Aristot, enumerarea *zeilor, eroilor și demonilor* este pusă în relație cu o repartiție a κόσμος-ului în *cer, pământ și natură intermediară*⁷⁸ dar în cazul acestui paralelism care ar fi deosebit de interesant prin implicațiile sale în problema cercetată persistă dificultăți în stabilirea datei elaborării. Oricum, clasificarea vine mai mult de la o gândire religioasă destul de veche în care nu pot fi separate empirismul și reflexia teologică.

Dacă δαίμων nu este totdeauna o "simplă stare a lucrurilor umane", el nu este uneori altfel definit decât prin intervenția foarte întinsă în viața oamenilor care uzează la rândul lor de mijloacele puse la dispoziție de ritual. La acest nivel nu e nici o reflexie asupra naturii lui δαίμων, asupra esenței sale ci este vorba de experiența religioasă. Nici o încercare de definiție, nici figurare și pentru întregul cult un ritual de prevenire care este adresat colectiv.

Δαίμων este o traducere în limbajul gândirii religioase a unor fenomene ale vieții umane trăite colectiv la nivelul experienței sensibile: δαίμων este o boală, el este un vis, ideal sau aproape căci distanța dintre δαίμων și manifestările sale nu este considerabilă dacă el tinde la personificare, δαίμων este o pedeapsă, o ființă este un εἶδωλον, este umbra unei forme.

Δαίμων-ul ne apare așadar definibil printr-o oarecare stare a lucrurilor umane unde o putere religioasă este orientată spre personificare însă δαίμων rămâne foarte aproape de statutul său de "semnificant variabil" (flotant)⁷⁹. La acest nivel el este deja obiectivat, cu toată imprecizia sa. Daimon-ul apare odată ca *ființă interioară* ce rezidă în corpuri și ca *ființă exterioară*, pentru că el iese din aceste corpuri și pătrunde în lumea realităților. Lucrarea lui M. Detienne îndeosebi, aduce o însemnată contribuție la antropologia religiei grecești așa cum a definit-o L. Gernet, astfel că în final apreciază că în pitagorism întâlnim *concepția unei ființe divine care ar rezida în om* – această noțiune de care, scria L. Gernet, "se distinge expres de noțiunea tradițională de *heros*, semnifică în noul cadru de gândire posibilitățile de ascensiune umană"⁸⁰. De aici multe aspecte ale gândirii mistice din secolul VI î.e.n., în primul rând cea a separării *sufletului de corp*.

Rezultă că la același nivel de pure reprezentări βιὸς πυθαγορικός, apare ca o disciplină (ἄσκησις sau μελέτη) care trebuie să servească purificarea.

Unde sufletul este foarte separat de corpuri, unde cunoașterea σοφία este mai întinsă – cei doi termeni sunt solidari, în fond, în pitagorism cel puțin: dacă separarea sufletului de corpuri permite cunoașterea totală, reciproc, cunoașterea astronomiei, a geometriei, a muzicii trebuia să realizeze purificarea sufletului, care este separarea de corpuri.

77 Cf. *Ibidem*, p. 224, 279.

78 Jamblichos, *Viața lui Pythagora*, 31.

79 M. Detienne, *La notion de Δαίμων*, p. 58.

80 L. Gernet, *L'antropologie de la religion grecque*, în *Anthropologie religieuse*, "Study in the History of Religions", Suppl. to Numen, Leiden, II, 1955, p. 56 și urm.

În descrierile lui Iordanes⁸¹ a acțiunilor întreprinse de Deceneu reîntâlnim unele aspecte ale acestui "mod de viață" care, dirijate fiind de Marele Preot e de presupus că aveau un scop apropiat.

Întreaga ἄσκησις pitagoreică merge deci în această direcție: orice om care are un suflet numit *demon* trebuie să realizeze demonul său, adică ar însemna, după M. Detienne, trecerea de la a avea la a fi⁸². În gândirea religioasă *daimon*-ul este condamnat la nedeterminare, la curgere și indefinit; toate definițiile care constituie diversele sale reprezentări ne apar ca forme fără contururi accentuate, fără relief, fără adâncime, care se acoperă și se interferează.

Așadar, în clasificarea pitagoriciană δαίμων avea locul său, situat între cele două extreme, unul θεός, celălalt ἄνθρωπος. Dacă clasificarea zei, demoni, eroi" răspundea la început unor nevoi de a preciza ordinea prezenței diverselor forme de κρείττονες ea are marele privilegiu de a face descoperită dimensiunea verticală și de a impune concluziile care le implică.

Prin trecerea de la orizontal la vertical se înscrie între zeu și ființa umană. Fără dubiu nu este singurul termen de mijloc, cu toate că el precede cel mai adesea termenul ἥρως. În gândirea religioasă a pitagoricienilor, la un anumit nivel δαίμων și ἥρως tind să semnifice aceeași valoare a fi echivalente deși cele două categorii rămân distincte în actele de cult.

Pythagora a fost considerat de unii divinitate, alții apreciau că fără a fi zeu, Pythagora era mai mult decât un om. Aristot scrie că în filosofia pitagoricienilor – printre trăitorii rezonabili se aflau *omul, zeul și al treilea din specia lui Pythagora*, care era considerat așadar nici zeu, nici om. Însă ei cunoșteau de asemeni categoria de θεῖοι ἄνδρες. Dacă nici o mărturie nu definește pe Pythagora ca un *heros* mai multe ne atestă că el trecea uneori ca un θεός ἄνθρωπος⁸³. Tot părăsind aparențele umane Pythagora transcede condiția normală și se apropie de cea divină, ca o a treia specie de ființe rezonabile. Posibil un δαίμων, un demon bun, ἀγαθός δαίμων "plin de iubire față de oameni" (φιλανθρωποτατος). Alții credeau că "e unul din demonii care locuiesc pe lună". Pythagora se situează așadar între divin și uman, între nemuritor și muritor. Calitatea sa intermediară (μέσων) este mereu subliniată.

În lucrarea lui Herodot, Zalmoxis este succesiv calificat δαίμων, θεός, și ἄνθρωπος, apelative cunoscute doar în *Istorii* (δαίμων) sau reîntâlnite la alți autori antici. Ar putea rezulta că Zalmoxis avea posibilitatea de a cumula cele trei stări sau de a trece de la o ipostază la alta. Lui F. Hartog, cuvântul δαίμονα plasat în apozitie i se pare a fi o intervenție în povestirea lui Herodot care aduce "un element de informație care trebuie să permită auditorului grec neprevenit, de a înțelege sau de a plasa pe Salmoxis între παρὰ Σάλμοξιν și δαίμονα, care, pentru sens nu are nevoie de νομίζουσι, el este ca un timp de tăcere"⁸⁴.

81 Iordanes, *Getica*, 69, 70.

82 M. Detienne, *La notion de Δαίμων*.

83 L. Bieler, *Das Bild des "göttlichen Menschen"*, în *Spätantike und Frühchristentum*, I și II, Viena, 1935-1936; Diogenes Laertius, *Despre viețile*, VIII, 41.

84 F. Hartog, *Salmoxis*, p. 18.

Ar rezulta în acest context că Zalmoxis ar aparține acelei categorii de intermediari pe care-i numim δαίμονες. Aceeași ezitare a naratorului este constatată în mult disputatul pasaj cu Zalmoxis și Gebeleizis. S-a observat că în exprimarea "τὸν αὐτὸν τοῦ τὸν ὀνομαζουσι Γεβελείζιν" – unii pe același numesc Gebeleizis – (sau unii din ei îi mai spun și G.) τοῦ τὸν nu-i cu nimic necesar și Herodot ar fi putut scrie τὸν αὐτὸν sau τὸν αὐτὸν δαίμονα, astfel că τοῦ τὸν prin vagul său lasă deschise toate posibilitățile și vine să nuanțeze afirmația precedentă, prevestind cumva și însemnările de la sfârșitul paragrafului următor.

Zalmoxis ar putea fi deci și o ființă divină cu putere intermediară, mijlocie ca cea a daimonilor, nu un zeu intermediar⁸⁵ cum este considerat de exemplu iranianul *Mithras*. Pentru a accepta o situație similară ar trebui să cunoaștem echivalentul lui Ahura-Mazda la geto-daci.

De asemenea, Herodot aplică acest apelativ zeului get atunci când vorbește despre nemurire, gândindu-se probabil la *daimonii* virtuali care vor ajunge la cel care, posibil că-l aseamăna și cu un Ἀγαθός δαίμων.

d. *Theos*. Însemnările antice în care Zalmoxis nu ajunge și la ipostazele divine sunt rare și neînsemnate.

În lucrările care au ca obiect cercetarea problemelor de istorie a religiilor în *Istoriile* lui Herodot, considerațiile asupra accepțiilor care le poate avea termenul *theos* ocupă un spațiu larg. Pentru unele constatări, deja seculare, pot fi remarcate și încercări de fundamentare prin statistici asupra frecvenței și sensurilor lui *theos* în întreaga operă a lui Herodot⁸⁶, astfel că semnificațiile verosimile din paragrafele cărții a IV-a pot fi mai lesne comparate cu înțelesul lui *theos* în alte "cărți" herodoteene.

În paragraful atât de des invocat (IV,94) *theos* poate să-l suplinească pe *Zalmoxis* însuși; cerul în general, sau să fie un alt zeu echivalent zeului grec al cerului⁸⁷. De asemenea, în *Istorie*, *theos* fără articol ar putea semnifica divinitatea în general; o concepție monoteistă, cerul după cum poate fi un zeu oarecare. Soluțiile sunt deci multiple, interesantul sondaj lingvistic nu oferă totuși o rezolvare unică problemei analizate, ci posibile variante.

Această ezitare este considerată de F.Hartog neaccidentală, constitutivă personalității lui Zalmoxis, și ea slujește menținerii ambiguității⁸⁸.

Un valoros clasicist al cărui nume va fi din nou citat cu prilejul cercetării concepțiilor asupra nemuririi dacice, I.M.Linforth într-un studiu asupra zeilor din scrierile lui Herodot, remarcă faptul că doar pentru trei zei străini: tracul *Pleistoros*, microasiatica *Cybele* și getul *Salmoxis*, Herodot nu dă divinitățile echivalente din pantheonul grec⁸⁹.

Dificultatea pe care Herodot n-a putut-o depăși poate fi invocată tocmai ca o mărturie a elementelor originale, singulare ale zeului get asemănător doar în unele privințe, deci pentru anumite atribute, aspecte ale cultului și mitologiei, cu numeroase personalități și divinități.

85 M.P.Speidel, *Mithras-Orion*, p.43.

86 Guy Lachenaud, *Mythologies*, p.181.

87 *Ibidem*, p.181-185.

88 F.Hartog, *Salmoxis*, p.19.

89 I.M.Linforth, *Greek gods and foreign god in Herodotus*, University of California Publications in Classical Philology, IX, 1926, p.125.

Care sunt aceste aspecte originale ?

Principalul zeu al pantheonului geto-dac, cum s-a mai remarcat și în paginile anterioare, nu apare în scrierile lui Herodot ca zeu primordial ci, ca un personaj întors de pe meleaguri străine, liber și bogat, după ce a adunat "înțelepciunea lumii" care ar fi fost deținută în acele timpuri de greci și egipteni. Zalmoxis "revelează" o doctrină și "întemeiază" un cult inițiativ. Revelația este comunicată prin intermediul unui scenariu mitico-ritual cu ocultatie și epifanie⁹⁰. Ideea centrală se referă la nemurirea sau supraviețuirea sufletului.

Iată cum descrie Herodot începutul acestei acțiuni a lui Zalmoxis: "...a clădit o casă pentru adunările bărbaților, în care (se spune) îi primea și îi pune să benchetuiască pe frunțașii țării, învățându-i că nici el, nici oaspeții săi și nici unul din urmașii acestora nu vor muri, ci vor merge într-un anume loc unde vor trăi pururi și vor avea parte de toate bunătățile"⁹¹. Urmează pasajul cu locuința subpământeană, coborârea și revenirea în al patrulea an.

Practica *meselor în comun*, amenajarea sălii pentru bărbați ἀνδρῶν își găsește analogii în lumea greacă⁹². Între observațiile judicioase consemnate de I.I.Russu se numără și aceea că: "banchetul dat frunțașilor geți are caracterul unei inițieri a credincioșilor, fiind una din practicile cu caracter eshatologic frecvente și tipice în religiile sudice"⁹³. Mai dificilă este concretizarea noțiunilor din textul herodotean, referitoare la:

- a) Locul unde vor fi aleșii;
- b) Cum se va materializa fericirea de care se vor bucura;
- c) Cum ar trebui înțeleasă promisiunea că din amintitele avantaje vor beneficia și descendenții convivilor.

Încercările de a da un răspuns acestor chestiuni sunt numeroase și de o mare diversitate. Înainte de a menționa câteva dintre ele și a expune unele opinii asupra "nemuririi" la daci, se impune a prezenta o problemă care nu mai poate fi eludată, etimologia theonimului principalului zeu.

Ipoteza că "numele veritabil" al zeului este *Zamolxis*, la care a aderat I.I.Russu⁹⁴, contribuind totodată la fundamentarea ei, are unele elemente discutabile sau chiar vulnerabile.

1. Documentar forma *Zamolxis* a theonimului nu poate fi considerată cea mai veche sau mai sigură.

2. Etimologia stabilită pe baza apropierii de frig. *Zemelo*, *Semele*, sl. *zemlja*, lit. *Zemeluks*, cuvinte care conțin ide. g'hemel, lasă nerezolvată o parte a numelui *xis*, care nu-și găsește analogii ca sufix derivativ în limba tracică. Așadar, filologic problema e doar parțial rezolvată.

3. La popoarele indo-europene în general și tracice în special, zeii uranici, solari se situează în fruntea pantheonului. Divinitățile care simbolizează pământul sunt, cu foarte

90 M.Eliade, *De la Zalmoxis*, p.46.

91 Herodot, *Istorie*, IV, 94

92 F.Hartog, *Salmoxis*, p.26.

93 I.I.Russu, *Religia*, p.98.

94 *Ibidem*, p.86-95.

rare excepții, feminine⁹⁵. Există o bizară și singulară mențiune a unei divinități feminine *Zamolxis* în *Lexiconul Suidas*.

4. Ar fi dificil de acceptat ca după o îndelungată perioadă de supremație a cultelor uraniene în general și solare în special, să se revină la o epocă în care, din nou, o divinitate htonică să fie principalul zeu. Lipsesc informații care să justifice o astfel de schimbare prin evenimente interne sau externe.

5. Numărul însemnat al cuvintelor traco-dacice mai ales antroponime și toponime care au în componența lor elemente din cuvântul *Zalmoxis*, identice sau asemănătoare. Între ele, foarte puține beneficiază deocamdată de explicarea semnificației.

6. Persistă incertitudinea dacă theonimul analizat este format dintr-un cuvânt compus. În această ultimă situație se impune a fi stabilit din câte vocabule este alcătuit.

Interpretarea atributelor zeului în lucrarea lui I.I.Russu a avut ca bază o "lectură" a etimologiei pornită de la *Zamolxis*. Cum apare zeul principal al geto-dacilor în această situație ?

a) *Zamolxis zeu al pământului*. Interpretarea ca zeu al pământului are începuturi încă în secolul al XVIII-lea în lucrarea lui M.Praetorius: "derivandam esse a voce *Ziame* vel *Zeme*, i.e. *Terra*"⁹⁶. G.Bessel, remarcând că: "*Zalmoxis* vocatur ab optimo sane auctore Herodo a posterioribus autem plerumque nominatur *Zamolxis*", mărturisește: "Decernere non audeo utra forma sit recta: sed nihil interest, quum secundum leges etymologicas, metathesis litterarum, imprimis litterarum *l* et *r*, usitatissima sit apud omnes gentes" și *Zamolxis*, ajunge "qui sub terra habitat"⁹⁷. Pe parcursul lucrării, în afara titlului unui capitol, G.Bessel scrie doar *Zalmoxis*.

P.Kretschmer a fost cel care a dat o fundamentare etimologiei teonimului *Zamolxis*, pornind, cum s-a menționat de la frig. *Zemele* și ζεμελεν (Hesych) la care aparține *Semele* "zeița pământului, mama lui Dionysos". Deosebirea de vocală – *a* – în *Zamol*, geto-dacic, față de – *e* – în frigană, *Zemel Semele*, ar fi "un amănunt fonetic local tragic" (*e/o* ide. trecut *a* la tracii septentrionali menținut ca *e* la cei meridionali și la frigieni). I.I.Russu reamintește și amplifică argumentarea demonstrației că la baza traco-frig. *Zemel*, *Semel*, *Zamol* stă ide. **g'hem-c/ol* – din radicalul primar **ghem*, variantă a lui *g'hdem* "pământ"⁹⁸.

Pentru cea de a doua parte a theonimului P.Kretschmer, a dat o soluție la care I.I.Russu și alții nu mai pot subscrie: *xis* corespondent a lui *xais*, al doilea element întâlnit la numele de regi sciți (Lipoxais, Armoxais, Calaxais etc.) cu semnificație de "rege", "conducător". Ipoteza are de întâmpinat dificultăți lingvistice, logice și este neconvingătoare. În cele din urmă *xis* este considerat "un simplu sufix derivativ a cărui valoare ori nuanță nu se poate preciza deocamdată"⁹⁹.

Zamolxis era "o personificare a generosului fundament și izvor al vieții" după cum e considerat" ca firesc și binevenit omagiul de recunoștință adus de omul preistoric marelui

95 M.Eliade, *Traité*, II, p.270.

96 M.Praetorius, *Orbis Gothicus*, Olivo, 1688, p.116-120, cap.XI, Cf.I.I.Russu, *Religia*, p.66.

97 G.Bessel, *De rebus Geticis*, Gottingen, 1854, p.44.

98 I.I.Russu, *Religia*, p.107.

99 *Ibidem*, p.108. Acum, la aproape patru decenii, situația a rămas aceeași.

său binefăcător prin ridicarea la rangul de simbol divin" etc.¹⁰⁰. Zalmoxis – "pământ", "zeu al pământului" deci în legătură cu *pământul, fertilitatea, vegetația, cu morții* respectiv sufletele lor în existența dincolo de mormânt. Principala analogie menționată pentru un zeu al pământului este lit. *Zemeluks* deși s-ar impune să fie citați zei contemporani lui Zalmoxis. Cât privește domnia asupra împărăției morților, interpretarea textului herodotean: "...ei cred că nu mor și că acel care dispăre din lumea noastră se duce la zeul Zalmoxis" printr-o "întoarcere în pământ"¹⁰¹ ea nu este susținută de izvoarele literare și în proporție covârșitoare de cele arheologice¹⁰².

De asemenea, I.I.Russu consideră că textul din *Charmides* "...regele nostru care este un zeu..." se referă la un zeu care domnește asupra împărăției morților¹⁰³. În afara faptului că "împărăția" nu este un mod obligator închipuită a fi sub pământ, cuvintele medicului trac pot oglindi existența unui cult al cârmuitorilor la geto-daci.

Tot legătura cu Infernul, ar fi generat, în opinia lui I.I.Russu, compararea lui Zalmoxis cu *Kronos* și *Heracles*. Dar aceste comparații pot avea alte cauze *de conținut* (faptul că nici Kronos nu era zeu primordial) sau *formale* (*Heracles* cu blana de leu, Zalmoxis cu cea de urs) fără a nega și aspectele htonice ale ambelor divinități.¹⁰⁴

Retragerea în locuința subpământeană nu poate fi invocată ca argument al caracterului htonic ci "sunt echivalente ritual și simbolic cu o *katabasis*, cu un *descensus ad inferos* întreprins în vederea unei inițieri"¹⁰⁵. Lucrările consacrate acestei probleme încearcă să stabilească originea unor influențe, unele analogii. M.Eliade a subliniat că este vorba de un cult inițiativ în care ocultăția și epifania sunt momente ale unui scenariu mitico-ritual frecvent la ființe divine ca și la "întemeietorii" de religii. Chiar dacă inițial raporturile cu ritual vegetației și, în general, cu ciclul etern, viață, moarte și renaștere, există evident solidaritatea aceasta între ritmurile cosmice și frecvența divinității îmbracă alte aspecte în epoca istorică.

Echivalarea anilor cu lunile pentru a sublinia caracterul "naturist" a lui Zalmoxis, nu poate fi temeinic susținută. Cât privește grotă în care se retrage, ea nu este doar locul de refugiu al zeilor htonici. Grotă, reprezintă o lume în sine, o *imago mundi*. În unele lucrări se afirmă că zei prin excelență solari precum *Mithras* aveau un asemenea lăcaș fixat la ecuator. Sufletele, venind din Calea Lactee pentru a se naște în Peștera cosmică la Tropicul Capricornului, treceau pe la Ecuator¹⁰⁶. Lăcașurile de rugăciune ale zeului "mithraea" imitau această peșteră.

Posibil ca și acele *mundi* existente în unele așezări ale populațiilor indo-europene să fi simbolizat și acest mic univers. Într-o lucrare anterioară¹⁰⁷ am avansat această ipoteză și sperăm că săpăturile arheologice o vor confirma. Așa cum există vestigii pentru ritual de

100 *Ibidem*, p.96.

101 *Ibidem*, p.97.

102 Predominarea numerică covârșitoare a ritului incinerăției. Cf. *supra*, p.54.

103 I.I.Russu, *Religia*, p.97.

104 Cf. *supra*, p.174.

105 M.Eliade, *De la Zalmoxis*, p.60.

106 M.P.Speidel, *Mithras-Orion*, p.19 și urm.

107 S.Sanie, *Viața spirituală a geto-dacilor*, Mitropolia Moldovei și Sucevei, LVI, 6-8, 1980, p.504.

construire a unor locuințe, nădăjduim că vor fi găsite în viitor și cele referitoare la fundarea unor așezări acțiune care presupunem că începea cu săparea unui *mundus*.

Oricum, savantul clujean subliniază că justetea interpretării rezultă din semnificația numelui și că interpretările nu trebuie să se depărteze prea mult de pământ.

Deci, amintindu-ne legenda lui Anteu, rezultă că doar după o anulare sau cel puțin echivalare a argumentelor *Zalmoxis* – *Zamolxis* pe cale lingvistică, aspectele de rit, ritual, descoperiri arheologice care sprijină a doua variantă, vor căpăta o valoare sporită.

I.I.Russu pune pe seama etimologiilor propuse de Porphyrius opțiunea numeroșilor savanți români (V.Pârvan, N.Iorga, M.Eliade) și străini, pentru lectura *Zalmoxis*.

Porphyrius a pornit la explicarea numelui lui *Zalmoxis* de la cuvântul tracic "zalmo", *piele*, *blană*¹⁰⁸, tot el propunând după alte câteva rânduri și posibila semnificație". ξένος ἄνθρωπος *străin*¹⁰⁹, fără a mai menționa pe ce se bazează a doua ipoteză.

Îndeosebi prima dintre ipoteze a cunoscut o importantă răspândire, încercări de fundamentare prin semnalarea unor asemănări cu alte divinități din pantheonul indo-european în general și din cel tracic în special.

Astfel, E.Rohde, considera îndreptățite ipotezele conform cărora dacă, unul dintre epitetele lui Dionysos, *Bassareus* înseamnă "îmbrăcat în piele de vulpe" ar fi posibil ca și *Zalmoxis* să însemne "îmbrăcat într-o piele de urs"¹¹⁰.

Tot de la această "piele de urs" s-a pornit către un zeu cu aspect de urs, totem etc.

N.Densușianu a propus pentru *Zal-moxis* explicația "zeul moș"¹¹¹, lectură pe care P.Pandrea încearcă s-o fundamenteze într-un amplu articol apărut relativ recent¹¹².

Etimologiile porphiriene de la vocabula ζαλμος "blană" sau cu "om străin" ξένος ἄνθρωπος sau lectura Densușianu-Pandrea nu dispun de argumente lingvistice și nu constituie rezolvări convingătoare. Atunci care este cauza pentru care un număr însemnat de cercetători ai religiei geto-dacice consideră forma originală a numelui *Zalmoxis* și nu *Zamolxis*?

Contribuția pe care o poate aduce stabilirea etimologiei pentru cunoașterea atributelor zeului este importantă dar ea nu trebuie exagerată.

Zeul principal al popoarelor indo-europene, inclusiv tracice era uranian. Cultele indo-europene au în spațiul carpato-ponto-danubian o tradiție mai mult decât milenară, față de începutul perioadei analizate. O revenire a unui zeu htonic în fruntea pantheonului este puțin probabilă și fără analogii. O supremație a acestui zeu într-o zonă a lumii dacice ajunsă la căma forțelor politico-militare geto-dacice este și ea greu de presupus.

În afară de aceasta pot fi invocate mulțimea cuvintelor antroponime și toponime care încep sau au în componența lor vocabulele *Zal* (*Sal*): Ζαλζος, Ζαλσις, Σαλας, Σαλης,

108 Porphyrios, *Viața lui Pythagora*, 14 (=Fontes, I, p.742-743).

109 *Ibidem*.

110 E.Rohde, *Psyche* (trad. fr.), Paris, 1928, p.269, n.1.

111 N. Densușianu, *Dacia preistorică*, București, 1913, p.213.

112 P.Pandrea, *Quelques observations concernant l'étimologie et la genèse d'un ancien nom de dieu: Zalmoxis*, "Balkan Studies", 22, 2, 1981, p.229-246.

Σαλος, Salmydesos, Salmyris¹¹³ etc. după cum ar putea fi luate în discuție și cele care încep cu *Dal* cunoscută fiind trecerea lui *d > z*.

2. Frecvența cuvântului *Zelmes* ca cel de al doilea termen într-un număr însemnat de antroponime: *Abrozelmus*, *Auluzelmis*, *Dalazelmis* ș.a.¹¹⁴.

3. Existența numelui *Zalmodegikos* cu *Zalmo* ca prim termen într-un antroponim foarte probabil theoforic. Numărul vocabulelor din care este compus este mai dificil de precizat.

În stadiul actual, oferă discuțiile asupra etimologiei lui *Zalmoxis* o nouă direcție sigură de rezolvare care să susțină caracterul urano-solar al zeului? Răspunsul nu este pozitiv dar nici total negativ. Cel puțin "lectura" *Zalmoxis* nu are implicații majore în interpretarea atributelor zeului. Încercările, care nu pot fi gratuite, arată unele direcții în care filologii pot aduce contribuții, aspecte care necesită a fi elucidate sau mai bine cunoscute. Posibil ca vocabulele *maxos* din *Rhemaxos* (? Rhe (sus) + maxos) să facă parte din aceeași familie de cuvinte cu *moxis* din *Zalmoxis* dacă nu și cu *mode* din *Zalmodegikos*. Demonstrațiile în sprijinul ambelor lecturi nu sunt deocamdată pe deplin convingătoare și se impune a releva cu claritate și corectitudine stadiul, pentru a facilita, celor care vor avea mai multă sagacitate și mijloace, drumul spre rezolvarea nedumeririlor actuale datorate în mare parte progresului relativ lent, marcat de însemnate dificultăți, al lingvisticii traco-dace.

Oricum, abundența vocabulelor care intră în componența unor antroponime și toponime pledează indiscutabil pentru forma numelui *Zalmoxis* și treptat vor putea fi explicate semnificațiile elementelor acestui teonim.

În sprijinul afirmației că *Zalmoxis* a fost și un zeu uranic, în general, și solar, în special, pot fi amintite:

a) Desfășurarea ritualului periodic de trimitere a mesagerului, aruncat cu fața spre cer, mesager care, în cădere nu atinge pământul.

b) La *Zalmoxis* mergeau *sufletele* morților (decedați în războaie, de moarte normală, sau sacrificați). Ritul predominant în lumea geto-dacică a fost incinerarea și nu înhumarea. Oricum, interpretarea implică și unele aspecte referitoare la credința în nemurire, asupra căroră vom reveni.

c) Frecvența riturilor proprii divinităților celeste poate indica credința că principalul zeu sălășluia în cer, indiferent de interpretarea cunoscutului pasaj cu "săgetarea norilor". Fără a încerca să adăugăm în mod inutil încă o ipoteză la cele atât de numeroase existente, n-ar fi exclus ca cele înfățișate să se fi desfășurat cu prilejul unor sărbători solare care începeau odată cu zodia Săgetătorului (22.XI-21.XII).

d) Sursele arheologice de o mare diversitate indică preponderența unei divinități solare de la începutul mileniului I î.e.n. (carele solare, reprezentări) treptat zeul suprem cumulând atribute uranice și htonice așa cum poate fi remarcat pe unele imagini cunoscute prin produsele toreuticii.

Considerăm așadar că cel puțin din sec. al V-lea î.e.n., *Zalmoxis* era deja o personalitate divină complexă care, nici într-un caz nu poate fi redusă doar la atribute htonice.

113 D.Detschew, *Sprachreste*, p.172-175, 414.

114 *Ibidem*, p.2-3 și 35; D.M.Pippidi, *Parerga*, București-Paris, 1984, p.159, 180.

Trimiterea mesagerului la Zalmoxis

Textul herodotean care cuprinde descrierea ritualului trimiterii mesagerului la Zalmoxis a format obiectul multor cercetări ca sursă de cunoaștere a unor interesante date referitoare la religia geto-dacică în ansamblu, la zeul ei principal, ca cel mai timpuriu izvor care atestă existența sacrificiului uman la geți.

Analiza va avea ca punct de pornire tocmai problema sacrificiului uman, ocolită în unele studii, relevându-i-se doar aspectele cruzimii, ruptă de contextul unei lumi și civilizații, în altele, plasată relativ recent în coordonate normale.

Dacă lucrările de istorie a religiilor din secolul trecut tindeau să ajungă la o teorie și definiție generală a sacrificiului care să poată îngloba toate milenii și civilizațiile, relevând complexitatea, diversitatea mai ales a practicilor rituale grupate sub această denumire, cercetarea contemporană a renunțat a mai crede în arbitrariul unei categorii unice. În același timp, direcția de analiză a acestor rituri variate are drept țel determinarea naturii, scopului și apoi interpretarea lor. Pentru estimarea locului care se atribuie sacrificiului în înțelegerea mai judicioasă, verosimilă a unor fenomene de cult, alături de o bogată literatură, de menționat desfășurarea unor colocvii internaționale cu această temă¹¹⁵.

Sacrificiul este o consacrare, dar se știe că nu orice consacrare este un sacrificiu. Această consacrare implică distrugerea obiectului, în unele cazuri consumare prin foc, înjunghiere, dacă este vorba de o ființă vie etc. Peste întreaga diversitate, sacrificiul implică trei termeni: 1) *sacrificatorul*; 2) *obiectul consacrat* (victima) și 3) *divinitatea*. În această situație, schema sacrificială ca model abstract poate fi construită fără a ține seama de variante. În această schmă: a) *natura victimei*; b) *modalitatea de ucidere* și c) *finalitatea practică*, va fi mai lesnicioasă descifrarea semnificațiilor religioase a scenariului ritual. Ritul sacrificatoriu în ceea ce comportă el fundamental este un scenariu de trimitere la moarte, moartea rituală a victimei constituind centrul în jurul căreia gravitează întreaga ceremonie. Considerațiile asupra semnificațiilor, valorilor și funcțiilor sacrificiului se bazează tocmai pe studierea acestui scenariu.

Pentru a nu fi considerat degradant, în neconcordanță cu stadiul civilizației, firea și moravurile geto-dacilor, sacrificiul uman este idealizat în *Getica* lui Vasile Pârvan¹¹⁶. De altfel, din paginile monumentalei lucrări pârvaniene lipsește o analiză detaliată asupra jertfei umane, semnalarea unor paralelisme, menționarea existenței acestuia la alte popoare, orientale sau indo-europene. Viziunea savantului arheolog a primit replicile ironice și dure din partea filosofului poet Lucian Blaga¹¹⁷ ca și a istoricului-lingvist I.I. Russu¹¹⁸. În

115 *Le sacrifice dans l'antiquité (Entretiens sur l'Antiquité classique. Publiés par Oliver Reverdin et Bernard Granges)*, XXVII, Vandoeuvres-Genève, 1980, Cf. deosebi J. P. Vernant, *Theorie générale du sacrifice et mise à mort dans la Grèce antique* și A. Henrichs, *Human Sacrifice in Greek Religion. Three Case Studies*.

116 V. Pârvan, *Getica*, p. 92 (154). "Deabia odată la patru ani, națiunea aduce zeului – unul singur și, ca zeu suprem, după cât se pare fără tovarăș femeiesc – jertfa cea mai înaltă: un om cărui i se ia viața de carne, spre a i se dăruie cea de spirit, întru marea misiune de a purta sus în cer dorințele și rugăciunile națiunii".

117 L. Blaga, *Getica*, p. 21.

118 I.I. Russu, *Religia*, p. 117. Regretatul Prof. I.I. Russu, în articolul *Natura lui "Zalmoxis" și realitatea gețicului Zalmoxis* ("Tribuna", XXV, 1 oct. 1981, p. 5.) a supus unei critici aspre articolul lui P. Alexandrescu "Natura

aprecierea ultimului: "Este mai presus de orice îndoială caracterul eminentemente practic, utilitar al acestei reminescente cu trimiterea periodică la Zamolxe..." Între obiectivele inițiale ale sacrificiului uman sunt amintite de același autor intenția: "...de a împăca furia și a capta bunăvoința puterilor natural-divine, a zeilor"¹¹⁹ și faptul că: "La geți, sacrificarea de oameni a fost pusă în legătură cu o problemă esențială în orice religie: comunicarea directă cu divinitatea"¹²⁰.

Arătând că sacrificiul uman este atestat atât la paleo-cultivatori cât și la cei cu o civilizație mai complexă, la diferite popoare: mesopotamieni, indo-europeni, azteci etc., Mircea Eliade amintește mobilurile acestor sacrificii (fertilitatea ogorului; pentru a întări viața zeilor; pentru a restabili contactul cu strămoșii mitici sau cu rudele recent decedate sau cu scopul de a repeta sacrificiul primordial), apreciind, în final că sacrificiul menționat de Herodot nu avea nici unul dintre țelurile sus menționate. Sacrificiul getic făcea posibilă transmiterea unui mesaj, "în alți termeni reactualizează legăturile directe dintre geți și zeul lor"¹²¹.

În spatele acestui scenariu mitico-ritual savantul M.Eliade consideră că se poate descifra speranța de a putea reactualiza situația primordială când oamenii puteau comunica direct și *in concreto* cu zeii lor¹²², situație care ar fi luat sfârșit în urma unui eveniment deosebit. În opinia aceluiași savant, mesagerul ar putea fi "un inițiat" în misterele întemeiate de Zalmoxis iar sacrificiul la patru ani ar fi în legătură cu anii de ocultație a lui Zalmoxis, reparația în *mit* corespunde în *ritual* cu restabilirea comunicațiilor concrete. În sfârșit tot Mircea Eliade vede în sacrificiu și trimiterea mesagerului o repetiție simbolică a întemeierii cultului, reactualizarea epifaniei lui Zalmoxis după trei ani de o ocultație cu tot ce implică nemurirea sufletului¹²³.

* * *

La un moment dat, în rândurile consacrate sacrificiului uman la geți, I.I.Russu afirmă; "...nu putem aprecia, însă, care ar fi partea originală getică într-un asemenea proces de "spiritualizare" a unui hidos ritual atavic, moștenit din noaptea preistorică"¹²⁴. Pentru a o descoperi se impune recapitularea informațiilor din Herodot.

1) În primul rând ar fi de remarcat *periodicitatea* evenimentului. Trebuie astfel reamintit că alegerea mesagerului, deci și trimiterea lui are loc la *patru* ani cum citează V.Pârvan¹²⁵,

lui Zalmoxis potrivit relatării lui Herodot". Analize parțiale efectuate în aceeași direcție de F.Hartog sau în paginile anterioare, sunt, cum se poate constata, de o utilitate indiscutabilă în înțelegerea divinității și reconstituirea atributelor ei.

119 *Ibidem*, p.118.

120 *Ibidem*, p.119.

121 *Ibidem*.

122 M.Eliade, *De la Zalmoxis*, p.63.

123 *Ibidem*, p.64.

124 I.I.Russu, *Religia*, p.118.

125 V.Pârvan, *Getica*, p.92 (154).

I.I.Russu¹²⁶ și M.Eliade¹²⁷. Textul este clar διὰ πεντετηρίδος "tot la al cincilea an", deci după patru ani.

Cifra *cinci* ocupă un loc deosebit, ea constituind după cum vom avea prilejul să notăm, numărul zeilor în "pantheonul teoretic" al indo-europenilor. Alături de cele *patru* direcții ale lumii, era al cincilea punct ce formează *centrul*. Sistemul diviziunii quinare este bine atestat la indo-europeni după o lege constantă a simbolisticii universale¹²⁸.

2) *Alegerea mesagerului* făcându-se prin tragere la sorți era deci lăsată până la un punct pe seama hazardului. Mircea Eliade a emis ipoteza că "mesagerul" era dintre cei inițiați în cultul lui Zalmoxis¹²⁹, fapt care pare normal pentru o ceremonie prin care se încerca stabilirea unei legături directe cu zeul. La conzii din India victima *voluntară* era cumpărată de colectivitatea care o sacrifică¹³⁰.

Herodot nu ne mai dă amănunte asupra procedurii care era urmat atunci când trebuia ales un alt mesager după cum nu știm dacă exista o limită numerică în cazul că cei trimiși s-ar fi dovedit a fi "oameni răi". În cele mai multe religii indo-europene în cazul sacrificiului animalelor orice comportament anormal al victimei impunea înlocuirea ei.

Se pare că geții voluntari, care așteptau hotărârea sorților își riscau nu numai viața ci și reputația de oameni integri, de buni luptători, de credincioși. Credința în zeu, în nemurirea sufletului, în propria persoană, mândria de a fi cel care transmite doleanțele colectivității se îmbinau pentru a se opune riscurilor și renunțarilor. Alegerea victimelor dintre cei mai buni, mai virtuoși își găsește corespondent și în alte culte, ca și sacrificiul copiilor "mai lipsiți de păcate"¹³¹.

3) *Sacrificatorii*. Textul herodotean descrie astfel momentul culminant din desfășurarea sacrificiului: "...câtiva dintre ei, așezându-se la rând, țin cu vârful în sus trei sulite, iar alții apucându-l de mâini și de picioare pe cel trimis la Zalmoxis, îl leagă de câteva ori și apoi, făcându-i vânt, îl aruncă în sus peste vârfurile sulitelor"¹³².

Menționat în mod special este doar numărul sulitelor, *trei*, cei care le țin pot fi însă mai mulți. De asemeni, nu cunoaștem nici numărul și nici calitatea celor care manipulează mesagerul conform ritualului amintit. Posibil să fi fost *trei* și *patru* sugerând anii ocultăției și epifaniei. De presupus, de asemeni, că sacrificatorii erau dintre fruntașii grupului de sacerdoți.

Poziția probabilă a corpului victimei, aruncatul ei în sus ca și poziția sulitelor au fost interpretate ca semne ale unui sacrificiu pentru o zeitate celestă.

126 I.I.Russu, *Religia*, p.116.

127 M.Eliade, *De la Zalmoxis*, p.62.

128 Idem, *Traité*, p.310-325; C.Sterox, *Le "Pantheon theorique" des Indo-Européens et le nombre cinq*, în *Latomus*, XXXIV, 1, 1975, p.1-16 (cf. p.13).

129 M.Eliade, *De la Zalmoxis*, p.63.

130 Idem, *Mythes*, p.230

131 M.J.Lagrange, *Études sur les religions sémitiques*, Paris, 1905, p.104 și urm.

132 Herodot, *Istoriei*, IV, 94, și *Fontes*, I, p.49: "Unii din ei primesc porunca să țină trei sulite (cu vârful în sus), iar alții, apucând de mâini și picioare pe cel ce urmează să fie trimis la Zalmoxis și ridicându-l în sus, îl azvârle în sulite".

Sacrificiul apare așadar ca o operație care a permis omului să se apropie de sacru fără a se pierde, cu excepția celui consacrat, un moment în care sacru și profanul au intrat în contact rămânând totuși distincții. Întreaga procedură gestuală sus-amintită, comentariile mitice, alcătuiesc modul original în care geto-dacii și-au imaginat posibilitatea stabilirii contactului direct cu divinitatea, speranțele care și le puneau credincioșii în realizarea lui.

Care este locul sacrificiului la geți în comparație cu sacrificiul uman la alte popoare ?

Sacrificiul *indian* era prototipul actului creator, fondator care ține universul în totalitatea sa. Cel *grecesc*, mai modest, amintește întreruperea legăturii care prin "greșala" lui Prometeu s-a produs între zei și oameni, el consacră în ritul însuși care vizează a aduce laolaltă muritori și nemuritori, distanța care-i separă dispărând. La azteci, unul dintre sacrificiile umane viza revigorarea divinității, după cum sacrificiul, la trei luni distanță, a unei tinere fete și a unei femei constituia reiterarea rituală a nașterii plantelor¹³³.

Sunt sisteme religioase diferite care au ca element comun antropomorfismul.

Dat fiind rolul religiei în stat, evenimentul central al religiei dacice căpăta dimensiuni statale ("naționale"), era un moment al întregii lumi geto-dacice, un ritual care se desfășura probabil pe "Muntele sfânt" (*Kogaionon*)¹³⁴.

Dar analiza acestui sacrificiu sângeros implică și discutarea unei alte probleme, cea a *sectelor*; grupuri de oameni care aveau forme de religiozitate aberante în raport cu norma sau cu comportamentul general. Membrii acestor secte respingeau de regulă sacrificiile sângeroase, pretinzând că se poate stabili contactul cu divinul printr-un anumit regim de viață în care un loc însemnat îl ocupa vegetarianismul.

Asimilând sacrificiul cu uciderea (moartea), pitagoricenii și orficii denunțau violența ucigătoare în ritualul sacrificial încercând să elimine frontiera dintre sacrificiu și ucidere, dintre animal și om, frontieră pe care instituția sacrificiului s-a străduit să o fixeze. Tipul de religie propus, fără sacrificiu sângeros, avea ca scop fundamental aplatizarea rolului, anularea unei alte distanțe, cea care separă oamenii de zei. Toate acestea pentru a permite omului să devină zeu.

Între principiile de viață ale sectelor de anahoreți din lumea geto-dacică *karnobatae* (θεοσεβῆις καὶ καρνοβάτας) despre care scrie Strabon¹³⁵ întâlnim unele comportamente asemănătoare (vegetarieni, abstenenți, asceți etc.). Considerăm mai fundamentate argumentele conform cărora acest vegetarianism este pus pe seama condamnării sacrificiilor sângeroase, căci se știe că în cazul sacrificiilor unor animale o parte a victimei era consumată de colectivitate, decât ipoteza conform căreia vegetarianismul reprezintă un rest al vieții nomade¹³⁶.

Cât privește afirmația lui Vasile Pârvan că ei erau "discipoli ai marelui preot"¹³⁷ cel puțin pentru o anumită perioadă, poate fi mai greu acceptată. Textul lui Strabon vorbește doar de cei

133 M.Eliade, *Mythes*, p.2311.

134 S.Olteanu, *ΚΑΓΑ și ΚΩΓΑΙΟΝΟΝ. Datele problemei*, în "Thraco-Dacica", X, 1-2, 1984, p.215-217; D.Slușanschi, *ΚΑΓΑ și ΚΩΓΑΙΟΝΟΝ. Analiză filologică și lingvistică*, în "Thraco-Dacica", X, 1-2, 1984, p.219-224.

135 Strabon, *Geografia*, VII, 3, 3 (=Fontes, I, p.226-229).

136 W.Froehner, *La colonne Trajana*, Paris, 1865, p.37.

137 V.Pârvan, *Getica*, p.161 (94-95).

pe care poetul (Posidoniu) îi numea oamenii "cei mai drepti"¹³⁸. Fiind totuși o abatere de la religia de stat (oficială) cum ar rezulta din regimul lor de viață, e puțin probabil ca relațiile cu "Marele preot" să fi fost cordiale. Se poate presupune că situația a evoluat într-o nouă direcție pe vremea lui Strabon, perioadă în care va fi fost înlocuit cel puțin sacrificiul uman, la fel ca la alte popoare, indo-europene mai apropiate sau mai depărtate.

Unii cercetători ai religiei geto-dace au scris că, după Herodot, alți istorici n-au mai menționat sacrificiul la daci, cu toate că are elemente neîntâlnite la alte popoare, interpretând această tăcere a izvoarelor drept un semn că acest ritual a fost probabil înlocuit¹³⁹. Apar totuși mențiuni în textele păstrate de la Lucian din Samosata (secolul II e.n.)¹⁴⁰, Clemens din Alexandria (secolele II-III e.n.)¹⁴¹ și Enea din Gaza (secolele V-VI)¹⁴². Clemens scrie despre trimiterea anuală a unui sol la Zalmoxis, ceremonie la care era "înjunghiat cel socotit cel mai vrednic dintre cei care se îndeletniceau cu filosofia"¹⁴³.

Într-o scenă clasică de sacrificiu, înfățișată pe coiful de la Coțofenești (jud. Prahova) se vede că victima este un *berbec*, animal frecvent întâlnit în imagistica geto-dacică¹⁴⁴. Pe produsele toreuticii din epoca mai timpurie, la fel ca pe cele din epoca clasică, nu întâlnim ilustrarea sacrificiului uman.

Încadrarea ritului în religia geto-dacilor, pe care o cunoaștem totuși puțin, este destul de dificilă. Apărut probabil într-o perioadă de prelungite lupte intertribale continuată și în vremea consolidării, separării, a apariției unor deosebiri mai marcate față de o parte a tracilor sud-dunăreni, la care contactul și influența greacă erau vizibile și în sfera vieții religioase, ritul trimiterii mesagerului la zeul suprem de care era legat sacrificiul uman a fost probabil înlocuit așa cum impuneau evoluția social-economică internă și contactul cu alte popoare¹⁴⁵. Din descrierea lui Herodot cunoaștem o etapă din evoluția religiei geto-dacice, mentalitatea unei epoci.

Nemurirea

Etnonimul get a intrat în istoria scrisă alături de epitetul nemuritor. În două dintre cărțile *Istoriilor* lui Herodot întâlnim însemnările: "Înainte de a ajunge la Istru, birui mai întâi pe geți care se cred nemuritori"¹⁴⁶ iar într-o frază din capitolul următor este explicată astfel viziunea getă asupra nemuririi: "Iată cum se cred ei nemuritori (geții): ei cred că nu mor și că acel care dispăre din lumea noastră se duce la daimonul Zalmoxis". Propagarea acestei

138 Strabon, *Geografia*, VII, 3, 3.

139 I.I. Russu, *Religia*, p. 119.

140 Lucian, în *Fontes*, I, p. 610-611.

141 Clemens din Alexandria, în *Fontes*, I, p. 637.

142 Enea din Gaza, în *Fontes*, II, p. 320-321.

143 Clemens din Alexandria, în *Fontes*, I, p. 637.

144 S. Sanie, *Plastica*, p. 187.

145 Iordanes, *Getica*, 49 (= *Fontes*), menționează sacrificarea prizonierilor însă pentru zeul Marte. Informația are în vedere o altă perioadă din istoria geților.

146 Herodot, *Istorie*, I, IV, 93.

credințe ar fi fost făcută de Zalmoxis după ce-a clădit o casă pentru adunările bărbaților, în care îi primea și-i punea să benchetuiască pe fruntașii țării, învățându-i că nici el, nici oaspeții săi, nici unul din urmașii acestora nu vor muri, ci vor merge într-un anume loc unde vor trăi pururi și vor avea parte de toate bunătățile"¹⁴⁷.

Comentariile cu vechime multiseculară ar putea crea impresia că ne aflăm în fața unor texte obosite de exegeză, sleite. Desigur, repetițiile nu vor putea fi total ocolite.

Însemnările lui Herodot, deși cele mai importante nu sunt singurele mărturii în această direcție. A existat și continuă să mai existe părerea că s-ar cuveni să avem în vedere doar acest prim izvor după cum au fost auzite și lamentări provocate de faptul că sursele ulterioare "Părintelui istoriei" mai curând ar complica decât ar ajuta. Considerăm utile cercetării problemei nemuririi, evident nu în același grad, multe alte scrieri. Pot fi separate, nu fără efort, lucrurile transcrise de la Herodot de alte elemente noi, interesante și verosimile.

În ultimele decenii au fost scrise câteva studii asupra nemuririi dacice, unele incluse în sinteze. Le vom menționa pe cele care prezintă contribuții prin materialul discutat, interpretări și viziune. De la lucrarea prof. I.I. Russu în care sunt adunate cele mai multe din punctele de vedere anterioare anului 1945, pagini notabile i-au fost consacrate acestei probleme de M.Eliade¹⁴⁸, I.Coman¹⁴⁹, M.Nasta¹⁵⁰ și F.Hartog¹⁵¹.

Scrierile antice care menționează nemuirea getică sunt numeroase dar de valoare inegală. Ceea ce a frapat pe autorii antici ca și pe cei din perioadele ulterioare n-a fost doar credința în nemurire ci și faptul că "nemuritorii" se aflau în compania zeului.

Cu, sau fără, reluări din Herodot, nemuirea este menționată la Hellanicos, Platon, Strabon, Pomponius Mela, Diodor din Sicilia, Lucian din Samosata, Arrianus, Iulianus Apostata ș.a. Ecouri și adeseori mai mult decât atât (comparații, încercări de determinare a semnificației etc.) pot fi întâlnite la Hyppolyt, Diogenes, Ioannes Chrysostomos, Grigore din Nazianz, Theodoretos din Cyr, Iordanes, Isidor din Sevilla, Photios ș.a.

Cu toată abundența lor izvoarele pot fi clasate în trei grupe: I – scrierile lui Herodot, Hellanicos și Platon; II – lucrările sintetizate de Pomponius Mela; III – însemnările lui Iulianus Apostata și din epoca ulterioară.

Textul herodotean a primit traduceri deosebite unele cu implicații însemnate în interpretare. I.M.Linforth, cel care a reunit și examinat sensurile verbului ἄθανάτιζεν consideră contestabilă traducerea lui Γέται οὐ ἄθανάτιζοντες prin "geții care cred în nemuirea lor",

147 *Ibidem*, IV, 94.

148 M.Eliade, *De la Zalmoxis*, p.56-58.

149 J.Coman, *L'imortalité chez les Thraco-Géto-Dace*, în "Actes du IIe Congrès International de Thracologie", III, București, 1980, p.241-268.

150 M.Nasta, *Les rites d'imortalité dans la religion de Zalmoxis: Syncretisme et contamination*, în "Actes du IIe Congrès International de Thracologie", III, p.337-345.

151 F.Hartog, *Salmoxis*, p.21-30. Titlul articolului, *Contribuții asupra nemuririi dacice*, AȘUI, XXII, III, 1976, p.125-130, ar recomanda și adăugirea lui V.Lica. Conținutul ne obligă să păstrăm distanța de cei amintiți mai sus. Oricum, nici unul dintre ei n-au îndrăznit astfel de concluzii: "În încheiere sperăm că cele de mai sus constituie suficiente argumente pentru susținerea ideii că geții credeau în nemuirea fizică. Socotim că se poate afirma că "nemuirea getică" nu poate fi apropiată de mistere ori suprapusă activității vreunui reformator. De asemeni, considerăm că am reușit să demonstrăm că unica informație sigură despre "nemuirea" getică rămâne cea lăsată de Herodot".

fiind preferabilă "Geții practicieni ai nemuririi". I.M.Linforth a constatat că acest verb este pentru prima dată atestat în scrierile grecești la Herodot că "athanatizein" este mai curând "a face nemuritor", "a zeifica"¹⁵². Această ipoteză este confirmată și de scrierea lui Platon, *Charmides*.

Asocierea geților la nemurire este clar exprimată așadar de multe lucrări antice și medievale timpurii dar neclarificate sunt modalitățile acestei asocieri.

S-a încercat a se răspunde cum se accede la nemurire. Unii au considerat că se impune a interpreta – însemnările lui Herodot din capitolele alăturate, rezultând astfel că nemurirea apărea ca o răsplată pentru cei viteji și drepți¹⁵³. D.M.Pippidi într-una din atât de utilele sale recenzii asupra unor lucrări de istorie a religiei dacice, scrisă în urmă cu peste patru decenii, atrăgea atenția că se impune a înțelege din textul lui Hellanicos că nemurirea implică și o inițiere¹⁵⁴. I.I.Russu sublinia că trimiterea mesagerului avea între principalele obiective obținerea nemuririi¹⁵⁵ iar F.Hartog aprecia că textul ar indica asocierea nemuririi de curaj și masa în comun¹⁵⁶.

Tot în limita acestor texte, odată cu afirmația că se vor bucura de toate bunătățile se ivește și problema stabilirii categoriilor de bunuri – *spirituale* sau bunuri *materiale*.

În funcție de răspuns investigarea pornește spre alte direcții în încercarea de a stabili dacă în gândirea religioasă getică ajungeau la Zalmoxis *corpurile* sau *sufletele*.

Cercetarea contemporană mai citează încă lucrarea cenntenară datorată lui E.Rohde, reeditată în mai multe rânduri, unde este analizată și evoluția noțiunii de "thymos" și "psyché" de la Homer la epoca elenistică și se pronunță de asemeni asupra nemuririi getice¹⁵⁷.

Dar cele mai importante opinii exprimate până în anul 1945 sunt adunate de I.I.Russu care scrie fără echivoc, citând savanți de talia unor Dietrich, Kazarov, Tocilescu: "...nu poate fi vorba de o concepție superioară de o prelungire ori transformare a vieții în formă spirituală, ca suflet absolut material, ci numai de o *trăire fără de sfârșit*, deplin conștientă și identică vieții pământești (Rohde etc.), cu deosebirea că se adăugau fericirile unei îndestulări desăvârșite, cu "toate bunătățile" (Hdt.IV. 95)"¹⁵⁸. I.I.Russu deosebește totuși o fază primitivă în care *nu* se vorbește de suflete "ci de continuarea efectivă în forme materiale a vieții terestre în condiții optime" și de textele târzii în care sunt menționate și alte credințe. De subliniat că în tratarea acestui subiect I.I.Russu *nu* consideră că dispunem de o sursă unică.

Tot la începutul celui de al cincilea deceniu, o nuanțare a ipotezei privind materializarea credinței getice asupra nemuririi este întâlnită la L.Blașa, care afirmă: "de o credință în

152 I.M.Linforth, *ol' Ἀθανατίζοντες* p. 27: "I feel justified, in establishing the following definitions: ἀθανατίζοντες as a transitive verb, make immortal and divine, deify; as an intransitive verb, act the part of a being immortal and divine: ἀπαθανατίζοντες obviously can have only the transitive meaning".

153 J.Coman, *op.cit.*, p.257.

154 D.M.Pippidi, în "Balcania", VI, 1943, p.537; idem, *Note de lectură*, "StCl", XIV, 1972, p.207.

155 I.I.Russu, *Religia*, p.114.

156 I.Hartog, *Salmoxis*, p.26.

157 E.Rohde, *Psyche*, p.286-287, n.2.

158 I.I.Russu, *Religia*, p.113.

nemurire ca un mod firesc și cu totul superior al spiritului, nu poate fi vorba, la geți, ci de altceva: getul nu se ferește să cadă în luptă deoarece pe calea aceasta el speră să obțină o nemurire a dubletului său corporal"¹⁵⁹. Sunt elemente care au fost reluate în discuția privind căile de dobândire a nemuririi.

În studiul său relativ recent, I. Coman, savantul cel mai apropiat de viziunea pârvaniană asupra religiei getice în lucrările căruia puteau fi întâlnite și unele exagerări în sensul cvasi-identificării "henoteismului getic" preconizat de Vasile Pârvan, de monoteismul creștin, se detașează de magistrul său și afirmă că nu există documente care să arate disprețul geților față de corpurile lor¹⁶⁰.

În textul lui Hellanicos remarcăm și informații necunoscute la Herodot: a) faptul că Zalmoxis "a arătat geților din Tracia ritul inițierii religioase"; b) o aserțiune care complică aspectele cunoscute la Herodot, "Ei spun că cei morți pleacă la Zalmoxis și se vor reîntoarce" (subl. ns.); c) în sfârșit, știrea că și *terizii* și *crobizii* se cred nemuritori, deci credința în nemurire poate fi reîntâlnită și la alte neamuri tracice.

Luând în considerație numai textele lui Herodot și Hellanicos au fost pronunțate păreri conform cărora trupul ar fi cel care merge la Zalmoxis. Fără a îmbrățișa ipoteza emisă de Vasile Pârvan referitoare la presupusul dispreț al dacilor față de corpurile lor, M. Eliade considera că sufletul mesagerului este cel care se duce la Zalmoxis¹⁶¹ cu toate că, menționează faptul că Herodot nu spune că sufletul separat de corp va merge să întâlnească zeul. Motivarea apare însă prin afirmația "Ei nu mureau, nu cunoșteau separarea sufletului de corp"¹⁶². Textul nu este lipsit însă de unele inconsecvențe în utilizarea termenului de postexistență, întâlnit și la L. Blaga, asemănător lui "after life" a cunoscutei lucrări cumon-tiene¹⁶³.

Ocultăția și epifania lui Zalmoxis, fără a constitui o probă a credinței în nemurire poate fi o dovadă a postexistenței iar repetarea sa ciclică poate sugera eternitatea.

Într-un răstimp care n-a depășit cu mult jumătate de secol de la Herodot în *Charmides*, scrisă de Platon, reîntâlnim pasaje în care, sensul dat de I. M. Linfoth, cuvântului "athani-zontes" pare mai veridic. În *Charmides*, "regele și zeul" Zalmoxis avea ucenici, doctori "care se zice că îi fac pe oameni nemuritori"¹⁶⁴. Dar la fel de importantă este și mențiunea unor principii de terapeutică "să-i dăm îngrijire trupului dimpreună cu sufletul"¹⁶⁵ și apoi sublinierea însemnătății deosebite a sufletului, a ansamblului corp-suflet și a *descântecelor* care însoțesc tratamentul.

Ne-ar fi astfel permis să utilizăm textul lui Platon în sprijinul aserțiunii că în sec. al IV-lea î.e.n., foarte probabil să fi fost deja cristalizate în credințele tracice, în general, și getice, în

159 L. Blaga, *Getica*, p. 21.

160 J. Coman, *op. cit.*, p. 253-254.

161 M. Eliade, *De la Zalmoxis*, p. 49.

162 *Ibidem*.

163 *Ibidem*, "...ca și pentru inițiații Misterelor Eleusine sau pentru "orfici", postexistența preafetrică începe după moarte; numai "sufletul", principiul spiritual, îl întâlnește pe Zalmoxis". F. Cumont, *After life in Roman paganism*, New Haven, 1922.

164 Platon, *Charmides*, 156d (=Fontes, I, p. 100).

165 *Ibidem*.

special, binomul corp-suflet? În caz afirmativ, odată cu această perioadă s-ar putea presupune credința supraviețuirii corpului și sufletului.

Știrile mai însemnate, diferite de o copie a surselor amintite (Herodot, Hellenicos, Platon) sunt rare până în secolul I.e.n., fără referiri și contribuții substanțiale la problema nemuririi getice.

Scrierile din cea de a doua grupă, care nu pot fi ignorate sau considerate știri inutilizabile venind dintr-o sursă târzie, sunt cuprinse, în mare parte, în însemnările lui Pomponius Mela, mult comentate, care nu pot și nu trebuie să fie eludate.

Scrie Pomponius Mela în a sa *Descriere a pământului*: "Tracia este locuită de un singur neam de oameni... unii sunt sălbatici și cu totul gata să înfrunte moartea, mai ales geții. Acest lucru se datorește credințelor lor deosebite; unii cred că sufletele celor care mor se vor întoarce pe pământ iar alții socotesc că, deși nu se vor mai întoarce, ele totuși nu se sting ci merg în locuri mai fericite; alții cred că sufletele mor negreșit, însă că e mai bine așa decât să trăiască"¹⁶⁶.

Cele trei credințe menționate de Pomponius Mela au primit de mult interpretări care implică palingeneza, un fel de platonism popular, respectiv, un pesimism popular¹⁶⁷, e dificil însă a fi stabilită și o repartitie geografică pentru fiecare credință. Indiferent care din ele ar fi fost dominantă în zona getică ele sunt în parte diferite, așa după cum sunt cele întâlnite trei secole mai târziu în lucrările lui Iulianus Apostata.

Rezumarea celor trei concepții de către Vasile Pârvan este amendabilă. Savantul român aprecia că: "De fapt geții credeau, la fel ca nordicii într-un fel de Walhall, unde după moartea trupului se vor întâlni cu zeul suprem și vor trăi fără sfârșit"¹⁶⁸. Trebuie subliniat că metempsihoza are specific încarnarea succesivă în mai multe corpuri iar persoanele trebuie să fie de nerecunoscut. Cum n-avem motive să suspectăm sursele utilizate de Pomponius Mela, nouă acum inaccesibile, trebuie să remarcăm evoluția credințelor getice în decursul unei jumătăți de mileniu. Această evoluție a fost consemnată și de M. Eliade când analizează pe *Gebeleizis*¹⁶⁹ sau când scrie despre *Zalmoxis* în timpul lui Deceneu¹⁷⁰.

O altă problemă în legătură cu nemurirea este aceea a *locului* unde mergeau sufletele. Aparent există un acord: acolo unde este zeul suprem, acolo este și paradisul, acolo merge sufletul mesagerului etc. După cum Zamolxis (sau Zalmoxis) se află în ceruri pe sau sub pământ, acolo se consideră că s-ar afla și "raiul getic". După Vasile Pârvan, "Raiul getic nu e sub pământ, ci în aer"¹⁷¹.

O părere contrară are I.I. Russu: "Nu avem nici un motiv de a crede că, în acest cadru, geto-dacii ar fi făcut excepție de la norma arhaică și generală spre a-și plăsmui un sublim "rai" uranian, propriu și original, câtă vreme cei decedați mergeau la Zamolxe, "zeul pământului..." și, în continuare, "...partea care rămâne din om ori se continuă după moartea trupeză ("suflet", "dublet corporal", oricum și-l vor fi închipuit) sălășuia undeva în

166 Pomponius Mela, *De Chronografia*, II, 2, 18 (=Fontes, I, p.389).

167 V.Pârvan, *Getica*, p.159.

168 *Ibidem*.

169 M.Eliade, *De la Zalmoxis*, p.67.

170 *Ibidem*, p.72.

171 V.Pârvan, *Getica*, p.92 (152).

adâncurile pământului"¹⁷². De subliniat totuși că și cel de al doilea admite existența în credințele geto-dacice a unei astfel de entități.

În sfârșit n-a lipsit nici varianta terestră, exprimată de I. Coman, a raiului getic în acel *andreon* ritual sau pe muntele Kogaionon¹⁷³.

*
* *
*

Consemnată pe parcursul unei perioade atât de întinse, nemurirea getică cu aspectul ei particular, traiul alături de zeul suprem, beneficiind de toate bunurile, a putut stimula în diverse direcții (militare, sociale, religioase) viața societății dacice.

Se pare că, singură inițierea în cultele zalmoxeene nu era suficientă pentru dobândirea nemuririi. Convivii din *andreonul* lui Zalmoxis și descendenții lor beneficiau de acest privilegiu. Așa cum s-a mai menționat, mesagerul trimis la Zalmoxis obținea nemurirea nu doar pentru el, ci pentru întreaga colectivitate, căci femeile de exemplu nu apar în vreun moment al cultului. O situație comparabilă cu cea a fruntașilor țării prezenți în *andreonul* lui Zalmoxis aveau probabil cei dintre care era ales solul și preoții.

Indiferent dacă nemurirea era corelată de inițierea în cultul zeului suprem, asociată cu *vitejia*, *dreptatea*, *curajul*, participarea la *mesele în comun*, *pioșenia* ș.a., se pare că dobândirea ei a avut totdeauna elemente care contribuiau la consolidarea statului dac, de unde sprijinul și locul deosebit al marilor slujitori ai cultului în ierarhia regatului geto-dac.

(Cf. *Tabelul sintetic cu caracteristicile zeului Zalmoxis*, de la p. 295.)

Gebeleizis

Singura mențiune antică a theonimului *Gebeleizis* este cea cunoscută pe o parte din manuscrisele *Istoriilor* lui Herodot. După atât de cunoscuta frază asupra nemuririi getice: "...ei au convingerea că nu mor și că cel care dispare din lumea noastră se duce la zeul Zalmoxis" urmează mult comentată afirmație: "Unii dintre ei îi mai spun și Gebeleizis"¹⁷⁴ și în continuare neînțelesul rit al săgetării cerului: "Aceiași traci, când tună și fulgeră, trag cu săgețile în sus, spre cer și amenință divinitatea (care provoacă aceste fenomene) deoarece ei cred că nu există un alt zeu în afară de al lor"¹⁷⁵.

Pornind de la aceste informații au fost întocmite lucrări al căror număr este invers proporțional cu sărăcia și echivocul sursei. Cele mai multe vizează aspecte de fond, precum concepțiile religioase ale geto-dacilor (religie monoteistă, dualistă, henoteistă, politeistă), rituri și, evident, încercarea de identificare și definire a lui Gebeleizis (zeu, epitet al unui zeu etc.).

¹⁷² I.I. Russu, *Religia*, p. 116

¹⁷³ J. Coman, *op.cit.*, p. 24.

¹⁷⁴ Herodot, *Istoriile*, I, IV, 94, (= *Fontes*, I, p. 49).

¹⁷⁵ *Ibidem*.

La fel ca în multe alte cazuri menționate, cercetările cu rezultate notabile au început din sec. al XIX-lea. Numele *Gebeleizis*, varianta *eizin* este întâlnită în manuscrisele ABC fără prima silabă. Pentru *Gebeleizis* sau *Gebeleizin* au fost propuse drept forme originare *Sebeleizin* sau *Zibeleizin* (W.Tomaschek) după cum sunt cunoscute încercări de echivalare *Gebele* cu *Zemele* și în continuare a lui *Gebeleizis* cu *Zamolxis* (P.Kretschmer), partea a doua a cuvântului primind tâlcuiri în care *Zis* era apropiat de av. *xsaios*, "suveran", "rege" cum am mai avut prilejul să notăm la discuția asupra etimologiei lui *Zalmoxis*¹⁷⁶. W.Tomaschek a comparat pe *Gebeleizis* cu *Zbelsurdos* – *Zbelturdos* iar prima parte a presupusei forme originare s-a admis că ar deriva de la ide. **Z(i)bel* – **g'heib* "lumină, fulger"¹⁷⁷.

Lipsa primei silabe în manuscrisele ABC l-au determinat pe C.Poghirc să considere posibilă completarea *Nebeleizis*, deci *Ne* în loc de *Ge*, cu **nebele* apropiat de grecescul *nephêle*, latinul *nebula*, iar elementul *zis* din partea a doua a teonimului era corelat lui *die(us)s* "zeu" și "zi". În această tâlmăcire *Nebeleizis* ar fi un "zeu al furtunilor"¹⁷⁸. Etimologia este citată, considerată "o ipoteză la fel de fragilă ca celelalte"¹⁷⁹ sau foarte verosimilă¹⁸⁰.

Conform celor mai multe etimologii *Gebeleizis* apare ca zeu uranic fie că este considerat unic, al fulgerelor, al norilor etc.¹⁸¹.

În atât de des citatele lucrări datorate lui I.I.Russu¹⁸² și M.Eliade¹⁸³ sunt reanalizate multe ipoteze și interpretări exprimate de mai bine de un secol, cu sau fără modificarea textului herodotean. M.Eliade sintetizează astfel: "În ciuda mărturiei lui Herodot (exprimată e adevărat cu uimitoare neglijență gramaticală și stilistică) este greu să-i privim pe *Zalmoxis* și *Gebeleizis* ca pe unul și același zeu. Structurile lor sunt diferite, cultul lor nu se aseamănă de loc"¹⁸⁴. Aceste cuvinte exprimă clar opinia savantului român față de ipoteza lui Vasile Pârvan privitoare la semnificațiile lui *Zalmoxis* și *Gebeleizis*: "Părerea noastră însă e că acestea sunt simple atribute explicative ale puterii ori înfățișării divinității"¹⁸⁵.

Într-o lucrare recentă¹⁸⁶, Gh.Mușu a reluat parțial și nemărturisit în general această idee a lui V.Pârvan, și, subscriind în general la etimologia lui *Gebeleizis*, fie *g'ner* – "a lumina" sau **g'heib* – "lumină, fulger", consideră însă vocabula un epitet "cvenit unei mari zeități cum este *Zalmoxis*". În continuare apreciază că trebuie tradus prin "strălucitul", *Clarissimus*, nicidecum *Fulgerul*¹⁸⁷.

176 *Supra*, p.184

177 Cf. I.I.Russu, *Limba traco-dacilor*, București 1967. p.127.

178 C.Poghirc, *Considérations philologiques et linguistiques sur Gebeleizis*, "Thracia", II, 1974, p.357-360.

179 M.Nasta, *op.cit.*, p.344, n.35.

180 I.Duridanov, *La religion*, p.138

181 Pentru caracterul htonic cf. L.Burlec, *Zalmoxis și Gebeleizis*, "Studia antiqua et archaeologica", I, 1983, p.134.

182 I.I.Russu, *Religia*, p.103-112.

183 M.Eliade, *De la Zalmoxis*, p.64-68.

184 *Ibidem*, p.67.

185 V.Pârvan, *Getica*, p.154 (p.92).

186 Gh.Mușu, *Din mitologia tracilor*, București, 1982, p.58-63. Pasajul cu săgetarea este tradus astfel: "Aceiași traci, când tună și fulgeră, trag cu săgețile în sus, spre cer și amenință pe zeu, deși socotesc că nu este altul decât al lor". Considerând că *nomizontes* – "socotesc", este o participială relativă exprimând o propoziție concesivă.

187 *Ibidem*, p.63.

Săgetarea cerului a constituit și constituie în continuare prilejul a numeroase ipoteze care merg de la a-l considera: "un act pozitiv; se imită și indirect se ajută zeul fulgerelor trăgând săgeți împotriva demonilor tenebrelor"¹⁸⁸ până la aprecierea că geții n-ar fi avut un zeu al cerului că ritul ar izvorî din ignoranța geților¹⁸⁹. Curios cum nu s-a găsit de cuviință să se pună mai curând pe seama ignoranței noastre un rit care a rămas mai puțin înțeles de Herodot, a cărui cunoaștere era totuși intermediată.

În sfârșit, faptul că după atestarea sa în textul herodotean n-a mai fost semnalat în vreo lucrare era uneori considerat drept indiciu a dispariției sale, Zalmoxis prezent în relativ numeroase scrieri fiind cel mai probabil "uzurpator", după cum sincretismul, un sincretism interior, ar fi putut uni cele două divinități, posibil și împreună cu altele având atribute asemănătoare sau diferite.

Simboluri uraniene în general și solare în special au existat întotdeauna pe ceramica și toreutica geto-dacică.

Mai mult, atât M.Eliade¹⁹⁰ cât și Gh.Muşu¹⁹¹ scriind despre Gebeleizis consideră că și atributele comparabile cu ale Sf. Ilie ar putea fi o dovadă a dăinuirii zeului getic în perioada trecerii daco-romanilor la creștinism.

Noi descoperiri de inscripții și imagini în mediul geto-dacic

Considerațiile despre cunoașterea scrierii în mediul tracic în general sau numai în cel geto-dacic și asupra amplitudinii utilizării ei au ca suport câteva mențiuni la autorii antici¹⁹² și un număr de însemnări cu litere grecești și latine pe materiale descoperite întâmplător sau provenite din săpături arheologice. Aceste mărturii au fost prezentate și larg comentate de marii sintetizatori ai istoriei românilor¹⁹³, în istoriile tracilor și geto-dacilor¹⁹⁴ sau în studii consacrate în exclusivitate documentelor scrise descoperite în cetățile geto-dacice¹⁹⁵.

Până în prezent a fost adunat un număr relativ restrâns de însemnări pe piatră, ceramică și metal, inscripții ștampilate și mai ales *graffiti*. Au beneficiat de întinse studii și note polemice grupurile de litere incizate pe blocurile de piatră¹⁹⁶, ștampilele DECEBALVS și PER SCORILO¹⁹⁷ ambele categorii de inscripții descoperite la Grădiștea Muncelului și inscripția de la Ocița (Buridava)¹⁹⁸. Descoperirea tezaurului de la Rogozen a reactualizat discuțiile asupra inscripțiilor de pe vase de argint traco-getice¹⁹⁹.

¹⁸⁸ M.Eliade, *De la Zalmoxis*, p.67.

¹⁸⁹ F.Hartog, *Salmoxis*, p.39.

¹⁹⁰ M.Eliade, *De la Zalmoxis*, p.67.

¹⁹¹ Gh.Muşu, *op.cit.*, p.61.

¹⁹² Dio Cassius, *Istoria romană*, LXVII, 7 (=Fontes), I, p.685.

¹⁹³ C.Daicoviciu, în *Istoria României*, I, 1960, p.327-329.

¹⁹⁴ H.Daicoviciu, *Dacia de la Burebista*, p.224-232; I.H.Crișan, *Spiritualitatea*, p.293-306.

¹⁹⁵ I.I.Rusu, *Die griechische und lateinische Schrift im vorrömische Dakien*, în "Epigraphica", p.33-50.

¹⁹⁶ A.Bodor, *Blocurile cu litere grecești din cetățile dacice*, în "Crisia", 1972, p.27-35.

¹⁹⁷ I.Glodariu, *Din nou despre "Decebalus Per Scorilo"*, în "Sargetia", XX, 1986-1987, p.93-97.

¹⁹⁸ D.Berciu, *Buridava*, p.136-148.

¹⁹⁹ A.Fol, *Trakiskoto sakrovište ot Rogozen*, Sofia, 1988, p.99-100 și tabelele; J.Hind, *The Inscriptions on the Silver Phialai and Jug from Rogozen*, în *The Rogozen Treasure Papers of the Anglo-Bulgarian Conference*, 12 March 1987, (ed. B.F.Cook), Londra, 1989, p.38-43.

Dacă însemnările cunoscute până acum puteau constitui argumente pentru combaterea aserțiunii privind analfabetismul geto-dacilor nu putea fi contestat faptul că documentele scrise sunt totuși de o extremă raritate și în marile cetăți și așezări.

Descoperirile prezentate selectiv cu acest prilej și aplicarea rezultatelor dobândite în cercetarea materialelor recoltate în alte cetăți și așezări vor contribui sperăm la modificarea substanțială a viziunii anterioare asupra locului și rolului imaginii și scrierii în viața geto-dacilor uneori și la popoarele alogene din spațiul getic.

Punctul de plecare și apoi baza pentru investigațiile noastre în problema enunțată l-a constituit descoperirea unui mic complex din așezarea geto-dacică de la Dumbrava (com. Ciurea, jud. Iași), așezare din care au mai fost semnalate unele interesante materiale și complexe²⁰⁰.

În colțul sud-vestic al locuinței de suprafață L₁S-73, acoperite de trei fragmente dintr-un vas mare lucrat cu mâna, au fost găsite 15 vase de mici dimensiuni, grupate pe circumferința unui cerc cu diametrul de 25 cm. La 1,5 m nord de vâscioare a fost găsită o fibulă cu resort bilateral și portagrafa scundă, un tip de fibulă cu perioada de maximă răspândire în a doua jumătate a secolului I și prima jumătate a secolului II e.n. (Pl.LXXIV/16a-b).

Vasele de culoare brună sunt lucrate cu mâna dintr-o pastă de bună calitate. Dintre ele 5 au formă tronconică, 4 de oale borcan, 3 cilindrice, unul bitronconic. În sfârșit mai pot fi consemnate o tipsie și o cătuie. Destinația acestui complex cu vâscioare având înălțimi de la 1,00-la 6,2 cm este greu de stabilit. Atrăgeau în mod deosebit atenția formele bizare ale unora și suprafețele aparent deteriorate încă din vechime ale altora.

Mulțimea și însemnătatea elementelor care au fost observate pe aceste vase îndreptățesc și o succintă prezentare separată a celor 15 mici recipiente.

1. Vâscior în formă de borcan (în. 6,2 cm; d.f. 4,2 cm; d.g. 4,2 cm), lucrat din pastă densă de culoare brună. Vasul are marginea verticală subțiată către extremități. Aproximativ jumătate din suprafața exterioară a vasului este deteriorată. În apropierea marginii pot fi observate două rânduri de alveole, iar la jumătatea inferioară la fundul plat al vâsciorului un ornament incizat de forma unui corn precum și alte mici incizii oblice și orizontale. Rupturile din corpul vasului, unele de forme bizare, n-au afectat suprafața lui interioară. Fragmentele care lipsesc nu au fost găsite în micul complex. Vâsciorul este masiv și are la interior o formă conică (în. 4,2 cm; d. bazei 3,6 cm) (Pl.LXXIV/14; LXXXV/13 a). MIM, inv. 5699.

2. Vâscior asimetric în formă de borcan (în. 5,5 cm; d.f. 3,9 cm; d.g. 2,7 cm), ornat cu alveole pe umăr. În afara unui ornament incizat mai profund, de forma a două mici arce de cerc suprapuse de remarcat, pe mijlocul vasului sub alveole, două mici incizii dispuse vertical la 0,5 cm una de alta și alte mici semne incizate dispuse orizontal. În jurul marginii vasului, arcuite spre interior pot fi observate câteva semne, unele alfabetiforme A, Λ, X. Forma interioară a vâsciorului este aproape conică (în. 3,4 cm; d.bazei 2,6 cm) (Pl. LXXIV/13; LXXXV/9). MIM, inv. 5698

200 S.Sanie, S.Sanie *Cercetările arheologice de la Dumbrava*, în Cerlst, IV, 1973, p.69, 86-90; idem, eadem, *Semnificația unui mic complex*, "Cerlst", XIV-XV, 1983-1984, p.131-136.

3. Vâscior de formă cilindrică, restaurat din șase fragmente (în. 4,2 cm; d.f. 3,3 cm; d.g. 3,6 cm). Are marginea ușor evazată. Fundul plat este ușor rotunjit pe direcția circumferinței, iar pe mijlocul vâsciorului apare o incizie asemănătoare literei (Θ). Interiorul este de formă aproape cilindrică (în. 2,6 cm; d.bazei 3 cm). (Pl.LXXIV/15). MIM, inv. 5700.

4. Vâscior fragmentar (în. 3,5 cm; d.g. 3 cm), cu marginea ușor evazată și partea inferioară lipsă, are mici incizii pe umăr. Interiorul, întreg, este mai apropiat de forma cilindrică a unui deget (Pl.LXXIV/9; LXXXV/7a, 7b). MIM, inv. 5704.

5. Vâscior cu pereții ușor arcuiți și marginea verticală, fără ornamente, cu trei rupturi pe suprafața exterioară și una pe fundul vâsciorului (în. 3,4 cm; d.f. 3,7 cm; d.g. 2,8 cm). (Pl.LXXXV/11). MIM, inv. 5769.

6. Vâscior de formă tronconică (df. 2,35 cm; d.g. 3,0 cm; în. 2,6 cm) este ornat cu incizii orizontale în preajma extremității superioare și cu alveole către bază și are o mică incizie alfabetiformă către baza cu fundul plat. Interiorul vasului are o formă conică. (Pl.LXXIV/4). MIM, inv. 5708.

7. Vâscior fragmentar întregit aproximativ o treime. Are o formă tronconică (în. 3,15 cm; d.f. 2,15 cm; d.g. 2,9 cm), pe suprafața exterioară pot fi remarcate incizii și alveole spre bază. Interiorul vasului este aproape conic. (Pl.LXXIV/7). MIM, inv. 5717.

8. Vâscior cu aspectul bitronconic la exterior, trunchiurile de con fiind suprapuse, baza mică a primului pe baza mare a celuiilalt (în. 3,5 cm; d.g. 2,4 cm; d.f. 1,2 cm). Aproximativ două treimi din suprafața exterioară este deteriorată. Interiorul vâsciorului, de formă conică, este intact. (în. 1,9 cm; d. 1,5 cm). (Pl.LXXIV/8; LXXXV/8a, 8b). MIM, inv. 5701.

9. Vâscior de formă aproape tronconică (în. 2,3 cm; d.f. 2 cm; d.g. 2,9 cm), cu marginea ornată cu alveole și mici incizii. Lipsește aproape jumătate din suprafața exterioară, dar interiorul vâsciorului este complet (d. int. 2,3 cm; în. 1,85 cm) (Pl. LXXIV/1). MIM, inv. 5702.

10. Vâscior de formă tronconică, asimetric (în. 1,9 cm; d.f. 2,3 cm; d.g. 3,3 cm) mai apropiat de tîpsie datorită suprafeței interioare plate (d. 2,7 cm) și a înălțimii reduse (0,5 cm) a peretelui interior (Pl. LXXIV/10). MIM, inv. 5703.

11. Vâscior în formă de tîpsie (d. 3,5 cm; în. max. 1 cm, cea minimă 0,6 cm) din care lipsește aproximativ o cincime din suprafața bazei (Pl.LXXIV/12; LXXXV/1). MIM, inv., 5709.

12. Vâscior fragmentar în formă de castron cu pereții arcuiți (în max. 1,1 cm; d.g. 5,1 cm), din a cărui suprafață este deteriorată aproximativ o treime (Pl.LXXIV/5; LXXXV/3). MIM, inv. 5707.

13. Vâscior tronconic (în. 1,8 cm; d.f. 2,3 cm; d.g. 3,8 cm), posibil cătuie, din care lipsește o parte unde eventual ar fi fost tortița (Pl.LXXIV/3; LXXXV/2). MIM, in. 5705.

14. Vâscior în formă de cătuie cu toarta pornind din bază compactă, ornată cu alveole spre bază (în. 14 cm; d.f. 1,6 cm; d.g. 2,8 cm). Cătuia ușor asimetrică, este cea mai mică între exemplarele descoperite la Dumbrava (Pl.LXXIV/2; LXXXV/5a, 5b). MIM, inv. 5710.

15. Vâscior fragmentar, aproximativ jumătate, de formă tronconică (în. 4,3 cm; d.f. 32 cm), în interior conic (Pl.LXXIV/11).

Se constată așadar prezența a 15 vase miniaturale, toate lucrate din același tip de pastă cu același grad de ardere, la care diferă doar starea lor de conservare. Aceste mici recipiente reproduc următoarele forme de vase de mărime normală: vase tronconice (6, 7, 9, 13, 15); oale borcan (1, 2, 4, 5); cilindrice (3); bitronconice (1); tipsii (10 ?, 11), castroane (12) și cățui (14).

Frecvența acestor forme nu este aceeași cu cea întâlnită obișnuit în descoperirile din așezările geto-dacice. Astfel vasele tronconice ornamentate cu alveole la margine (9) sau către bază (6, 7) și uneori cu incizii, mult mai rare în mediul dacic în secolele III î.e.n.-I e.n. sunt atestate în descoperirile de la Dumbrava²⁰¹, numărul lor mare în acest complex nu-și găsește echivalent între descoperirile din așezare.

Oalele borcan prin multipla lor funcționalitate formează obișnuit majoritatea vaselor din orice așezare dacică. Între variantele mai rare în celelalte așezări ale epocii de menționat vasul cu marginea verticală (1). Vasele cilindrice sunt întâlnite mai ales printre vasele miniaturale din alte așezări (Poiana, Barboși etc.)²⁰². Vasul bitronconic cu suprafața exterioară în mare parte deteriorată trebuie amintit mai ales pentru fantezia ceramistului. În dispunerea întâlnită la vâsciorul miniatural nu poate fi regăsit în olăria obișnuită. Cele două tipsii se numără printre formele care nu sunt întâlnite în ceramica epocii dacice clasice și cu o oarecare frecvență importantă sunt semnalate în perioade mai timpurii sau târzii. Castronul are o formă care poate fi regăsită în olăria dacică a perioadei. În sfârșit, cățuia consfințește geto-dacismul micului complex, cu toate că există condeie care nu acceptă exclusivitatea geto-dacică a acestei forme.

Care putea fi destinația acestui grup de vase dispuse circular și acoperite ? Numărul depășește pe cel al lunilor anului și se oprește la jumătatea zilelor dintr-o lună obișnuită. Capacitatea vâscioarelor, utilizarea lor ca recipiente pentru anume medicamente rămâne și ea în sfera ipotezelor, dată fiind lipsa unor informații asupra sistemului de măsuri geto-dacic. Rămâne foarte probabilă destinația culturală a micului complex. Dispunerea circulară a vaselor al căror conținut nu-l cunoaștem ar fi un indiciu pentru zeul Soare. Care va fi fost conținutul acestor vâscioare cu ofrande către marele astru nu putem menționa pentru că nici unul dintre ele nu păstrează urme.

Dacă nu s-a soldat cu rezolvarea sigură a destinației acestui complex cercetarea minuțioasă a vâscioarelor, a micilor inscripții și a decorului de pe suprafața lor exterioară a constituit începutul unei noi etape în cunoașterea imagisticii și scrierii în mediul geto-dacic.

În momentul de față știm că însemnările sunt numeroase că se impune un atent control al pieselor. Am procedat la o grupare a obiectelor pe care apar inscripții și imagini în funcție de materialele din care sunt confecționate.

Simbolurile: C (ceramică), P (piatră) și M (metal) succedate de numele abreviat al așezării în care au fost găsite și indicele cu numărul piesei oferă o primă lămurire asupra

201 Cf. S.Sanie, Ș.Sanie, *Cercetările*, p.76, fig. 5/10; 10/4,5,7 etc.

202 I.H.Crișan, *Ceramica*, p.56, 72-76; 107-109 etc.

obiectelor cercetate. Pentru unele materiale prezența scrierii sau a unor imagini constituie și elemente suplimentare utile clarificării funcționalității acelor piese.

C. Sunt atestate însemnări pe recipiente de toate dimensiunile cu o frecvență sporită pe vasele miniaturale. Inscriptiile pictate, obținute prin lustruire, incizate sau ștampilate au putut fi observate pe toate părțile constituite ale vaselor. Între *obiectele* de ceramică cu însemnări și imagini sunt: figurine, fusaiole, greutăți, lustruitoare, un însemnat grup de mici jetoane (tesserae). De menționat că au fost descoperite și câteva poansoare.

P. Au fost găsite însemnări pe obiecte de piatră (gresie, malahit, silex etc.) de diferite forme și dimensiuni. Sunt piesele care vor putea furniza elemente deosebit de interesante, aflându-se, cele mai multe, într-o foarte bună stare de conservare. Se detașează ca însemnătate, pînă în momentul de față, piatra de ascuțit (cute) din inventarul unui mormânt (M-7) din necropola de la Dumbrava. Alte obiecte de piatră de la Barboși și Poiana aflate în curs de cercetare nu vor fi prezentate detaliat în lucrarea de față.

M. În sfârșit, însemnările de pe piesele din metal, cele mai multe din componența unor tezaure au beneficiat de ample comentarii reluate cu prilejul prezentării inscripțiilor de pe recipientele tezaurelor de la Rogozen²⁰³.

Toate laolaltă vor contribui în proporții inegale, la eliminarea a ceea ce ajunsese la un moment dat o veritabilă axiomă: aniconismul și analfabetismul geto-dacilor în perioada anterioară cuceririi romane.

Între aspectele a căror clarificare se impune este și cel privitor la evoluția scrierii în mediu geto-dacic. Însemnările pe ceramică nu încep abia în perioada clasică dacică. Adoptarea scrierii grecești, fenomen care poate fi constatat cu mai multă claritate în spațiul est-carpatic dar s-a desfășurat foarte probabil în întreg teritoriul extracarpatic începe încă din secolul al V-lea î.e.n. În teritoriul intracarpatic au fost găsite până acum ca și în celelalte zone atât inscripții cu litere grecești cât și însemnări cu alfabet latin. De altfel și în lumea celtică micile inscripții ale Galliei preromane sunt tot cu alfabet grecesc²⁰⁴. Dar asupra acestui aspect vom mai reveni.

În sfârșit, o secvență care se impune a fi explicată este și cea care ilustrează prezența semnelor de tip *tamga*. La o meritorie lucrare recentă²⁰⁵ asupra acestora vom adăuga unele descoperiri care atestă prezența laolaltă pe aceeași piesă a unor imagini, însemnări cu litere grecești și semne de tip *tamga*. În cuprinsul acestei lucrări doar la câteva piese va fi înfățișat rezultatul întregii cercetări la cele mai multe imaginile și însemnările vor fi doar semnalate.

Din seria celor mai timpurii figurine din La Tène-ul getic, incluse la tipul A se numără și exemplarele descoperite la Curteni (com Oltenescu, jud. Vaslui).

Prezentarea de față deși selectivă poate releva bogăția informațiilor pe care aceste piese le pot furniza și unele aspecte nesesizate până acum în literatura de specialitate. Unele imagini sau însemnări sunt vizibile doar într-o anumită dispunere astfel că se impune descrierea piesei în patru poziții. (Pl.XXIII/1a-1d).

203 Cf. n.199.

204 P.M.Duval, *Les inscriptions gallo-grecques trouvées en France*, în "Actes du Colloque sur les influences helléniques en Gaule", Dijon 29-30 avril - 1er mai 1957, Dijon, 1958, p.63.

205 C.Beldiman, *Semne de tip tamga din Dacia preromană*, "Traco-Dacica", XI, 1-2, 1990, p.139-151.

A.↑ a) La partea superioară, pe circumferință, se distinge protoma cu fața la cer a unui bărbat vârstnic cu păr bogat, frunte înaltă bombată, nas și gură potrivite ca mărime, barbă retezată scurt. Figura este compusă din alte mici chipuri la care nu pot fi descrise amănunte de fizionomie. Grupuri de protome ale unor personaje de vârste diferite înfățișate în profil spre stg., frontal sau în profil spre dr. acoperă întreaga jumătate superioară a figurinei.

Cele mai multe sunt etajate dar sunt și părți din marile figuri care pot fi observate separat de la o oarecare distanță. Pe latura stg. personajul care apare înfățișat în profil spre stg. are fruntea dreaptă, nas ascuțit la extremitate, mustață și barbă scurtă. Din preajma gurii acestuia începe o altă figură cu mai puține detalii fizionomice clare. Pe latura dr. este ilustrată protoma unui bărbat în profil spre dr. la care se pot distinge nu fără oarecare dificultate, fruntea teșită, arcada orbitală mare, nasul acvilin, barba ascuțită. Pe aceeași latură în segmentul prezentat apare alt chip, foarte probabil al unei femei cu fruntea înaltă, arcada orbitală mijlocie, nas acvilin, bărbie rotundă și gât lung.

Suprafața interioară este de asemeni acoperită cu numeroase reprezentări cele mai multe antropomorfe. Între protomele zoomorfe mai clare sunt una de porc și alta către bază, de cal. Descrierea lor separată de marile figuri pe care le compun este anevoioasă și cu unele elemente nesigure. În unele spații sunt până la 5 asemenea etaje de figuri. Protomele mari sunt toate în profil și reprezintă personaje mai tinere, oricum fără barbă.

Însemnările sunt relativ numeroase dar foarte puțin clare. De menționat: AZA (ΑΖα) dr. sus cu negru mai jos NANIA (Νανία) și lângă ea IT (Ιτ); AIIAC ? (Αιιας) centru; ZIA (Ζια) și ATI (Ατι) stânga.

La jumătatea inferioară a decorului în partea laterală stg. sunt de asemenea ușor vizibile profile umane etajate în profil spre stg. În zona centrală este schițată o figură "de face" cu grijă pentru unele detalii fizionomice. Șirul de litere începe pe direcția frunții și continuă pe linia ochilor, a obrazilor, a nasului și gurii. În preajma ochiului stg. se poate citi ATIAC (Ατιας) și ceva mai departe TIXAIC (Τιχαας), TAIXAC (Ταιχαας). De sperat că în viitor vor fi obținute copii mai exacte grație cărora și lecturile vor fi convingătoare. Ambele protome de pe latura dr. sunt ianiforme și prezintă chipuri interesante, însă inscripțiile sunt dificil de deslușit.

→ b) În această poziție a decorului la marginea superioară pot fi observate protomele cu fața la cer iar pe conturul din stg. mai multe protome de oameni și animale. La partea superioară se succed cel puțin șase rânduri de mici chipuri etajate. Către margine poate fi citită însemnarea ΔIAC (Διας). Densitatea imaginilor este deosebită dar dimensiunile lor reduse crează însemnate dificultăți în separarea și descrierea lor, figurile compuse cele mai multe ianiforme, impresionează prin diversitate. Figurile din zonele laterale și câteva dintre cele care acoperă spațiul interior au beneficiat de o atenție deosebită din partea celui care a efectuat decorarea figurinei. Chipul care apare pe marginea laterală a fost descris la începutul prezentării decorului în poziția a.

Către partea interioară în această primă zonă din apropierea marginii apar grupuri de figuri în profil spre stg. etajate și unele însemnări. Între cele lizibile menționăm: ATICIAC (Ατισιας) cu negru pe o suprafață mai liberă și spre contur AZICA (Αζιχα), ΓATI (Γατι) și ZOPAC (Ζοπας) în zona intermediară.

↓ c) În această poziție decorul poate fi împărțit în 3 registre inegale ca dimensiuni și în privința densității imaginilor și însemnărilor. La extremitatea superioară pot fi observate protome cu fața la cer. Ele au fost descrise atunci când a fost prezentat decorul în poziția b. Între numeroase însemnări care adeseori se suprapun de menționat în partea centrală a primului registru inscripția ΛΖΙΑC (Αζιας) cu litere cursive. Sunt vizibile de asemeni mici protome ale unor animale greu de identificat ca specie. Din grupul de protome ianiforme etajate de pe latura stg. cele din primul nivel au trăsături fizionomice distincte la ambele profile. Situația este similară pe latura dreaptă. În spațiul interior pot fi observate mici protome și însemnări numeroase dar cu puține litere clare.

Registru mijlociu mai modest în reprezentări are pe latura stg. două protome de animale dificil de nominalizat în profil spre stg. și o protomă umană înfățișată frontal. Personajul poartă pe cap o bonetă terminată conic iar pe chip se pot distinge ochii, nasul și gura. Dedesubt apare o protomă ianiformă cu ambele profile cu trăsături fizionomice distincte. Din cauză că însemnările sunt puțin accentuate lectura lor este doar probabilă: ΦΙΧΑΙC (Φικαίς?); ΖΙΑ (Ζία) cu literele dispuse oblic pe o linie coborâtoare și pe mijloc ΛΑCΙΑ și ΖΑΙΑ (Λασία și Ζαία). În sfârșit, în registrul al III-lea, pe latura stg. un cap de animal greu de nominalizat suprapune o protomă ianiformă cu ambele profile cu trăsături fizionomice distincte. Șirul protomelor continuă până la conturul din dr. al decorului piesei. Dintre numeroasele însemnări sunt recuperabile: ΔΙΖΑ (Διζα); ΑΓΙΑ (Αγα), ΑΖΑ (Αζα), pe latura stg.; ΑΖΑΔΙ (Αζαδι), în zona centrală; ΑΖΙΑ (Αζια) lateral dr. ΑΡΒΙΓ (Αρβιγ sau Αρβις) la bază.

← d) Decorul poate fi împărțit în 3 părți și pe longitudine. În imediata apropiere a conturului laturii stângi zona centrală este acoperită de mici protome în profil spre stg. care compun figura puțin obișnuită a unui personaj cu fruntea teșită, ochi potrivit ca mărime, nasul mic și rotund, distanța mare între nas și gură, bărbie puternică. Pe chip pot fi observate mai multe însemnări însă lizibile sunt doar ΖΙΑ (Ζία) și ΑΖΑΙΧΑC? (Αζαίχας). Lângă marginea superioară de consemnat protoma ianiformă cu profilele unor tineri. Dedesubtul ei sunt vizibile de asemeni protome ianiforme cu profilul pe latura stg. mai puțin clare din pricina însemnărilor. Partea superioară centrală e acoperită cu figuri cu fața la cer. În spațiul intermediar pot fi observate mici protome al căror contur nu este egal accentuat. De remarcat protoma din dr. sus cu boneta conică și chipul în profil spre stg. Însemnările lizibile sunt: ΖΑΖΙC (Ζαζις) și ΑΙΖΑC (Αιζας) sus în partea centrală; ΑΚΟΡΑC (Ακορας) și ΔΙΖΙΑC (Διζιας) pe alb.

În sfârșit partea a III-a care ocupă suprafața cea mai mare a spațiului decorat este acoperită de asemeni cu protome, cele mai multe ianiforme cu chipuri interesante care au trăsături fizionomice distincte. Suprafața din preajma laturii din dr. are cele mai numeroase și sugestive reprezentări, reușite și ca realizare artistică. Literele multor însemnări nu sunt suficient de clare. Literele mai mari, pe alb, foarte probabil să fie ΑΔΙCΙΑC ΖΙ (Αδισιας Ζι), CΙΦΑ sau CΙΡΑ (Cιφα sau Cιρα) și ΖΙΓΑC (Ζιγας). Dacă imaginile multor zone ar fi mărite și prezentate separat, claritatea și implicit credibilitatea celor înfățișate ar spori substanțial.

B.↑ Rv. a) Pe latura stg. pot fi observate protome umane ianiforme mai clare sunt chipurile dispuse pe contur. Ele sunt etajate și poate fi remarcată utilizarea succesivă a unor părți din profilul superior la schițarea celui inferior. Unele figuri din grupul celor de sus au trăsături fizionomice prevalent asiatice în timp ce cele ilustrate la bază sunt tipuri europoides. Pe suprafața interioară sunt numeroase însemnări, figuri înfățișate "de fața" și în profil. Între inscripțiile relativ clare menționăm: ΔΙ / ΒΙΖΙΑ (ΔΙ ΒΙΖΙΑ) în stg. sus și ΖΙΑΡΟC (ΖΙΑΡΟC) la mijloc.

→ **b)** La partea superioară pot fi observate protome cu fața la cer. Protomele de pe latura stg. sunt rare și abia schițate, cu linii puțin accentuate, reprezentările și însemnările fiind mai numeroase în jumătatea din partea dr. a decorului, mai ales pe ultima ei treime. Sunt figuri pe alb și negru care au redat numeroase detalii fizionomice. Dintre inscripții menționăm: ΔΙΑΙC (ΔΙΑΙC sau ΔΙΛΙC) în zona mijlocie și ΖΙCΙΑ (ΖΙCΙΑ) către margine.

↓ **c)** În această poziție a decorului pe latura dr. apar două protome ianiforme care suprapun alte grupuri de protome, între ele și una de copil în profil spre stg. Se observă același sistem de utilizare a unor părți din figurile din etajul superior în compunerea chipurilor suprapuse. Dacă jumătatea inferioară e mai densă în însemnări și imagini de remarcă că și partea dr. din zona superioară are câteva interesante reprezentări. Pe latura stg., mai aerisită apare doar o figură în profil spre stg. la baza căreia apar literele ΑΤΑ (ΑΤΑ) iar către mijloc o protomă dublă și un personaj care are pe cap o căciulă tronconică.

Spațiul interior e de altfel acoperit cu figuri deosebite și însemnarea ΑΓΙΑC (ΑΓΙΑC) pe dr. Pe mijlocul laturii stg. poate fi observat un mare bucran și din nou mici protome.

← **d)** La partea superioară apar protome umane cu fața la cer. Cu totul deosebită protoma ianiformă din apropierea conturului de pe latura stg. Dintre însemnările ceva mai clare: ΑΤΑΖΟΑC (ΑΤΑΖΟΑC) stg. sus și ΤΑΖΙC (ΤΑΖΙC) spre mijloc în apropierea conturului.

Imaginile și însemnările imprimate și incizate pe suprafața exterioară a unui vas descoperit în așezarea geto-dacică din secolele IV-III î.e.n. de la *Bunești-Averești*, jud. Vaslui sunt deosebit de dense fiind frecvente reprezentările antropomorfe, îndeosebi protome și mai rare cele zoomorfe. Numărul însemnărilor lizibile este de asemeni relativ mare. Prezentăm lectura cu copia ornamentului micului vas (în 5,2 cm; lt.max. 5,9 cm) în trei poziții (Pl.LXIV).

→ **a)** Separând decorul în funcție de spațiul înconjurat cu o margine în formă de elipsă asemeni unui medalion, în partea stângă pot fi remarcate protome umane în profil spre stg. cele mai multe. Unele dintre ele au trăsături fizionomice distincte. Șirul lor pornește de pe conturul laturii, prima protomă fiind suprapusă de un cap de urs în semiprofil spre dr. succedată de o altă protomă de animal, probabil câine, imagine care poate fi mai complexă și mai completă.

Primele două profile sunt mai clare în registrul inferior al reprezentării. La jumătatea distanței sus, apare figura unui tânăr imberb în profil spre stg. cu un curios acoperământ de cap și pe direcția lui, către bază, chipul unui personaj în vârstă care are capul descoperit, arcada orbitală mare, nasul potrivit ca mărime, distanța mare între nas și gură, barba retezată scurt. Însemnările pe direcția figurii sale sunt ilizibile pe copia obținută. Până la marginea medalionului mai pot fi separate alte trei protome umane în profil spre stg., pe negru și pe

alb, inegal de clare. Primul are trăsături prevalent europoide iar figura ultimului este mai apropiată de chipurile extrem orientale. La bază este vizibilă altă protomă dispusă înclinat. În amintitul medalion sunt schițate dacă nu mai clar decât în restul suprafeței decorate oricum mai aerisit figuri în profil spre stg. două dintre ele deosebite.

Primul este a unui personaj cu capul ușor aplecat în față, fruntea dreaptă, ochi potrivit ca mărime, nasul mare acvilin, bărbia ușor avansată, barbă scurtă retezată.

Figurile mai mari, schițate în jumătatea din dreapta medalionului, sunt și ele alcătuite din alăturări pe verticală a unor figuri mai mici. Cea care acoperă o mare parte a suprafeței amintite este a unui personaj care are pe cap o cască de formă aproape emisferică a cărei apărătoare de ceafă coboară mult. Personajul are arcada orbitală mare, nasul drept, gura potrivită ca mărime ușor întredeschisă, bărbia ascuțită. Până către baza medalionului sunt alte 6 mici protome umane în profil spre stg. Dimensiunea lor nu ne permite descrierea unor detalii care să sperăm că pot fi validate și de virtualii lectori.

Faptul că însemnările incizate sau în relief nu au o singură direcție de lectură limitează în unele cazuri certitudinea lecturii. Pe mijloc literele mai mari grupate pe două rânduri formează cuvântul IT/AIC (Ιταίς). În preajma acestei inscripții, la margine, dispuse oblic, pot fi observate literele ZIAC (Ζιάς), iar către jumătatea inferioară, urmând la interior linia elipsei însemnarea cu litere mai neglijent schițate ZIZAOC (Ζιζαός sau Ζισαός) cu Λ peste nivelul celorlalte litere și O de o neobișnuită formă unghiulară în ligatură cu litera C. În dreapta medalionului, partea superioară este acoperită de un grup de protome în profil spre stg. Cel din imediata apropiere înfățișează un personaj cu capul descoperit, arcada orbitală mică, nas potrivit ca mărime, distanța între nas și gură normală, bărbia ușor rotunjită. Sunt vizibile literele ΠITOAC (Πιτοας) nu toate cu ductul la fel de clar dispuse pe o linie curbă care pornește de pe frunte și se termină în creștetul capului. Urmează alte două protome mari dar cu trăsături fizionomice mai puțin distincte, șirul unor figuri mici acoperind în continuare întreaga zonă mediană a reprezentării.

În registrul superior sunt ilustrate protome ianiforme cu chipuri expresive, în două cazuri dispuse afrontat dar și alăturări mai puțin clare. În zona din imediata apropiere a marginii drepte în afara reprezentărilor umane apar și protome de animale, mai clară o protomă de taur. Către bază sunt înfățișate și protomele unor bărbați în profil spre dr., și spre stg. și unul cu fața la cer. Posibil ca însemnarea pe alb de la bază să formeze vocabula ΠΑΗIC sau ΠPHIC (Πληίς sau Πρηίς).

↑ b) Șirul reprezentărilor de sus în jos începe cu un grup de protome umane în profil spre stg. și spre dr. Mai realizate artistic protomele de pe latura dr. și de pe suprafața interioară a acestui prim segment. Pe colțul dr. superior este vizibilă o însemnare, cu primele litere păstrate parțial ZIAT (Ζιάτ). La inscripția de pe suprafața interioară numărul literelor întregi și cu ductul sigur este de asemeni restrâns ACIATI și Δ (Ασιατι și Δ).

În această poziție medalionul este flancat de mici protome umane iar în zona delimitată de "ramă" apar protome de oameni și de animale, mai deosebite două protome de căprioare în profil spre stg. respectiv spre dr. O însemnare ceva mai sigură ca lectură în dr. sus ANTIO Γ IC (Αντιογις) cu litere foarte apropiate iar în spațiul de la baza medalionului ZOΛIZOC sau ZOΛIZOC (Ζολιζός sau Ζοιλιζός). Urmează o figură în profil spre dr. și mai jos alta

la care pot fi observate mai multe detalii fizionomice, în profil spre stg. și mici chipuri imberb, cel din dr., și cu barbă cel din stg. iar în zona interioară figuri înfățișate frontal. Dintre însemnările cu negru relativ clare: ZOTAC sau ZOTANIC (Ζοτας sau Ζοτανικς) și mai jos ΓΙΠΙΖΙC (Γιπιζις) și APATĪ. La bază apare figura unui personaj cu fața la cer.

← c) Șirul reprezentărilor în această poziție a piesei începe cu mici protome ianiforme care alcătuiesc apoi figuri mai mari, între ele și chipuri expresive. Descrierea separată este în puține cazuri posibilă mai ales din pricina unor alcătuiți complexe în care sunt integrate figuri mai mici și utilizate litere din însemnări în conturarea unor chipuri. Micile inscripții sunt numeroase și adeseori se intersectează. Din marginea stg. scris oblic pe o linie ascendentă AΓIAC (Αγας) și lipit de primele litere, dedesubt ZI (Ζι). În imediata lor apropiere se intersectează alte mici inscripții ATIA (Ατια), oblic de sus în jos și ZOCIAC sau ZOCAZ (Ζοσιας sau Ζοσαζ) de jos în sus și în nivelul inferior ΔΙΖΑΙC (Διζαις) cu literele mai distanțate între ele. Sus lectura nesigură AΓIC și APA (Αγς și Απα). Însemnările din zona mediană și din apropierea medalionului sunt greu lizibile.

În medalion sunt ilustrate protome în profil spre stg. cu trăsături fizionomice mai clare cele din jumătatea superioară care intră apoi în compunerea unei figuri mai mari cu aspect schimbător la o minimă modificare a unghiului sub care este privită. Însemnările cu negru: sus în preajma conturului ZIZIC sau ZINIC (Ζιζις sau Ζινις) iar la bază ZIA (Ζια); în apropierea diametrului cu litere mai mari din nou ZINIS (Ζινις) și sub acestea, mai puțin clar BOVZIAC (Βουζιας) cu litere cursive pe o linie care nu urmează perfect orizontalitatea. În sfârșit, pornind din stg. sus până către dr. jos, cu litere inegale ca mărime și claritate A, T cu baza orizontală ușor înclinată și I, pe direcția centrului medalionului A și C pe latura dr. deci împreună ATIAC (Ατιας). În sfârșit segmentul din dr. al medalionului este acoperit de protome ianiforme mai realizate cele în profil spre stg. Între figurile în profil spre dr. doar la cea din apropierea conturului pot fi observate unele amănunte. Personajul poartă o căciulă înaltă cu marginea albă, are arcada orbitală mare, nas ușor acvilin potrivit ca mărime, mustață, bărbie proeminentă. Sunt vizibile dar greu identificabile ca specie unele animale înfățișate în registrul inferior mai ales în preajma medalionului.

Însemnările sunt numeroase și în această porțiune dar ceva mai sigure ca lectură sunt: sus – ATIAC (Ατιας) scris pe o linie oblică coborâtore și jos ZIATA (Ζιατα) și mai puțin sigur deasupra capului personajului din margine ACTAC (Αστας). Este interesantă și cercetarea pe "pozitiv" unele scene, imagini sau însemnări fiind mai clare. Decorul desfășurat de pe suprafața exterioară a unui vâscior de la Dumbrava și însemnările sunt, cum se poate observa și înaintea unei cercetări amănunțite printre cele mai numeroase și interesante cu toate că nu a fost încă obținută o copie și mai ales o reproducere fotografică foarte bună. (Pl. LXVI; LXVII; LXVIII). Imaginile ilustrate au sensuri diferite în fiecare din cele patru poziții ale piesei astfel că se impune descrierea lor succesivă.

→ a) La extremitatea superioară poate fi observat un personaj în profil spre stg. Pe diadema care-i încununează fruntea sunt și unele litere pentru noi ilizibile. Pe părul vâlvos se poate distinge o parte dintr-un grup de litere însemnate de un scrib mai puțin iscusit: AΠ în r. 1 și ΠΙΠ în r. 2. Dacă literele ar fi citite în continuare ar alcătui vocabulele Απριπ sau

Απριγλ. Se impune a fi menționată și posibila valoare numerică pentru literele din r. 1 (81). Alte două cuvinte rezultă din literele CAOΛΙ (Σαολι) și ΑΤΑΠΙΟ (Αταριο sau Χταριο) unele părți din litere fiind și în componența conturului unor figuri. Inscripția apare pe protoma unui personaj cu trăsături fizionomice puțin clare care are pe cap o coroană. Într-o dispunere etajată sub amintita protomă apare imaginea unei păsări în profil spre stg. care stă pe un animal mic greu de nominalizat. În registrul următor, cu toate că separarea riguroasă pe registre nu este pe deplin posibilă deși necesară pentru a indica direcția lecturii, pot fi observate capete de păsări cu cioc lat, probabil găște, o figură în semiprofil, aplecată asupra alteia, protoma unei femei (?) cu fața la cer protomă care suprapune un cap de cal cu botul spre pământ. Literele apropiate de forma scrierii monumentale, dispuse oblic, pornind de la bază ΑΠΡΙΑ cu Π și Ρ în ligatură eventual Γ Ρ pot forma cuvântul Απριγλ sau Αγριγλ și în continuare ΡΟΔΙC (Ροδις). Pe aceeași direcție mai pot fi observate capetele a două personaje, primul în profil spre stg. iar cel de al doilea în profil spre dreapta.

Pe mijlocul acestui decor desfășurat apare un grup de "măști", două dintre ele înfățișând personaje cu trăsături negroide, un animal apod (?) dispus oblic de la partea superioară până către zona mediană și protome umane în profil spre stg. și dr. ilustrând figuri cu trăsături fizionomice diferite. De remarcat chipul cu contur oval al unui copil (?) în profil spre stg.

În secvența următoare, la partea superioară poate fi observat un animal în mers spre stg. imagine care suprapune protoma unui câine, mici păsări într-un spațiu cu boltă dublă, un cap leonin (?) și capetele a trei animale, mai bine conturat cel al unui ied. Literele imitate după scrierea monumentală sunt Λ – ΖΙΑ (Λ – ζια) și mai puțin clare din pricina suprapunerilor CΤΑΕ (Cταε) și în rândul următor ΧΙ (Χι). Spațiul din marginea dreaptă a reprezentării este dominat de figura plăcută și luminoasă a unei femei tinere, cu părul în vânt, conturul feței oval și trăsături fine. În același spațiu sunt și unele însemnări precum și o altă imagine deosebită, capul unui personaj în profil spre stg. și deasupra lui o figură de tânăr în profil spre stg. care poartă o bonetă conică bicoloră. În sfârșit, figura tinerei femei suprapune de asemeni un chip cu fața la cer. Marginea dreaptă a acestui decor desfășurat se termină cu o figură venerabilă de bătrân cu fruntea înaltă, nas acvilin, barbă albă scurtă. Personajul poartă ca acoperământ de cap o bonetă de forma unei calote sferice având la bază o bandă ca o diademă de la nivelul căreia se ridică, nedepășind înălțimea bonetei, două coarne de bovidu, ușor aplatisate. Pe lina frunții pot fi deslușite literele CΑΖΑΙ? (Cαζαι) și mai jos ΑΖΙC (Αζις).

↓ b) În această poziție a piesei (Pl.LXV/1a; LXVI/1b), descriind cele văzute de sus în jos, pot fi observate: un grup de animale cu coarne drepte sau ușor arcuite și altele cu coarne semicirculare, posibil bouiri, în partea stg. un cerb, iar pe mijloc un urs și o protomă de cal pe care se văd literele adâncite ΧΥΟC (Χυος).

Suprapunerile unor litere și semne fac dificile și nesigure unele lecturi. Între însemnările mai clare menționăm: ΒΟΛΙΝ (Βολιν); ΑΖΙΖΙΧΙ (Αζιζιχι).

Amintita scenă se întrepătrunde în etajul inferior cu o altă dominată de capetele a trei personaje, unul în profil spre dr. și două în profil spre stg. Un bărbat și o femeie privesc spre cel din stg. iar în fața lor se află un animal, posibil câine, văzut din față. Pe direcția câinelui, de la dr. la stg. aleargă pe o traiectorie înclinată două animale mici foarte probabil

o veveriță și un iepure, iar la baza scenei descrise apare protoma unui cal pe care pot fi observate unele însemnări greu lizibile. "Etajul" următor înfățișează o protomă umană "de face", un câțel (?) și o altă figură umană către marginea dreaptă iar la baza acestor bizare alăturări o imagine care poate fi foarte probabil o împrejmuire cu ziduri de piatră. Însemnările cu un grad mai mare de claritate sunt: ΑΡΟΦΕC (Αροφες), ΒΑCΟ (Βασο), ΡΥΝΑC (Ρυνας) cu Ν și Α în ligatură și ΒΥΤΙΟC (Βυτιος) și peste o figură în profil spre stg. inscripția ΕΥΑΙΔΙC (Ευλιδις).

În continuare către jumătatea inferioară a decorului apare o figură umană în semiprofil spre stg. flancată de un ied pe latura ei dreaptă și de două animale mari – un leu (?) din care se vede doar o parte a protomei și un elefant (?). Sub aceste protome apar alte figuri, două în profil spre stg. și una în profil spre dr. Unele inscripții sunt ceva mai clare: ΙΔΑC (Ιδας), ΙΠΙ (Ιπι), ΙCΑΡΑC (Ισαρας), CΡΥΟΓΑC sau ΑΡΥΟΓ ΑC (Cρυογας sau Αρυογας), ΓΑΕCΙ (Γαεσι sau Ραεσι) și pe alb ΧΑΧΙC ΙΑΓΙC (Χακис Ιαγис), CΑΧΕΤ (Cαχετ) și ΑΥΓΑC (Αυγας). O bufniță, pe alb, un personaj în profil pe negru, o figură de bătrân pleșuv "de face", trei figuri caricaturale în profil spre dr., iar la bază, la dr. două personaje înfățișate "de face" și două păsări de apă în partea stg. încheie decorul în această poziție verticală a piesei.

← c) Șirul imaginilor de la stg. la dr. începe cu două protome ianiforme ale unor bărbați. Profilele de pe latura stg. sunt mai accentuate. Semnele alfabetiforme de la baza celei de a doua figuri rămân ilizibile. În nivelul inferior apare chipul unui bărbat în profil spre stg., personaj cu nasul drept, bărbie ascuțită și către baza acestei secvențe o figură cu aspect caricatural, deformată și de literele din compunerea conturului ei. Literele lizibile la bază sunt ΤΙΠΙΟC (Τιπιος).

Spre dr. apare o figură într-un spațiu cu contur semilunar, protome a unor oameni de vârste diferite. În imediata lor apropiere, la marginea superioară, continuă șirul de profile umane spre dr. de dimensiuni medii și mici, alături de care se distinge o altă figură afrontată. Sub acestea sunt vizibile 4 figuri de vârstnici, prima într-un contur semilunar iar în imediata ei apropiere, spre dr. imaginea unui bătrân cu barbă lungă purtând o bonetă de formă aproape conică. Literele pe direcția frunții și pe chipul unuia dintre personaje au un duct nesigur. Posibil ca cele dispuse pe orizontală să fie ΒΑΝΙΟΒΑ (Βανιουβ?), Șirul continuă la partea superioară cu un chip imberb în profil spre stg., pe alb și cu altul conturat până către linia verticală, pe negru ultimul fiind profilul unui personaj cu barbă delimitat de un spațiu cu contur semilunar și pe alb din nou profilul unui personaj imberb pe care se distinge un grup de litere nu toate cu aceeași claritate ΑΧΙΛΑΕ (Αχιλες). Scrierea de la bază cu litere negre ΖΑΧΑ sau ΖΙΧΑ (Ζαχα sau Ζιχα?) și ΡΙΑΛ (Ριαλ sau Ριλα?). Acestea suprapun un alt grup de reprezentări care începe cu un profil uman spre dr. sus iar în imediata lui apropiere un mic profil spre stg. Trăsăturile fizionomice a ultimei figuri, mai ales arcada orbitală mică și pomeții proeminenți sunt prevalent extrem orientale. Sensul unor semne alfabetiforme n-am reușit să-l deslușim. Șirul continuă cu 5 "măști", ultima cu trăsături de negroid în profil spre stg. (pe alb), o figură de dimensiuni mai mari și sub ea un profil mai mic. În același spațiu poate fi citită însemnarea ΝΑΜΟC (Ναμος).

În partea superioară se disting până către mijlocul reprezentării un grup de case cu acoperișul în două ape, iar în nivelul inferior imaginea unui bărbat în profil spre dr. cu mustață și barbă scurte, pe alb, și în vecinătatea sa o figură "de face" a unui bărbat cu barba neagră și un grup de litere ΙΔΑΙ (Ιδαι?) iar pe figură se văd, cu oarecare dificultate literele XOZOVC (Χοζους). În apropierea primei jumătăți a acestui decor desfășurat, la partea superioară și pe mijloc pot fi observate protomele în profil spre dr. a două animale, foarte probabil câini. Sub aceștia se disting trei mici capete de oameni în profil spre stg., doar cel de la bază mai expresiv și un rac în imediata lui apropiere.

Urmează un grup de figuri între cele mai interesante și însemnarea ΖΥΧΥ (Ζυχυ), cu negru iar pe alb se disting literele ΕΧΟΑ (Εχουα) pe alb cu scriere cursivă și chipul unui personaj în semiprofil care are pe cap o căciulă. Aceasta este suprapusă de o altă figură deosebit de maiestuoasă în profil spre dr. a unui personaj cu barbă neagră. Pe aceeași direcție apare figura în profil spre stg. a unei femei iar sub acea imagine, figura unui om în vârstă cu barbă, în profil spre stg. Literele de pe suprafața figurilor unele mai mici sunt ilizibile în starea actuală a copiei obținute. Sub aceste figuri poate fi observat un animal mic (pisică?) în mers spre stg. pe o traiectorie oblică. În spațiul următor apare un grup de litere, alb pe negru câteva clare deși de mici dimensiuni și altele ceva mai mari: ΑΙΖΕΟC și ΟΠΓΑCΑC (Αιζεος sau Αιζεος și Οπγασας). Sub aceste litere se disting două figuri, una în semiprofil spre stg. cu nas caricatural și cealaltă "de face". A doua reprezentare este mai complexă căci pe chipul ilustrat apar și două mici figuri una în profil spre stg. și cealaltă spre dr. în afară de literele pe alb și pe negru mai puțin clare, posibil ΙΟΤΙΟΝ (Ιοτιον). Mai nesigură lectura de pe figura în profil spre dr. posibil ΑΙΑΓΑΖΙC (Αιαγαζις sau Αιαγασις) iar dedesubtul acestei însemnări literele ΖΑΛΓΑC (Ζαλγας) și în planul imediat inferior, un mare V unghiular negru și sub el alte semne posibil alfabetiforme și apoi protoma unui personaj, probabil femeie cu fața la cer și la bază literele CΟΦΩC (Cοφως), combinând litere din scrierea monumentală și cea cursivă lectura nefiind în toate cazurile la fel de sigură.

În dreapta acestora, din nou de sus în jos, grupuri de figuri ianiforme, prima pe alb, a doua pe negru cu o coroană (?) cu trei litere cu duct nesigur ΑCΟ (Ασο) și dedesubt POCONIC (Ποcονις sau Ποδονις) care se intersectează cu alte semne alfabetiforme.

Șirul următor începe sus cu protoma unui bărbat în profil spre stg., continuă pe aceeași linie cu o protomă de animal, greu de nominalizat până în apropierea unui interesant chip de bărbat cu trăsături clare, accentuate purtând pe cap o cască. Această secvență este dominată prin dimensiuni dar mai ales ca aspect de protoma unui personaj cu barbă albă în profil spre stg. care are pe cap o căciulă cilindrică, imagine care suprapune la rându-i protoma altui personaj în profil spre stg., înclinat ușor, la bărbia căruia se distinge cu oarecare dificultate un mic bol emisferic. Șirul următor începe cu protoma unui personaj în profil spre stg., pe alb, care suprapune un alt profil pe negru care suprapune la rându-i chipul unui personaj în profil spre stg. puțin înclinat pe spate fără a fi totuși dispus orizontal. În nivelul următor apar trei personaje doar primul cu trăsături mai clare. Reprezentarea continuă la partea superioară cu imaginea unui personaj cu barbă în profil spre st. care are pe cap o căciulă. Pe aceeași direcție, dedesubt, apare un profil caricatural spre stg., iar la

bază, pe negru, un personaj în profil spre dr. Textele din acest spațiu sunt la fel de neclare ca și majoritatea celor din spațiile descrise anterior. Sus ΧΛΛΛΧΙ. V (Χαλαχι. υ) la mijloc ZOTΛΛIC (Ζοταλις) la dr. ΛΙΘΩC (Λιθως) și mai puțin sigură ZOPΛΛAC (Ζοραλας), prima literă pe alb iar din ultimele două rânduri poate fi recuperată doar ΠΑΓΛΑC (Παγας).

În sfârșit, schimbând unghiul de privire a scenei apare sus un animal spre stg., foarte probabil bou iar dedesubt, spre bază, o pasăre cu ciocul de pasăre răpitoare.

Ce va fi vrut să spună scena în ansamblu? Cea mai mare parte a figurilor înfățișate sunt orientate spre stg. sau în mișcare în acea direcție, în măsura în care poate fi sugerat acest lucru doar prin poziția unei anumite părți a corpului. Către ce anume este greu de determinat și aceasta nu numai din cauza figurilor ianiforme. De remarcat însă că figura diademată este cu fața spre dr.

↑ d) Profilul bătrânului cu acoperământ de cap cu însemnele coarnelor și inscripția pe direcția frunții apare acum întins cu fața spre cer. Pe chipul său apar mai multe mici figuri sau măști, mai clare două, aflate dispuse la extremitățile imaginii. De asemeni, pe aceeași direcție mai este vizibilă o figură cu fața la cer pe care se disting literele negre AZIMAPAC (Αζιμαπας) și către bază APAC (Απας) nu toate literele sunt la fel de clare.

Sub acea linie apare un grup de 4 reprezentări, prima de la dr. pe alb este protoma unui animal, posibil bou. O minimă modificare a unghiului sub care este privită diminuează certitudinea atribuirii. Urmează două interesante profile dispuse în poziție antitetică. Chipul frumos al femeii apare în această poziție a reprezentării cu fața la cer. Personajul din dr. poartă pe cap o tiară crenelată. Grupul de litere dispus pe linia frunții este doar în parte lizibil. Privită perpendicular figura "de face" e flancată în dr. de protoma unui câțel. Pe tiară pot fi observate literele albe inegal accentuate NΑΠAMIC (Ναπαμικς?) și literele negre PE și ΔACT (Πε / δαστ) pe două rânduri. Personajul din stg. lui în profil spre dr. are pe cap o căciulă cilindrică joasă ca o toculiță, arcada bine conturată, mustați în formă de potcoavă întoarsă și barbă scurtă. La marginea stg. a secvenței este schițat un alt personaj în profil spre stg. Însemnările din această zonă sunt cu probabilitate: sus TAPICAP (Ταρισαρ?) și dedesubt litere mai mari dar tot neclare ATVPOCIP (Ατυποσιρ).

La marginea dr. se vede o mică protomă cu fața la cer, conturul pe negru al unui personaj cu barbă, protoma unui animal (câine? – lup?), o protomă de cal și alte două profile de oameni pe alb. Însemnările din această zonă sunt IOAIC (Ιολις) și dedesubt EPVNEC sau EPIC și IAIEC (Επις și Ιλις). Urmează una dintre secvențele cele mai complexe. În marginea dr., dispuse orizontal apar următoarele: un personaj în semiprofil cu pletele albe de o parte și cealaltă a chipului având capul acoperit cu o căciulă cu marginea neagră și calota albă; un personaj în profil spre stg. care are pe cap o tocă; protoma unui cal; un alt personaj (copil?) călare și, pe negru, o figură în profil spre dreapta. Pe mijlocul secvenței poate fi observată protoma unui animal mic, posibil câine. Scrierea pe orizontală se întinde pe aproape toată lățimea dar lizibile sunt doar ΡΑΔΜΑΠΑ.CΛ (Ραδμαπα.σα).

Sub personajul cu pletele de-o parte și alta a feței se distinge protoma unui ied (?) și capul unui personaj care poartă o căciulă cu marginea neagră și calota conică albă, în profil spre dr. În afara spațiului cenușiu care acoperă și o parte din capul unui interesant personaj

de menționat abundența scrierii, în alb și negru, în parte recuperabilă mai ales pe latura dr. POSIS (Posis) posibil printre rarele însemnări în grafie latină și mai departe pe direcția nasului personajului descris ΑΓΑΥΙΑC (Αγαυιας, Αγλυιας) lectură nesigură și din pricina combinării unor litere din scrierea cursivă cu cele din scrierea monumentală. În partea dr., pe negru, poate fi observată pe două niveluri o figură deosebită iar în fața ei, pe direcția gurii, protoma unui animal mic. La cealaltă extremă, pe stg., apare partea anterioară, protoma și picioarele din față a unui animal mare și puternic în alergare, posibil leu judecând după dimensiunile capului și forma rotundă a botului.

Nivelul următor începe cu o protomă îngustă în profil spre dr. și un frumos profil spre stg. a unui personaj care poartă o coroană crenelată. Însemnările pe direcția bărbiei cuprind aproape întreaga linie de la stg. la dr. dar sunt în parte ilizibile. Urmează un profil spre stg. aproape caricatural, pe fond cenușiu. Un chip alungit cu doi ochi pătrunzători, un nas mic, ca și gura cu buze subțiri clar schițate și barba ascuțită formează în ansamblu o interesantă figură "mefistofelică". Pe direcția bărbiei apar frumoasele majuscule ATIC (Ατις) la care se adaugă altele mai mici la partea superioară a hastelor, posibil AOGIC (Αογις) și ΙΑΛΑC (Ιλαας? Ιαλας). Pe această figură sunt foarte numeroase însemnări dar descifrarea lor rămâne problematică. Figurile pot fi despărțite cu mare dificultate și o ușoară schimbare a unghiului sub care sunt privite modifică numărul și aspectul lor.

La etajul următor apare, de la dr. la stg., un expresiv profil, prima parte pe alb, partea inferioară pe negru. Partea albă ilustrează și o protomă de bovid. Una dintre figurile centrale ale reprezentării prin poziție și dimensiuni este cea compusă din alte 4 mici figuri, având ca rezultat imaginea unui bătrân cu părul alb. Pe cap poartă o mică coroană pe care se disting un grup de litere mici greu lizibile și literele mai mari APIE (Απιε?). Bătrânul are o frunte înaltă, arcada orbitală de mărime mijlocie, un nas mare la limită spre caricaturizare maxilarul inferior acoperit la bază de o barbă ușor cârlionțată. În ansamblu chipul are o expresie ușor ironică. Pe figură se disting fără o claritate absolută literele ΓΡΟΠΥ (Γροπυ). Între însemnările cu litere albe, mai greu de urmărit mai ales pe latura stg. de menționat ΙΛΦΟΠΙ. C (Ιαφοπι.ς). Pe acest chip mai mare, s-a amintit pot fi separate mici reprezentări între care două personaje în picioare, primul în profil spre stg., celălalt mai mic în mișcare spre dr. În imediata lor apropiere un craniu înfipt într-o lance. Sub aceste figuri pe direcția personajului central sus amintit apare un personaj în profil spre stg., pe negru, chiar pe marginea stg. a secvenței analizate. Are mustățile în formă de potcoavă și barba ascuțită. Spre dr. îi urmează alt personaj aproape caricatural, pe alb, ca un bust statuar mediocru înfățișat în profil spre stg. O altă figură în profil spre stg. alcătuită în mare parte din barba personajului central amintit este succedată de un grup de obiecte greu de determinat, capătul lancei pe care-i înfipt capul uman cu fața la cer și o figură în profil spre stg. pe alb. Între acestea în primul rând apare imaginea unui personaj călare în mers spre stg. care ține caii de dârlogi cu mâna stg. Delimitarea nu este foarte clară. În fața lui apare chipul unei femei (?) în profil spre dr. Înclinând spre dr. imaginea protoma calului se transformă în chipul unui bărbat cu barbă, fără mustăți, corpul personajului anterior devine căciula de formă aproape elipsoidală iar mâna ajunge pe direcția ochiului.

Însemnările sunt numeroase înșirate destul de neglijent cu multe suprapuneri și litere cu duct șovăitor astfel că unele lecturi nu pot fi pe deplin sigure. Le enumerăm de sus în jos: ΠΙΘΑ sau ΠΠΙΘΑ (Πιθα sau Ππιθα); ΑΤΡΕ (Ατρε) un grup de litere coborât; ΝΕΒ sau ΝΑΕΒ (Νεβ sau Ναεβ) cu literele pe o linie ascendentă și incizii suplimentare; CΠΙΛΓ, CΦΙΑΓ sau doar ΠΙΛΓ (Cπιαγ, Cφιαγ sau Πιαγ), ΑΖΙC (Αζις) și ΑΡΑΓΙΤ (Αραγιτ) la marginea dr. ultima cu literele pe o coloană verticală; ΔΡΑΧΙΑC (Δραχιας sau Αραχιας). În sfârșit întreaga secvență privită în ansamblul apare ca o figură cu profil blagian spre stg.

Secvența următoare, destul de greu de separat începe la dr. cu chipul aproape cadaveric a unui personaj, în dr. căruia apare figura unui copil în profil spre dr. și în fața lor o protomă unui animal în mișcare spre stg. Ceva mai jos, de la stg. la dr., pe negru pot fi remarcate protomele unor cai, două dintre ele mai clar delimitate iar în urma lor, deci spre dr. și a unui animal cornut.

Dedesubt, la sfârșitul scenei în această dispunere de la dr. la stg., pot fi observate două figuri în profil spre stg., alte două în profil spre dr., o figură în profil spre stg., alta "de fața" și însemnările: ΙΑΝΑΠΙ (Ιαναπι?) litere cu duct nesigur și CΠΕΖVC (Cπεζις?). Șirul se termină cu imaginile unei protome de animal mare, foarte probabil bou și literele ΓΥΛΕ sau Γυλα).

A.↑ a) În această poziție, decorul incizat și imprimat pe suprafața exterioară a altui recipient de la Dumbrava (Înv. 5709) are aspectul unei coloane cioplite în lemn pe care distingem imaginile unor oameni și animale precum și unele însemnări. Figurile sunt inegale ca dimensiuni, realizare artistică și expresivitate. Descompunerea tabloului în elementele componente este destul de anevoioasă și nu se soldează totdeauna cu rezultate sigure deoarece în afara dispunerii pe nivele și a alăturării, câteva figuri, părți din conturul unor suprafețe nu se continuă în spațiul interior. (Pl. LXV/1-5).

În vârful coloanei apare un mic chip în semiprofil spre stg. care, după trăsăturile fine, gâtul înalt, frumos este al unei tinere. Alte trei mici chipuri în profil spre stg. sunt schițate sumar și despărțite de o figură de dimensiuni ceva mai mari printr-o însemnare, care prin literele sigure Δ.ΖΟ. ar permite întregirea numelui ΔΙΖΟC (Διζος) frecvent între inscripțiile de pe vasele cercetate. Trei mici măști alcătuiesc împreună chipul în profil spre stg. al unui personaj cu frunte înaltă, bombată, ochi mari, nas acvilin, bărbie ascuțită. Pe suprafața acestei figuri negre, conturată prin linii accentuate se distinge un grup de trei figuri pe alb, două în profil spre stg. și una în profil spre dr., ultima foarte probabil femeie. Posibilitățile de lectură a însemnărilor sunt foarte limitate.

În registrul următor, pe trei suprafețe cu contur semilunar apar trei figuri, prima cu fața la cer, a doua în profil spre stg. și a treia în profil spre dr., la ultima putându-se observa în afară de faptul că poartă cască doar mustața și barba.

Grupul acesta suprapune un interesant registru. Pot fi urmărite cu oarecare dificultate pe contururile laterale un profil de bărbat și mici protome de animale, iar pe alb trei profile umane spre dr. Pe suprafața interioară pot fi observate mici figuri și protome de animale între care și de cerb, mai clar cel aflat la baza reprezentării. Inscriptiile au în puține cazuri vizibil întregul duct al literelor. Însemnările recuperabile sunt următoarele: în r. 1, deasupra benzii negre sau atingând-o în unele puncte – ΑΧΙΓΙΟ sau ΑΛΙΓΙC (Αχιγιο sau Αλιγις);

în r. 2, deci sub bandă, ΔI foarte apropiate și în continuare se pare ΔINO, ultimele două litere mai clare (Διδίνο). Literele pe alb sunt asemănătoare ca aspect cu cele întâlnite pe vasele *terra sigillata*. Sunt suficient de sigure literele ΝΑΣΕΤ (Νασειτ) din r. 1, iar în r. 2 doar ultimele trei litere TIA sunt clare primele foarte probabil AZI sunt parțial acoperite de bandă și de o însemnare cu litere negre. Pe linia mediană a acestui registru apar literele ICEAAC. Deoarece în r. 1 Σ e unghiular a doua literă din r.2 posibil să fi fost Θ. Acceptând această ipoteză lectura are alături de varianta Ισελας și Σελας sau θελας.

În sfârșit, după un hiatus, un spațiu nedesenat urmează un ultim registru cu profile umane spre stg. și spre dr. diferite ca aspect dar cu trăsăturile fizionomice destul de puțin reliefate. S-ar putea remarca însă abilitatea pictorului de a obține această combinație de cel puțin cinci profile din linii foarte puține. Pe direcția primei figuri apare și însemnarea TIAIC (Τιλίς sau Τιαις) la care nu toate literele sunt la fel de sigure.

Profilul de pe conturul laturii din stânga are pe direcția frunții patru litere dispuse pe două rânduri, nasul potrivit ca mărime, bărbia ușor avansată. La bază apare o protomă ianiformă acoperită de o bandă curbă. Pe fruntea personajului cu profilul spre stg. se disting literele ZI (Ζι) continuarea fiind mai puțin clară. Ambele profile cu chipuri de tineri au unele trăsături proprii extrem orientalilor. Astfel de coloane de capete umane sunt oarecum frecvente în sculpturile în lemn și piatră din lumea celtică, dar și scitică.

Posibil ca registrul să înceapă cu protoma unui ursuleț în semiprofil.

→ b) Prima secvență cuprinde însemnări și profile umane cu fața la cer schițate destul de sumar în ambele registre. Prima notație posibil ΑCΙΑ (Ασια), iar cea din dreapta Δ (?) B (?) ΟΙΑΓΟC (Δ(B)οιαγος). Posibil ca decoratorul să-și fi propus să illustreze în această scenă părți dintr-o așezare: drumul, platourile, fortificația, turnurile, locuințele, acropola etc. Se detașează din scena centrală două turnuri tronconice. Pe turnuri și între ele pot fi observate și mici protome umane în profil spre stg. și câteva însemnări. Turnul din dr. are și aspectul unei protome ianiforme. Pe latura stg. apare pe negru profilul unui bărbat, iar pe conturul din dr. cel al unei femei cu un interesant acoperământ de cap, cercei etc.

În continuare două mameloane, două capete umane cu fața la cer, personaje cu trăsături fizionomice prevalent extrem orientale una cu fața la pământ și alte două chipuri în profil la capătul acestui desen.

↓ c) La extremitatea superioară poate fi observată o păsărică în profil spre stg. stând pe capul unui cerb în profil spre dr. Pe conturul laturii stângi apare un personaj, foarte probabil o femeie, diademată sau purtând toculiță, în profil spre stg. Pasărea neagră din centrul suprafeței interioare în profil spre stg. prin dispunere și formă poate sugera și coafura personajului ilustrat pe latura stg. Pe conturul laturii din dr. având pe direcție capul de cerb apare un cap de bărbat în profil spre dr. și spre interior, capul unui personaj diademat în profil spre stg. La baza acestei figuri o însemnare foarte probabil ΑΓΙΑC (Αγίας sau Αγος), secvența se încheie cu o protomă de animal, poate de ursuleț.

Secvența următoare este și ea destul de complexă. Sus posibil să fi fost ilustrat un animal mic stând pe labele din față. În nivelurile următoare sunt înfățișate mici protome de animale și oameni în profil spre stg., spre dr. și în semiprofil. Printr-o dispunere măiastră a micilor imagini și a unor benzi negre cu unele însemnări, figurile laolaltă au aspectul unor case la

care unele benzi formează acoperișul, alte benzi zidul împrejmuitoare, iar ochii oamenilor sau animalelor devin ferestre ale caselor.

Însemnările cu negru sau în relief sunt atât pe benzi cât și pe spațiile dintre ele. Prima, cu literele grupate semicircular ΓΙΑC (Γιλας), apoi cu litere, negre ΓΙΑ (Για) și la dr. lor ACTI (Αστι). Pe banda neagră de la bază ΕΔΙΑOC (Εδιλος) și sub ea ΔIOC (Διος), toate cu o minimă doză de probabilitate impusă mai ales de ductul literelor și dimensiunile epigrafei. Penultimul segment al reprezentării înfățișează protome umane ianiforme compuse la rândul lor din profile umane de dimensiuni mai mici încadrate în contururi semilunare. Protoma de pe latura stg. are unul dintre profile cu pronunțate trăsături extrem orientale.

Către bază se detașează figura în semiprofil spre stg. a unui personaj cu fruntea înaltă bombată, ochi mici, nas mic rotund la capăt, buze pline. Poartă pe cap o căciulă de formă conică cu marginea albă emisferică și calota conică având în vârf un tui. Din numele înscris deasupra frunții sunt vizibile literele ΙΖIC (Ιζις) În sfârșit la bază apare altă mică protomă ianiformă.

← d) În această poziție desenul în ansamblu pare a înfățișa relieful din preajma unei cetăți și o parte dintr-o cetate cu turnurile ei (Pl. LXV/2a). Privind secvențele care flanchează imaginea centrală pot fi remarcate protomele cu fața la cer, posibil cu intenția de a sugera necropola.

B. ↑ a) Interesantă și ingenioasă prin dispunerea figurilor este și această a doua coloană (Pl. LXV/2c; LXVII/5e,i). Imaginile ei sugerează și mai pregnant tehnica sculpturii în lemn. După o mică linie frântă din vârful coloanei într-o suprafață triunghiulară sunt grupate la același nivel patru profile umane: primele schițate din puncte pe stg. conturului, următorul pe alb și ultimul pe negru pe marginea laturii dr. Pe o bandă de la baza triunghiului apar destul de slab adâncite literele ΓΑΙΖΑC (Γαίζας sau Γιλζας). Cu minimum de linii și o perfectă stăpânire a tehnicii luminilor și umbrelor este redată o figură în semiprofil spre stg. pentru care imaginile amintite mai înainte formează o casă de formă conică terminată cu un tui. Coborând etajul inferior al reprezentării descrise, remarcăm un alt grup de capete umane și însemnări cu unele litere utilizate și în conturarea unor profile. Dacă ne aflăm în fața unei scrieri etajate cum au mai fost unele epigrafe ceramice este posibilă lectura ΙΑ/ΑΖΙ/ΑC cu variantele rezultate datorită lipsei barelor orizontale, Ιαζιας sau Ιαλζιας. Pe alb apar: o figură de femeie în profil spre dr., în fața ei un alt chip în profil, mai puțin clar, iar pe margine un personaj în profil spre dr. Literele pe alb nu sunt continui ΑΖ.. dacă e scris oblic posibil să formeze ΑΖΑΟ (Αζαο) sau o alăturare coerentă și verosimilă în altă poziție a piesei. Nivelul suprapus de aceste figuri este la rândul-i alcătuit din alt grup de profile, două la stg. și două la dr. și mici însemnări: ΖΙΑC (Ζιας), ΖΙΑ (Ζια), ΙCΤΑ (?) (Ιστα), ΖΙΑ (Ζια) pe conturul laturii stg. Figurile și însemnările acestui al doilea nivel formează împreună chipul unui bătrân cu frunte dreaptă, nas mic și o barbă albă retezată drept. Până la acea gâtuire aspectul general este cel al unui picior de la genunchi în jos. Urmează un spațiu în care o protomă ianiformă îngustă este abia schițată și în continuare capul unei păsări în profil spre dr. și apoi un profil uman spre stg. pe negru. Una dintre însemnările cu litere care intră în compunerea figurilor este ceva mai clară ΔΑΖΟC (Δαζος).

Aceste figuri suprapun un rând cu litere albe la care litera a doua rămâne nesigură T. ACΓOC (T(?)ασος) și către bază o protomă ianiformă de vârstnic pe latura stg. și mai puțin clară pe cea dr. Nivelul următor înfățișează câteva personaje "de face" schițate sumar și mai detaliate cele în profil, mai ales protoma ianiformă de bază și în sfârșit, mai puțin clar, unele animale. O mare parte a acestor reprezentări se înscriu de asemeni în conturul unui picior. Poate fi remarcată o modalitate reîntâlnită la decorul multor piese – o reutilizare succesivă a unor părți din figura anterioară într-o perpetuă posibilitate de compunere a unor noi imagini.

→ b) În această poziție decorul are aspectul unui relief deluros eventual a doi pești alăturați. Lăsând la o parte acest contur bizar, pe o mare parte din suprafață pot fi observate protome umane unele cu fața la cer și altele în profil spre stg. șirul lor este întrerupt de imaginea unei păsări de mărime mijlocie cu cioc lung ascuțit și penajul pestriț și continuă apoi până la acea subțiere. Urmează șirul de protome cu fața la cer partea cea mai realizată a acestui desen și însemnarea cu litere ceva mai mici ΛΖΓΑC (Αζιγας) sau ΑΠΓΑC (Απιγας).

↓ c) Această dispunere verticală a decorului de pe vas oferă alte imagini interesante. "Coloana" începe cu o frumoasă protomă de cerb tânăr în profil spre stg. și are în partea dr. capul unui animal posibil câine cu botul mai lat retezat. Pe suprafața interioară a acestei secvențe superioare în imediata apropiere a capului de cerb însemnarea ΑΑΓΙΑ (Αλγια), un profil uman spre stg. pe care apar literele ΖΙΑ (Ζια) și apoi pe două rânduri AC/IA (Ασ/ια). Însemnările de la baza acestei secvențe sunt destul de neclare posibil ΓΑΒΙ (Γαυι?).

Coborând în registrul următor pot fi distinse pe alb două protome ianiforme. Chipurile în profil compun alte figuri mai mari pe ambele laturi ale secvenței, mai realizată artistic cea de pe latura stângă. Pe fiecare dintre benzile care delimitează căciula, nasul, bărbia, începutul altei figuri mai mici în semiprofil pe stg., a alteia cu fața la cer și cea în profil spre dr. apar mici însemnări. Ultimele două figuri au trăsături negroides. Între însemnările lizibile ΔΙΖΙΟC (Διζιος) și la bază, într-o dispunere aproape semicirculară ΙΖΑΙΑC (Ιζιαας). Urmează spațiul mai îngust cu reprezentarea unui personaj în profil spre stg. și secvența de la bază cea mai realizată artistic, cu interesante profile umane pe ambele laturi. Mai deosebită imaginea de pe latura dr. cu chipul unui personaj cu fruntea înaltă, nasul drept potrivit ca mărime, mustață, barbă ascuțită. Suprafața interioară este în întregime acoperită cu reprezentări dispuse în patru niveluri nu toate la fel de clare și la același nivel de realizare artistică. Între însemnări ΔΑΧΙC (?) și cu litere mai mari ΔΙΑΖΑC (Διαζας) și ΙΔΙ (Ιδι?).

← d) Începând de la stg. apare un cap uman cu fața la cer, succedat de altul ilustrat frontal "cu fața la spectator". Între realizările cu clară imitare a sculpturii în lemn și în acest punct poate fi observată protoma unui animal în profil spre stg., foarte probabil un cal (?). Însemnările sunt neclare. Secvența care succede gâtuirii este acoperită cu reprezentări umane în profil spre stg. și dr., la extremitatea din dr. este înfățișat capul unui câine.

C. ↑ a) Decorul de pe acest vâscior prezintă o alăturare de figuri și însemnări de o densitate puțin obișnuită și pe aceste mici recipiente. La extremitatea superioară în stg. poate

fi observată o însemnare dispusă oblic ΓΙΑC (Γιας? sau Διας) iar la dr. ei profilul unui personaj cu fața la cer. Între detalii pot fi consemnate doar forma conică a bonetei, nasul potrivit ca mărime și bărbia ascuțită. Pe latura stg. apare figura în profil spre stg. a unui bărbat cu fruntea teșită, ochi mici, nas mic rotunjit la capăt, buze groase, bărbia ușor avansată. Ultima este și fruntea unei alte figuri din nivelul inferior, personaj cu trăsături fizionomice asemănătoare cu a celui descris anterior. În sfârșit aceleași metode de utilizare a unor părți din imagine din etajul superior în compunerea unor figuri din cele suprapuse poate fi întâlnită la figura de la bază. Pe latura dreaptă a decorului analizat la partea superioară poate fi observat profilul unui personaj cu fruntea dreaptă, nasul ascuțit, bărbia rotunjită. Suprafața interioară este acoperită în cea mai mare parte cu mici reprezentări umane și ale unor animale mici a căror identificare sigură rămâne dificilă. În zona centrală pare a fi ilustrată protoma "de face" a unui ursuleț. Însemnările, deși cu litere de dimensiuni mai mari prezintă un grad de incertitudine în lectură mai ales datorită interferențelor cu figuri și alte litere. Ar fi de menționat de sus în jos: ΙΑΔΟC (Ιαδος?) ΖΑΥΤΑ (Ζαυτα? sau Ζλυτα?), ΖΙΑC (Ζιας), ΖΑΙCΙΑ (Ζαισια), dr. jos ΔΡΑCΟ (Δρασο?).

← b) Conturul de pe latura stg. a piesei este dominat de un profil uman spre stg. compus la rândul-i din două profile separate cu trăsături fizionomice europoide. Poate fi remarcată însemnarea ΛΙΑΙC (Λιλις?, Λιαις?, Λιλις?). Figurile etajate pe alb, cele mai multe, cu conturul punctiform acoperă aproximativ o treime din suprafața piesei. Pe spațiul cu reprezentări pe culoare închisă cu liniile negre și însemnările cu litere mai mari, se constată și o combinație mai pronunțată, bizară a imaginilor de oameni și animale, un număr sporit de mici figuri care intră apoi în compunerea altor reprezentări care acoperă zone întregi ale suprafeței decorate. De la jumătatea secvenței începe o figură în profil spre stg. ale cărei trăsături fizionomice sunt mai clar conturate. În această poziție a piesei se impun a fi relevate reprezentările de animale frecvente în toate registrele desenului. Cele relativ clar reliefate sunt pe conturul din stg. o protomă de *cal* (?) iar pe mijloc capul unui *câine*. Pe latura din dr. după profilul uman spre dr., animalul ilustrat în semiprofil spre dr. este foarte probabil un *câine*. Însemnările rămân, cele mai multe, cu o lectură ipotetică. De menționat ΟΔΙΑ (Οδία) în penultimul rând către bază.

↓ c) Interesante sunt și reprezentările ivite în această poziție a desenului. Decoratorul posibil să fi intenționat ilustrarea "de face" a unui personaj care poartă pe cap o căciulă de formă tronconică având borul și unele ornamente confecționate dintr-o blană de culoare deschisă. (Pl.LXVII/4).

La partea superioară, pe latura stg. apare protoma unui animal, foarte probabil câine, în profil spre stg. În registrul următor pe latura stg. începe înlanțuirea de profile umane, mai clare cele din registrul al treilea. Pe latura dreaptă, linia conturului începe în forma unei protome de animal dar cea mai mare parte a conturului este acoperit de profilul unui personaj cu trăsături europoide. Însemnările scrise cu litere mai mici nu prezintă suficientă claritate. Sunt și câteva grupuri mici izolate sus ΙΔΙ (Ιδι); pe mijloc ΓΑ (Γα), posibil o continuare ΓΑΛΙΟC (Γαλιος). Nesigură ar rămâne o lectură de sus ΑΓΙΑΛC (Αγιλας; Απλας?).

→ d) La marginea superioară sunt schițate două chipuri cu fața la cer. Pe toată suprafața interioară a reprezentării sunt vizibile 8 personaje în profil spre stg. până la linia conturului pe latura dr. unde poate fi observat un personaj în profil spre dr. Însemnările nu au suficientă claritate. Inscripția de la bază poate fi citită AZAIC (ΑΖΑΙC sau ΑΖΛΙC).

D. → a) Pe o suprafață cu o formă mai apropiată de cerc decât de elipsă având circumferința întreruptă pe linia diametrelor apar interesante imagini de oameni și animale și unele mici însemnări (Pl. LXV/3). În jumătatea stg. a "medalionului" în registrul superior pe latura stg. apar protomele unor animale în profil spre stg., mai clar doar unul singur care ajunge cu botul până către diametrul orizontal și care poate fi lup cenușiu sau câine. La egală distanță între circumferință și diametru apare o protomă umană cu trei fețe (*triformis*) având pe cap o bonetă conică. Cu toate că figura apare cu mai puțină claritate decât altele din registrele inferioare la o privire de ansamblu formează imaginea unui războinic. În dreapta lui este o însemnare cu litere negre ZAOC sau IZAOC (ΙΖΑΟC) și apoi de o parte și cealaltă a liniei diametrului câte o protomă ianiformă, apoi alte două figuri cu profil spre stg., circumferința continuând cu o linie care formează conturul unui cap de pasăre. Însemnările incizate din această zonă nu sunt la fel de evidente ca cele în relief dar lectura este posibilă grație dimensiunii și corectitudinii ductului literelor.

Pe mijloc, oarecum în registrul al doilea, dominantă este protoma unui animal, foarte probabil lup după forma urechilor și botului, în semiprofil spre dr. și o altă protomă ceva mai mică înfățișată "de face". Pe linia diametrului apare un chip în profil spre dr. iar în fața lui pe o suprafață cu o nuanță mai deschisă apare un personaj în profil spre stg. cu ochi mici, nas rotund la extremitate, barbă bogată. La fel ca în cazul altor decoruri de pe vâscioare și figurine părți din imaginile etajelor superioare intră în compunerea altora din nivelul inferior. În apropierea circumferinței, în stânga protomelor de animale menționate pot fi observate cu oarecare dificultate din cauza dimensiunilor 3 (trei) statui sau figurine mari alăturate pe aceeași linie, având fiecare caracteristici diferite. Deasupra celei din margine apare un semn *cruciform* și o însemnare (cf. Piscu Crăsani). Cea din mijloc apare în ipostază de orantă cu mâinile în sus deci rugându-se unei divinități uranice sau fiind ea însăși simulacru unei astfel de divinități. Cea de a treia are forma unui betil. Pe latura dreaptă a acestui grup pot fi observate părți din mari opaițe, eventual altarul – jertfelnicul în apropierea căruia se aflau. În sfârșit întreaga zonă din preajma circumferinței înfățișează o protomă umană cu fața la pământ, compusă și ea din mai multe capete umane mai mici la care nu putem remarca grija pentru creionarea unor trăsături fizionomice. Însemnările sunt rareori separate de desene și cu utilizare singulară. Pe direcția crucii literele sunt foarte mici și lectura lor rămâne problematică. Notăm totuși r. 1: ΑΓΙΟC; r. 2 ...? Pe mijloc, pe direcția protomelor de lupi ΖΙ ΑΓΛΙC ar fi posibilă lectura ΖΙ ΑραιC (?ΑγλιC) și în r. 3 cu unele litere mai clare ΑΓΛΙC? (ΑγλιC) și mai jos ΖΑCΑΙC (ΖαCαιC).

În dreapta "medalionului" o protomă ianiformă cu imaginea unui personaj în profil spre stg. Are arcada orbitală și nasul de mărime potrivită, buze pline, barbă ascuțită. În ansamblu, un chip sever, autoritar. Pe frunte apar literele ΔΙΖΑC (ΔιζαC) o ligatură mai puțin obișnuită ΖΑ și în continuare spre dr. scris oblic ΑΙΟC (ΑιοC?). Pe latura dreaptă apare profilul unui

personaj aproape caricatural cu nas mare, buze pline, bărbie avântată. Pe direcția acestor protome poate fi citit sus ZIA (Ζία) și la bază ΔΙΟΠΖΙΑ (?) ΔΙΟΓΙΖΙΑ (Διοπιζία?, Διογιζία)

↓ b) Jumătatea superioară a imaginii este dominată de protoma unui bovideu tânăr în profil spre stg. Linia conturului schițează profilele a două păsări afrontate pe direcția diametrului. Tot o protomă de bovideu de dimensiuni ceva mai mici apare și la capătul din dreapta. Pe suprafața dintre cele două extremități pot fi observate mici protome umane, figuri distincte, în profil spre stg. și spre dr. Însemnările sunt de mici dimensiuni, greu lizibile, incerte ca lectură. La mijloc, sus ΓΙΛΟC (Γίλος); dreapta jos ΖΑΛΙΟC (Ζαλίος) și către marginea dreaptă ΑΖΙC (Αζίς). Stânga sus ΑΓΙΟC (Αγιος), dreapta sus ZIA (Ζία).

Jumătatea inferioară a "medalionului" e dominată pe latura stângă de partea anterioară a unui bovideu. Între coarneau lui poate fi observată o însemnare cu litere negre dispuse oblic ΑΑΖΙΑ ΖΟΙΑ (Ααζία, Ζοία? Ζοιλ?). Pe direcția botului bovideului ΔΙ cu litere negre și ΟΡΙΑΓΑC (Δι Οριαγας?) și sub linia acestor însemnări ΑΖΑΓΑC (Αζαγας?). Pe conturul părții superioare a acestei jumătăți apar protome umane cu fața la cer, pe mijloc mici protome umane, unele cu trăsături fizionomice distincte, protome de lupi sau câini în semiprofil spre stg. și un vițel ornat cu benzi, în profil spre dr. În dreapta se poate citi sus ΖΑΙC (Ζαις) și pe contur schița unui profil uman spre dreapta.

← c) Cele înfățișate în această poziție a piesei sunt complexe și interesante (Pl. LXVII/3). Jumătatea din stânga medalionului are pe contur o schiță sumară a unui personaj în profil spre stg. O iscusită îmbinare de protome de animale (căprioare, lei, câini, păsări) și oameni acoperă suprafața interioară. În primul nivel spre stg. o figură aproape caricaturală în profil spre stg.; ochi mari, nas acvilin, barbă retezată și alta cu fizionomie de extrem oriental în profil spre dr. pe linia diametrului. În nivelul de jos apar: o figură în profil spre stg. cu trăsături europoide, un personaj încoronat și protome de leu etajate. O minimă modificare a unghiului în care este privit decorul contribuie la schimbarea celor observate. Însemnările din partea superioară sunt mai puțin clare și se întretaie. În măsura în care pot fi separate cu un minim de certitudine notăm: ΟΖΑΓ (Οζαγ), ΔΙΑ (Δία), ΑΙΖ (Αίς); ΖΟΤΑΙ (?Ζοται?); ΑΛΥC (Αλυσ).

Însemnări: dreapta sus – ΖΙ (Ζι); r.2: ΔΙ ΖΟC (Διζος); ΑΙΓΑC (Αιγας), iar jos cu litere mari ΤΑΡΟ (Ταρο).

Sus o foarte complicată combinație de figuri umane, profil spre st., craniile umane, capetele unor câini între coarneau a doi cerbi a căror protome în profil spre dr. domină zona centrală a acestei jumătăți. Sub acest grup un mic vițel stând și jos un animal mai mic spre stg., posibil iepure și altul mai mare spre latura dr. Linia diametrului este acoperită de profile umane etajate spre stg., mai interesant cel care cuprinde 2/3 din diametru din reunirea primelor două. Jos posibil să fie ilustrată vreo figurină phaliformă.

↑ d) În stânga sus pe linia conturului este ilustrat un șarpe al cărui cap ajunge până în preajma liniei mediane. Este înfățișată o încăpere în forma unei peșteri sau a unei camere cu boltă, care are sus și lateral stg. piese sculpturale în forma unor protome de animale. Partea centrală ocupată de un grup de animale (trei?) posibil toți câini de diferite rase. La dreapta lor un câine mare sau un lup privind spre acest grup central și pe conturul din dr. un chip de femeie. Sus și la mijloc scriere neclară ΓΟΖΙΑΟC (Γοζίλος?) și ΓΟΓΙC (Γογίς).

Jumătatea inferioară este acoperită de protome de oameni și animale, iar lectura însemnării: ΓΙΖΟC (Γιζος) are un grad de probabilitate.

↑ a) Fund de vas de la *Dumbrava* (MIM, inv. 5699). În registrul superior apare un animal în mers spre stg., cu aspect de felină. Are capul mic în raport cu trupul și picioarele lungi. Registrul mijlociu care ocupă aproximativ două treimi din suprafața decorată este dominat de reprezentarea unui porc în mers spre stg. În sfârșit pe o mică porțiune de la baza acestei suprafețe, la capătul din dr., apare un personaj în profil spre stg. (Pl. LXVIII/1a-1d-pozitive).

Acestea sunt figurile vizibile fără dificultate. Dar tot cu egală claritate poate fi remarcat faptul că ele sunt alcătuite din reprezentări mai mici și însemnări. Pe corpul felinei pot fi observate personaje în profil spre stg. și cu fața la cer, ultimele atât pe alb cât și pe negru. Trăsăturile fizionomice, în măsura în care este posibilă distingerea lor, vasul are totuși dimensiuni atât de mici, atestă că personajele schițate sunt europeni nu extrem orientali.

Aproape întregul contur are și însemnări. Astfel la partea superioară se disting literele, nu toate la fel de clare, EZAC (Εζαc) și ΔΙΑΔΙC (Διαδiς) apoi șirul lor coboară către bază. Literele din r.2 ar putea fi ΑΓΤΙΟC (Αγτιος), T apare sub Γ și se impune a menționa că cele două litere alăturate pot alcătui litera Π situație în care cuvântul notat era Απιος. În sfârșit în r. 3 în colțul din stînga ΛΑΓΟV (Λαγou) ultima literă poate fi și C, deci la fel de posibil αλγou sau αλγος sau λαγος. Lectura însemnării cu litere albe din dr., oblică pe suprafața pictată nu este lipsită de echivoc: CAAPOC Cλα ποc, Cυα ποc, Cλ Apoς. Ea poate fi verificată în poziția d a piesei. Cum s-a mai amintit, privită în ansamblu imaginea de pe mijloc reprezintă cu mare probabilitate un *porc* chiar dacă botul puțin rotunjit este mai apropiat de forma botului de bovid, ochiul mic, forma și lungimea corpului și picioarele scurte sunt elemente care sprijină prima identificare propusă. Pe direcția greabănului este vizibil un grup de protome umane ianiforme cu profilul de pe latura stg. mai clar, cu excepția figurii de la capătul din dr. a acestui șir, alternate cu mici protome de animale.

Două dintre figurile ilustrate în zona centrală a reprezentărilor sunt mai mari și mai clare. Prima înfățișează un personaj în profil spre stg. cu fruntea dreaptă, nasul lung terminat ascuțit, buzele subțiri, bărbia puternică puțin rotunjită. Însemnarea vizibilă pe direcția podoabei capilare a rămas ilizibilă în această poziție a piesei. Figura următoare puțin înclinată spre dr. este a unui personaj cu fruntea teșită, nas mic, buze pline, bărbie mică rotunjită. Pe direcția acestei reprezentări apare de asemeni o însemnare pe alb. La bază, o altă inscripție pe alb, dispusă aproape orizontal ΠΙΖΑΟC posibil (Πιζαος) are nesigură cea de a treia literă dintre cele menționate. La inscripția din dreapta sus ΔΙΖΟΑC (Διζοας), este scrisă cu negru, la stînga ΔΙ ΤΑΙC (Δι Ταις?) la care literele nu sunt toate la fel de clare, iar pe mijloc ΑCΙΑ (Ασια), cu A și C în ligatură. Alte câteva litere posibil să alcătuiască vreun cuvânt inteligibil în altă poziție a piesei.

Cel de al treilea registru de la bază este cel mai îngust dintre ele și înfățișează protomele a două personaje. Cel din stînga, cu fața la cer are trăsături mai curând asiatice decât europoide. Pe pieptul celui alt personaj, întins pe spate, având capul în profil spre stg. ușor înălțat, se află un animal mic, probabil un ied, al cărui corp ajunge pe direcția feței personajului. Din trei însemnări mai clară este cea de pe corpul animalului ΑΡΑΙC (Αραις).

→ b) Prin rotirea cu 90° spre dr. cele trei registre au trecut pe vertical inversându-se ordinea extremelor. La primul din stg., care a fost în poziția anterioară registrul al treilea distingem acum o protomă de măgar în profil spre dr., o însemnare și schițate doar un profil uman, corpul măgarului și un animal mic în alergare spre dreapta.

Pe suprafața centrală este înfățișat un urs în picioare. Separarea micilor imagini care intră în alcătuirea acestor reprezentări nu este ușoară și nici suficient de sigură în toate cazurile. La partea superioară apare un personaj cu trăsături fine în profil spre stg. iar în dr. lui alte două grupuri de mici profile umane. Primul grup este alcătuit din două profile, următorul din trei: două dintre ele etajate.

Primul dintre acestea are părul negru strâns cu o diademă albă. În partea centrală poate fi remarcată și o protomă de câine în profil spre dr. În continuare spre dreapta intrând și în spațiul scenei a III-a, apare botul unui urs.

Pe figurile menționate se observă și câteva mici însemnări cu negru, unele cu funcția dublă de litere și părți componente ale unor figuri. Sus, în partea stg., cu litere de dimensiuni mai mici ATI distincte și AC mai puțin clare (? ΑΤΙς). Însemnarea aceasta se repetă mai jos cu litere albe dispuse puțin oblic ATIAC (ΑΤΙς). Primul Α nu are bara mediană situație care poate fi întâlnită adeseori pe inscripțiile ceramice la fel de frecventă fiind și alternarea scrierii cursive și monumentale. În r. 3 cele cinci litere negre dispuse începând de la marginea piesei compun vocabula APAIC (ΑΡΑΙς) și cu litere albe ceva mai puțin clare CVAΓIA(? CVAΓIA sau CVAITIA), cuvântul ultim nesigur ca descifrare. La etajul inferior, cu litere mai mici AIG OZOC (ΑΙΓΟΖΟς) și pe negru, cu litere mai mari înșiruite de pe marginea reprezentării ΦΙΔ și ceva mai mici Α și C (ΦΙΔΑς). Cea de a doua literă este intersectată la partea superioară de o literă Α din altă însemnare căpătând forma literei P dar nu ne aflăm în fața însemnării ΦΡΑς. În rândul următor câteva semne care posibil să aibă vreo semnificație în altă poziție a piesei și ZIAIC (ΖΙΛΙς sau ΖΙΑΙς) pe contur și apoi ΓVIA (ΓVIA?). Această parte centrală este foarte densă în însemnări. Pe conturul stâng apar figuri umane în profil spre stânga, etajate, fără trăsături fizionomice distincte, iar spre dreapta mici protome de animale.

În sfârșit, scena de pe latura dreaptă înfățișează un personaj cu fața mare, ochi mici, mustață, în semiprofil spre stânga. El ține câte un mic recipient în fiecare mână, cel din stânga are conturul apropiat de un rhyton. Figurile umane în profil etajate atât cele de pe latura dreaptă cât și cele din stânga au trăsături prevalent extrem orientale. În această parte mai poate fi citită o mică însemnare cu litere negre ZOCEA (ΖΟΣΕΑ sau ΖΟΣΕΛ).

↓ c) În această poziție a piesei în stânga registrului superior se distinge o protomă de cerb în profil spre stg. inclusă parțial în conturul protomei umane din etajul inferior. Însemnările incizate și cele în relief sunt numeroase: sus, cu litere de mici dimensiuni ΑΤΑΙC (ΑΤΑΙς) și apoi cu o scriere în care apar și unele litere cursive ΑΛΔΑΙΝ posibil ΑΛΔΑΙΝ sau ΑΛΔΑΙΧ și ΓΙΤΑ (ΓΙΤΑ sau ΓΥΤΑ), ultima literă mai puțin clară.

Scena centrală, la o privire de ansamblu, apare ca o încercare mai puțin realizată artistic, de a ilustra un bovideu în poziție chincită, sugerat prin linia conturului, în partea stângă mai ales cu unele elemente definitorii: sus cornul și jos botul specific unui bovideu. Pe suprafața amintitei reprezentări apar imagini și însemnări dintre care unele au putut fi separate și

descifrate. Dintre figuri menționăm: personaj în profil spre dr. cu frunte înaltă, arcadă orbitală mare, nas drept ascuți la extremități, bărbie puternică și alături de el chipul unui bărbat în profil spre stg. Numeroase sunt și însemnările cu negru: în partea centrală ΔΑΠΙC (Δαπις). Forma lui Π sugerează și o posibilă alăturare CT îndreptățind și completarea Δαστις. În zona din stânga lateral apar inscripțiile ACTI (Αστι); ZOCIA (Zoσια sau Zoσιλ); ZIA (Zia), cu litere albe majuscule și cursive Γλα CIXAC (Γλασιχας) și în continuare un sir de profile umane spre stânga.

În sfârșit, la bază mai apar: un profil uman spre stg., mici protome de animale spre dr. și însemnările care nu au putut fi separate.

← d) În această poziție a piesei pot fi întâlnite câteva din cele mai interesante scene ilustrate, în cea mai mare parte, reprezentări umane și multe însemnări. În partea stângă sus apare un chip cu trăsături mai fine, posibil al unei femei în profil spre dr., iar deasupra capului ei o inscripție dispusă oblic cu literele CA o nuanță mai închisă și APOC (απος sau αδος) pe alb. Sub figura amintită protoma prelungă a unui personaj în profil spre stg., constituie, mai exact sugerează și "corpul" ușor arcuit al femeii. În etajul inferior este înfățișată în profil spre dr. în poziție șezândă o femeie cu părul negru, purtând pe cap o mică basma. La bază apare o protomă umană ianiformă cele două profile având trăsături fizionomice diferite. Dintre însemnări ceva mai clară cea de pe direcția frunții ΓΟCΑ (Γοσα).

În scena de pe mijloc, la partea superioară apar unele însemnări puțin lizibile ex. IZAC (?Ιζας) și mici reprezentări animaliere insuficient de clare pentru a fi determinată specia și în continuare un grup de protome umane în profil spre stg. etajate. Remarcăm un personaj cu fruntea teșită, nasul drept, ascuțit la capăt, distanța dintre nas și gură relativ mare, bărbie proeminentă. Unele litere ale însemnărilor intră și în conturarea unui acoperământ de cap. La fel ca la alte reprezentări, părți din imaginea superioară devin componente ale figurilor din etajele inferioare. Menționăm două figuri în profil spre stg. cu trăsături fizionomice mai puțin clare. În partea dreaptă a reprezentării centrale se disting două figuri etajate în profil spre dr. și la bază o protomă de cerb în semiprofil spre dr. În această zonă centrală sunt de asemeni deosebit de dense însemnările. Le menționăm în succesiunea lor de la partea superioară către bază, fără a le putea atribui figurilor enumerate: stg. sus ΔIC TAIZA (Δις Ταιζα) prima literă dacă nu-i unită cu vreun A. Poate fi așadar Χιζατ, dar și Λιζατ sau Αιζατ. În etajele inferioare ZIAC (Ziaς) cu litere mai mici și apoi din nou cu litere mari ACIAIA deci Ασδια sau Ασδιας cu A și C în ligatură.

În sfârșit la marginea dreaptă a reprezentării poate fi observată schița unei protome de animal, continuată cu o figură umană în semiprofil.

Însemnările de pe acest fund de vâscior sunt cum se poate constata numeroase dar mici și dispuse izolat, nu formează propozițiuni.

Imaginile ilustrate nu oferă o direcție unică, sigură de interpretare. *Personajele* înfățișate, cele mai multe doar prin protome, neînsoțite de atribute definitorii pot fi echivalate cu dificultate cu zei și eroi eventual personalități istorice. De asemeni, pentru zei și eroi nu este de prisos justificarea opțiunii pentru pantheonul în care se încearcă încadrarea lor.

Animalele care pot fi menționate sunt: bovidee, cerbi, câini, feline, ied, măgar, porci, urși și altele neidentificate ca specie.

Felina, mistrețul, măgarul precum și scena din stg. în poziția 2 b a piesei pot fi mărturii ale ilustrării pe acest vas a cultului lui *Dionysos*.

Cele două personaje din stânga în poziția 2 d pot fi apropiate de *Demeter* și *Kore*.

Ursul și bovideul au atribute multiple care nu vizează însă divinitățile susmenționate și asupra semnificației ilustrării lor ne-am pronunțat în cadrul considerațiilor asupra plasticii zoomorfe și mai ales a tematicii toreuticii.

Încercările de explorare a *însemnărilor* pot contribui și la stabilirea direcției de investigație chiar dacă nu aduc totdeauna clarificări totale. Ordinea prezentării lor este cea alfabetică.

La această reprezentare întâlnim alăturarea a 4 secvențe cu imagini a căror conexiune este greu sesizabilă. (Pl.LXV/6a-6d).

← a) *Secvența I*. În poziția orizontală a piesei pot fi remarcate unele spații neutilizate de desenator care indică separarea secvențelor.

La partea superioară un profil uman cu fața la cer care nu are schițate toate detaliile fizionomice ale chipului formează și acoperământul de cap al unui alt personaj, o tânără, după aspect, înfățișată în profil spre stg. Pe direcția frunții poate fi observat un grup de litere, dispuse pe o linie care coboară, unele dintre ele ilizibile pe copia obținută. Pe direcția gâtului apare un mic cap de pasăre cu ciocul lat (rață, gâscă etc.) și în continuare aproximativ 2/3 din suprafața secvenței e acoperită de imaginea unei protome de bovideu pe care pot fi observate mai multe însemnări incizate și desenate. Dintre cele care prezintă o oarecare siguranță în lectură de menționat cea cu litere negre dispuse pe două rânduri AT/IAC (? ΑΤΙΛΑ) și la baza figurii notația ZIAS (ΖΙΛΑ). Lectura literelor incizate, așa cum apar ele pe copia obținută, rămâne cu multe rezolvări nesigure. Pe linia despărțirii celor două secvențe, pe alb, poate fi remarcat un grup de capete etajate toate în profil spre stg. Doar despre cele două chipuri de la bază putem afirma, după cele câteva detalii fizionomice vizibile, că înfățișează personaje în vârstă.

Secvența a II-a începe la partea superioară cu o însemnare care-i și parte componentă din coafura unui personaj în profil spre stg. De remarcat arcada orbitală mare, nas puternic ușor acvilin, mustața și barba neagră. Așa cum întâlnim frecvent la figurile etajate, o parte a bărbii intră în compunerea altei figuri, un personaj cu trăsături negroide (nas mic, buze groase, bărbie rotunjită). În fața ei o altă protomă ianiformă mică schițată pe conturul din stg. al unui pește cu capul în jos, imagine care ocupă de altfel suprafața primei treimi a acestei secvențe. Pe trupul peștelui sunt schițate mici protome de animale, determinabile numai cu aproximație și profile umane. Această metodă a desenatorilor de utilizare excesivă a unei porțiuni din figura suprapusă la alcătuirea figurii din etajul inferior crează evident dificultăți în demarcarea cu maximă claritate și poate trezi suspiciuni lectorului care n-ar dispune de o reproducere suficient de exactă și de timpul necesar pentru a zăbovi asupra acestor scene realizate cu acribia unor miniaturisti în maniera apropiată de tehnica utilizată la confecționarea produselor glipticii dar cu instrumentele specifice obținerii ceramicii cu reprezentări.

Pe multe din figurile ilustrate sunt însemnări. Pe figura de culoare deschisă situată mai jos de imaginile în negru, care ocupă spațiul central apare ATI (ΑΤΙ) în ligatură apoi cu litere albe ZIA IC (ΖΙΛΙC), vocabulă cu o frecvență remarcabilă pe cele mai multe piese și mai jos foarte probabil ZO (ΖΟ).

La bază se impune a fi remarcate două figuri afrontate, cea în profil spre dr. cu trăsături fine, feminine, cealaltă în profil spre stg. mai neclară. Descifrarea micilor însemnări pe direcția acestor figuri IZEO (ΙΖΕΟ) respectiv ΔΟCΑ (ΔΟCΑ) cu unele litere suprapuse au un ridicat grad de probabilitate. Pe suprafața treimii din dr. a secvenței apar de asemeni profile umane spre dr., sus și la stg. către bază. În spațiile albe din primul registru pot fi remarcate și unele protome umane dispuse cu "fața la cer".

În *secvența a III-a* sunt ușor vizibile în special cele două protome ianiforme de bătrâni. Cele de pe latura dr. a primei protome respectiv cea de pe latura stg. a celei de a doua sunt două izbutite figuri afrontate. Figuri pe alb, nu toate suficient de clare acoperă zona inferioară a secvenței.

În *secvența a IV-a* apare în registrul I o figură a unei tinere în profil spre stg. și o protomă ianiformă mică alăturată. Conturul pe ambele laturi are marginile în forma unor aripi. Pe conturul din stânga apare un grup de profile umane spre st., etajate, cu trăsături ale unor personaje de vârste diferite. La fel pe latura dr. În spațiul central apar: o mică protomă de animal în profil spre stg. și o mică figură umană în profil spre aceeași direcție. Scrierea cu unele suprapuneri are ceva mai clare însemnările ΑΓΙΑ (ΑΓΙΛ), ΑΤΑΙC (ΑΤΑΙC) și ΔΙΟ (ΔΙΟ).

↑ b) *Secvența I*, în această poziție a piesei, începe cu o figură umană cu fața la cer la care sunt indicate ochii, nasul, gura și barba. Apar și unele semne alfabetiforme ilizibile. Pe conturul laturii stg. apar două figuri umane, prima cu unele trăsături fizionomice redade prin linii negre cea de a doua în compunerea căreia este inclusă și o parte din figura mai sus descrisă poartă o căciulă conică albă cu margine de altă culoare. Între elementele clare ale figurii, de menționat arcada mică, nasul mic și barba lungă ascuțită. Pe capul personajului din primul registru pot fi observate protome de animale, schițate din linii puține, cu multă iscusință.

Dacă prima protomă este a unei specii de rozător mai greu de identificat, la capătul celălalt apare o protomă de urs iar pe mijloc una de ursuleț "de face". În continuare, pe negru, poate fi observat capul unui animal cu urechile relativ mari, cu trup svelt, subțire, picioare de lungime mijlocie, coada scurtă. Ar putea fi eventual identificat cu un iepure. În continuare, despărțit de figura descrisă mai înainte prin conturul a două figuri schițate cu negru, apare pe alb o figură (mască) în profil spre stg. puțin înclinată și la dr. o figură în profil spre dr. Pe această figură apare o protomă de animal cu cap mic și bot ascuțit care, împreună cu baza "măstii" alcătuiesc, foarte probabil, protoma unui cal. La mijloc, pe linia bazei, poate fi observată o figură cu trăsături negroide în profil spre dr. În continuare o figură ianiformă cu trăsături puțin clare în compunerea căreia sunt utilizate părți ale unor litere ΑΤΙ/ΑC (ΑΤΙΛC) și cu litere mai mici ΧΑΜ...? iar pe margine în forma unui arc de cerc literele ΑΡΑC sau ΑΡΑΟC (ΑΡΑC sau ΑΡΑΟC). În spațiul alb mai apar un ied? și o protomă de bovidu în profil spre stg., iar pe marginea stg. un profil uman cu fața la cer și la dr. o protomă de câine.

În *secvența a II-a* întâlnim aceeași combinație de figuri de oameni și animale. În primul registru, la stg., pe alb, poate fi observată o protomă de ied, la marginea registrului al II-lea un câine în mers spre stg. Pe corpul câinelui sunt schițate o protomă umană în profil spre stg., puțin înclinată pe spate și alte două figuri fără trăsături fizionomice clare. Două capete dispuse etajat pe alb, acoperă o parte a suprafeței acestei secvențe pe întreaga ei înălțime.

Primul personaj poartă pe cap o bonetă emisferică, are fruntea ușor teșită, nasul acvilin, gura cu buze subțiri, bărbia proeminentă. Figurile și însemnările sunt destul de dense, cele mici mai greu de deslușit, cu semnificații incerte. La o minimă schimbare a unghiului sub care este privită scena cu respectarea absolută a succesiunii se impun a fi menționate *sus*: ied, câine, personaj în profil spre stg. pe negru, *mijloc*: două profile umane spre stg., alte două aflate și alte două mari primul spre stg., celălalt spre dr. Personajul de sus, pe alb și cel de la bază au unele trăsături fizionomice extrem orientale (ochi mici, nas mic rotund). De remarcat la bază și la capătul din stg. personajul în alb și negru cu căciula emisferică, mustață și barbă. În apropierea marginii poate fi observat un animal cu botul mic în profil spre dr. Însemnările, cu puține litere clare, sunt: AC ZIAC (Ας Ζιας), ZIZOAC (Ζιζοας) și ZOAPAS (Ζοαpas). Întregul contur al laturii dr. formează și profilul spre dr. al unui personaj.

Secvența a III-a începe pe latura dr. cu un cap de animal mare (câine) și alte două mici iar la dr. lor un rozător. La bază poate fi observat un animal în mers spre dr., cu oarecare probabilitate câine, pe corpul căruia pot fi descifrate literele ΓΙΝΛΛΟC (? Γινλαος) și o felină în mers spre stg. Reprezentările umane nu au trăsături fizionomice distincte.

Secvența a IV-a. Figuri în profil spre stg. apar pe conturul din stg. și pe cea mai mare parte a zonei centrale. Pe latura dr. poate fi observată protoma unui bovidu în profil spre dr., imagine care intră în compunerea altei figuri care urmează linia conturului. Între însemnările cu oarecare claritate: AZI (Αζι) și ΑΓΙΑ (Αγια?) la stg.; ΣΑΙ/ ZIAC/APZIC (Σαι/ Ζιας și Αρζις) ultima cu A și P în ligatură, la mijloc mai nesigure și puțin accentuate alte mici însemnări: ΔΙ (Δι), Ζι Τια pe alb și ΔΟΛΙ (Δολι) sus pe protoma bovidului.

→ c) *Secvența I* are pe conturul din stg. etajate profilele spre stg. a două personaje. Unul dintre ele poartă pe cap o căciulă emisferică iar din figură sunt bine redată doar nasul drept și barba lungă. Pe căciulă sunt patru rânduri de mici însemnări: ΖΙ (Ζι), ΑΡΑΙC (Αραις) A și P în ligatură, ΖΙΑ (Ζια), ΑCΙΑ (Ασια). Mai apare de asemeni însemnarea ΖΑΙC (Ζαις), și un cuplu de profile aflate.

Secvența a II-a. În apropierea spațiului alb dintre secvențe apar 4 figuri etajate, prima și ultima schițate sumar, cele de la mijloc cu mai multe detalii. După coafură și trăsăturile fine personajul ilustrat pe mijloc posibil să fie femeie. Pe acoperământul de cap, pe o parte din pieptănătură și pe figura care-i succede către dr. are o însemnare. De asemeni este vizibilă o parte de frunte, nasul potrivit ca mărime, gura ușor întredeschisă și bărbia puțin proeminentă. Figura de la bază are în compunere și o parte din imaginea de la nivelul superior astfel că spațiul dintre nas și gură este fruntea, gura întredeschisă a devenit arcada orbitală, iar bărbia nasul figurii de la bază.

Scrierea, etajată și cu nuanțe diferite, incizată sau în relief (care apare cu negru) are între grupele de litere lizibile doar ΑΙΖ (Αις) și ΑΤΑ (Ατα). În sfârșit de menționat figura unui

bătrân în profil spre stg., mai clară și expresivă cu toate că-i și ea alcătuită din protome de animale mici schițate neglijent deci dificil de identificat.

La *secvența a III-a* conturul pe latura stg. este acoperit de profilul unui bătrân. La fel ca în cazurile precedente figura e compusă din mici reprezentări etajate. Sus pot fi observate: protoma unui bovid, un urs cu protoma în semiprofil spre dr., pe negru, pe corpul căruia, pe alb, apare imaginea unui câine cu capul întors spre stg. și la marginea din stg. capul unei păsări.

La nivelul inferior pot fi demarcate: o pasăre mare, protoma unor personaje cu fața la cer, figuri cu trăsături prevalent extrem orientale. Etajate până la bază pe latura dr. pot fi observate profilele spre stg. a patru personaje cu elemente mai clare cele din mijloc. Personajul ilustrat în etajul al II-lea are părul negru lung, frunte teșită, nas drept, ascuțit la extremitate, distanța mai mare nas-gură, buze subțiri, bărbie retrasă, blagiană. Tot pe mijloc, spre latura dr. este schițat un personaj în semiprofil care suprapune la rândul-i figurile din spre bază. În ansamblu ele pot alcătui și un corp al personajului a cărui protomă apare în registrul superior. Singura însemnare în parte lizibilă ATAS (Ατας?) cu primele litere în ligatură.

Pe suprafața *secvenței a IV-a*, în poziția *c* a reprezentării; apar câteva dintre figurile mai realizate artistic. Pe latura stg. o mare parte a spațiului alb este acoperit de o figură umană în profil spre stg. Urmează grupul imaginilor etajate, protome ianiforme în registrul I cu profilele pe latura stg. pe alb. În registrul I figura în profil spre dr. apare afrontată cu o altă figură în semiprofil spre stg. la care pot fi menționate unele detalii: ochi mici, nas potrivit ca mărime ușor ascuțit la capăt, mustață și barbă. Către dr. apare protoma unui animal cu urechi mari și botul lat. Pe această figură se disting cu oarecare dificultate literele incizate AT/IAC (Ατιας?) dispuse pe două rânduri.

În zona centrală este schițată o figură în semiprofil spre stg., un cap rotund la care pot fi remarcați ochii mici, nasul potrivit ca mărime, gura întredeschisă și conturul rectangular al bărbii. Animalul care apare pe aceeași direcție este greu de identificat. Pe conturul laturii dr. se distinge un personaj în profil spre dr., posibil al unei tinere, iar la bază o altă figură abia schițată.

↓ d) *Secvența I*. În partea stg., marginea și prima treime a suprafeței e acoperită de profilul spre stg. al unui personaj la care sunt schițate sprâncenele, nasul, ochiul și barba ascuțită. În zona mediană, pe alb, apare o figură ianiformă alcătuită în aceeași manieră din capete etajate la care poate fi constatată utilizarea unor porțiuni în două figuri. Pe suprafața ambelor figuri sunt ilustrate și mici protome de animale. În continuare altă figură schițată doar pe negru cu litere care fac parte și din conturul unei figuri pe alb care, spre stg. reprezintă un profil uman al unui individ cu frunte potrivită, nas mic, rotund, gura întredeschisă, bărbia proeminentă. Pe cealaltă latură spre dr. apare o protomă de animal greu de identificat ca specie. Însemnările în această poziție a secvenței sunt greu lizibile și nesigure.

În *secvența a II-a* poate fi observat un grup de profile umane cu fața la cer. Literele cu dese suprapuneri din registrul al II-lea nu oferă o lectură absolut sigură. De menționat: IZA (Ιζα) dar pe litera A apare și un O; ΠVH...(ΠVη) și ΔIZOC (Διζος) la mică distanță OI (Οι). În registrul al III-lea apare de asemeni un profil uman cu fața la cer iar pe ambele laturi

mici profile umane spre stg. respectiv spre dr. Profilul de pe întregul contur al laturii dr. are trăsături fizionomice prevalent extrem orientale.

Secvența a III-a are în stg. sus un profil uman spre stg. Pe direcția capului se văd litere mici dintr-o însemnare devenită ilizibilă pe copia obținută. Personajul are schițate fruntea, ochiul, nasul și barba și printr-un grup de litere etajate ΠΑΛ ΙΑΟC (Παλ ιλοζ?). La o minimă schimbare a unghiului sub care este privită piesa apare imaginea unui cal. În continuare pot fi observate o dublă figură pe alb, un animal (câine ? pe negru, pe direcția lui și o scriere devenită ilizibilă și apoi, o fină figură feminină în profil spre stg. și un câțel spre stg. precum și o protomă de capră spre dr. La bază, o figură umană cu fața la cer pe un ansamblu de mici figuri care formează conturul unui pește cu botul spre dr., încheie șirul imaginilor. Însemnările din această parte rămân ilizibile.

Secvența a IV-a are reprezentări mai clare pe latura dr. Se disting totuși unele protome de animale. Profile umane spre stg. ianiforme și etajate apar pe mijloc și pe latura dr. Singura însemnare cu litere ceva mai clare ΙΑΡΑΙC (Ιαραις?).

Pe fotografia amprentelor de pe fundul circular al unui vâscior poate fi observată o mare densitate de figuri și semne alfabetiforme (Pl. LXIX/2; LXX/5).

→ a) De pe mijlocul părții superioare, coborând pe conturul laturii stângi până aproape de treimea inferioară a reprezentării, pe latura stângă apare capul, mai puțin clar, apoi linia ondulată a corpului unui șarpe. În partea centrală a imaginii apare o protomă ianiformă acoperită cu o bonetă frigiană, alcătuită și ea din mici protome de animale și oameni. Personajul în profil spre stânga are fruntea puțin teșită, arcada orbitală normală, un nas mare, rotunjit la capăt, disproporționat în raport cu mărimea feței, gura puțin asimetrică, barba retezată drept. Profilul personajului de pe latura dreaptă este mai clar. La fel ca la alte piese cu imagini etajate, segmente din reprezentările plastice din nivelurile superioare intră în componența altor personaje în profil spre dreapta care apar în planurile inferioare. În sfârșit, până la linia mediană poate fi observată o altă figură care înglobează trei dintre profilele din spre bază. Ultima alcătuire are unele trăsături somatice caracteristice extrem orientalilor.

Partea centrală, pe linia diametrului are aspectul unui copac pe al cărui trunchi sunt schițate trei rânduri de figuri ianiforme, niciuna dintre ele cu suficientă claritate, iar pe direcția coroanei apar două figuri afrontate. În stânga apare chipul unui bărbat la care poate fi remarcată fața mare și bărbia un pic rotunjită și avansată în compunerea căreia intră o parte din boneta frigiană. Sus pot fi observate literele în ligatură ΠΑΧΑ (Ραχα) nu toate la fel de sigure nefiind exclusă varianta ΠΑΟC (Ραλοζ), intersecția cu alte însemnări pe verticală creind premiza unor confuzii.

Șirul imaginilor jumătății din dreapta începe cu un cap de pasăre cu pliscul ascuțit în profil spre dreapta și continuă cu grupul figurilor etajate în profil spre stânga. Dintre ele schițat cu mai multă atenție este cel care ocupă aproximativ o treime din zona centrală. Are fruntea înaltă, bombată, arcada orbitală normală ca dimensiuni, nasul potrivit ca mărime rotunjit la capăt, gura și bărbia ușor avansată. Celelalte două figuri pe care le suprapune sunt de dimensiuni mai mici și nu au caracteristici deosebite. Personajele care apar în continuare

spre dreapta au cele mai clare figuri pe alb. Tot în apropierea zonei centrale sunt și unele mici profile cu trăsături fizionomice interesante. Deosebită este figura de pe conturul din dreapta al reprezentării: fruntea dreaptă, nasul și gura de mărime potrivită, bărbia rotundă. Capul este împodobit cu o diademă, iar pe direcția podoabei capilare se disting literele ΔΙΖΙΑC (Διζιάς) foarte probabil numele celui portretizat. Sunt însă și alte însemnări cu litere albe sau negre (deci incizate sau în relief) insuficient de clare pe reproducerea fotografică.

Menționăm în stânga sus primul rând la mijloc ZIA (Ζία) grup de litere care se repetă mai puțin accentuat pe direcția bazei bonetei frigiene. Pe latura dreaptă, pe direcția ochiului figurii de pe circumferință cu probabilitate ΓΙCΟ (Γισο) și ceva mai jos ΓΑΙC (Γαις) (Pl. LXIX/2).

↓ b) În această poziție, reprezentarea este împărțită în două registre aproximativ egale astfel că descrierea în ordinea *r. superior*, *r. inferior* este mai normală decât cea de la stânga adoptată în cazul poziției *a*. În apropierea conturului apare un mic profil uman spre stânga și în continuare patru litere de dimensiuni ceva mai mari, cu negru primele două și a patra, clare, a treia posibil Λ sau Δ. Împreună deci ar alcătui cuvintele ΦΙΑΑ sau ΦΙΑΔ (Φιλια sau Φιδια). Literele mai mici care le suprapun ar putea fi citite Ιαος. Sub grupul de litere mari în stânga, insuficient de clară, însemnarea ΑCΙΑC (Αστιας) și în continuare literele ΖΙΑC (Ζιας). În partea de sus a registrului apar două animale aflate față în față pe etichete din față. Cel din stânga este un ursuleț, iar cel din dreapta la care nici protoma nu-i redată cu suficientă claritate, posibil o felină, are sub corpul său un personaj stând în poziție budică în profil spre stânga. Pe marginea laturii stângi, sus apare un personaj cu fruntea dreaptă, nasul mic și rotund, barbă ascuțită la capăt. El suprapune altă imagine, cea a protomei unui animal, foarte probabil câine în profil spre dreapta. Aceasta numai în cazul unei minime modificări a poziției piesei altcumva micul profil poate fi interpretat și ca un profil uman cu detalii fizionomice incomplete. De altfel alcătuiesc împreună un profil uman spre dreapta care coboară puțin peste linia care desparte cele două registre. Pe direcția nasului acestui din urmă personaj apar literele ΧΙΑ (Χία). Pe dunga neagră a părții din dreapta a circumferinței apar un șir de litere mai ales primele două insuficient de clare: CIXAAC ΑΖΙ ΖΙ (Cιχαλς Αζι ζι).

Întregul contur spre latura stângă în forma unui profil uman este compus din mai multe mici profile umane spre stânga. Cu un mic profil uman începe și registrul inferior la care impresionează îndeosebi numărul însemnărilor. În stânga sus una dintre hastele verticale ale primei litere are un duct ezitant. Ligaturile contribuie și ele la amplificarea coeficientului de incertitudine Α sau ΝΙΖΑΖΟC (? Νιζαζος). Spre dreapta se disting literele ceva mai bine conturate ΙΖΙΑC (Ιζιας). În r.2 apare un prim șir de litere foarte probabil ștamplate, căci sunt relativ egale ca mărime ΦΟΔΔ sau ΦΟΖΔ. Prima literă pare mai curând Φ decât Ρ și cele 4 litere care-i urmează ΑΖΙΑ (Αζια). O suprapunere de scrieri și continuarea în rândul următor nu ne permite deplină siguranță în lectură.

R. 3 probabil de nerecuperat cel puțin în partea de început, iar r. 4 are litere clare doar în zona finală APOAC (Αποας). În r. 5 ZIA (Ζία) vizibil către dreapta și tot în aceeași parte jos DIZOC (Διζος). Un grup de profile umane spre dreapta încheie șirul reprezentărilor în registrul inferior.

← c) În această poziție se impune din nou separarea pe linia mediană verticală și prezentarea de la stânga la dreapta a unor jumătăți a spațiului intermediar și apoi a celeilalte zone. Pe întreaga circumferință apare un grup de mici profile umane spre stânga care alcătuiesc împreună un profil care urmează cea mai mare parte a conturului de pe această latură.

Primul dintre personaje cel din etajul superior are clar schițate ochiul, nasul acvilin și bărbia ascuțită. Poartă pe cap o mică bonetă emisferică. Intersectarea figurii cu unele litere o situație frecventă pe asemenea reprezentări face dificilă unele reconstituiri sigure. Urmează un alt mic profil al unei figuri cu clare trăsături europoide plasat pe direcția diametrului și apoi altele mai mici către zona interioară a reprezentării. În două cazuri, la schimbarea minimă a unghiului în care este privită imaginea apar profilele unor câini. Personajele în profil spre dreapta, mai numeroase, sunt realizate cu mai multă acuratețe și minuțiozitate. Profilul primei figuri a șirului următor, fără a fi parte dintr-o protomă ianiformă lipită de figura de pe contur este aproape dublă ca dimensiuni și are clare trăsături europoide. Până la bază urmează alte două profile spre dreapta mai mare fiind cel din zona mediană. Următorul șir are la partea superioară protoma unui personaj prezentat în semi-profil care poartă pe cap o mică tichie, are ochi mici, nas potrivit, mustață și bărbie rotunjită. Pe mijloc o protomă ianiformă de dimensiuni mai mari dă ansamblului un contur în formă de elipsă. Profilul spre dreapta are caracteristici normale fără elemente deosebite. În schimb profilul de la bază, pe negru, are unele trăsături mongoloide. Cele două profile compun un al treilea care acoperă mai mult de două treimi din preajma zonei mediane. De menționat inscripția HAI.C. Ηλιος? după care este vizibilă o linie orizontală. Doar admitând că ultimele două litere sunt sub nivelul primelor trei este posibilă întregirea "Ηλιος sau ἥλιος. La bază apar literele AZAC (Αζας). Descifrarea scrierii pe porțiunea laterală rămâne foarte nesigură în stadiul actual al copiei obținute astfel că unele însemnări nu pot fi recuperate.

De menționat că pe întreaga latură dreaptă a acestei jumătăți în afara profilelor umane separate a căror descriere nu poate fi decât aproximativă, fiecare dintre ele având elemente care nu-i aparțin în exclusivitate apare și o figură compusă la care părți din primul profil devin simboluri pe o posibilă tiară.

Majoritatea simbolurilor sunt luni-solare. Figurile de la partea inferioară a reprezentării au aspectul unui suport pentru protoma unui personaj cu fruntea înaltă arcuită, nas potrivit ca mărime, bărbia rotunjită și ușor avansată. În partea de sus a zonei mediane se observă pe tiara protomei unui personaj în profil spre stânga literele ZIA (Ζία). Pe mijloc apare o altă figură în profil spre stânga și către bază, în treimea de jos a zonei, într-un spațiu semilunar o protomă ianiformă. În partea dreaptă a reprezentării, figura alcătuită prin alăturarea altor trei este mai clară cu toate că și pe această suprafață însemnările și faptul că cea mai mare

parte a protomelor sunt ianiforme îngreunează descrierile separate și înmulțesc formulele stereotipe. Așadar, figura rezultată din ansamblul celorlalte în profil spre stânga este ușor înclinată are fruntea rotundă, arcada orbitală mare, nasul potrivit ca mărime, ascuțit la capăt, distanța nas-gură normală gura cu buze subțiri frumos desenate ușor întredeschisă, bărbia puternică. O parte din micile profile, cel din stânga sus și cel de la bază sunt de culoare mai închisă, ultimul reprezintă de altfel și un chip de meridional. Celelalte figuri sunt pe alb. Însemnări apar pe direcția ochiului ZAI ZAIS (Ζαι ζαις) către baza nasului, continuarea din jumătatea stângă ΓΟΑ a cuvântului ce apare înainte de ZAI s-ar impune a fi atașat însemnării anterioare.

Pe latura din dreapta pe mijlocul reprezentării apare un personaj în semiprofil spre dreapta, iar pe întreaga dungă neagră două profile umane etajate spre dreapta.

↑ d) La extremitatea părții superioare apar două profile umane cu fața la cer, mai clar conturat, cum s-a menționat și în descrierea piesei în poziția α, fiind personajul din stânga. Pe traseul din stânga al circumferinței este schițat destul de sumar un profil uman spre stânga. Spre dreapta sus, apar multe însemnări pe alb și negru (incizate sau în relief) și reprezentări umane sau animaliere: imaginea unui personaj în semiprofil spre stânga, cu figura abia conturată și o barbă neagră, bogată, care poartă pe cap o căciulă, se intersectează cu însemnarea ZIA ZIAZIC și IZIC (Ζια ζια ζις și Ιζις) ultima mai puțin sigură și Αιμαζια ζια. În r. 2 ZATVMV ΔΙ COTIZO grupare de litere a căror corectă separare va trebui argumentată.

Pe un grup de însemnări care se intersectează este scris, cu litere inegale, dar mai mari decât ale inscripțiilor anterioare, ΔΑΧΙΑ (Δακια). Importanța acestei vocabule dacă lectura este corectă impune prezentarea detaliată a scrierii pe acest mic spațiu. În stânga, în apropierea conturului un grup de litere care urmează linia superioară a circumferinței până în direcția diametrului ΑΑ sau ΡΑΔΙΑC (Ραδιας). La vocabula ΔΑΧΙΑ prima literă se întretaie la partea superioară cu însemnarea ZAI (Ζαι) și la bază cu TAZAC (Ταζας) scriere cursivă pe o linie șerpuitoare. În sfârșit, se mai adaugă spre bază, mai puțin accentuată frecvența vocabulă ZIA (Ζια). Cum aceste însemnări trebuie privite și de la distanță și pentru a le putea separa, trebuie consemnată și lectura Δαχια. Pe alb, în apropierea liniei mediane este vizibilă o altă însemnare posibil ΛΙΔΟΔΑΖΑC pe direcții puțin diferite. În această situație nu-i exclusă o separare ΛΙΔΟ și ΔΑΖΑC (Λιδο și Δαζας). Sub prima vocabulă, cu litere mai mici, dar cu ductul scrierii monumentale TIA (Τια) La această abundență de însemnări trebuie adăugate celelalte reprezentări. Un personaj uman în profil spre dreapta pe direcția însemnării ΔΑΧΙΑ și protomele suprapuse a două animale cel de deasupra în semiprofil mai greu de identificat, cel de dedesubt "de face", după botul subțire foarte probabil o vulpe.

Pe suprafața albă care desparte cele două registre apar de asemeni contururile unor animale dificil de identificat, posibil țapi. Registrul inferior este de asemeni dens în însemnări și imagini. ZIC ΛΖΙ ZIA ΧΑΤΕΖΙΑ ΔΙC ΤΑΙΖΑ (Ζις), (Αζι), (Ζια), (Χατε ζια δις ταιζα sau Δι Cταιζα). Ultima variantă va trebui atent verificată cu toate mijloacele posibile.

În același spațiu, mai pot fi remarcate un grup de două profile umane și două de animale spre stânga pe alb. Profilele umane au unele elemente (nasul) caricaturale mai ales din cauza dublei utilizări în conturarea unui personaj și ca litere. Separarea este din nou nesigură pe latura dreaptă grupul APIC (ΑΠΙC) clar, greu de contestat, în fața lui însă scrierea înclinată care coboară spre dreapta este mai nesigură APΣALA (Αρσαλα?). În sfârșit, pe cea mai mare parte a circumferinței din dr., apare un profil uman spre dr., o figură diademată. Pe direcția diademei scrie ZIA (ΖΙΑ). Personajul are fruntea dreaptă, nas potrivit rotunjit la extremitate, gura și bărbia potrivite ca mărime, toate alcătuind o figură armonioasă. Scrierea (Δ) APAC amintită la lectura însemnărilor din registrul superior (I) este pe direcția nasului figurii descrise. Pe o nuanță mai închisă spre interior ocupând și o parte a zonei intermediare apare protoma în profil spre dr., a unui vițel (sau antilope?).

Cercetarea semnelor de tip tamga din spațiul est-carpatic ne-a condus la constatarea că, în cele mai multe cazuri, semnele incizate, obținute prin lustruire sau pictate sunt doar o parte dintr-o reprezentare mai complexă cu imagini și scriere cu litere grecești.

În acest context, nu poate fi prezentată analiza completă a tuturor pieselor cu semne de tip tamga. Ea face obiectul unei lucrări consacrate în exclusivitate scrierii în mediu geto-dacic est-carpatic. Vom prezenta amplu doar un exemplar inedit de la Dumbrava (com.Ciurea, jud.Iași) (Pl.LXXVIIIa,1b; LXXV/4) și vom ilustra fragmentele ceramice de la Răcățiu (jud.Bacău) așa cum au fost ele publicate și reluate²⁰⁶ și apoi cu elementele noi de scriere și imagistică care sunt desvăluite prin noua metodă de explorare care o propunem. (Pl.LXXVIII/2-4; LXXIX; LXXX).

Fragment din zona umărului și gâtului unei căni lucrate la roată din pastă cenușie de bună calitate (7,7 x 3,3 x 0,55 cm) descoperit în groapa G2– S1L-74 la adâncimea de 1,70 m în așezarea geto-dacică de la Dumbrava (com.Ciurea, jud.Iași). Pe suprafața exterioară a fragmentului pot fi observate, nu toate la fel de ușor: urmele unui decor, un semn de tip tamga, imagini și mici inscripții toate obținute prin tehnica lustruirii și câteva însemnări și imagini incizate.

Semnul de tip tamga este printre cele care cunosc o frecvență notabilă²⁰⁷. Inițial se va fi format prin dispunerea etajată pe latura închisă a unui simbol relativ răspândit de forma unor coarne ușor răsucite cum au unele comute de mărime mijlocie sau a literei Ω. Între obiectele cunoscute pe care regăsim acest semn de menționat unele scuturi dacice înfățișate pe Columna lui Traian²⁰⁸.

Vom descrie decorul la fel ca la celelalte piese analizate.

206 V.Capitanu, *Ceramica geto-dacică descoperită în dăva de la Răcățiu, com Horgești, jud. Bacău*, "Carpica", XVIII-XIX, 1986-1987, p.124-125, 182, fig.33/1-2; C.Beldiman, *op.cit.*, p.139, p.141, fig.1/20-29.

207 Cf. V.S.Draciuc, *Sistemi znakov Severnogo Pricernomorja*, Kiev, 1975, Tabl. XV/1-8 identice, apropiate, separate sau combinate cu alte semne: tabl. L/30, 38 etc.

208 S.Reinach, *Repertoire des reliefs grecs et romains*, I, Paris, 1909.

A.↑ a) În această poziție deschiderea mai mare apare la bucla de sus a semnelui. În afara semnelui care domină prin dimensiuni și claritate mai pot fi observate unele imagini, protome ianiforme atât pe latura din stg. cât și pe cea din dr. și la partea superioară. La bază sunt vizibile însemnările: AZOC (Αζος) și TOY AΠAPI (Του Απαρι sau Απαρι) și o parte dintr-o altă vocabulă ΦOC (Φος?).

→ b) Protome etajate cu personaje în profil spre stg. sunt vizibile la margine pe mijloc în fața barei verticale a semnelui și în profil spre dr. la marginea din dr., toate obținute prin lustruire. Între însemnările cu lectură ceva mai sigură ΔΙΖΑΙC (Διζαις).

↓ c) Începând de la treimea superioară apar protome ianiforme cele din stg. obținute prin tehnica lustruirii și alte câteva către latura dr. prin mici incizii. Dimensiunile reproducerii ca și a piesei de altfel nu permit observarea unor trăsături fizionomice. Doar în spațiile laterale sunt vizibile alte figuri până către bază. Între numeroasele însemnări ceva mai clară cea din stg. sus ΑΤΑΖΙΑC (Αταζιας sau Αγαζιας).

← d) În această poziție a decorului imaginile sunt mai nesigure la fel și însemnările: ΙΖΟ (Ιζο) și ΑΡΙC (Αρις) pe latura din dreapta.

B.↑ a) O copie poate releva multumitor și însemnările în relief și incizate. Partea de sus până la începutul semnelui de tip tamga este acoperită de protome ianiforme ce apar cu negru. La profilele din zonele laterale detaliile fizionomice sunt mai numeroase. În preajma lor însemnarea ΓΑΡΗΧΑC (Γαρηκας sau Γαρηχας) cu A și P în ligatură. Pe direcția buclei de la partea superioară a semnelui se vede un șir de protome, cele mai multe ianiforme ilustrând personaje de vârste diferite și unele animale. Dintre însemnări unele destul de neclare, de menționat ΔΑΖΟC (Δαζος) în partea stg. și cu litere mai mici către dr. ΖΟΓΟΤ (Ζογοτ) și altele ininteligibile pe toată suprafața piesei.

Profilele personajelor înfățișate sunt mai clare către margine unde poate fi remarcat faptul că unele figuri sunt alcătuite cu părți din chipul ilustrat la etajul superior. Pe mijloc sunt vizibile și capete de animale. Sub bara orizontală apar de asemeni protome, mai clare cele laterale și unele însemnări incizate la care sunt lizibile doar litere izolate. Șirul reprezentărilor pe direcția buclelor de la bază păstrează trei interesante și expresive figuri la cele două margini și către mijloc. În sfârșit, pe linia bazei mai clare literele pe alb Ι.ΤΑ (Ι.τα) și ΤΙCΙΑ (Τισια) ultimele cinci litere de dimensiuni mai mici, ΒΙΑC (Βιας) cu negru în dr. jos și ΔΙΑCΟC (Διασος) cu litere mai mici și mai puțin clare.

→ b) În această poziție a decorului apar protome antropomorfe și zoomorfe pe toată suprafața, mai mari cele de pe direcția barei verticale, a buclei dinspre latura dr. și la margine: un cap de cal la bază, la prima secvență și unele figuri înfățișate "de față" și în profil. Însemnările sunt multe dar puține au literele mai accentuate între acestea menționăm: ΑΔΙΖ (Αδις); ΑΖΟΑC (Αζοας); ΧΑΛΟC (Καλος) și ΒΑΡΙC (Βαρις).

↓ c) Sus apar figuri interesante schițate cu talent din linii puține aproape moderne ca aspect relevând și numărul limitat al fizionomiilor umane, perpetuarea unor chipuri. Pe linia primelor bucle figurile în profil spre stg. pe negru sunt mai realizate artistic. Pe fruntea unei figuri din stg. se poate citi inscripția ΑΤΙC (Ατις). Reprezentări mai clare apar sub linia orizontală, continuă până la bază profile și figuri în semiprofil. Lipsesc atribute și inscripții clare.

← d) Multe și interesante chipuri, câteva dispuse afrontat pe direcția buclelor și barei verticale a semnului lustruit. În partea dr. se distinge înscripția BIZEI (ΒΙΖΕΙ) cu a patra literă mai puțin clară.

C. O altă copie care încearcă să reliefeze mai exact însemnările și imaginile obinute prin incizii pe suprafaa fragmentului relevă de asemeni elemente interesante.

↑ a) Pe întreaga latură dr. a decorului pot fi observate protome ianiforme cu profilele de pe latura dr. mai clare. Sunt ilustrate personaje de vârste și cu trăsături fizionomice diferite. Sus apare un profil uman cu fața la cer. Pe latura stg. alte două protome mult înclinate, aproape orizontale compun o protomă de cabalină iar alături de capul unei femei?) apare, un cap de animal, posibil lup șirul continuând cu alte protome până la bază. La suprafața interioară pe direcția buclelor de la baza semnului lustruit pot fi remarcate cel puțin două chipuri deosebite ca realizare artistică.

→ b) Șirul reprezentărilor începe cu o protomă mică în profil spre stg., continuă cu protome ianiforme sau în profil spre stg. și însemnări numeroase dar puțin clare. Pe mijlocul decorului dominantă este o protomă de animal (câine sau lup) în profil spre dr. posibil în gura unui alt animal și la marginea din dr. o protomă în profil spre dr. Sunt de asemeni vizibile scene care ar putea avea eventual o semnificație deosebită de o parte și cealaltă a barei verticale a semnului de tip tamga. Între însemnările lizibile menționăm doar ACIA (ΑΣΙΑ).

↓ c) Pe latura stg. de sus până către bază apar protome etajate, ianiforme sau în profil spre stg. și zoomorfe. Mai realizate artistic cele din preajma barei orizontale și a buclei de la bază. Oricum se poate observa că întreaga dispunere a decorului este dependentă de semnul lustruit. Liniile sale separă scene și personaje. Multe imagini și însemnări rămân nedesluite sau cu descifrare nesigură din cauza dimensiunilor și calității reproducerii fotografice. Astfel în "registru" 2 de sus un semn în forma literei Π poate fi un personaj cu coarne sau un semn de tip tamga.

← d) Șir de protome în profil spre stg. și ianiforme, unele dintre ele cu clare trăsături fizionomice. Se disting de asemeni însemnările ΓΑΙC (ΓΑΙC), ΔΙΖΙΑC (ΔΙΖΙΤΑC), ΔΙ (ΔΙ) și ΓΑC (ΓΑC).

Bucă superioară din stg. hastei verticale a semnului lustruit trece ca o diademă pe capul unuia dintre personajele în profil spre stg. Pe podoaba capilară se observă literele ΖΑΓΟC (ΖΑΓΟC sau ΖΟΥC). Pe personajul în negru se disting literele ΖΙΤΟΑC (ΖΙΤΟΑC). Apar protome afrontate, combinații deosebite de mici protome umane care compun o protomă zoomorfă în partea stg. a reprezentării. De menționat de asemeni o protomă zoomorfă în partea stg. a reprezentării și o interesantă figură alcătuită din altele mai mici, personaj care are pe cap o căciulă albă, iar la chipul său mai poate fi observată doar mustața și barba ascuțită. Însemnarea de pe figură posibil ΒΙΤΕ (ΒΙΤΕ) are multe elemente nesigure.

Pe un număr de fragmente ceramice cele mai multe din vase lucrate la roată sunt atestate semne de tip tamga. În afara semnului sau semnelor de tip tamga s-a putut constata că aceste piese au foarte multe elemente asemănătoare cu imaginile și însemnările descoperite la cercetarea vâscioarelor.

Posibil ca pe unele piese textul grecesc să explice sensul ideogramei.

Astfel, între reprezentările întâlnite frecvent sunt protomele umane cu chipuri de mare diversitate, bărbați în mare majoritate dar și femei, de vârste diferite. Personajele înfățișate complet sunt extrem de rare. Apar de asemeni protome de animale domestice și sălbatice dar un număr mai restrâns de specii în comparație cu cele înfățișate pe suprafața vâscioarelor. Considerațiile asupra unor scene cum ar fi de ex. cea cu un personaj cu o protomă de animal (câine sau lup) în mână dr. întinsă sunt riscante date fiind mai ales dimensiunile și claritatea reproducerilor fotografice obținute. Densitatea însemnărilor raportate la suprafața pieselor este mare, calitatea lor de asemeni sensibil apropiată de a vâscioarelor, iar conținutul are unele elemente comune. Cuvintele sunt traco-getice, iraniene și grecești. Putem să presupunem că persoana care le-a scris apare între antroponimele menționate și sunt indicii că destinația acestor piese este în primul rând, nu în exclusivitate magico-religioasă.

Judecând după prezența protomelor umane pe direcția cărora apar adeseori nume și alte cuvinte foarte probabil că ele să ilustreze practicarea magiei simpatetice. Posibil să obținem și informații asupra practicării unor culte și credințe. Oricum de la numărul restrâns de scene de cult, chipuri și nume cunoscut grație tezaurelor cu obiecte de argint și aur se trece la o altă etapă la care aceste informații cunosc o nesperată multiplicare cu efect benefic în efortul pentru cunoașterea unor evenimente sau momente ale vieții cotidiene din societatea geto-dacică.

Analiza inscripțiilor descoperite pe recipiente și diferite obiecte de ceramică, piatră și metal, prezentate detaliat sau doar semnalate, cu sau fără imagini însoțitoare, a relevat însemnări de o mare diversitate. După constatarea utilizării în proporție covârșitoare a alfabetului grecesc și prezenței unor cuvinte grecești se impune a stabili dacă în afara limbii grecești însemnările nu au fost redactate eventual și în limbile dacică sau sarmată.

Se detașează prin număr *numele proprii* (teonime, antroponime, etnonime, toponime) dar pot fi remarcate și unele cuvinte izolate cu alte semnificații precum și posibile scurte propozițiuni. Prin specificul materialelor care-i stau la bază, majoritatea incluse cu acest prilej în circuitul științific, capitolul consacrat scrierii cuprinde și descrierile unor imagini asociate micilor epigrafe. În cele mai multe cazuri alăturarea n-a contribuit substanțial la clarificarea destinației pieselor sau la decriptarea imaginilor. Abundența noilor surse impune și în această fază a cercetării o separare cât mai exactă a cuvintelor după origini. Transcrierea greacă poate contribui uneori la apropierea unor vocabule de spiritul limbii grecești, iar faptul că este analizat doar un lot din ansamblul descoperirilor actuale, diminuează valoarea concluziilor. Totuși, experiența statisticienilor a dovedit că proporțiile se mențin egale și după multiplicarea materialelor cercetate. De asemeni, unele nume proprii sunt atestate în forme apropiate cu răspândire diferențiată în lumea tracică, iraniană și greacă.

O separare foarte sigură a antroponimiei tracice pentru spațiul sud dunărean, nord dunărean sau cel traco-frigian considerăm că mai necesită încă materiale pentru o fundamentare istorică și lingvistică. De altfel, numărul antroponimelor cunoscute este inegal în

principalele zone ale lumii tracice fiind dependent de sursele literare și epigrafice. Se mai adaugă faptul că apropierea de lumea greacă și scitică cu influențe constatate în diferite sfere ale vieții social-economice, culturale și religioase a putut să-și lase amprenta și în onomastică. În cazul coabitării daco-sarmate într-o perioadă căreia îi aparțin mai multe documente înfățișate sunt cunoscute și acceptate de mulți cercetători atât dacizarea culturii sarmate cât și interesante elemente sarmate în cultura geto-dacică²⁰⁹.

Sunt atestate nume proprii traco-getice, grecești, iraniene (scito-sarmatice) eventual și câteva latine și orientale.

Traco-getice: Αζα²¹⁰, Αζαγας (?), Αιζ,²¹¹ Αλδαιν²¹², Απος²¹³, Αρας²¹⁴, Αρδος²¹⁵, Αρεος²¹⁶, Αρζις²¹⁷, Αρζιο²¹⁸, Αρισεις²¹⁹, Ας-Αζ²²⁰, Ασαις²²¹, Ασπ²²², Ατιας²²³, Απ, Ατις²²⁴, Βαας²²⁵, Βαζιζικι²²⁶, Βαριας²²⁷, Βασο (?), Βασριας (?), Βια²²⁸, Βρος (?), Βυτιος²²⁹, Γαεσι²³⁰, Γαιζας²³¹, Δαπις²³², Διαδισ²³³, Διδινο²³⁴.

- 209 A.H.Vaday, *The Dacian Question in the Sarmatian Barbaricum*, in *Antaeus – Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae*, 19-20/1990-1991, Budapest 1991, p.75-76 și urm.
- 210 D.Detschew, *Sprachreste*, p.7.
- 211 *Ibidem*, p.9.
- 212 L.Zgusta, *Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste*, Praga, 1955, op.64 § 47 menționează numele Αλδισ ca iranian după o paralelă cu numele feminin osetin *Aldi* dar la Detschew, *op.cit.*, p.11 întâlnim antr. trac Αλδανις.
- 213 Este consensnat ca toponim *Απος la W.Pape-Benseler, *Wörterbuch*, p.107; tracismul la Detschew, *op.cit.*, p.19; L.Robert, *Noms indigènes*, p.506, n4.
- 214 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.114 *Αρας; Detschew, *op.cit.*, p.2 Απατος.
- 215 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.121 *Αρδus, *Αρδα; Detschew, *op.cit.*, p.535, Αρζος.
- 216 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.122, *Απειος și Απέτος; Detschew, *op.cit.*, p.24.
- 217 I.I.Russu, *Limba*, p.91 cu mențiunile hidronimului și toponimului *Arzos*.
- 218 *Ibidem*.
- 219 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.128 *Απισετια; Detschew, *op.cit.*, p.27, *Arsaius*. Deci ambele apropiate nu identice cu *Ariseis*.
- 220 Detschew, *op.cit.*, p.29; *Asy-Asi-Assi* s-a numit și unul din triburile osetine în vechime; Abajev, *Istoria*, I, p.225-226, az este și persoana l a pronumelui personal.
- 221 Termenul apare ca toponim în Grecia și Thracia Cf. Pape-Benseler, *op.cit.*, p.155 și Detschew, *op.cit.*, p.30, dar și ca etnonim Ασσίοι a unui trib sarmatic de pe Volga (Ptol. 5, 9, 16).
- 222 Detschew, *op.cit.*, p.32 și 535.
- 223 Antroponim atestat în lumea greacă și romană – Pape-Benseler, *op.cit.*, p.169, dar și în mediu iranian – F.Justi, *Iranisches Namenbuch*, Marburg, 1895, p.50 dar și tragic Detschew, *op.cit.*, p.8.
- 224 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.169; Detschew, *op.cit.*, p.8; L.Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Praga, 1964, p.105-108.
- 225 Detschew, *op.cit.*, p.40 și 43; L.Zgusta, *Kleinasiatische Pers.*, p.113.
- 226 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.191; Detschew, *op.cit.*, p.40 Βαζις; Abajev, *Istoria*, I, 241, *Baz* pernă.
- 227 Detschew, *op.cit.*, p.47.
- 228 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.210; Detschew, *op.cit.*, p.59.
- 229 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.233, forme apropiate; Detschew, *op.cit.*, p.95; L.Zgusta, *Kleinasiatische Pers.*, p.125 § 173 și p.682 pentru formele grecești ale numelui; I.I.Russu, *Limba*, p.95 separat și în compuse.
- 230 Detschew, *op.cit.*, p.98; I.I.Russu, *Limba*, p.107.
- 231 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.236, oraș în Thracia.
- 232 Cf. Δαρυξ, Pape-Benseler, *op.cit.*, p.272 și Detschew, *op.cit.*, p.117.
- 233 Cf. Detschew, *op.cit.*, p.129 – *Diagiza*. L.Zgusta, *Kleinasiatische Pers.*, p.683 afirmă însă: "Die Name Διῶς, Διῆς, sind griechisch".
- 234 Cf. Pape-Benseler, *op.cit.*, p.297 pentru forme apropiate Διδις și *Didius* în lumea greacă și romană și un număr de antroponime și toponime care încep cu Διδυμ, Διδις este atestat în antroponimia tracă, Detschew, *op.cit.*, p.131. Amintim și *didinaeg* – "floare" la Abajev, *Istoria*, I, p.362.

Διζας²³⁵, Διζιας²³⁶, Διζις²³⁷, Διζος²³⁸, Διογιζια²³⁹, Διος²⁴⁰, Δισο²⁴¹, Διταις²⁴², Δυ-
τος²⁴³, Ζαις²⁴⁴, Ζαισια, Ζαλγας²⁴⁵.

Ζι²⁴⁶, Ζια²⁴⁷, Ζιας, Ζιας²⁴⁸, Ζικα²⁴⁹, Ζοραλας (?)²⁵⁰, Ιζα²⁵¹, Ιζαιας, Ιζεο (?), Ιζιας
(?)²⁵², Ιλις²⁵³, Κακις²⁵⁴, Κυος²⁵⁵, Λιγο²⁵⁶, Λιξεος²⁵⁷, Ναπαμ²⁵⁸, Νεβας²⁵⁹, Ολαβες²⁶⁰,
Οσαζος²⁶¹, Παγασας²⁶²;

- 235 Se înscrie de asemeni între antroponimele identice sau în forme apropiate întâlnite în onomastica greacă – Pape-Benseler, *op.cit.*, p.298; iraniană F.Justi, *op.cit.*, p.80 dar cele mai numeroase în onomastica tracică, Detschew, *op.cit.*, p.133-134.
- 236 Detschew, *op.cit.*, p.134; CIL, III, *Dizias*; G.Mihailov, *Les noms thraces dans les inscription des pays thraces*, în *L'onomastique Latine*, p.348.
- 237 Detschew, *op.cit.*, p. 134.
- 238 În această fază a cercetării este numele cu cele mai numeroase atestări pe inscripțiile descifrate. Detschew, *op.cit.*, p.135 *Dizo*, *Dizzo*, *Diso* este amintită și semnificația lui ca al doilea element în toponime – *dizos* "dig, cetate, fortificație" – I.I.Russu, *Limba*, p.104; idem, *L'onomastique de la Dacie romaine*, în *L'onomastique Latine*, p.360, 361.
- 239 Detschew, *op.cit.*, p.140 *Diogysis* sunt și antroponime grecești cu alcătuiți asemănătoare Cf. Pape-Benseler, *op.cit.*, p.302. În situația acestor mici epigrafe nu poate fi exclusă și posibilitatea lecturilor Διογ Ζια sau Διο Γιζια.
- 240 În afara cunoscutei semnificații și a prezenței între antroponimele și toponimele grecești se impun a fi menționate și etnonimele și antroponimele tracice cu *Dio* singur sau ca parte componentă a unor nume compuse.
- 241 Cf. n. 221.
- 242 Detschew, *op.cit.*, p.143 Διτας.
- 243 *Ibidem*, p.155, 161.
- 244 Cf. Ζουραζεις L.Zgusta, *Die Personennamen*, §.292 pentru al doilea termen al numelui; Detschew, *op.cit.*, p.172 – Ζαι.
- 245 Detschew, *op.cit.*, p.173 Ζαλζος. Pentru formele Ζαλσιν, Ζαλζος, Δαλσος și compuse sunt unele antroponime asemănătoare atât în onomastica iraniană cât mai ales cea tracică. Cf. L.Zgusta, *Die Personennamen*, p.280-281.
- 246 Detschew, *op.cit.*, p.185; Sunt cunoscute numeroase nume compuse *Zi-marcos*, *Ziper* etc. în care *Zi* este o formă asimilată de la *Di*, *Dia*, *Dei*.
- 247 Cf. și CIL, VI, 1801 (=ILS, 854); G.Mihailov, *op.cit.*, p.348, *Zia* (filia) *Carceni Cardentis*.
- 248 Detschew, *op.cit.*, p.187.
- 249 *Ibidem*, p.187 Ζικι-δεβα. Cf. și Abajev, *Istoria*, I, p.399 *zukkæ* "mamelon", gurgui, sfârce.
- 250 Pentru posibila primă parte a numelui compus *Zorales* și numele *Zora*, *Zorala*, *Zurazeis*, *Zuraxes* etc.
- 251 Detschew, *op.cit.*, p.214, Ιζαιος dar sunt amintite și formele iraniene Ιζάτης, variante menționate și la Pape-Benseler, *op.cit.*, p.540 Ιζαβατης.
- 252 Detschew, *op.cit.*, p.214, unde sunt menționate și formele iraniene precum și atestarea particulei Ιζι ca prima parte dar și ca sufix la unele nume proprii tracice. Despărțirea propusă la *Gebeleizis* Γεβελέι-ιζις.
- 253 Detschew, *op.cit.*, p.215.
- 254 *Ibidem*, p.222.
- 255 *Ibidem*, p.246.
- 256 *Ibidem*, p.276, Cf. Λιγγος.
- 257 Cf. Λιζισίς, Pape-Benseler, *op.cit.*, p.804, localitate în Dacia; Detschew, *op.cit.*, p.277, Λίσος; I.I.Russu, *Limba* p.109 nume probabil traco-frigian. Cf. și *lizyis*; lygd "fugar", Abajev, *Istoria*, II, p.44.
- 258 Cf. Detschew, *op.cit.*, p.327 Ναπαρις; I.I.Russu, *Limba*, p.113, *Napoca*.
- 259 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.998 și Detschew, *op.cit.*, p.331 în ambele lucrări exemple de toponime Νίβας.
- 260 Toponime grecești Ολβα, Ολβιος, Ολβια și epitet a lui Zeus – Ολβιος Pape-Benseler, *op.cit.*, p.1047-1048 dar și Ολας la Detschew, *op.cit.*, p.340.
- 261 Sunt la fel de probabile mai multe origini. Cf. Pape-Benseler, *op.cit.*, p.1082 Οσσα – toponim și 'Οσσάδιοι, iov etnonim; Detschew, *op.cit.*, p.346 *Οσσα.
- 262 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.1101-1102, toponim; adj. epitet a lui Apollo Παγασαίος; Detschew, *op.cit.*, p.350 pagissa, Παγγαίον; L.Zgusta, *Die Personennamen*, §179 Παγας la Panticapaeum, scit sau sarmat; idem, *Kleinasiatische Pers.*, §1186; Abajev, *Istoria*, II, p.236, paka, baka "larg". Se poate constata așadar o multitudine de apartenențe posibile.

Σις²⁶³, Ταρισαρ²⁶⁴, Ταρο²⁶⁵, Τια²⁶⁶, Τιζος²⁶⁷, Τιλις²⁶⁸, Τισαρας²⁶⁹.

Grecești: Αγαννας²⁷⁰, Αγκας²⁷¹, Αγοτιλας (?)²⁷², Αιγοζος²⁷³, Αιγο²⁷⁴, Αιλις (?), Αιμα-
ζια (?) – Αιμα-ζια²⁷⁵, Ακεζος²⁷⁶, Ακτιος (?), Ακιλες²⁷⁷, Αλυς²⁷⁸, Απσιδια (?), Αραις²⁷⁹,
Αρια²⁸⁰, Αριας, Αρις²⁸¹, Αροας²⁸², Αροφες (?), Αρσαλα²⁸³, Ασαζα (?), Ασια²⁸⁴, Ατα²⁸⁵,
Αταις²⁸⁶, Απισα²⁸⁷, Ατοζιας²⁸⁸;

Βια²⁸⁹, Γα²⁹⁰, Γαιχις²⁹¹, Γηργου (?)²⁹², Γιγας²⁹³, Γιλας, Γισο, Γλίσας²⁹⁴, Γιτα²⁹⁵,
Γοα, Γογς²⁹⁶, Γοζίλος, Γροτυ, Γυια, Γυλα²⁹⁷, Γυλας, Γυλε²⁹⁸;

263 Detschew, *op.cit.*, p.449-450. *Sises, Sisus*, Σισος; Σισι, Ζισι *Sissa*. Autorul menționează și numele care au în componența lor aceste silabe în antroponomia persană, celtică și tracică cunoscute din inscripții.

264 *Ibidem*, p.489. Ταρα, Ταρας, Ταρης, Ταρυς; cf. și I.I.Russu, *Limba*, p.124 comentarii la *tarabostes*.

265 Cf. Detschew, *op.cit.*, p.491-492.

266 Cf. n.220 și 233. *Dia, Zia și Tia* sunt variante ale aceleiași vocabule.

267 Posibil o formă a lui Διζος. Cf. n.238.

268 Cf. Detschew, *op.cit.*, p.505 Τύλιβορας n.p. și 525 Τυλις, toponim.

269 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.1533, Τισάρη, binecuvântare în Thracia; Pentru σαριος, σαρις, sarius cf. Detschew, *op.cit.*, p.424.

270 Pape-Benseler, *op.cit.*, p. 7; Preisigke, *Namenbuch*, p.6 'Αγανις.

271 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.11 'Αγκας; Preisigke, *op.cit.*, p.7.

272 Preisigke, p.7 'Αγονθος.

273 *Dictionn. gr.-fr.*, "Αι, Helas! ah!" – deci lamentare; cf. și Αιχονσα toponim, Pape-Benseler, *op.cit.*, p.31.

274 Pape-Benseler, *op.cit.*, Αιγος κρήνη.

275 Vreo divinitate *Aima* ?

276 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.45 – Antroponim și toponim.

277 *Ibidem*, p.46.

278 *Ibidem*, p.47 numele unui libert.

279 *Ibidem*, p. 113: 'Αραι (toponim), 'Αραϊος (antroponim); *Dict. gr.-fr.* p.140 ἀραιός, α, ov mic, fragil, rar; αραιός, α, ov blestemat. Cf. și Justi, *op.cit.*, p.20.

280 Din nou o pluralitate de apartenențe la diferite etnii și cu valoare de toponim, antroponim și teonim. Pape-Benseler, *op.cit.*, p.125; Justi, *op.cit.*, p.24; Detschew, *op.cit.*, p.24. Thracia țara lui Ares ή Θράκη... εκαλείτο καὶ 'Αρία (d.h. 'Απρία) Steph. Byz. 316, ll.

281 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.127-128; L.Zgusta, *Kleinasiatische Pers.* §92 și p.680 *Αρις; în *L'onomastique Latine*, p.309, 313.

282 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.141 – toponim și antroponim.

283 *Ibidem*, p.144.

284 *Ibidem*, p.156; antroponim; epitet al Athenei; toponim; Cf. și H. Solin, *Die innere Chronologie des römischen Cognomen*, în *L'onomastique Latine*, p.109.

285 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.168; L.Zgusta, *Kleinasiatische Pers.*, §119-1; L.Robert, *Noms indigènes*, p.528, 531; în *L'onomastique Latine*, p.402.

286 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.167; Cf. și n.223.

287 *Ibidem*, p. 169.

288 *Ibidem*, p. 170.

289 *Ibidem*, p.210 Βία, Βίας, αντος antroponime; Detschew, *op.cit.*, p. 58; Βι, *Bi-artas, Bi-artas* etc.; Abajev, *Istoria*, I, p. 260 *bia* "gutui". Cf. n.228.

290 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.234.

291 *Ibidem*, p.236 Γαιήχος = Γαιαχος. Epitet al lui Poseidon.

292 *Ibidem*, p.246

293 *Ibidem*, p.261.

294 *Ibidem*, p.253. Poreclă și toponim.

295 *Ibidem*, p.250.

296 *Ibidem*, p.254.

297 Cf. Γύης, L.Robert, *op.cit.*, p.454.

298 Cf. Γύλιος, epitet al lui Herakles, Pape-Benseler, *op.cit.*, p.261.

Δασι²⁹⁹, Δαστ³⁰⁰, Διασας³⁰¹, Διοκας (?), Δισταισα (Δις-Ταισα?), Διονυσος, Ερυ-
νες³⁰²;

Ζαια..., Ζαλιος³⁰³, Ζαρικις (?), Ζασα³⁰⁴, Ζατυμν³⁰⁵, Ζαλγης³⁰⁶, Ζατη³⁰⁷, Ζεχος³⁰⁸,
Ζιοδιρας³⁰⁹, Ζιαλ³¹⁰, Ζιολειας (?), Ζοσεα, Ζοσεας, Ζο (?), Ζοταις³¹¹, Ζοταλις (?);

Ηζι, Ηλιος³¹², Ιαδος³¹³, Ιακιζας (?), Ιαλζιας, Ιαος³¹⁴, Ιαφοπι...ς, Ιδαλι³¹⁵, Ιδας³¹⁶,
Ιαλζιας, Ιλασιας (?), Ιλλας (?), Ιογης, Ιοζιτις³¹⁷, Ιολις³¹⁸, Ιοπιον, Κιγα (?), Κιζατ (?);

Λαγιας³¹⁹, Λαγρυ³²⁰, Λειδης, Λυγας³²¹, Λοζους (?), Λους³²², Νεαπας (?), Νιδας (?),
Οδια³²³, Οδισεις³²⁴, Οπγασας, Οριαγας (?);

Ραγης³²⁵, Ραδιας³²⁶, Ραζεγ (?), Ραζνιολας (?), Ραλος, Ραριονος³²⁷, Ραστολυς³²⁸,
Ρατις³²⁹, Ριαζας, Ριας³³⁰, Ριατ (?), Ριγαις, Ριζαος³³¹, Ροδις³³², Ροσις³³³, Ρυνας³³⁴;

299 *Ibidem*, p.274 Δάσιος – antroponim; Cf. și Abajev, *Istoria*, I, 347, "a tăia, a sculpta".

300 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.275 – Toponime.

301 *Ibidem*, p. 296; cf. și Detschew, *op.cit.*, p. 129 *Diagiza*.

302 Pape-Benseler, *op.cit.*, p. 391; Cf. și Abajev, *Istoria*, I, p. 73, *crun* și *aryn*... lat. "orior".

303 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.437 – Toponim.

304 Cf. Ζας, L.Zgusta, *Kleinasiatische Pers.*, §378-2, Int. 19; in *L'onomastique Latine*, p. 138 *Zosas*.

305 Cf. Ζοτομα L.Zgusta, *Die Personennamen*, 638.

306 *Ibidem*, §561 Ζαλζος.

307 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.439.

308 *Ibidem*, p.446. Toponim.

309 Posibil un nume compus din Ζιο și Διρας.

310 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.447. Cf. Ζοιτευς.

311 *Ibidem*, p. 456 Ἡλιος.

312 *Ibidem*, p.525.

313 *Ibidem*, p.528, Cf. Ἰαονες - Ιαων.

314 *Ibidem*, p.534, Ἰδαλιος – antroponim, Ιδαλιον – toponim.

315 *Ibidem*, p.534 Ἰδας (antr.); cf. și Detschew, *op.cit.*, p.214 Ιδακος – toponim.

316 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.558 Cf. Ἰοζα – toponim.

317 *Ibidem*, p.554.

318 *Ibidem*, p.759. Toponim și antroponim.

319 *Ibidem*, p.759 Λᾱγος (δ) – antr. și toponim; L.Robert, *op.cit.*, p.116, 140, 141 toponim.

320 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.779.

321 L.Zgusta, *Kleinasiatische Pers.*, §835, Int. 55 Λυγος.

322 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.810. Epitet al zeiței Demeter – în Arkadia Λουσια și antroponim.

323 *Ibidem*, p.1035 – Toponim și antr.; I.I.Russu, *Limba*, p.113, Odh "incintă".

324 Pape-Benseler, *op.cit.*, 1036-1037. Antroponime și toponime.

325 *Ibidem*, p.1298 – în toponime.

326 *Ibidem*, p. 1299; Cf. și Abajev, *Istoria*, II, p.339 *rad/radae, radu* "a atinge telul".

327 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.1301 Ῥαρτιανός.

328 *Ibidem*, p.1301 Ραστια – toponim. O eventuală separare în Ριας și τολις nu poate fi de asemeni exclusă. Posibil vreo localitate Ραστιολις în cazul în care τ ar fi doar o parte din π.

329 *Ibidem*, p.1304.

330 *Ibidem*, p.1307.

331 *Ibidem*, p. 1308. Toponim, hidronim.

332 *Ibidem*, p.1311 – Cu semnificații multiple; L.Zgusta, *Kleinasiatische Pers.*, §1588, n. 290.

333 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.1314 – antroponim. Pentru o eventuală lectură *Posis* în grafie latină cf. antroponi-
mele citate de L.Zgusta, *Die Personennamen*, §1136; idem, *Kleinasiatische Pers.*, §1294.

334 Cf. Pape-Benseler, *op.cit.*, p. 1317 Ῥυνδακός și L.Zgusta, *Die Personennamen* §1142 Ῥνιάς.

Σαι³³⁵; Σαολι³³⁶; Σελας³³⁷; Σρυγας (?), Σριατ (?), Σπιμας (?), Σοφος³³⁸, Ταιγο³³⁹, Τανι³⁴⁰, Τοιος (?).

Iranlene (scitice și sarmatice): Αγαριος³⁴¹, Αγοζας³⁴², Αδυλα³⁴³, Αζιας³⁴⁴, Ανα-
τυς³⁴⁵, Ασιδια³⁴⁶, Ατίας poate fi, evident, și scitic sau sarmatic, Αυγας³⁴⁷, Βασαιπις (?),
Γορις³⁴⁸, Δαιριας³⁴⁹, Δαρεζιας³⁵⁰;

Εγαμασατας (?), Ερις (?)³⁵¹, Ζαγαος³⁵², Ζαπαραις (?), Ισταριζα, Ισαρας³⁵³, Ιστα³⁵⁴,
Μασατας³⁵⁵, Νομος³⁵⁶, Νερηιας (?), Νιζαος³⁵⁷, Οταπας³⁵⁸;

Ραδμαγα³⁵⁹, Ρακα³⁶⁰, Ραεσι³⁶¹, Ριζαος³⁶², Σακετ³⁶³, Σιγαις³⁶⁴, Σιγαλας³⁶⁵, Σταεχι³⁶⁶,
Ταζιας³⁶⁷, Ταις³⁶⁸, Τιγοις³⁶⁹, Φιγα, Φιδα³⁷⁰, Φιδας.

Deși relativ restrâns, lotul de inscripții cercetate incluse în lucrare a furnizat un număr important de antroponime care ar îndreptăți reluarea discuției asupra problemei numelor

- 335 Pape-Benseler, *op.cit.*, p. 1326-1327. Toponim și antroponim.
336 *Ibidem*, p.1340; L.Zgusta, *Kleinasiatische Pers.*, §1343-2 Int. 224.
337 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.1361.
338 *Ibidem*, p.1431 – Epitet al lui Apollon și antroponim.
339 *Ibidem*, p.1480 – toponim.
340 *Ibidem*, p. 1484 – toponim.
341 *Ibidem*, p. 8 – toponim frecvent întâlnit. F.Justi, *op.cit.*, p.6. *Αγαρος rege scit, nume popular și nume de fluviu.
342 Cf. Abajev, *Istoria*, I, p.37, *αγορνε, agubze* "pahar"; Cf. și Preisigke, *op.cit.*, p. 7 *Αγορσᾶς.
343 Abajev, *Istoria*, I, p.30, *adili* "arsin" (măsură egală cu 0,71m).
344 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.22; L.Zgusta, *Kleinasiatische Pers.*, Αζιος, §20-2, Int.123, p. 48 "Es wird sich kaum un in sekundär gebrauchten Name der Sage *Ασιος". Cităm doar ca posibilitate o variantă nu o certitudine.
345 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.82 pentru zeița echivalată cu Afrodita, F.Justi, *op.cit.*, p.45 *Anahita*.
346 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.156-157. Cf. *Ασιδατης.
347 *Ibidem*, p.174, Cf. Αὐγάσιοι etnonim.
348 *Ibidem*, p.258.
349 *Ibidem*, p.264.
350 *Ibidem*, p.273-274; F.Justi, *op.cit.*, p.78-79.
351 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.391; Abajev, *Istoria*, I, p. 413, *ερης/eris* "întrecere", "spor".
352 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.436. Cf. Ζαγατις (ὁ ποταμός).
353 *Ibidem*, p.570 antroponim, hidronim, etnonim; Cf. și Abajev, *Istoria*, I, p.550 *isaros-is-es* "bogăție".
354 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.576 antroponim sarmat.
355 *Ibidem*, p.868 – Cf. Μασαυτικὴ ἡ οὐκὸς de coastă în Sarmatia Asiatică.
356 Abajev, *Istoria*, II, p.155, *namys/namus* "cinste, nume, slavă"; Cf. și *Namo Sabazio!*.
357 Cf. Abajev, *Istoria*, II, p.186, *niz-nez* "bolnav".
358 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.1083 – antroponim.
359 *Ibidem*, p.1299 *Ραδμασάδιος, rege în Bosphorus; L.Zgusta, *Die Personennamen*, §186 Ραδμασας.
360 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.1300 – cf. Ράκτιος(δ) – antroponim: Ρακαλανοι – popor în Sarmatia europeană – Ptol., 3, 5, 24.
361 *Ibidem*, p.1299 cf. *Ραισκούπορις.
362 *Ibidem*, p.1308 cf. *Ριζαι κολπος, Ριζατον – toponim și Ριζις ος hidronim.
363 Cf. Abajev, *Istoria*, III, p.12 *sak* – "creangă"; *sak* – "corn"; p.32 – *saqq* – "curajos, voinic".
364 *Ibidem*, p.107 *sigacc-sikata* "pietris, prundiș"; p.186 *sug* – "apă" p.11-16 *sag* – "cervus elaphus".
365 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.1381 – toponim.
366 Abajev, *Istoria*, III, p.143 *staj/aestaj* – "rîs", "linx".
367 Pape-Benseler, *op.cit.*, p.1480, Ταζος – oraș în Sarmatia asiatică, Ptol. 5, 9, 9, 2. Oraș în Chersonesul Tauric.
368 Preisigke, *op.cit.*, p.406 Τάτς (Θάτς). Cf. și Abajev, *Istoria*, III, p.222-223 *taj* – "țesătură".
369 Cf. Abajev, *Istoria*, III, p.340-341, *tig-tegae*, "creasta (munților)", "curgan" etc.
370 Idem, *Istoria*, I, p.488 *fid/fidae* "tată", *pita, pitar*. gr. πατήρ, lat *pater*; cf. Πιδος, Φιδας nume scitice.

propriii din spațiul geto-dacic est carpatic. Deoarece vom publica în scurtă vreme un alt grup de epigrafe amânăm pentru acel prilej considerațiile despre onomastică formulând acum doar unele ipoteze privitoare la raportul dintre principalele grupe de nume.

Materialele arheologice grecești și elenistice abundente în toate cetățile și așezările geto-dacice expresie a unor intense relații economice ar putea justifica în parte numărul neașteptat de mare de nume proprii *grecești* conținute de aceste însemnări. Explicații suplimentare ar putea avea în vedere prezența unor indivizi de origine greacă sau grecofoni dar mai ales răspândirea unor antroponime grecești în mediu geto-dacic. Aceste antroponime puteau păstra forma originală sau suferi modificări în spiritul limbii getice. Unele însemnări pot fi exerciții de scriere, nume copiate fără legătură cu zona în care au fost găsite piesele, altele pot constitui elemente sigure care alăturate imaginilor vor oferi posibilitatea înțelegerii scenelor ilustrate pe obiecte.

În ceea ce privește numele iraniene (scitice și sarmatice) frecvența lor deși însemnată nu depășește substanțial anumite limite previzibile. De asemeni și în cazul acestora trebuie amintită coabitarea îndelungată și posibilitatea adoptării unor nume de factură iraniană de către geto-daci. Se impune a sublinia așadar că s-ar săvârși o gravă eroare echivalând procente de antroponime ale unor etnii cu realitățile etnice ale zonei.

ADDENDA

După redactarea acestui segment al lucrării care cuprinde prezentarea numelor proprii și a altor vocabule întâlnite în textul micilor epigrafe am avut posibilitatea să consultăm cărți și reviste recent apărute cu importante studii de antroponimie.

În cele mai multe cazuri sunt mai solid argumentate separările propuse dar se impun a fi indicate și alte atribuiri posibile. În această situație pentru a evita noi intervenții în text și note facem această adăugire cu menționarea unor lucrări și a unor nume cu multiple valențe.

A. Pentru numele *traco-getice*

V.I. Georgiev, *Thrakische und dakische Namenkunde*, ANRW, II, 29.2, p.1195-1212.

Ardos – cf. *Arda*, *Arzos*, p.1197 la nume de râuri.

Arzis – cf. *Arzenos* și *Arizeis*, p.1203 la epitetele *Cavalerului trac* și la *Heros*.

Cf. și *Bithys* – *Beithis* (*Bitos* – *bita* – *vithus*). Ținând seama de compusele cu *Goa* (cf. *Goa-zeira*) poate fi luată în discuție și menționarea acestor nume incluse de noi între cele grecești.

B. Pentru numele grecești și de alte origini

Volumele lui H.Solin, *Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch*, vol.I-III, Berlin-New York, 1982, sunt interesante, instructive și cu o structură diferită de cele a obișnuitelor cataloage de nume. În cuprinsul celor trei volume pot fi întâlnite multe dintre numele citite pe epigrafele din mediul geto-dacic al Daciei răsăritene. Le enumerăm în ordinea în care apar în lucrarea noastră nume identice sau forme apropiate.

Apion (I, p.381), *Ares* (I, p.355), *Attis* (I, p.372), *Bito* (I, p.467), *Didymos* (II, p.940), *Dio* (I, p.227), *Dius* (II, p.651), *Dia* (I, p.536), *Isias* (I, p.376), *Chius* (I, p.596), *Napaeus* (II, p.975), *Thyas* (I, p.313), *Auge* (I, p.530-532), *Asia* (I, p.599-600), *Attas*, *Athas* (II, p.954), *Ga* (I, p.301), *Gyges* (I, p.229), *Giges* (I, p.381), *Eryne* (I, p.422), *Zosas* (II, p.818), *Zothicus* (II, p.830), *Helios* (I, p.367-370), *Idas* (I, p.490), *Ilus și Iollas* (I, p.491 și 549), *Posis* (III, p.1249), *Zophus* (II, p.1128), *Sagasis* (I, p.645), *Darius* (I, p.229), *Isarus* (I, p.377), *Nama* (II, p.1131), *Nysa* (I, p.629), *Thais* (I, p.256), *Phido* (II, p.1257).

Desigur, o ilustrare separată a textelor însoțită de o documentare completă va fi efectuată la publicarea epigrafelor. Unele modificări în menționarea apartenenței antroponimelor au fost operate după consultarea lucrării lui Heikki Solin. Se impune a scoate dintre numele proprii traco-getice *Arios*, *Kios* am considerat mai probabil gr. *Didino* și au fost subliniate multiplele valențe în cazul lor și al altor nume proprii (*Apios*, *Areos*, *Attis*, *Bitios*, *Isias*, *Napam*, *Tia* etc.).

C. Pentru numele iraniene

Lucrările de onomastică iraniană confirmă în cele mai multe cazuri și explică numele incluse.

Iranische Personennamen (ed. Manfred Mayrhofer și Rüdiger Schmidt): vol.I – *Die Altiranische Namen*, fasc.1 – *Die Avestischen Namen*, Viena, 1977; vol.II – Philippe Gignoux *Mitteliranische Personennamen*, fasc.2 – *Noms propres sasanides in Moyen-Perse épigraphique*, Viena, 1986; vol.V, fasc. 6a – Philip Huise, *Iranische Namen in der griechischen Dokumenten Agyptens*, Viena, 1990; Chlodwig Werba, *Die arischen Personennamen und ihre Träger bei den Alexanderhistoriken*, Viena, 1982.

În această listă au fost incluse doar o parte dintre vocabulele cunoscute prin descifrarea însemnărilor. Un tabel exhaustiv al acestor cuvinte trebuia să fie precedat de fotografiile și desenele separate ale textelor pentru ca lectorii să poată aprecia veridicitatea lecturilor. Uneori reproducerile fotografice ale micilor inscripții, unele cu litere de 2 mm și incizii puțin adânci nu sunt de cea mai bună calitate. Descifrarea textelor ca și înțelegerea imaginilor nu este totdeauna ușoară. În această primă fază considerațiile asupra aspectelor lingvistice sunt restrânse. Urmează a fi mai bine argumentate în fiecare caz încadrările definitive sau opțiunile prioritare; menționată frecvența literelor și în legătură cu aceasta relevarea particularităților constatate la scrierea unor cuvinte traco-dacice sau scitice cu ajutorul alfabetului grecesc, succedate de estimarea implicațiilor acestor descoperiri de însemnări și imagini în interpretarea istoriei, istoriei religiilor, istoriei culturii de-a lungul unei întinse perioade.

CONSIDERAȚII FINALE

O privire asupra principalelor compartimente ale societății dacice, fie ea succintă, cuprinzând elemente de oarecare generalitate, poate surprinde parametri reali în care s-a dezvoltat cultura.

În legătură cu aspectele *vieții economice* se impun a fi menționate: înmulțirea uneltelor agricole de fier; o însemnată dezvoltare a metalurgiei; o creștere calitativă și cantitativă a produselor olăriei; relații comerciale cu lumea elenistică și romană; o activă circulație monetară relevantă și de acumulările cunoscute prin tezaurele descoperite și capturile romane¹.

Izvoarele literare consemnează o *stratificare socială*, care are în vârful piramidei regele și familia regală, continuă cu nobili (*tarabostes-pileati*), militari, preoți și *comati*, oameni liberi, agricultori și meșteșugari, o societate în a cărei viață economică munca sclavilor n-a deținut o pondere însemnată².

Dezvoltarea artelor și științei este ilustrată în parte de materialele de mare diversitate analizate pe parcursul lucrării de marile complexe cu destinații laice sau religioase, pentru a căror edificare erau necesare cunoștințe de matematică, astronomie etc.

Utilizarea scrierii grecești și latine este bine atestată³. Noile descoperiri amplifică substanțial documentele scrise din mediul geto-dacic și în viitorii ani vor fi probabil volume cu astfel de epigrafe, posibil și cu însemnări mai lungi.

Cercetările arheologice ne-au dezvăluit, cu limitele specifice, aspecte ale dezvoltării economice, culturale, a vieții religioase (pentru aspectele sociale și politice, a fost necesar apelul la texte), relevându-ne o societate puternică capabilă să primească și să metamorfozeze în concordanță cu specificul și structura ei, influențe venite din direcții diferite de la

-
- 1 C.Daicoviciu, în *IstRom*, I, p.268 și urm; I.I.Russu, *Comorile regelui Decebal*, "Sargetia", IV, 1966, p.97-107; I.H.Crișan, *Ceramica*; H.Daicoviciu, *Dacia de la Burebista*, p.8-19; 168-199; C.Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973; I.Glodariu, *Relații*, I.Glodariu, E.Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci* (sec. II î.e.n.-I e.n.), Cluj-Napoca, 1979 etc.
 - 2 H.Daicoviciu, *Dacia de la Burebista*, p.82-87; idem, *Societatea dacică în epoca statului*, în *Studii dacice*, p.23-47; A.Bodor, *Structura societății geto-dacice*, în *Studii dacice*, p.7-22; I.Glodariu, *Opinii privitoare la stratificarea societății dacice* (sec.I î.e.n.-I e.n.), "ActaMN", XXIV-XXV, (1987-1988) 1992, p.537-543.
 - 3 I.I.Russu, *Die griechische und lateinische Schrift im vorrömischen Dakien*, în "Epigraphica", p.33-50.

populații și societăți (greci, sciți, celti, bastarni, romani, sarmați etc.) aflate în urmă, pe aceleași trepte de dezvoltare sau depășind în unele domenii nivelul atins de geto-daci.

Importurile mai exact obiecte produse în ateliere grecești și romane (unelte, arme, obiecte de podoabă, vase de metal, ceramică fină etc.) ajunse în mediu geto-dacic prin comerț, daruri, pradă de război, mărturii ale unor intense relații comerciale, a integrării și participării la viața economică a lumii antice, au fost menționate cu prioritate în rapoarte arheologice, incluse în diferite studii⁴. Estimarea amplitudinii influențelor sigure sau probabile în domeniul suprastructurii a fost adeseori inexactă.

Existența figurinelor lucrate cu mâna sau confecționate în forme în lumea greacă, scitică, sud-tracică, celtică etc. nu îndreptățește ipoteza sau aserțiunea lipsei de originalitate a exemplarelor din spațiul getic unde au o tradiție multimilenară interesantă este utilizarea lor. În același timp trebuie menționat că plastica de la Cărlomănești (jud. Buzău) cu cel mai bogat repertoriu tematic prezintă și modele frecvente în diverse centre ale lumii elenistice.

Dacă sculptura în piatră, s-a amintit, este modest ilustrată, aspectele pe care le relevă sunt deosebit de interesante. Statuile și capetele sunt mărturii ale antropomorfizării divinităților, a existenței unui cult al capetelor cu semnificații asemănătoare celui atât de răspândit în lumea celtică.

Riturile și ritualurile funerare vin să ilustreze credința în postexistență, sejurul fiind situat fie în sferele superioare spre care se înalță sufletul odată cu fumul rugului funerar, fie, mai rar, o continuare în alt tărâm a vieții așa cum s-a desfășurat înaintea "marii treceri".

Desigur monumentele funerare "princiare" sunt complexe de o deosebită însemnătate pentru cunoașterea multiplelor aspecte ale societății geto-dacice. Bogăția inventarului unor astfel de morminte, imagistica pieselor descoperite reprezintă alături de unele tezaururi surse inestimabile și pentru încercările de reconstituire a cultelor și credințelor.

Toreutica geto-dacică, termen a cărui legitimitate va fi în continuare confirmat prin descoperirile arheologice, a îmbogățit substanțial informațiile despre simbolurile și imaginile culturale geto-dacice, a relevat unele ipostaze și atribute divine, interesante asocieri.

În unele cazuri temele, imaginile nu sunt fără analogii în alte spații. Eroizarea ecvestră, de exemplu, s-a amintit, este cunoscută în diferite zone ale lumii antice. Pentru monumentele secolelor II-III e.n., mulți savanți afirmă că sorginea *Cavalerului trac*, a *Cavalerilor danubieni* trebuie căutată la Dunărea de Jos. Ar fi deci cu totul normal să considerăm că și în perioada din care datează piesele tezaururilor geto-dacilor, semnificația imaginii Cavalerului, a altor imagini și simboluri de pe coifuri, cnemide, falere etc. era cunoscută de preoți posibil și de alte personaje ale societății geto-dacice. Se poate constata că spațiul getic extracarpatic (Dobrogea, Muntenia, Oltenia, Moldova) este bogat în tezaururi datând din sec. V-IV î.e.n. În spațiul transilvan tezaurele cele mai importante aparțin secolelor II-I î.e.n.-I e.n.

Cele trei tipuri de sanctuare cu unele variante sunt răspândite în spațiile intra și extracarpatic. Sanctuarele cu tamburi constituie deocamdată unul dintre tipurile specifice pentru un întins teritoriu al spațiului nord-dunărean dar este de presupus că vor fi descoperite

4 F.Preda, *Pătrunderea produselor grecești în Dacia extracarpatică* rezumatul tezei de doctorat, București, 1972; I.Glodariu, *Relații comerciale*; S.Sanie, *Civilizația romană*, p.46-74.

complexe similare și în Dobrogea și în alte zone ale lumii getice. Apropierea coloniilor grecești a putut influența mai puternic pe geții dobrogeni. Sanctuarele cu tamburi cercetate până în prezent datează din secolele epocii Burebista-Decebal.

Celelalte complexe de cult prezentate sau menționate (Conțești, Dumbrava etc.), obiectele cu posibilă utilizare culturală se adaugă știrilor despre culte și credințe, despre locul însemnat al vieții religioase în societatea geto-dacică. Complexul de cult, de importanță majoră de la Grădiștea Muncelului, prin poziție și grandoare își găsește greu egal în *Barbaricum*. El constituie o "Akropolis" *sui generis* cu temple la care cunoaștem prea puțin despre numele și chipul divinităților adorate.

De la plastică la toreutică, ustensile cu posibilă utilizare culturală, de la marile monumente funerare la lăcașurile de cult și Columna lui Traian, toate conțin mărturii, evident inegale ca valoare care contribuie substanțial și la reconstituirea culturii spirituale geto-dacice.

Privită doar prin sursele arheologice constatăm: existența unor lăcașuri de cult în toate așezările mai bine conservate care au beneficiat de o cercetare exhaustivă; practicarea magiei, a cultului unor divinități uranice în general și solare în special dar și htonice, a unor culte familiale; existența paralelă a ritului încinerăției și înhumăției. Elementele culturii spirituale, similare sau apropiate în întreg spațiul getic se adaugă celorlalte mărturii a unității în diversitate a lumii geto-dacice.

Valoarea surselor scrise abia dacă mai trebuie subliniată. Fără ele s-ar prelungi anonimatul creatorilor tuturor celor studiate, a zeilor venerați în diverse perioade, a dogmelor, riturilor, a credințelor care au constituit mobilul, au generat spiritul care a coalizat formațiunile statale în fața deselor pericole externe, n-am cunoaște organizarea statală, a cultului, existența unor secte.

Numele divinităților adorate de geto-daci, cunoscute din scrierile anterioare cuceririi romane, este relativ restrâns. În afară de *Zalmoxis* și *Gebeleizis*, cu amintitele variante în diferite manuscrise mai sunt menționați *Hestia* și *Mars* divinități cu atribute principale similare zeiței focului și zeului războiului.

O analiză critică a surselor literare și istorice antice pe care se fundamentează considerațiile privind cultul zeului *Mars (Ares)* la geto-daci în scopul aducerii la parametri verosimili aspectele propagării lui *Mars* implică evaluarea corectă a unor evidente metafore dar și a realității oglindite în acele însemnări.

De la A.D.Xenopol care dirijează aceste informații spre constituirea celui de al doilea termen al unei religii geto-dacice dualiste⁵ la I.I.Russu⁶ care în această privință menționează sursele fără a-și exprima vreo opinie clară la lucrările recente⁷ lipsesc noi argumente care

5 A.D.Xenopol, *Istoria românilor din Dacia traiană*, I, (ed. a IV-a), București, 1985, p.94 "Notițele rămase de la cei vechi ne înlesnesc a întrevădea că geții intrădevăr mai aveau și un al doilea zeu, în care se încorporează principiul răului, precum în Zalmoxis era întrupat acel al binelui. Acest al doilea zeu, al cărui nume național nu ni s-a păstrat, era tălmăcit de către scriitorii greci și romani ca Ares sau Mart, zeul distrugerii, războiului și al morții".

6 I.I.Russu, *Religia geto-dacilor*, p.83.

7 Unele comentarii pertinente asupra acestora din urmă pot fi întâlnite în însemnările tânărului istoric N.Zugravu, *Despre Marte la geto-daci (Pe marginea unor opinii)*, "ActaMM", VII-VIII, 1985-1986, p.187-193.

să facă credibile afirmațiile privind poziția de prim ordin care ar fi fost deținută de *Mars* într-o perioadă de eclipsă a lui *Zalmoxis*. Oricum pe baza textelor cunoscute (incluse în *Anexă*) și a interpretărilor ce li s-a dat nu dispunem deocamdată de suficiente coordonate pentru a-i stabili cu precizie locul. Se impune doar a accepta prezența unui zeu cu atribute similare sau apropiate de *Mars* alături de ceilalți zei ai geto-dacilor.

Despre pătrunderea lui *Orpheus*, *Dionysos* și *Bendis* în viața religioasă a lumii elenice informațiile literare antice sunt bogate și numeroase.

Încercările de reconstituire a pantheonului tracic în general și a celui geto-dacic au o vechime multiseclară. Între studiile relativ recente cu rezultate notabile se impun a fi menționate cele întreprinse de regretatul savant Vladimir Gheorghiev⁸, care, supunând inscripțiile din spațiul traco-getic unei atente analize a încercat să demonstreze existența a peste 150 nume și epitete de divinități tracice. Lista propusă este amendabilă atât în ceea ce privește originea propusă pentru unele apelative cât și pentru semnificația unor etimologii. Epitetul *Kimistenus*, de exemplu, atașat la zeul suprem este mai curând derivat de la un toponim la fel ca la alți zei microasiatici (Cf. *Jupiter Narenus*, *J. Erizenus* etc) decât de la etnonime⁹.

Detectarea unor teonime prin cercetarea onomasticii mai ales a antroponimelor ditematice de tipul: *Aulu-centus*, *Aulu-sanus*, *Aulu-zenes*, *Derzi-zenos*, *Dia-poris*, *Hepta-poris*, *Muca-poris*, *Muca-senus*, *Muca-tralis* etc. trebuie evident continuată. Un alt savant filolog I. Duridanov¹⁰, operând excluderea teonimelor și epitetelor divine atestate și în spațiul tracic propriu-zis consideră că *Dabatopeios*, *Darzala*, *Derzis*, *Eitiosaros* au aparținut în exclusivitate daco-moesienilor.

Comparatismul la care am făcut adeseori apel, invocând zei, rituri și ritualuri din religiile greacă, scitică, celtică etc., nu poate fi la fel de util pentru înțelegerea și reconstituirea tuturor stadiilor străbătute de religia geto-dacică.

Marea diversitate a religiilor popoarelor indo-europene a primit diverse explicații. A fost exprimată și opinia că nici n-ar fi existat vreodată o religie indo-europeană comună din cauză că triburile indo-europene s-ar fi separat de timpuriu pe când se aflau sub raportul evoluției religiei în stadiul totemismului și șamanismului aserțiunea fiind exemplificată prin lipsa sau raritatea teonimelor identice sau apropiate în panteoanele grecesc și roman¹¹.

Sunt însă suficiente elemente care să dovedească și o ipoteză contrarie. Pantheonul poate fi diferit, evoluția independentă adeseori influențată de popoarele cu care au venit în contact, de multitudinea factorilor care pot modifica o religie dar expresia teologică a ideologiei celor trei funcțiuni (preoți, războinici, producători de bunuri materiale) întâlnite pe plan social poate fi regăsită la majoritatea popoarelor indo-europene de la care s-au păstrat mai

8 V.I.Georgiev, *La religion thrace*, "Actes du troisième symposium International de Thracologie (Palma de Mallorca, 16-19 novembre 1981)", Roma 1982, p.107 și urm.

9 Cf. IDR, I, p.188; I.I.Russu, *Inscripțiile grecești din Dacia*, "StCom Sibiu", 12, 1965, p.64-65, 68-69.

10 I.Duridanov, *La religion dace à la lumière des données linguistique*, "Actes du troisième Symposium...", p. 136 și urm.

11 V.I.Georgiev, *op.cit.*, p.115.

multe documente literare și epigrafice (*Mitra și Varuna – Indra – Nesatya* sau *Asvin* cu diverse asocieri, *Jupiter, Mars, Quirinus* etc.)¹².

În legătură cu existența unei triade în panteonul geto-dacic nu dispunem de nici o informație scrisă. Cunoaștem îndeosebi secvențe ale evoluției religiei geto-dacice din perioada în care s-a detașat prin originalitate și complexitate personalitatea divină a lui *Zalmoxis*. De presupus că geto-dacii n-au renunțat, cel puțin pe parcursul existenței lor statale, posibil și în perioadele ulterioare la zeul care-i individualiza pe plan religios de popoarele înconjurătoare.

Dăinuirile geto-dacice în Dacia romană și Moesia inferior sunt dificil de detectat și mai ales de separat de lumea tracică în general și de alte componente ale religiei celor două provincii. Marile mișcări de oameni, idei, credințe și-au pus pecetea și asupra religiilor celor două provincii.

Culte din zona Dunării de Jos au avut o contribuție substanțială la constituirea dogmei și imagisticii *Cavalerului trac* și *Cavalerilor danubieni*, dar influențele vin din mai multe direcții. Triada care apare pe reliefurile Cavalerilor danubieni are în centru o *Magna Mater*. Reprezentările de pe alte reliefuli, Cavalerul flancat de cei doi aștri, care alături ilustrează veșnicia, Soarele și Luna, încă n-ar ilumina problema cercetată. În sfârșit, situația nu se limpezește nici după analiza zeilor traci atestați în Dacia romană¹³.

E greu de presupus că zeii reprezentativi, cei din triadă, n-ar fi fost descriși de scriitorii greci și romani. Din secolul al VI-lea î.e.n., cel puțin, se pare că triada sau divinitatea supremă n-a mai deținut rolul central în viața religioasă a Daciei, zeul suprem devenind un *deus otiosus* al cărui loc a fost ocupat de *Zalmoxis*, care, cum s-a amintit n-a fost considerat zeu primordial.

Scriind despre politica externă a regilor geto-daci, Constantin Daicoviciu a trecut în revistă regi la care cunoscut ne este doar numele, fără a ști ceva despre acțiunile lor, primul dintre ei acel Charnabon menționat în tragedia lui Sophocles *Triptoleme*, regi rămași anonimi, precum acel "rex Histrianorum" care a avut înfruntări cu conducătorul scit Ateas, pe toți cei care au purtat titulatura de *rex, regulus, basileus*, pe regii care acoperă acea perioadă de referință pentru civilizația geto-dacică, situată între momentele de apogeu care poartă numele lui Burebista și Decebal¹⁴.

Într-o lucrare asupra regalității la geto-daci, alături de acele dense pagini de istorie politică¹⁵ sau privind aspectele succesiunii va trebui abordată și problema caracterului regalității.

Disponem doar de câteva mărturii antice privind acest aspect. Pasajul din scrierea lui Platon *Charmides* în care Socrate povestește lui Charmides despre măiestria medicului instruit de "regele nostru care este și zeu" sau însemnările din *Geografia* lui Strabon (VII,

12 G.Dumezil, *L'idéologie tripartite des Indo-Européens*, "Collection Latomus", XXXI, Bruxelles, 1958, p.44-52.

13 D.Tudor, *Deux dieux thraco-phrygiens à Drobeta*, în *Hommages à Maarten J.Vermaseren*, Leiden, 1978, p.1269-1280.

14 C.Daicoviciu, *La politique étrangère des "rois" daces*, "Revue Roumaine d'Études Internationales", 1-2, 1967, p.145-161 (= *Dacia*, p.121-138).

15 H.Daicoviciu, *Dacia de la Burebista*, p.98-104.

3, 5) despre mari preoți care au ajuns zei, ilustrând presupuse *tregeri* de la uman la divin și apoi parcurgerea diferitelor trepte ale divinului au mai fost comentate cu prilejul prezentării celei mai cunoscute divinități getice¹⁶. Dacă le reamintim o facem pentru a arăta că situații de tipul "rege – zeu", "mare preot – rege" își găsesc analogii sau asemănări nu numai la unele religii orientale din Babilon sau Egipt¹⁷ ci și în lumea indo-europenilor, spațiul iranian oferind cel mai cunoscut model al regalității sacre pentru acest grup de popoare¹⁸.

Regele ca oglindă a zeului pe pământ, apare și ca preot, mijlocitor între zeu și oameni¹⁹. În această din urmă postură este înfățișat Darius I la Behistun. Ținuta tindea de asemeni să sugereze poziția cosmică și divină a regilor achemenizi. Asocierea culorilor roșu și alb la hlamida lor, poate fi regăsită în mediu getic și la vatra patruleteră a mormântului, posibil "princiar" de la Fântânele – Zimnicea (jud. Teleorman)²⁰. (Pl.XII/2).

Regele la iranieni era preot al focului și sacrificator.

Îmbrăcăminte mai neobișnuită, proprie mai multor categorii (preot și războinic) întâlnită în ilustrarea unor divinități (*Mithras, Cavalerul trac, Cavalerii danubieni*) însemne întâlnite și la personajul înfățișat pe obrăzarele coifului de la Poiana-Cotofenești, ades invocat, poate să sugereze tocmai posibilitatea unor funcții multiple.

Raportarea, intenția de păstrare a identității dintre ordinea cosmică și cea socială care apare adeseori în lumea orientală unde "Regele regilor" era considerat de origine divină "tovarăș al stelelor, frate al Soarelui și Lunii"²¹ nu este documentată în mediu geto-dacic.

La geto-daci conform însemnărilor la care conținutul istoric primează sunt descrise *deveniri*, mare preot – rege – zeu, fie în spiritul evhemerismului, fie ilustrând acumulări, probabil temporare, a funcției regale și a celei de Mare preot.

Cu excepția însemnării din *Charmides* despre Zalmoxis rege și zeu, document mai mult literar decât istoric, care ar sugera posibilitatea existenței unei situații apropiate de cea din lumea iraniană, nu sunt cunoscute aspecte similare.

Din descrierea momentului încoronării lui Diegis, în locul lui Decebal, de către împăratul Domitianus, ceremonie care o cunoaștem din scrierile istoricului Dio Cassius și poetului Martial rezultă că diadema era un însemn al puterii regale și la geto-daci²². Oricum, figuri diadematate apar relativ numeroase pe toreutica geto-dacică, mai puțin clare pe unele produse ale plasticii sau pe vasele ceramice.

Cumularea temporară a funcțiilor de *Rege* și *Mare Preot*, bine documentată, nu presupune admiterea ipotezei conform căreia și la geto-daci regalitatea era considerată sacră.

16 *Supra*, p.197-207.

17 H.P.L.'Orange, *Studies on the Iconography of Cosmic Kingship in the Ancient World*, Oslo, 1953, p.13, 36.

18 G.Widengren, *The Sacral Kingship of Iran*, în *La regalita sacra*, Leiden, 1959, p.242-257.

19 *Ibidem*, p.251; idem, *Die Religionen Irans*, Stuttgart, 1965, p.153-155, 314 etc.

20 Idem, *The Sacral*, p.252; *supra*, p.38 și p.155, n.37.

21 H.P.L.'Orange, *op.cit.*, p.13.

22 H.W.Ritter, *Diadem und Königsherrschaft, Untersuchungen zu zeremonien und Rechtsgrundlagen der Herrschaftsantritts bei den Persien, bei Alexander dem Grossen und im Hellenismus*, München und Berlin, 1965, p.169.

Într-un anumit grad însă, fără a atinge parametrii din lumea Orientului, se pare că sacralitatea regelui a fost totuși proclamată, probabil și acceptată ca atare, la geto-daci, altfel ecoul ei n-ar fi ajuns până la Platon și Strabon, însemnele descoperite în "mormintele princiare" nu și-ar găsi analogii cu semnificații cunoscute în alte spații în care sacralitatea regală era bine atestată.

Spiritualitatea popoarelor indoeuropene, elenismul și de la o anumită etapă și aspectele din societatea romană ar fi putut influența și contribui la perpetuarea unui anumit cult al cârmuitorilor la geto-daci.

Admiterea caracterului sacru al regalității a avut probabil o contribuție specifică la consolidarea și extinderea unor formațiuni statale, chiar dacă moartea unui rege nu era înfățișată ca o catastrofă de dimensiuni cosmice ca în unele spații ale Orientului.

Dacă știm destul de puține lucruri despre aspectul zeilor, ceremoniile culturale, ierarhia sacerdotală etc. s-a întâmplat să dispunem de câteva informații asupra unor grupuri cu un comportament special în cadrul societății geto-dacice. Unii istorici și geografi antici ca și unii interpreți mai depărtați de realitățile Daciei au considerat că numărul adepților regimului de asceză cu diversele sale restricții cuprinsese largi păături sociale.

Un pasaj din *Antiquitates Judaicae*, scrisă de Josephus Flavius în anii 92-93 e.n., considerat un adevărat *locus desperatus* în textul istoricului evreu, XVIII, 22: ζῶσι δ' οὐ δέν παρηέλλαμμένως, ἄλλ' ὅτι μάλιστα ἐμφέρειεις ὄντες Δαχῶν τοῖς Πολισταῖς λεγομένοις (Nu trăiesc /sc. Esenienii/ într/un fel deosebit de al celorlalți oameni, ci traiul lor seamănă cu al așa-numiților polistai de la daci)²³ a format obiectul a numeroase comentarii din cele mai diferite (editarea operelor, discutarea caracteristicilor sectei eseniene sau a religiei geto-dacice)²⁴.

Unii exegeți au propus modificarea textului invocând lipsa de interes și informații a lui Josephus Flavius pentru o zonă atât de îndepărtată lui mai ales într-o problemă specială.

Descoperirile de la Qumran, dobândirea unor importante detalii din viața comunității eseniene părea că va face mai mult lumină și în celălalt termen al comparației.

23 Cf. *Fontes*, I, p.412-413.

24 Intervențiile lui A.Dupont-Sommer, *On a Passage of Josephus Relating to the Essenes* ("Antiq", XVIII, 22), "Journal of Semitic Studies", I, 1956, p.361-366 și H.Kruse, "Noch einmal zur Josephus-Stelle Antiq. 18, I, 5, "Vetus Testamentum", IX, 1959, p.31-39 sunt dezbătute în toate studiile relativ recente consacrate acestei probleme. Dintre ele se impun a fi menționate: A.Bodor, *Cu privire la χαπνοβάται și πολισταί la daci*, "Studia Universitatis Babeș-Bolyai", Series Historia, fasc. I, Cluj, 1965, p.7-18; E.Lozovan, *Dacia Sacra*, History of Religion, vol.7, nr.3, 1968, mai ales p.219, 228. Studiul vadește vasta erudiție a autorului în domeniul filologiei și a istoriei religiilor. Nu putem subscrie la etimologia propusă pentru *pleistoi*. M.Eliade, *De la Zalmoxis*, p.74-78. Ultima contribuție amplă interesantă este datorată lui G.Gaggero, *Thracas, Mesians et Daces dans l'oeuvre de Flavius Josephus*, "Pulpudeva", 4, 1983, p.101-106. Între opțiunile finale, ralierea la ipoteza lui H.Kruse nu o putem împărtași.

Două importante lucrări asupra operei lui Josephus Flavius, pe care am reușit să le consult după redactarea comentariului, menționează următoarele explicații pentru cuvintele care fac obiectul discuției:

1) *A complete Concordance to Flavius Josephus* (ed. K.H.Rengstorf), Suppl. I, A.Schalit, *Namenwörterbuch zu Flavius Josephus*, Leiden, 1968, p.36 FL Δαχῶν A 1822 lies Σαλῶν !; p. 104 Σάχαλ Indischer Volksstamm. Deci punctul de vedere a lui H.Kruse.

2) *A complete Concordance*..., II, E-K (ed. K.H.Rengstorf), Leiden, 1975, p.504 pentru același paragraf este comentat cuvântul χλειστός (that can be closed) și împărtașită echivalarea amintită în volumul lui A.Schalit.

Înainte oricăror considerații se impunea acceptarea corectitudinii textului așa cum s-a păstrat în cele mai bune manuscrise antice și tălmăcirea optimă a unor "cuvinte cheie". Cele mai multe contestări a posibilității de a alătura lumi atât de diferite erau însoțite de propuneri de modificare a unuia sau a două cuvinte esențiale din cadrul textului (Δαχῶν și Πλείστος).

În cazul lui Δαχῶν, considerat a rezulta dintr-o copiere greșită, cunoscuți lingviști și istorici au propus înlocuirea cu vocabulele: Σαδῶχ, Σαδδουχαιων, αὐτῶν sau Σαχῶν. A fost propusă înlocuirea lui Πλείστος sau κτίσταις, Πολισταις care n-ar modifica esențial interpretările și Ποδίσταις.

Echivalarea lui Πλείστος cu κτίσταις se numără printre ipotezele cu mare vechime iar traducerea prin "fondatori", "întemeietori" avea în vedere numeroase direcții și planuri de posibilă desfășurare a unor activități creatoare. Cuvântul atestat în *Geografia* lui Strabon a fost apreciat de unii tracologi a fi mai curând σχισται termen în concordanță cu monahismul, cu izolarea în care trăiau persoanele denumite astfel.

H. Kruse la ipoteza căruia a aderat și G. Gaggero, de exemplu, a propus schimbarea din πολισταῖς în ποδισταῖς (Budisti) și Σαχῶν – *saci* – cunoscuta etnie – în loc de Δακῶν, pe lângă faptul că modifică, e adevărat doar două litere, situează geografic grupul comparat cu esenienii la distanțe la fel de importante de autorul *Antichităților iudaice*.

Informațiile asupra zonei dunărene pot fi regăsite și în *Bellum Judaicum* iar J. Flavius a scris *Antichitățile...* într-o perioadă de înfruntări daco-romane în care politica lui Domițian în zona trans danubiană avea rezultate controversate. La cele scrise de cercetătorii anteriori referitor la posibilitatea documentării despre zona danubiană, am adăuga și însemnările sacerdoților evrei despre lumea greacă și romană, elocvente pentru a nu considera atât de limitată circulația informațiilor în lumea antică²⁵.

Dacă aserțiunea lui A. Dupont-Sommer că s-ar impune înlocuirea lui Δακῶν prin Σαδδουκαῖων (*saduhei*) este inacceptabilă, pornită mai ales de la ideea amintitei dificultăți de informare asupra realităților Daciei lui Decebal, de disputele din cadrul societății iudaice cristalizate mai ales în modul de a gândi și a trăi proclamat de *farisei, saduhei și esenieni*, echivalarea lui Πλείστοι cu ebraicul *rabbim* sau (*ha*)*rabim* cu multiplele semnificații, merită luată în considerație.

Transpunerea necritică a unor elemente din viața comunității eseniene, acum bine cunoscută grație importantelor descoperiri din peșterile de la Marea Moartă, nu poate evident ilumina aspectele vieții religioase a geto-dacilor.

Existența unei categorii de oameni deosebiți de marea masă a credincioșilor prin evlavie, celibat, comportament special a captat interesul multor filosofi, istorici, scriitori etc.²⁶.

Explicațiile date cuvintelor care-i denumesc și caracterizează au fost și ele diferite. Mai ales pentru *kapnobatai* "călători prin nori", "cei care umblă prin nori", "umblători prin fum".

25 K. Albrecht, S. Funk, N. Schlogl, *Monumenta Hebraica, Monumenta Talmudica*, V. Geschichte 1 Teil: *Griechen und Römer* (S. Krauss), Wien und Leipzig, 1914, H.1 și 2, informații pentru *Moesia* (?), 319, *Scythia*, 31 și *Thracia* (25, 12, 7) etc.

26 Cf. I. Banu, *Zamolxis et le phénomène des sectes*, în "Actes du IIe Congrès International de Thracologie 1976", București, 1980, p.120-126; I. Firca, *Asceza la geto-daci*, Biserica Ortodoxă Română, XCVIII, 7-8, 1980, p.782-798.

Ele ar putea fi corelate, după unii, și de practicile șamanice²⁷. Au fost propuse și interpretări "mai prozaice" dar nu lipsite de fundamentare cum e cea dată de H.Daicoviciu, conform căreia denumirea s-ar fi datorat preocupărilor de astronomie și mai ales locurilor înalte în care se găseau sanctuarele și peșterile lor²⁸.

Încercarea de a echivala acești monahi cu corpul sacerdotal, întâlnită uneori în lucrările asupra religiei geto-dacice rămâne un lucru greu de dovedit. Pentru o anumită fază din evoluția religiei geto-dacice ipoteza pare cu totul improbabilă. În timp, prețuirea de care s-au bucurat în fața multora acești oameni capabili de renunțări, plini de evlavie a putut contribui ca unii dintre ei să fie recrutați ca sacerdoți. Dacă avem în vedere cele scrise de Iordanes despre reforma lui Deceneu, care a avut între scopurile principale alcătuirea unui instruit corp sacerdotal, direcția spre care s-a îndreptat Marele preot a fost alta²⁹.

Oricum, printre elementele care deosebesc religia geto-dacică de alte religii ale antichității, alături de Zalmoxis, căruia Herodot nu i-a găsit echivalent în lumea greacă, de momentele de cult singulare precum ritul trimiterii mesagerului, monahii geto-daci formează o categorie interesantă fără analogii în spațiile apropiate.

Dacă scrierile antice și unele descoperiri arheologice conțin mărturii despre religia și religiozitatea geto-dacilor, despre practicarea magiei, divinației și existența unor superstiții, pe ansamblu, posibilitatea reconstituirii pantheonului, a organizării sacerdotale ca și a celor mai multe culte și credințe rămâne totuși limitată.

Alături de comentariile asupra lui *Zalmoxis*, a credinței în nemurire, a "trimiterii mesagerului", pot fi enumerate doar acele domenii în care cercetări, prezentate mai amplu sau doar menționate, permit completarea informațiilor despre unele culte și credințe.

Culte familiale. Mici complexe și obiecte precum *colțuri de cult*, *vetre simple și ornamentate*, *căței de vatră* etc., descoperite în unele locuințe îndreptătesc aserțiunea că unele ceremonii se desfășurau și în cadru mai restrâns al unor familii grupate foarte probabil în jurul celui mai mare dintre frați. Importanța *cultului focului* ca și a *cultului strămoșilor* la cele mai multe colectivități antice este foarte bine cunoscut. Marile ceremonii care aveau loc la date fixe, obișnuit la solstițiul de vară nu excludeau pe cele familiale, ținând seama de multiplele aspecte de care cultul focului era corelat (cultul soarelui, de culte agrare, aspecte purificatoare etc.)³⁰. *Cultul strămoșilor* având ca punct de plecare perpetuarea amintirii predecesorilor din micile celule ale societății se consideră că este principala sursă a eroizării, o credință cu largă rezonanță socială³¹.

27 M.Eliade, *De la Zalmoxis*, p.57.

28 H.Daicoviciu, *Dacii*, București, 1972, p.274: "...poreclă pe jumătate respectuoasă, pe jumătatea ironică, legată eventual, de anumite preocupări astronomice ale preoților sau de vârfurile de munte unde se găseau sanctuarele și peșterile lor"; Al.Vulpe, *Despre unele aspecte ale spiritualității dacice*, "Thraco-Dacica", VII-1-2, 1986, p.106-111.

29 Cf. R.Vulpe, *Studia Thracologica*, București 1976, p.62-29; I.G.Coman, *Marele preot Deceneu colaborator lui Burebista*, Biserica Ortodoxă Română, XCVIII, 1980, p.757-781; idem, *Deceneu, reformatorul religios și promotorul culturii geto-dacice*, Mitropolia Banatului, XXX, 4-6, 1980, p.248-264.

30 A.Audin, *Les fêtes solaires. Essai sur la religion primitive*, Paris, 1945, p.2-6, 12, 115.

31 G.Landtman, *The Origin of Images as Objects of Cult*, ARW, 24, 1926, p.196; L.Gemet et A.Boulanger, *Le génie grec*, p.254-265; E.O.James, *Hystory of Relligions*, New York, 1957, p.6.

Culte publice consacrate zeilor, eroilor, sărbătorile întregii comunități aveau loc în marile sanctuare. Este deocamdată greu de explicat lipsa sanctuarelor monumentale în sec. VI-IV î.e.n. pentru unele zone și III-II î.e.n., perioade în care aspectul și dimensiunile unor sisteme de fortificații ca și a unor morminte exclud ipoteza incapacității tehnice de a edifica construcții de oarecare amploare iar bogăția și performanțele produselor toreuticii indică o reală prosperitate. Începând din sec. II-I î.e.n. construcțiile din zonele sacre ale cetăților și așezărilor sunt impresionante.

Repetarea cu rigurozitate a riturilor și ritualurilor la ceremonii cunoscute din descrieri sau în complexe cercetate, nu în cele din urmă a monumentelor funerare, vădesc existența unui corp sacerdotal temeinic organizat. Sunt bine cunoscute anumite rituri dar trebuie subliniat că tendința de a supraestima valoarea unui rit în cadrul vieții religioase și în viața politico-socială nu poate contribui la reconstituiri echilibrate, verosimile.

În paginile consacrate descrierii ritului "trimiterii mesagerului la Zalmoxis" a fost relevată valoarea acestui rit desfășurat periodic. Alături de acest sacrificiu care cu timpul va fi fost simulat sau înlocuit la fel ca sacrificiile umane din mediul grecesc existau și altele bine documentate arheologic.

Despre unele animale cu rol deosebit în cult și sacrificate cu predilecție, animalele simbol sau atribut al unor divinități au fost făcute unele precizări cu prilejul prezentării unor complexe de cult, a plasticii și mai ales a toreuticii.

Existența unui *cult al locurilor înalte* a "muntelui sfânt" atestată prin însemnările lui Strabon este întărită și de amplasarea celor mai multe lăcașuri de cult la mari înălțimi. Acest cult cu mare răspândire în Orient, Elagabal "El Gebal" "Zeul muntelui"³² după cum este cunoscut și în lumea germanică, confirmat prin numeroase toponime³³. Progresele în lingvistica traco-dacică vor putea completa în viitor teonime încă necunoscute prin analiza oronimelor.

Cultul izvoarelor, râurilor, fluviilor în primul rând al Dunării, atestat de sursele scrise, ar putea indica o situație dacă nu oarecum asemănătoare cu cea din Egipt unde Nilul primea onoruri anuale, cel puțin aspecte mai apropiate de venerația acordată Tibrului la Roma³⁴. Pe Columna lui Traian imaginea zeului *Danubius* are împrumuturi din iconografia Nilului și a lui *Pater Tiberinus*. Tălmăcirea hidronimelor geto-dacice n-a cunoscut progrese spectaculoase.

Numărul entităților divine ne antropomorfizate a continuat să fie însemnat. Obiecte de cult (mesute-altar, vase cu reprezentări, rhyta etc.) prin număr și diversitate ilustrează de asemeni o intensă viață religioasă.

Practicarea *magiei*, a *divinației* ca și existența superstițiilor sunt cunoscute din scrierile antice ca și prin mici complexe arheologice, unele produse ale plasticii, amulete etc. Asupra aserțiunii hegeliene privind existența unei "epoci a magiei" care a precedat o "epocă a religiei" când locul magicianului ar fi fost ocupat de preot iar sacrificiile și rugăciunile au

32 M.J.Lagrange, *Études sur les religions sémitiques*, Paris, 1905, p.82.

33 J. de Vries, *Altgermanische*, I, p.344-347.

34 J. de Gall, *Le Tibre fleuve de Rome dans l'Antiquité* (Preface Ch.Picard), Paris, 1953, p.VI-VII.

substituit incantațiile artei magice și despre relațiile dintre magie și religie s-au pronunțat numeroși filosofi și istorici ai religiilor³⁵.

Informațiile din Iordanes ar putea fi invocate și în sprijinul practicării unei divinații astrale, a cunoașterii presupusei relații dintre cerul înstelat și destinul oamenilor.

Ceea ce se mai poate constata din această cercetare bidirecțională a culturii și în cadrul ei îndeosebi a religiei geto-dacice este și faptul că moștenirile din epocile precedente sunt destul de numeroase, evident fără a fi comparabile sub acest aspect cu situația din religia egipteană, chiar dacă sfera lor de manifestare numai este totdeauna prima scenă a vieții culturale geto-dacice.

Dacă la începutul acestei lucrări a fost propusă o periodizare a istoriei cercetării religiei geto-dacice este cu mult mai dificilă înserarea în cadrul acestor observații concluzive a unui tabel cu caracteristicile fazelor de evoluție a religiei dintr-o perioadă care acoperă aproape un mileniu. Informațiile scrise îndeosebi dar și cele arheologice sunt neuniform distribuite în timp și spațiu. Un tabel cu zeii atestați și amplitudinea celor mai însemnate surse arheologice în fiecare din principalele etape ale istoriei geto-dacilor poate fi totuși ilustrativ.

Eforturile anterioare, ca și paginile de față, au avut drept scop înregistrarea a ceea ce risca să devină un fel de istorie a religiei geto-dacilor văzută mai ales prin prisma unor istorici, geografi, călători, cei mai mulți greci și romani, a unor compilatori mai mult sau mai puțin avizați care, cu rare excepții, au avut o cunoaștere intermediată a realităților Daciei preromane.

În afara cercetărilor arheologice, unele de valoare excepțională, care au permis în timp alcătuirea *Geticeii*, a cărții *Dacia de la Burebista la cucerirea romană* și a altor importante sinteze și lucrări monografice, contribuțiile românești în câmpul filosofiei culturii, al istoriei religiilor în general și al spiritualității geto-dacice sunt considerabile³⁶.

Pentru a ne opri doar la două dintre ele, excluzând elementele deja menționate, de relevat că, lectura scrierilor lui Mircea Eliade ar putea stimula unele încercări de direcționare a cercetărilor pe teme ca: *Sacru și profan la geto-daci*, *Hierofaniile cosmice în religia geto-dacică*, titluri care ar primi doar rezolvări parțiale, greu realizabile în stadiul actual al unor sondaje, structurări, repertorii și definiții cu elemente care dispun de rare argumentări pluridisciplinare.

Filosoful poet prin cunoașterea profundă a lumii indoeuropene în general și a celei geto-dacice în special, prin excepționala sa intuiție considerăm că a surprins caracteristicile esențiale ale mitologiei geto-dacice în parametri (orizont dezmărginit, afirmare defensivă, geometrism, stilizare foarte abstractă, participare magic activă la existență, antropomor-

³⁵ F. Lexa, *La magie dans l'Égypte antique*, Paris, 1925, p.13 și urm. E.O.James, *op.cit.*, p.2-3.

³⁶ În afară de marile sinteze a lui Mircea Eliade, dintre care menționăm doar *Traité*, I-II; *Images et symboles*, Paris, 1952, *Histoire*, al cărei prim volum a fost deja tradus și în românește, de scrierile lui Lucian Blaga, îndeosebi *Trilogia culturii*; *Ființa istorică*, Cluj-Napoca, 1977, se impun a fi menționate contribuțiile în câmpul filosofiei culturii contemporane datorate lui C.I.Gulian, *Mit și cultură*, București, 1968, *Structura și sensul culturii*, București, 1980 și Al. Tănase, *Cultură și religie*, București, 1973; *Cultură și civilizație*, București, 1977, etc). În această notă care, poposind prea mult într-un domeniu vecin riscă să se amplifice excesiv mai adăugăm doar lucrările lui Adrian Marino, *Hermeneutica lui Mircea Eliade*, Cluj-Napoca, 1980 și Romulus Vulcănescu, *Mitologie Română*, București, 1985.

fism, împlinire în postexistență) și vecinătate (indică și celtică) confirmate treptat de cercetările ultimilor decenii³⁷. Oricum dacă în acest domeniu sunt mai rare omologările absolute ipotezele avansate de Lucian Blaga cu o comprehensiune rar egalată se dovedesc a fi în continuare fertile în câmpul cercetării spiritualității geto-dacice.

Fără a putea subscrie total la aserțiunea lui A.Dupront că viața religioasă fie ea individuală sau colectivă este cheia unității³⁸, unitatea unui popor depinzând de parametri mai numeroși, în studiul său sunt alte aspecte bine surprinse și fundamentate. Desigur că, atât cât putem scruta prin binoclul izvoarelor literare și a datelor arheologice încercăm să surprindem și *omul religios*, să efectuăm și un demers de antropologie religioasă de indiscutabilă utilitate pentru cunoașterea mentalității societății geto-dacice. Pe parcursul lucrării a fost luată în considerație evoluția lentă a fenomenului religios, durata care crează venerabilitatea cu implicații în stabilirea locului religiei în stat, aspectele cosmogonice și etico-normative ale religiei, înfățișate unele practici, rituri, discutate materialele unei antropologii a sacralului. "Omul religios" din societatea geto-dacică ne apare prins în mecanismul general al colectivității în care trăiește fie că-l vedem pe Columnă ca purtător al stindardului, al scutului cu semne magice, edificator al sanctualelor, cu credința în zei, practicând magia, crezând în superstiții, cu grija pentru lumea viitoare, cu grija pentru cei care au plecat "în lumea de dincolo" cu grija pentru cele zilnice, prins în marile probleme ale statului, ipostazele personajului "om religios" în lumea dacică pot fi multiple fără a depinde nemijlocit de poziția sa socială.

Considerațiile finale ar trebui în mod logic să cuprindă raportul între intenții și ceea ce ar fi eventual apreciate ca realizări însoțit de o clară indicare a domeniilor în care se impune continuarea prioritară a investigației. Ele nu se pot totuși cantona doar în amintita zonă și la gradul de generalitate propriu sfârșitului demonstrațiilor atât pentru faptul că unele estimări trebuie argumentate și în această fază și pentru că unele studii și materiale ne-au parvenit abia în această etapă. Mărturisite, ușor sesizabile sau mai fericit integrate sunt și unele adăugiri care n-au mai putut fi incluse la capitolele cărora le aparțin în mod normal. O suită de studii asupra operei lui Herodot³⁹ cu analize care-și aveau locul alături de alte elemente teoretice de bază în diferite segmente ale capitolului *Scripta* rămân doar semnalate în acest final. Două studii se intersectează cu unele aspecte care formează obiectul lucrării de față: D.Asheri, *Herodotus on Thracian Society and History*⁴⁰ și mai ales W.Burkert, *Herodot als Historiker fremder Religionen*⁴¹.

Sunt analizate: sursele informațiilor; credibilitatea; posibilitatea de a cunoaște religii străine; domeniile religiei de care era îndeosebi interesat Herodot etc. La D.Asheri de un comentariu mai larg beneficiază explicația pe care o dă Herodot rezistenței geților în fața

37 L.Blaga, *Getica*, p.13.

38 A.Dupront, *Anthropologie religieuse*, în *Faire de l'Histoire*, II, Paris, 1975, p.105.

39 B.Shimron, *Politics and Belief in Herodotus*, în "Historia. Zeitschrift für alte Geschichte", 58, Stuttgart, 1989, p.4-37, 61-64, 68, 75-84.

40 D.Asheri, *Herodotus on Thracian Society and History*, în *Hérodote et les peuples non grecs* ("Entretiens sur l'Antiquité classique", ed. O.Reverdin și B.Granger, tom.XXXV, Geneva, 1990, p.111-133).

41 W.Burkert, *Herodot als Historiker fremder Religionen*, în "Entretiens", tom.XXXV, p.1-34.

armatei persane, credința în nemurire alături de Salmoxis, "daimon epichorios", dobândită printr-un comportament special.

Din multitudinea de aspecte sondate de W.Burkert în afara răspunsului parțial negativ la rezultatele demersului în vederea cunoașterii unor religii străine, de menționat că W.B. relevă faptul că informațiile scrierii herodoteene au fost confirmate cele mai multe de descoperiri ulterioare. Singura mare greșală în câmpul religiei este mențiunea că Mithras este o divinitate feminină. Herodot avea o afinitate deosebită pentru rit, a pus accentul pe faptele caracteristice fenomenologiei religioase.

O carte, de astă dată semnată de același istoric al religiilor W.Burkert⁴², rediscutând problematica cultelor cu misterii demonstrează că situarea lor doar în antichitatea târzie cu referiri speciale la cultul lui *Isis*, *Magna Mater* și *Mithras* trebuie pusă pe seama unor stereotipii atât în privința *cronologiei* (cultele de la Eleusis sunt cunoscute încă din sec. VI î.e.n.), al *originii* considerate de regulă în exclusivitate orientale (Egipt, Iran etc.) fără a ține seama și de vechiul model de la Eleusis, a lui Dionysos. Ceea ce interesează în contextul lucrării de față este discuția asupra *inițierii* care după W.B. nu constituie o aderență la o religie în sensul care ne este nouă familiar. Dacă în privința lui Zalmoxis nu avem știri dacă puteau fi inițiați și străini, cunoaștem că luau parte doar bărbații. Dispunem de asemeni de prea puține elemente pentru a trece la o fenomenologie comparată cu vestitele culte susamintite. Caracterul inițiativ al mesei în comun alături de zeu la geți așa cum s-a menționat a fost relevat încă în urmă cu cinci decenii de D.M.Pippidi, apoi de I.I.Russu și cu o documentare sporită de M.Eliade.

Periodizarea. Ritmul schimbărilor în câmpul religiei este mult mai lent decât în alte domenii ale vieții sociale. Totuși: evoluția social economică și politică a societății geto-dacice în această lungă perioadă (sec. VII î.e.n.-sec. III e.n.) care acoperă aproape un mileniu; relațiile geto-dacilor cu *populațiile vecine*, cu *negustorii*; cu *inamicii*; sfârșitul statului dac, includerea unei însemnate părți a populației și teritoriului geto-dacic în Imperiul Roman; pieirea unui important număr de sacerdoți și distrugerea unor centre de cult; diaspora dacică (cei duși în robie sau încorporați în armata romană și ajunși în Britannia, Africa, Germania etc.); contactul cu populațiile migratoare, evenimente desfășurate desigur în perioade diferite se înscriu între cauzele care au contribuit, evident inegal, la generarea unor modificări, etape încă parțial cunoscute ale religiei geto-dacice.

Periodizarea religiei nu poate fi străină de succesiunea principalelor etape ale istoriei generale a geto-dacilor dar ea nu este identică și oricum are la bază alte criterii. Cercetarea elementelor caracteristice a religiei geto-dacice în diferite perioade ne determină să avansăm propunerea următoarei periodizări:

A – De la începuturile poporului get până în sec. al II-lea î.e.n. Această primă perioadă poate fi la rândul-i împărțită în două faze: A₁ – de la începuturi până la anul 514 î.e.n.; A₂ – de la anul 514 î.e.n. până la mijlocul sec. al II-lea.

Dacă se va verifica vreodată gradul de veridicitate al ipotezei conform căreia animalele atribut al divinităților vor fi fost ele însele considerate într-o perioadă întrupări ale zeilor

42 Idem, *Ancient Mystery Cults*, Harvard, 1987, p.1-10.

trebuie luată în seamă și posibilitatea existenței unei *zoolatrii limitate*, care n-a cunoscut exagerările din unele zone ale Orientului Apropiat. Cât despre figurinele zoomorfe o mare parte dintre ele au fost foarte probabil utilizate în practicile magice.

Antropomorfizarea divinităților și transpunerile plastice sunt frecvente în sec. V-IV î.e.n. în mediu getic. De altfel în aceeași perioadă constatăm același fenomen și în lumea celtică, la romani dar și în proporție covârșitoare pe produsele toreuticii getice. În sec. al V-lea î.e.n. religia getică era deja individualizată cu elemente specifice, diferită de religiile altor etnii tracice. Informațiile literare și descoperirile arheologice, imaginile de pe produsele toreuticii și ceramică relevă un pantheon în care sunt zei cu atribute fără echivalent în lumea greacă (*Zalmoxis* și *Gebeleizis*) cât și zei asemănători, identificabili cu cei din pantheonul grec (*Ares*, *Hestia*) parțial *Bendis* cu unele atribute care pot fi regăsite la *Artemis*.

B – Cea de a doua perioadă plasată între sfârșitul secolului al II-lea î.e.n. și începutul sec. II e.n. este marcată prin apariția unor lăcașuri de cult cu spații sacrificiale, a puțurilor rituale și votive, complexe neatestate ca forme și dimensiuni în secolele anterioare. În capitala statului în epoca celor mai însemnate împliniri din secolul I e.n. zona sacră nu-și găsește analogii ca grandoare în *Barbaricum*. Sunt cunoscute și unele secte în cadrul religiei geto-dacice.

C – Cea de a III-a perioadă aparține secolelor II-V e.n., și ea cunoaște două câmpuri de desfășurare.

C₁ – Religia geto-dacilor din teritoriile incluse în Dacia și Moesia Inferior și a celor aflați în alte provincii ale Imperiului Roman⁴³. În afara adopției de către autohtoni a unor zeități din pantheonul roman în final a creștinismului sunt de remarcat posibile supraviețuiri ale unor divinități geto-dacice răspândite în *Interpretatio Romana* (ex. *Liber Pater*, *Diana Mellifica*?) și contribuția virtuală la cristalizarea și propagarea cultelor *Cavalerilor Danubieni* și a *Cavalerului trac*.

C₂ – Religia geto-dacilor din afara limesului roman până la perioada contopirii cu daco-romanii și unii migratori și adoptarea creștinismului.

Disponem de informații mai numeroase asupra ritului și ritualului de înmormântare, despre unele divinități și despre practicarea magiei. Descoperirile recente de produse ceramice cu imagini și scriere a căror decodare este în curs vor amplifica informațiile, venite din multe direcții, asupra acestei ultime perioade.

În cuprinsul *Lexiconului Suidas*, la explicația termenului Δεισδαμονία "superstiție", definită drept "cucernicie față de zeități" dar și "îndoială în legătură cu credința" este inclus și un pasaj din *Getica* lui Criton, medicul care l-a însoțit pe împăratul Traian în războaiele cu dacii. Interesantă în acest context este afirmația în legătură cu ceea ce numim acum politica religioasă a regilor daci: "iar regii geților inspirând supușilor pietate și concordie prin înșelătorie și vrăjitorie aspirau încă de acum la lucruri mari". De subliniat rezultatul acțiunii. Într-o documentată analiză despre accepția termenului Δεισδαμονία⁴⁴ se arată că

43 S.v. Schnurbein, *Dakisch-thrakische Soldaten im Römerlager Oberaden*, Germania, 64, 2, 1986, p.409-431.

44 P.J.Koets, Δεισδαμονία. *A Contribution to the Knowledge of the Religious Terminology in Greek*, Purmerend, 1929. Textul din Criton la p.30.

inițial, la Xenophon avea înțelesul de "a face bine", "pios", "grijuliu cu zeii" cum indică și etimologia cuvântului derivat de la verbul δειδω (a crede) și substantivul δαίμων.

Aceste sensuri s-au deteriorat treptat astfel că în scrierile lui Teophrast "deisidaimonia" devine sinonim cu "excesiv de superstițios" pentru ca la unii scriitori să capete chiar o semnificație apropiată de ὀσέβεια.

Deisidaimonia își păstrează înțelesul primar, în unele lucrări apropiat de "religio", o lungă perioadă cuprinsă între secolele IV-I .e.n. și secolul II e.n.⁴⁵. Așadar și însemnările lui Criton sunt o mărturie a locului special al religiei în societatea geto-dacică.

La capătul acestor însemnări, considerăm, fără a putea susține argumentat pentru fiecare mare etapă cronologică, că în religia geto-dacică au existat *pendulări între henoteism și politeism*. În măsura în care însăși noțiunea de henoteism este acceptată în istoria religiilor, odată eliminate nuanțele ea ar echivala fie cu monoteismul, fie cu politeismul.

Cât privește dualismul susținut încă de A.D.Xenopol⁴⁶ el are unele aspecte care pot fi considerate o prezentă continuă în majoritatea religiilor antice. Oricum progresele în cunoașterea dualismului iranian⁴⁷ nu sporesc numărul elementelor care să îndreptățească ipoteza xenopoliană.

Aserțiunea noastră nu are drept scop concilierea ipotezei lui Vasile Pârvan cu cea dominantă de peste patru decenii ci se fundamentează pe existența unor "divinități cumulate" htonice și uranice dominante, epoci în care alte entități divine au deținut locuri cu totul secundare, lipsite de însemnătate pentru coloratura de ansamblu a vieții religioase. Noile descoperiri și caracterul parțial al domeniilor abordate în lucrare ne determină să amânăm deocamdată o discuție amplă asupra caracterului religiei geto-dacice.

Numeroase elemente ale folclorului fără analogii în alte zone ca și unele particularități ale ortodoxismului român în contextul general al creștinismului sunt rodul dăinuiriilor dacice și daco-romane în spațiul carpato-ponto-danubian⁴⁸.

45 *Ibidem*, p.31.

46 A.D.Xenopol, *op.cit.*, p.94.

47 S.Wikander, *Études sur les mystères de Mithras*, în "Yearbook of the New Society of Letters at Lund", 1950, p.3-46; L.A.Campbell, *Mithraic Iconography and Ideology*, Leiden, 1968; E.Will, *Origine et nature du Mithraïsme*, în "Acta Iranica", 17, 1978, p.527-536; M.P.Speidel, *Mithras-Orion. Greek Hero and Roman Army God*, Leiden, 1980; R.Merkelbach, *Mithras*, "Königstein Ts.", Hain, 1984, p.50-70; M.Clauss, *Mithras. Kult und Mysterien*, München, 1990.

48 S.Mehedinți, *Creștinismul românesc adaos la caracterizarea etnografică a poporului român*, București, 1941, pass; R.Vulcănescu, *Mitologia română*, București, 1985, pass.

POSTFAȚĂ

Lucrarea de față, redactată într-o formă apropiată de cea actuală, urma să intre în tipografie în aprilie 1986. Amânarea publicării a fost independentă de conducerea unei prestigioase edituri. Reluată în anul 1990, pentru a opera completările care se impuneau, restituirea manuscrisului a întârziat mai ales în urma descoperirii unor imagini și însemnări în mediu geto-dacic, a marilor dificultăți tehnice pentru ilustrarea lor rezonabilă.

Cărțile și studiile cu tematică apropiată sunt diferit structurate și au alte capitole de bază. În cartea cunoscutului istoric și arheolog I.H. Crișan, care în decursul deceniilor de activitate științifică a elaborat și studii temeinice asupra perioadelor care au precedat cristalizarea etniei getice, beneficiază de ample expuneri aspectele privind substratul, marile sanctuare din Munții Sebeșului și din întreg spațiul transilvan propuneri de reconstituire pentru unele lăcașuri etc.

În *Dacia antiqua*, Mihai Gramatopol, istoric de artă și numismat, prezintă interesante puncte de vedere asupra artei antice din spațiul getic și relevă aportul virtual al numismaticii geto-dacice la cunoașterea religiei geto-dacilor. De asemenea, au apărut la noi și în străinătate numeroase note și studii având la bază izvoare literare și arheologice, unele dintre ele de mare utilitate în înțelegerea și încercarea de reconstituire a religiei și culturii geto-dacice.

Venite din diverse direcții: istorie, arheologie, numismatică, istoria religiilor, filosofie, istoria artelor, matematică, astronomie, etnografie, etno-arheologie și nu în cele din urmă filologie (filologie clasică, paleo-filologie, etno-filologie) etc., contribuțiile în acest domeniu cifrate la multe mii nu pot fi evident menționate în totalitate în această carte după cum nu poate intra în discuție nici justificarea selecției. Am început de câțiva ani o *Bibliografie critică a religiei geto-dacilor* care va avea un caracter exhaustiv. Studiile din cuprinsul revistelor ecleziastice sunt repertoriate de părintele dr. Costache Buzdugan. Un coleg mai tânăr va prelua lucrul în acest domeniu la o parte din publicațiile în limbile rusă și ucraineană.

Fontes historiae religionis geto-dacicae, care sporește în primul rând la compartimentul *Fontes archaeologici*, are urgentă nevoie de această *Bibliografie critică* pentru a orienta corect cercetările viitoare.

Revenind la lucrarea de față este desigur dificil de estimat dacă aspectele istorice, fenomenologice și hermeneutice au fost surprinse în proporție îndestulătoare pentru a defini

structurile și mecanismele constitutive ale religiei geto-dacice, a recompu o gândire articulată despre lume și divinități. Caracterul discursiv din pasajele literaturii antice, în multe cazuri fantezia autorilor, modul de gândire specific societăților din care proveneau uneori eforturile de a pune în concordanță informațiile dobândite cu gusturile cititorilor cărora li se adresau, scopurile didactice-moralizatoare ("barbari" cu morală exemplară) și caracterul simbolic al celor mai multe reprezentări cunoscute determină anumite limite în rezultatul investigației întreprinse.

Sursa de imagini și însemnări care face cu acest prilej pasul de la cercul restrâns al cercetătorilor către marele public sperăm să sporească substanțial informațiile asupra lumii geto-dacice. Am inclus și câteva imagini cu însemnări necomentate tocmai pentru a justifica aceste speranțe.

Acest lot masiv de mici inscripții și imagini intrat în circuitul științific, începând cu paginile acestei cărți, are implicații în estimarea: nivelului culturii geto-dacilor; rolului sciților și sarmaților în vehicularea unor elemente de cultură extrem orientală dar și greacă; a influențelor greco-elenistice pe o întinsă arie a zonei est-carpătice.

În scurtă vreme, asemenea imagini și însemnări se vor număra printre descoperirile comune, iar mijloacele tehnice vor oferi posibilitatea unor reproduceri corecte, clare și convingătoare a ansamblului, dar mai ales a detaliilor și scrierii. Atunci, obiecțiunile, previzibile în cazul prezentării de față a unor surse neutilizate până în prezent, și a căror cercetare impune o minimă inițiere, vor fi tot mai rare și mai puțin vehemente, investigațiile și finalitatea lor dobândind valoarea care o merită.

Comentariile lingvistice ample asupra cauzei adoptării alfabetului grec, particularitățile adaptării lui pentru limba dacică, mențiunile despre frecvența unor *litere, silabe, vocabule*, vor forma obiectul unui alt studiu, *Inscripții și imagini în mediul geto-dacic*.

Fiecare întâlnire cu cititorii se desfășoară ca și viața noastră actuală, "Inter timorem et spem".

Iași, august 1993

ANEXĂ*

Secolul V î.e.n.

Herodot, *Istori*.

IV,94 Iată cum se cred nemuritori geții: ei cred că nu mor și că cel care dispăre din lumea noastră se duce la zeul Zalmoxis. Unii din ei îi mai spun și Gebeleizis. Tot la al cincilea an ei trimit la Zalmoxis un sol, tras la sorți, cu poruncă să-i facă cunoscute lucrurile de care, de fiecare dată, au nevoie. Iată cum îl trimit pe sol. Unii din ei primesc poruncă să țină trei sulite (cu vârful în sus), iar alții, apucând de miini și picioare pe cel ce urmează să fie trimis la Zalmoxis și ridicându-l în sus, îl azvârle în sulite. Dacă – străpuns de sulite – acesta moare, geții socot că zeul le este binevoitor. Iar dacă nu moare, aduc învinuiri solului, zicând că e un om ticălos și, după învinuirile aduse, trimit un altul, căruia îi dau însărcinări încă fiind în viață. Aceiași traci, când tună și fulgeră, trag cu săgețile în sus, spre cer și amenință divinitatea (care provoacă aceste fenomene), deoarece ei cred că nu există un alt zeu în afară de al lor.

IV,95 Așa cum am aflat eu de la elenii care locuiesc țărmurile Helespontului și ale Pontului Euxin, Zalmoxis despre care vorbesc – fiind doar un muritor – a fost rob în Samos, și anume al lui Pitagora, care era fiul lui Mnesarchos. După aceea, ajungând liber, strânse bogății mari și, după ce se îmbogăți se întoarse în patria lui. Întrucât tracii erau foarte nevoiași și săraci cu duhul, Zalmoxis acesta – cunoscător al felului de viață ionian și al unor deprinderi mai cumpănite decât cele trace, întrucât avusese legături cu grecii și cu Pitagora, un însemnat gânditor al acestora – a clădit o casă pentru adunările bărbaților, în care (se spune) îi primea și îi puneă să benchetuiască pe fruntașii țării, învățându-i că nici el, nici oaspeții săi și nici unul din urmașii acestora nu vor muri, ci vor merge într-un anume loc unde vor avea parte de toate bunătățile. În vreme ce săvârșea cele amintite și spunea lucruri de felul acesta, el a poruncit să i se clădească o locuință subpământeană. Când a fost gata, (Zalmoxis) a dispărut din mijlocul tracilor și, coborând în locuința lui de sub pământ, a trăit acolo vreme de trei ani. Tracii doreau mult să-l aibă, jelindu-l ca pe un mort. În al patrulea

* Menționăm că traduceri la textele incluse în anexă, cu excepția lui Apollonius din Tyana și Diogenes Laertios, au fost transcrise după volumele *Fontes*.

an, el le-a apărut și, astfel, Zalmoxis făcu vrednice de crezare învățăturile lui. Iată ce se povestește despre înfăptuirile lui.

IV,96 În privința lui Zalmoxis și a locuinței sale subpământene nici eu nu resping cele spuse, dar nici nu le dau crezare prea mult; mi se pare, însă, că el a trăit cu mulți ani înainte de Pitagora. Fie Zalmoxis om ori vreo divinitate de-a băștinașilor, să ne mulțumim cu cele înfățișate. Acești (geți), a căror fire era astfel, după ce au fost supuși de perși, urmară restul armatei.

Hellanicos, *Obiceiuri barbare.*

(Zalmoxis) a fost un grec care a arătat geților din Tracia ritul inițierii religioase. El le spunea că nici el și nici cei din tovărășia lui nu vor muri, ci vor avea parte de toate bunurile. În vreme ce spunea acestea și-a construit o casă sub pământ, apoi – dispărând pe neașteptate din ochii tracilor – a trăit într-însa. Iar geții îi duceau dorul. În al patrulea an, a reapărut și tracii credeau tot ce spunea.

Povestesc unii că Zalmoxis a fost rob la Pitagora, fiul lui Mnesarchos din Samos. Eliberat, a născocit aceste lucruri. Dar ni se pare că Zalmoxis a trăit cu mult înaintea lui Pitagora. Cred în nemurire și terizii și crobizii. Ei spun că cei morți pleacă la Zalmoxis și că se vor reîntoarce. Din totdeauna ei au crezut că aceste lucruri sunt adevărate. Aduc jertfe și benchetuiesc ca și când mortul se va reîntoarce.

Secolele V-IV î.e.n.

Platon, *Carmide.*

156 d Tot așa stau lucrurile, Carmide, și cu acest descântec. Eu (Socrate) l-am învățat acolo la oaste, de la un medic trac, unul din ucenicii lui Zalmoxis, despre care se zice că îi fac pe oameni nemuritori. Spunea tracul acesta că (medicii) greci aveau dreptate să cuvânteze așa cum v-am arătat adineauri. Dar Zalmoxis, adăuga el, regele nostru care este un zeu, ne spune:

156 e că după cum nu trebuie să încercăm a îngriji ochii fără să ținem seama de cap, nici capul nu poate fi îngrijit neținându-se seama de corp, tot astfel trebuie să-i dăm îngrijire trupului dimpreună cu sufletul și iată pentru ce medicii greci nu se pricep la cele mai multe boli: (anume) pentru că ei nu cunosc întregul pe care-l au de îngrijit. Dacă acest întreg este bolnav, partea nu poate fi sănătoasă. Căci, zicea el, toate lucrurile bune și rele – pentru corp și pentru om în întregul său – vin de la suflet și de acolo curg (ca dintr-un izvor) ca de la cap la ochi:

157 a Trebuie deci, – mai ales și în primul rând – să tămăduim izvorul răului, ca să se poată bucura de sănătate capul și tot restul trupului. Prietene, zicea el, sufletul se vindecă cu descânțece. Aceste descânțece sunt vorbele frumoase, care fac să se nască în suflete înțelepciunea. Odată ivită aceasta și dacă stăruie, este ușor să se bucure de sănătate și capul și trupul.

157 b Când mă învăța leacul și descântecele, spunea: Să nu te înduplece nimeni să-i tămăduiești capul cu acest leac dacă nu-ți încredințează mai întâi sufletul, ca să i-l tămăduiești cu ajutorul descântecului. Iar acum – zicea el – aceasta e cea mai mare greșală a oamenilor ca unii medici să caute în chip deosebit o vindecare sau cealaltă (a sufletului și a trupului). Și mă povățuia foarte stăruitor să nu mă las înduplecat de nimeni – oricât de bogat, dintr-un neam ales sau oricât de frumos ar fi – să fac astfel. Deci eu,

157 c pentru că i-am jurat și sunt nevoit să-i dau ascultare, îi voi da într-adevăr ascultare. Și dacă pentru a-l vrăji cu descântecele tracului, îți voi da și leacul pentru cap. Dacă nu, nu-ți pot ajuta cu nimic, scumpe Carmide.

Secolul II î.e.n.

Mnaseas.

Fr.23 În lexiconul lui Photios, Zalmoxis ... Mnaseas (spune că) geții cinsteau pe Cronos, numindu-l Zamolxis.

Secolul I î.e.n.

Diodor din Sicilia, Biblioteca istorică.

I,94,2 Într-adevăr, se povestește că la ariani Zathrausthes a făcut să se creadă că o zeitate bună i-a dat legile întocmite de el. La așa numiții geți, care se cred nemuritori, Zamolxis susținea și el că a intrat în legătură cu zeita Hestia, iar – la iudei – Moise, cu divinitatea căreia i se spune Iahve...

Secolele I î.e.n. – I e.n.

Strabon, Geografia.

VII,3,3 Posidoniu afirmă că misii se feresc, din cucernicie, de a mânca vietăți, și iată deci motivul pentru care nu se ating de carnea turmelor lor. Se hrănesc însă cu miere, lapte și brânză, ducând un trai liniștit – pentru care pricină au fost numiți "theosebi" și "capnobați". Unii traci – spune acesta – își petrec viața fără să aibă legături cu femeile, numindu-se "ctiști", ei sunt onorați și socotiți sacri trăind, feriți de orice primejdie. Pe toți aceștia poetul i-a numit "străluciți mulgători de iepe", "cei care se hrănesc cu lapte", "cei care duc viața săracăcioasă" și "oamenii cei mai drepti". Îi numește "abii" mai ales pentru că trăiesc departe de femei, fiind încredințați că viața singuratică, de om necăsătorit, e o viață numai pe jumătate, ca și casa lui Protesilaos, numai pe jumătate casă, pentru că (acesta murind) este

văduvită de el. Iar epitetul de "luptători din apropiere" dat misilor se datorește faptului că nu pot fi biruiți – ca niște buni războinici ce sunt. De aceea, în cartea a XIII-a (a *Iliadei*) trebuie scris "moesii care luptă din apropiere" în loc de "misii care luptă din apropiere".

VII,3,5 Se spune că un get cu numele Zamolxis ar fi fost sclavul lui Pitagora și că ar fi deprins de la acesta unele cunoștințe astronomice, iar o altă parte ar fi deprins-o de la egipteni, căci cutreierările sale l-ar fi dus până acolo. Întorcându-se la el în țară, s-ar fi bucurat de o mare trecere la conducători și la popor – întrucât, întemeiat pe semnele cerești, el făcea *prorociri*. În cele din urmă l-a convins pe rege să-l facă părtaș la domnie, spunându-i că este în stare să-i vestească voința zeilor. Mai întâi (Zamolxis) s-ar fi făcut preot al zeului cel mai slăvit la ei, iar după aceea a primit și numele de zeu (C.298) petrecându-și viața într-o peșteră, pe care a ocupat-o el, și unde ceilalți nu puteau intra. Se întâlnea rar cu cei din afară, cu excepția regelui și a slujitorilor acestuia. Regele lucra în înțelegere cu el, fiindcă vedea că oamenii ajunseseră (datorită lui) mult mai ascultători decât înainte. Căci supușii lui credeau că (regele) dă poruncile sfătuit de zei. Obiceiul acesta a continuat până în zilele noastre, pentru că mereu se găsea cineva gata să-l sfătuiască pe rege – și acelui om geții îi spuneau zeu. Muntele (unde se afla peștera) a fost socotit sfânt și s-a numit așa. I se zicea Cogaionon și la fel a fost și numele râului care curgea pe lângă el. Pe când domnea asupra geților Burebista – împotriva căruia s-a pregătit să pornească divinul Cezar –, cinstirea mai sus amintită o avea Decaineos. A dănuit la geți obiceiul pitagoreic, adus lor de Zamolxis, de a nu se atinge de carnea animalelor.

VII,3,11 Spre a ține în ascultare poporul, el și-a luat ajutor pe Deceneu, un șarlatan care rătăcise multă vreme prin Egipt învățând acolo unele semne de prorocire, mulțumită cărora susținea că tălmăcește voința zeilor. Ba încă de un timp fusese socotit și zeu, așa cum am arătat când am vorbit de Zamolxis. Ca o dovadă pentru ascultarea ce i-o dădeau (geții), este și faptul că ei s-au lăsat înduplecați să taie vița de vie și să trăiască fără vin.

XVI,2,39 Și profeții erau cinstiți, încât erau socotiți vrednici de domnie, ... astfel ... Orfeu, Musaios și zeul la geți, în vechime Zamolxis, un pitagoreu, iar în vremea noastră Decaineos care proorocește lui Burebista...

Ovidiu, Tristele, V, 3, 21-22.

Tu n-ai rămas în patrie, ci ai venit până la Strimoniul plin de zăpadă și la getul care se închină lui Marte.

Pomponius Mela, Descrierea pământului.

II,2,18 Tracia este locuită de un singur neam de oameni, tracii, având însă fiecare alt nume și alte obiceiuri. Unii sunt sălbatici și cu totul gata să înfrunte moartea, mai ales geții. Acest lucru se datorește credințelor lor deosebite; unii cred că sufletele celor care mor se vor întoarce pe pământ, iar alții socotesc că, deși nu se vor întoarce, ele nu se sting, ci merg în locuri mai fericite; alții cred că sufletele mor negreșit, însă că e mai bine așa decât să trăiască. De aceea, la unii sunt deplânse nașterile și jeliți noi-născuții; dar dimpotrivă,

înmormântările sunt prilej de sărbătoare și le cinstesc ca pe niște lucruri sfinte, prin cânt și joc.

Iosephus Flavius, *Antichități iudaice*.

XVIII,1,5, 22 Nu trăiesc aceștia într-un fel deosebit de al celorlalți oameni, ci traiul lor seamănă cu al așa-numiților polistai de la daci.

Secolele I-II e.n.

Criton, *Geticele*.

7(2) Prin înșelăciune și magie, regii geților impun supușilor teama de zei și buna înțelegere și dobândesc lucruri mari.

Apollonios din Tyana, *Regelui sciților*.

Zamolxis era un om bun și filosof, dat fiind că a fost discipolul lui Pythagora; și dacă în acea vreme Romanul ar fi fost așa (ca astăzi) de bună voie i-ar fi devenit prieten. Dar dacă se consideră că trebuie luptă și suferință pentru libertate, dobândește faimă de filosof adică de om liber.

Apuleius, *Apologia*.

26 Același Platon ne-a lăsat scris următoarele, într-un alt dialog despre un oarecare Zalmoxis, de neam trac, dar un bărbat (care se ocupa) cu aceeași știință: "Iar vorbele frumoase sunt (ca niște) descântece". Dar dacă lucrurile stau așa, de ce să nu-mi fie îngăduit să cunosc fie bunele cuvinte ale lui Zalmoxis, fie ceremoniile preoțești ale lui Zoroastru ?

Lucian, *Scitul sau oaspetele*.

1 Nu Anacharsis a venit primul la Atena din Sciția, dornic a se instrui în cultura greacă, ci înaintea lui a venit Toxaris, un bărbat înțelept și iubitor de frumos, care năzuia să cunoască cele mai bune rânduieli. Cât privește obârșia lui, nu se trăgea din vreun neam regesc, nici nu se număra printre purtătorii de pileus, ci era unul din sciții cei mulți și din popor, așa cum sunt la ei așa numiții "cei cu opt picioare", adică să fie stăpân pe doi boi și o căruță. Acest Toxaris nu s-a mai întors în Sciția, ci a murit la Atena și nu după multă vreme a fost trecut în rândul semizeilor, iar atenienii îi jertfesc: "Medicului străin". Acest nume l-a dobândit (Toxaris) după ce ajunsese semizeu. Poate că n-ar strica să lămuresc care este pricina denumirii și pentru ce motiv a fost socotit în rândul semizeilor, fiind considerat ca unul dintre urmașii lui Asclepios, (și acesta) ca să vă dați seama și voi că nu numai la sciți există datina de a-i face pe oameni nemuritori și de a-i trimite lui Zamolxis soli, ci și atenienii au dreptul să-i zeifice pe sciți în Grecia.

Herodlan, *Despre ortografie.*

II,514,25 Zamolxis: se mai spune și Zalmoxis și Salmoxis.

*Secolele II-III e.n.***Clemens din Alexandria, *Covoarele.***

I,15 Este limpede că barbarii cinstesc cu deosebire pe legiuitorii și dascălii lor, numindu-i zei... Imi pare că ei au simțit binefacerile mari ale bărbaților înțelepți și i-au cinstit. La rândul lor, acești bărbați au arătat că înțelepciunea lor este în folosul obștii; (așa sunt) toți brahmanii, odrizii, geții...

IV,8 Geții, un neam barbar care a gustat și el din filosofie, aleg în fiecare an un sol (spre a-l trimite) semizeului Zamolxis. Zamolxis a fost unul dintre apropiații lui Pitagora. Așadar este înjunghiat cel socotit cel mai vrednic dintre cei ce se îndeletnicesc cu filosofia. Cei care nu sunt aleși se măhnesc amarnic, spunând că au fost lipsiți de un prilej fericit.

Origenes, *Împotriva lui Celsus.*

II,55 După aceea iudeul grăi către concetățenii săi care credeau în Isus: "Hai, să admitem că vi s-au prorocit toate acestea". Câți alții însă spun astfel de minunății, ca să convingă pe cel care ascultă prostește și să tragă foloase din rătăcirea lor ? Așa se zice că a făcut și Zamolxis, sclavul lui Pitagora, la sciți și chiar Pitagora în Italia ... și Orfeu la Odrisi ...

III,34 Apoi fiindcă cinstiți pe cel prins și mort, cum spune Celsus, el crede "că noi am făcut la fel ca geții care cinstesc pe Zamolxis".

III,54 Oare și noi trebuie să învinuim pe filosofi că au îndemnat sclavii la virtute, pe Pitagora că a îndemnat pe Zamolxis, pe Zenon că a îndemnat pe Persaios și pe cei care nu demult au îndemnat pe Epictet să se îndeletnicească cu filosofia?

*Secolul III e.n.***Dlogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor.***

I,1,1 Unii autori afirmă că studiul filosofiei a început la popoarele străine. Ei susțin că perșii au avut magi, babilonienii și asirienii pe chaldei și indienii pe gimnosofiști, iar celții și gothii pe așa-numiții druizi sau semnotheos, după cum afirmă Aristotel în lucrarea *Despre magie* și Sotion în cartea a douăzeci și treia a scrierii sale *Succesiunile filosofilor*. De asemenea, ei spun că Mochos a fost fenician, Zalmoxis trac, iar Atlas libian. Egiptenii cred că Hefaistos a fost fiul lui Neilos, că el a început filosofia, reprezentanții ei de frunte fiind preoții și profeții.

Porphyrlos, *Viața lui Pitagora.*

14 (Pitagora) mai avea și un alt adolescent, pe care-l dobândise în Tracia, numit Zalmoxis, deoarece – la naștere – i se aruncase deasupra o piele de urs. Tracii numesc pielea (aceasta) "zalmos". Îndrăgindu-l, Pitagora l-a învățat să cerceteze fenomenele cerești și (să se priceapă) la sacrificii și la alte ceremonii în cinstea zeilor. Unii spun că el mai este numit și Tales, iar barbarii îl adoră ca pe Heracles.

15 Dionysophanes afirmă că el a fost sclavul lui Pitagora, că a căzut în mâinile hoților și a fost tatuat când s-a făcut răscoala împotriva lui Pitagora, care a fugit, și că și-a legat fața din pricina tatuajului. Unii mai spun că numele de Zalmoxis înseamnă "bărbat străin."

Iamblichos, *Viața lui Pitagora.*

XXX Căci Zalmoxis, de origine trac, fost sclav și discipol al lui Pitagora, după ce a fost eliberat s-a întors la geți, le-a întocmit legile cum am arătat la început și a îndemnat la bărbăție pe concetățenii săi, convingându-i că sufletul este nemuritor. Chiar și acum galatii toți și tralii și mulți dintre barbari învață pe copii lor că nu este cu puțință ca sufletul să piară, ci că el continuă să existe; și că nu trebuie să se teamă de moarte, ci să înfrunte cu vitejie primejdiile. Și pentru că a învățat pe geți aceste lucruri și le-a scris legile este socotit la ei drept cel mai mare dintre zei.

Secolul IV e.n.

Iulianus Apostata (Împăratul Iullan), *Împărații.*

22 După aceasta i se dă lui Traian puțința de a vorbi. Acesta, cu toate că era priceput să cuvânteze, dar lenea îl făcea de obicei să încredințeze lui Sura grija de a pune în scris pentru el cele mai multe, mai degrabă strigând decât vorbind, începu să arate zeilor trofee getice și cele partice. Acuza bătrânețea că nu i-a îngăduit să sfârșească războiul cu partii. Atunci Silenus: "Dar, îngâmfatule, zise, ai domnit două zeci de ani și Alexandru acesta de aici (a domnit) doisprezece. Pentru ce, așadar, în loc să învinuiești moliciunea ta învinuiești scurttimea vremii?". Mâniat de zeflemisire (căci nu era străin de retorică, dar faptul că-i plăcea să cam bea îi slăbea uneori puterea de a înțelege), zise: "Eu, Jupiter și zeilor, după ce am luat conducerea imperiului amorțit și descompus din cauza tiraniei care dăinuise mult la noi în țară, și din cauza silniciei geților, singur am cutezat să merg împotriva neamurilor care locuiesc dincolo de Istru și am nimicit neamul geților, care au fost mai războinici decât oricare dintre oamenii ce au trăit cândva – și aceasta nu numai datorită tăriei trupului lor, dar și pentru că îi convinsese să fie astfel slăvitul lor Zamolxis. Crezând că nu mor, dar că își schimbă locuința, ei sunt mai porniți pe lupte, decât ar fi înclinați să întreprindă o călătorie. Am făcut această expediție în cinci ani. Dintre toți împărații de dinainte de mine, eu am fost socotit de supuși cel mai blând..."

*Secolele IV-V e.n.***Theodoretos din Cyros, *Terapeutice*.**

I,25 Pe Zamolxis tracul și pe Anaharsis scitul îl admirați pentru înțelepciune ...

*Secolele V-VI e.n.***Enea din Gaza, *Teofrast sau despre nemurirea sufletelor și învierea trupurilor. Dialog*.**

P.G. LXXXV, 940 Locuiesc în Tracia, pe lângă fluviul Istru, geții, care socotesc ca unic zeu pe servitorul lui Pitagora (Zalmoxis). Acesta a fost fugăr și a profesat filosofia stăpânului său. Geții sugrumă pe cei mai frumoși și mai buni dintre ei și îi fac astfel nemuritori, după părerea lor.

Hesychlos din Alexandria, *Culegere alfabetică de cuvinte de tot felul*.

Zalmoxis. Despre acesta Herodot ne spune că grecii care locuiesc în jurul Pontului afirmă că a fost sclavul lui Pitagora, că apoi a fost eliberat și s-a înapoiat cu corabia în ținuturile sale de baștină, unde a propagat învățături despre un trai mai înțelept decât cel al grecilor. A adus cu sine frunțași atenieni și i-a primit cât se poate de bine, spunând că nici el, nici discipolii săi nu vor muri. Alții susțin că (Zalmoxis) era consacrat lui Cronos (nemuritor).

*Secolul VI e.n.***Iordanes, *Getica*.**

39 În cel de al doilea lăcaș al lor, adică în Dacia, Tracia și Moesia, goții au avut drept rege pe Zamolxe, despre care cei mai mulți scriitori de anale ne spun că a fost un filosof cu o erudiție de admirat. Căci și mai înainte au avut pe învățatul Zeuta, după aceea pe Deceneu și în al treilea rând pe Zamolxe despre care am vorbit mai sus. Goții n-au fost deci lipsiți de oameni care să-i învețe filosofie.

40 De aceea goții au fost totdeauna superiori aproape tuturor barbarilor și aproape egali cu grecii, după cum relatează Dio, care a compus istoria și analele lor în limba greacă. El spune că acei dintre ei care erau de neam s-au numit la început Tarabostes, iar apoi Pilleati: dintre dâșii se alegeau regii și preoții. Și într-atât au fost de lăudați, încât se spune că la ei s-a născut Marte, pe care înșelăciunea poezilor l-a făcut zeu al războiului. De aceea spune și Vergilius: "Neobositul părinte, care stăpânește câmpiile geților".

41 Pe acest Marte, goții totdeauna l-au înduplecat printr-un cult sălbatec (căci victimele lui au fost prizonierii uciși), socotind că șeful războiului trebuie împăcat prin vărsare de sânge omenesc. Lui i se jertfeau primele prăzi, lui i se atârnavă pe trunchiurile arborilor

prăzile de război cele dintâi și exista un simțământ religios adânc în comparație cu ceilalți zei, deoarece se părea că invocația spiritului său era ca aceea adresată unui părinte.

69 Ei socoteau ca noroc și câstig, drept unica lor dorință, îndeplinirea în orice chip a lucrurilor pe care le sfătuia îndrumătorul lui Deceneu, judecând că este folositor să realizeze aceasta. El, observând înclinarea lor de a-l asculta în toate, și că ei sunt din fire deștepti, i-a instruit în aproape toate ramurile filosofiei, căci era un maestru priceput în acest domeniu. El i-a învățat etica, dezvățându-i de obiceiurile lor barbare, i-a instruit în științele fizicii, făcându-i să trăiască conform legilor naturii; transcriind aceste legi, ele se păstrează până astăzi, sub numele de *belagines*; i-a învățat logica, făcându-i superiori celorlalte popoare, în privința minții; dându-le un exemplu practic i-a îndemnat să petreacă viața în fapte bune; demonstrându-le teoria celor douăsprezece semne ale zodiacului, le-a arătat mersul planetelor și toate secretele astronomice și cum crește și scade orbita lunii și cu cât globul de foc al soarelui întrece măsura globului pământesc și le-a expus sub ce nume și sub ce semne cele trei sute patruzeci și șase de stele trec în drumul lor cel repede de la răsărit până la apus spre a se apropia sau depărta de polul ceresc.

70 Vezi ce mare plăcere, ca niște oameni prea viteji să se îndeletnicească cu doctrinele filosofice, când mai aveau puținel timp liber după lupte. Putem vedea pe unul cercetând poziția cerului, pe altul însușirile ierburilor și ale fructelor, pe acesta studiind descreșterea și scăderea lunii, pe celălalt observând eclipsele soarelui și cum, prin rotația cerului (astrelor) care se grăbesc să stingă regiunea orientală sunt duse înapoi spre regiunea occidentală, odihnindu-se apoi după o regulă prestabilită.

71 Comunicând acestea și alte multe goților cu măiestrie, Deceneu a devenit în ochii lor o ființă miraculoasă, încât a condus nu numai pe oamenii de rând, dar chiar și pe regi. Căci atunci a ales dintre ei pe bărbații cei mai de seamă și mai înțelepți pe care i-a învățat teologia, i-a sfătuit să cinstească anumite divinități și sanctuare făcându-i preoți și le-a dat numele de *pilați*, fiindcă, după cum cred, având capetele acoperite cu o tiară, pe care o numim cu un alt nume *pilleus*, ei făceau sacrificii.

72 restul poporului a dat ordin să se numească *capillati*, nume pe care goții îl reamintesc până în cântecele lor, deoarece i-au dat o mare considerație.

73 Iar după moartea lui Deceneu, ei au avut aproape în aceeași venerație pe Comosicus, fiindcă era tot așa de iscusit. Acesta era considerat la ei și ca rege și ca preot suprem și ca judecător ...

Agathlas, Istorii.

Prefață, Căci, după părerea mea, nu pentru o coroană de măslin sau de pătrunjel se dezbrăcau în arenă învingătorii la jocurile olimpice..., ci pentru o glorie statornică și nepieritoare, pe care nu era cu puțință să o culeagă altfel, decât dacă istoria îi făcea nemuritori, dar nu ca regulele lui Zamolxis și aiureala getică, ci cu adevărat, într-un chip divin și nemuritor și singurul în care cele muritoare pot viețui în veci.

Secolul X e.n.

Leon Diaconul, *Istoria*.

IX,6 După căderea nopții, pe o lună plină, ieșiră în câmpie și își plânseră morții, apoi îi strânseseră în fața împrejuririi și-i arseră pe ruguri, după ce jertfiră pentru ei, potrivit legii lor strămoșești, o mulțime de prizonieri, bărbați și femei. Apoi organizară ceremonii funebre și înneacă în Istru copii de tăta și cocoși, scufundându-i în apele fluviului. Se zice că ei cunosc și orgiile elenice, iar celor care mor le aduc, în felul elenistic, jertfe și libații; și le-au deprins fie la Anaharsis și Zamolxis, înțelepții lor, fie de la tovarășii lui Ahile...

Suldas, *Lexikon*.

II,500 Zamolxis a fost sclavul lui Pitagora, cum spune Herodot, în cartea a patra. Era scit. Întorcându-se (acasă) învăța că sufletul este nemuritor. Mnaseas arată că la geți Cronos era cinstit și numit Zamolxis. Hellanicos în *Legiurile barbare* spune că (Zamolxis) a devenit grec și a arătat geților din Tracia ceremonii de inițiere în mistere și le-a mărturisit că el nu va muri și nici cei care sunt cu dânsul, ci vor avea parte de toate bunătățile. Spunând acestea și-a construit o locuință sub pământ. Apoi a dispărut dintr-o dată din mijlocul tracilor și își petrecea vremea în ea. Geții îl doreau. În al patrulea an a apărut din nou, iar tracii au căpătat deplină încredere în el. Unii susțin că Zamolxis a fost sclavul lui Pitagora, fiul lui Mnesarchos din Samos și după ce a fost eliberat, propovăduia aceste învățături. Dar se pare că Zamolxis a trăit cu mult înaintea lui Pitagora. Cred în nemurire și terizii și crobizii și socotesc că cei morți se duc, cum spune Zamolxis, dar se vor întoarce din nou. Ei cred mereu că acestea sunt adevărate. Jertfesc și fac praznice, ca și cum mortul se va întoarce înapoi.

IV,262 Pitagora din Samos... Acestuia i-a fost sclav Zamolxis, căruia geții îi aduc jertfe ca lui Cronos.

ON THE HISTORY OF CULTURE AND RELIGION OF THE GETO-DACIANS

– Summary –

This book presents the results of research, using both ancient literary sources and especially archaeological data, in order to understand the multiple aspects of and religion of the Geto-Dacians.

Introduction (pages 5-18)

The period under investigation, from the 7th-6th centuries B.C. to the 2nd-3rd centuries A.D., covers almost one millennium. If written sources confirm the existence of the Getae during the 6th century B.C., then one can be justified in stating that the formation and delimitation of Getic culture, combined with some distinctive elements from other tribes from a larger branch of the Thracians, occurred in a much earlier period (n.1).

The ancient texts mention the religion of the Geto-Dacians – the first and most valuable dating to the 5th century B.C. – and are verified during the Greek and Roman period as well as during the Romano-Byzantine period.

Important contributions to the knowledge of Geto-Dacian religion have long since been known from scholars in various European countries. Some works from the 18th century are still quoted and mentioned to support some hypotheses. The confusion of ethnic terms *Getae-Goth* and then *Dacians-Danes*, which one sees in works from late antiquity and the Middle Ages, have yielded interesting results and enriched the bibliography of the topic.

Detailed investigation of Dacian culture has been delayed due to the prevalence of the theory of Latin purity for about two centuries in our historiography, which can be seen beginning with the most appreciated chroniclers and historians, up to Dimitrie Cantemir, with the exception of great historian Cantacuzino, and terminating with the representatives of the Transylvanian School. To prove the common origin of the Romanians in the three historical provinces on Romanian territory was of immense importance. The presentation of the process of ethnogenesis without its historical background, derived from the dominant ideas of the foreign schools where historians were educated, was compounded by the fact that Geto-Dacian archaeological material was poorly known at the time.

The 19th century was, by intention, methodology, and achievement, the period during which the fundamentals of national scientific research on the material culture and religion of the Geto-Dacians was established (n. 3).

If making an exhaustive critical bibliography of the rich literature is beyond our intentions and is limited by the volume of our work, we can suggest, nevertheless, a division of the research on Geto-Dacian religion into four periods.

I. The first period belongs to the mediaeval and modern writings which appeared until 1880, when Gr.G.Tocilescu devoted an important part to religion in his book *Dacia înainte de romani* (*Dacia before the Romans*). Systematizing especially the ancient literary sources and the theories concerning the supreme deity based on etymology, Gr.G.Tocilescu felt inclined to recognize Zamolxe's chthonic characteristic.

II. Research on Dacian religion resurges in 1926, when V.Pârvan's original ideas about Dacian religion became better known through his monumental work *Getica*. Vasile Pârvan produced proof to support the celestial character of some Getic cults and beliefs, and emphasized the henotheistic character of Dacian religion. During this period-1880 to 1926-we mention the appearance in 1911 of the work *Dacia preistorică* (*Prehistoric Dacia*) by N.Densușianu, a work where fantasy does not take into account the proven and stated interpretation of much literary and archaeological information. The massive work, well written, belongs to a scholar who achieved fine results in other fields of research and still has a certain influence on those who appreciate history.

III. After V.Pârvan's work, a landmark in the study of Dacian religion, appeared a synthesis written by the linguist, epigraphist and historian I.I.Russu in 1949. The impressive bibliography, somehow selective, made a systematic analysis of the beliefs, practices, nature, and character of the gods, and attempted to answer questions concerning the number and origin of the gods, the place of Getic religion in the context of other religions of the Indo-European peoples, and to explain the substance of the Getic belief about human destiny in the afterlife, etc., thus presenting a valuable contribution by this scholar. In I.I.Russu's work, the contribution of archaeology to the reconstruction of Dacian religion was considered "insignificant," even "worthless."

Among important works which appeared after Pârvan, and which influence partly I.I.Russu's work, are essays and some books of the philosopher poet Lucian Blaga. In 1943, he wrote that "... from the information we have, we cannot claim to reconstruct the contents as such of the mythology and religiousness in connection with the *stylistic topography* which would comprise all the Arian branches." Thus, the period 1949-1970 is dominated by the two Transylvanian scholars.

IV. The fourth period begins in 1970 with the appearance of *De la Zalmoxis la Gengis-Han* (*From Zalmoxis to Genghis-Khan*) by Mircea Eliade. The attempt to know as much as possible about the nature and attributes of Zalmoxis is, up to a point, similar to the research on Dacian religion, and Eliade's work critically re-analyzes ancient information and uses the comparative method, folklore and archaeology. Nothing is overlooked in the ancient texts, either clearly stated aspects or just suggested, in connection with this god.

Mircea Eliade revealed the initial sense of the occultation and the epiphany and the evolution of Dacian religion.

The chronology of research, suggested here, has included those works which mark the progress of knowledge on Geto-Dacian religion and the main periods with achievements which redirected and revitalized research. Unresolved problems, expressed or avoided, still remained after each of the abovementioned works. Romanian researchers brought important contributions both to the interpretation of texts and the analysis of archaeological complexes and materials.

Among relatively recent and important contributions of some foreign research, we must mention that of G.Lachenaud, with a multi-aspectual analysis of Herodotus' texts; M.Dettienne, with a detailed analysis of the 'daimon' in Pythagorean philosophy; and, last but not least, the research of F.Hartog, "Salmoxis", of the latter author, written in essay style with the gift of a philologist and philosopher, offers interesting insightful and useful reading. We can only reproach him for not studying any of the latest books concerning the Geto-Dacian world so that one might understand better cultural environment.

Regarding the thoughts of Herodotus, his *Histories* about the Getae world view, like "an inquiry without prejudice, "broached the reconstruction of such a complex field. His work discussed aspects of such diversity--" a sum of historical elements"-- which were assembled taking into account religious facts in order to summarize the history of religion, Geto-Dacian religious concepts identification of Indo-European elements in general, Thracian and specifically Geto-Dacian elements.

CHAPTER I: *Archaeological sources useful for understanding Geto-Dacian cults and beliefs. Archaeological Repertoire (pages 19-170)*

The materials under investigation were gathered into a corpus containing *Fontes historiae religionis geto-dacicae* with two chapter: I – *Fontes archaeologici* and II – *Scripta*.

If the ancient literary texts have been, for three centuries, the object of a detailed exegesis, the sanctuaries and some other archaeological materials have come to the attention of researchers relatively recently. The archaeological features and materials worthy of being included into such a corpus are varied. They were first classified and recorded systematically, by analyzing religious aspects which were revealed or reconstructed based on a more acceptable interpretation of information from literary texts.

1. *Fontes archaeologici*

A. *Archaeological Features/Complexes*

- a) Sanctuaries with column bases (a1- circular sanctuaries, a2- rectangular sanctuaries);
- b) temples with apses; c) cult graves; d) cult hearths; e) ritual wells; f) other cult features;
- g) burial grounds.

B. *Archaeological Materials*

- 1. Clay objects:

a) figurines (a₁- anthropomorphic; a₂- zoomorphic); b) medallions; c) tablets; d) pottery having various anthropomorphic or zoomorphic symbols, cut in relief or made by polishing; e) 'fire dogs'; f) specially shaped pottery used probably in rituals.

2. *Monuments and stone objects*

a) Trajan's Column; b) heads; c) other representations.

3. *Metal objects*: a) masks with human faces; b) helmets; c) rhyta with cult images; d) fibulae (d₁- with human images, d₂- with zoomorphic images); e) bracelets; f) appliqués; g) libation bowls; h) 'fire dogs'.

Sanctuaries

The extensiveness of archaeological research in the last decades resulted in a considerable number of discoveries of Geto-Dacian sanctuaries. In the works dedicated to Geto-Dacian civilization in general, or on some particular aspects of it, considerable space is devoted to the problem of sacred architecture.

From the numerous hypotheses dating back five or six decades, the acknowledgement of the use of the sanctuaries in a large number of complexes is quasi-unanimous, especially, but not exclusively, with regard to those sanctuaries with alignments of column bases. With regard to others, there are still doubts in attributing their function as places for ritual activities.

There have been recorded 30 sanctuaries in 20 localities. During the last two decades, sanctuaries, including those with stone column bases, have been discovered outside the Carpathian region as well. The excavation of the sanctuaries from Bâtca Doamnei (Rep. 3) and Barboși (Rep. 1), later those from Brad (Rep. 5) and Dolinean (Rep. 10), have extended the range of these typically Dacian cult complexes considerably further to the east. We presume that, on all Geto-Dacian settlements and citadels where the surface is available for exploration, the sanctuaries will still be among the most important discoveries.

The classification we adopted in the site catalogue is a combination of that mentioned by the late Hadrian Daicoviciu and that suggested by Dinu Antonescu.

Even though the construction, purpose, chronology of sanctuaries are well and the excavated finds quite excellent, their contribution to the reconstruction of some elements of Geto-Dacian religion are still unsatisfactory.

The dating of sanctuaries in the period between the end of the 2nd century B.C. and the Roman period is quasi-unanimously agreed upon. However, there is a lack of elements concerning places of ritual in the centuries before Geto-Dacian history, a period illustrated by remarkable objects in metal. If this change is due to a new phase in religious life, or if it is a result of substantial changes brought about by state organisation, is hard to discern.

The round form of tumulus graves, the system of construction as for others, could be an indication of the existence of round shrines; this can be stated with more certainty than a local origin for rectangular sanctuaries. Greek and south Thracian influences, however, make possible the existence of both forms, even in the period before the 2nd century B.C. In our opinion, there is a plurality of shapes of sanctuaries both inside and outside the Carpathian region.

With reference to the map showing the spread of Geto-Dacian places of ritual, in the southeast there have yet to be discovered sanctuaries with alignments of column bases; only type "b" temples with apses have been found. Their frequency, without excluding the possibility of discovering in the future circular sanctuaries with column base alignments (type a₁) or rectangular sanctuaries (type a₂), can be regarded as proof of a more powerful south Thracian influence. Greek influence could have modified, but not eliminated, in the southern and southeastern areas, some specific aspects of Geto-Dacian religious life. Elements of burial rite and ritual are self-evident in this case.

Circular Sanctuaries (type a₁) are known from the discoveries at Brad (Rep. 5), Dolinean (Rep. 10), Fețele Albe (Rep. 11), Meleia (Rep. 12), Pecica (Rep. 13), Pustiosu (Rep. 17), Rudele (Rep. 18), Racoș (Rep. 20) and the monumental complexes from Sarmizegetusa (Rep. 19).

The sacred character of all circular buildings in the Sebeș Mountains is not unanimously accepted. The argument that these buildings can be attributed exclusively as sheepfolds is not entirely convincing. Some cautions were recently voiced by archaeologists and by D. Antonescu, and their suggestion to include them among the sacred buildings must be regarded at least as an alternative.

The large sanctuary at Sarmizegetusa had long ago captured the attention of a number of specialists, historians, archaeologists, and researchers from other fields in an effort to elucidate its functions. The calendrical function was determined and evident from the rhythmicity of the types of column bases

To what extent all these edifices were ritual places-shelters for simulacra of the gods, for ritual furniture and offerings – is difficult to say, as the dimensions and the methods of construction made them improper for one or more of these functions.

Finally, *rectangular sanctuaries*, with alignments of column bases of wood or stone, are well known from the discoveries at Barboși (Rep. 1), Bănița (Rep. 2), Bâta Doamnei (Rep. 3), Blidaru (Rep. 4), Costești (Rep. 9), and Sarmizegetusa (Rep. 19), where there were discovered one or more sanctuaries.

In most cases, both in the well preserved archaeological sites, where restoration is not a problem and in the those with hypothetical restoration, there are no totally convincing explanations concerning the number of column bases (e.g., 60 bases = 4 rows x 15 bases per row; 42 bases = 7 rows x 6; 36 bases = 6 rows x 6; 21 bases = 3 rows x 7, etc.). In the case of Bâta Doamnei with 28 bases (4 rows x 7 bases per row), we thought that this sanctuary might have a calendrical function (lunar month) might be possible.

Ritual pits (pages 40-41). Ritual pits are noted in older and more recent research for most settlements, however their characteristics have not been specified. The meaning of the term "ritual pit" is broad, meaning pits with remains of sacrificial rituals, pits in which ritual objects have been discarded due to long use as well as parts of ritual features deteriorated in the course of their function, and not uncommonly pits of uncertain usage.

Ritual pits are different from ritual wells, in terms of both their construction and contents, the offerings suggesting messages to another world. Magico-religious features outside of the dwellings are also distinguishable and are found in different parts of the settlement.

We think that their purposes are first, but not exclusively, as remains of hearths, and very likely for other offerings relating to solar cult rituals.

Ritual hearths (pages 41-44). Simple hearts have been known since the Paleolithic, and the complex ornamented hearths from the Neolithic. We can say that, until the Dacian period, both utilitarian hearths and ritual hearths passed through a multi-millennial evolution.

Hearths from circular, ellipsoidal, horseshoe, or rectangular shaped dwellings, which serve as places for depositing offerings for different rituals, have, often contained ritually broken pottery under the surface of the burnt clay and under river stones used as corner-stones, during construction of the foundation of the dwelling.

Hearths have been found outside of dwellings as well as inside sanctuaries. At many settlements, hearths with fragments of smoothed and rough clay have preserved interesting ornamentation. Both the ornamentation and the square shape of some hearths are evidence in support of the ritual character of these hearths.

Ritual Wells (pages 44-49). There are four wells with a possible ritual function. The well at Brad is not yet published in the scientific literature, being described after discoveries at Ciolănești din Deal (Teleorman county); its archaeological inventory is comprised of 28 whole vessels and 250 fragments and a silver bracelet (Plate V).

Wells, which incorporate three of the important elements of the world (earth, water, sky), have a special position in the religion of many peoples and is connected with a rich mythology

In the case of the archaeological complex at Ciolănești din Deal, its proximity to water, even the possible initial utilitarian use of the well, makes plausible the hypothesis that the offerings may have been made to a water divinity. All Indo-European peoples had a cult devoted to springs, water, rivers, and the Dacians must have had similar beliefs.

Other ritual complexes (pages 49-52). Two ritual complexes are described: that from Conțești (Davidești commune, Argeș county), where calcined animal bones, ceramic fragments, metal objects, glass objects, and a coin were found together; and Dumbrava (Ciurea commune, Iași county) where human and horse bones, hearth remains, ceramic fragments were found together. An attempt is made to establish the meaning of these associated discoveries.

Burial grounds – rites and funerary rituals (pages 52-55). The Geto-Dacian rites and funerary rituals were studied in detail in an important synthesis by D. Protase, and partly in a work of multidisciplinary character. D. Protase catalogued 53 discoveries dating from the 5th to the 1st centuries B.C., 15 in Roman Dacia, another 17 from the 3rd to the 5th centuries A.D., and 24 in territories unoccupied by the Romans (2nd-5th centuries). The number of discoveries have increased during the last 15 years. But percentage wise, the distribution of discoveries over the centuries is close to that mentioned above.

The rites of incineration and inhumation co-existed during the entire millennium. The overwhelming percentage of incineration graves, versus inhumation, since the second part of the Iron Age until the Dacian-Roman period, could be interpreted as an illustration of

the belief that the soul would rise to the heavens together with the flames of the funeral pyre.

In the funerary ritual noted in the same burial ground as across the entire Geto-Dacian territory, there are many apparent differences which cannot be easily explained. Pottery, weapons, tools, ornamental objects can attest to the belief in an afterlife, where the deceased have the same needs for food, drink, and sometimes even their lifetime occupations.

Figurines (pages 54-86). a) *Anthropomorphic representations*. Statuettes made of different materials representing human or zoomorphic divinities have been found on prehistoric settlements of different continents, as in our own country. They may have symbolized the gods' protection, the tutelage of ancestors for their descendants, magical power for fertilizing rains, etc.

The figurines discussed in the text continue, in the Carpathian-Danubian area, their magical function in general and the traditions of sculptural art with remarkable artistic achievements.

The typological indexing, and later the classification A-I for figurines dating 5th-2nd centuries B.C., and I-X for those dating 2nd century B.C. to the 2nd century A.D., facilitated the understanding of Geto-Dacian sculptural art.

The presumed use of figurines as amulet or in the practice of sympathetic magic has been confirmed by some discoveries. There have been some assumptions concerning the figurines classified as type III, which bear a resemblance with the well known human heads of a phallic type, as attested among the Celts during the Roman period. We take these as proof of the existence of a phallic cult among the Dacians, as a separate cult or as part of the belief system that made up the Dionysiac-Sabaziac cult, possibly also the Metroac cult. For some of the figurines classified as type IV, characterized by their parted leg position, they are in fact partial representations, but *pars pro toto* of the image of the Thracian Rider.

The difference between magic and religion is sometimes quite labile, but most of the figurines of types III and IV have ritual functions as well.

Figurines have been discovered in dwellings, cult pits and in graves. Even though there were no difficulties in finding or producing figurines, they were not found in all excavated dwellings, a situation in which they could be compared with objects from a *lararium*. At Dumbrava, in two central dwellings, two verifiable "cult corners", resembling small chapels (*sacella*), were found.

The figurines which have been analyzed belong to the period which coincides with the beginning of documentary evidence about the Getae and continues until the defeat of King Decebal's Dacia. For many archaeological complexes, we see a continuity of the existence of anthropomorphic figurines, making only an evolution from the previous period, with a pronounced geometric form, to an unrealized artistic naturalism. With regard to the final period, we can observe their extreme rarity in the Carpic zone, especially in the later levels.

During the "classical" Dacian period, anthropomorphic figurines are more numerous in the sub-Carpathian area, both in the east (Poiana, Brad, Răcățiu, etc.) and in the south (Piscul Crăsani, Popești-Novaci, etc.), but they are also attested within the Carpathian elbow (Marca, Morești, Sighișoara, etc.). This cannot be seen as a foreign influence, since both

the Celts, with a more active presence in the present territory of Transylvania, and the Scythian-Sarmatians, in the Eastern Carpathian area, knew of anthropomorphic divinities or the anthropomorphic figurines in general. As a result of the classification of figurines and explanation of their use in magic, it has been revealed for the first time that on some figurines appear images and small inscriptions.

a2 *Zoomorphic representations.* Among samples which have been securely identified as zoomorphic sculptural art are figurines of rams, bulls, bears, deer, wolves, snakes, birds, etc. Others are controversial.

From simple figurines to the complex images in metalwork or on magnificent stone constructions, this bestiary considers only those elements which can be possibly useful for a more complete understanding of cults and beliefs of the Geto-Dacian religion.

Among the clay zoomorphic figurines with magico-religious importance, the "fauna" from Cârloșnești, and especially the wolves, have been thoroughly analyzed

Three animals in particular (the bull, boar and ram) seemed to have had an important role, not only in the daily life but also in Geto-Dacian religion, as evidenced by the quantity of figurines.

Medallions (pages 86-87). Ceramic medallions, which had a large distribution in the ancient Greek and Roman worlds, are represented by relatively few pieces on Geto-Dacian territory. Decorative appliqué discs (*phalera*) and other circular metal objects are, however, more numerous than the medallions made of fired clay.

The illustrative example of this category is the well known medallion of fired clay (10,3 cm. diameter) found at Grădiștea Muncelului in the old sanctuary on the 11 th terrace (or, terrace XI). This medallion has on the obverse the representation in relief of a figure resembling Diana, as on some Republican Roman coins.

We can also mention the anthropomorphic representation on the medallion of a pottery fragment found at Cârloșnești (Vernești commune, Buzău county), and that from Stenca Liubcovei (Berzasca commune, Carași Severin county).

Tablets (pages 87-92). Fired clay tablets have the same circular shape as medallions and, because of their round margins, they sometimes became discoidal. On both the obverse and reverse, or only on one of the faces, they have decoration of signs and symbols which were incised into soft clay. Among the possible functions of these tablets could be as amulets, "ex votos", or as funerary offerings.

The representations on the tables from Deva (Plate XVIII/2) and Dumbrava (Plate XVII/3) are described. The latter has incision marks on the obverse, which could represent the phases of the moon and the globe of the earth with all four compass directions, and on the reverse there is a boat. This tablet could illustrate the belief in lunar months, their existence being verified not only in literary texts and in stone representations, but also from decorative motifs on ceramics.

Pottery with different symbols or anthropomorphic and zoomorphic representations (pages 92-101). If pottery with historical scenes, mostly from Gallic workshops, are interesting for the depiction of propaganda about the Roman victory, at the beginning of the 2nd century A.D. over the tragic and heroic end of King Decebal, among Dacian pottery

are some representations which can be useful for the reconstruction of the cult elements and, up to a certain degree, of the Geto-Dacian pantheon as well.

Representations on some Getic cups, on the vase discovered at Militari-București (Plate XIX/2), and on a *kantharos* from Răcățoiu (Horgești commune, Bacău county) are analyzed. Also described is the polished decoration of a fruit bowl from Bâta Doamnei-Piatra Neamț, together with the possibility that it could represent a one-year calendar lasting 360 days, which was corrected, to bring it in concordance with the solar year, by adding an extra month of 22 days every four years.

Fire dogs or andirons (pages 101-105). These objects, which we think were attached to open hearths to support logs and to increase the fire draught, are referred to by the conventional term "fire dogs". Such "fire dogs" were discovered in dwellings, pits for special usage, and in some funerary complexes.

Since fire and the fireplace have had significance for millennia in the world's history, as revealed both through archaeological research and in literary sources, we put forward the possibility that 'fire dogs' and some fireplaces had a double function for both utilitarian and religious purposes.

Clay examples, known to date, are in the shape of a parallelepiped; some have the contour of a boat, ending with protomes of rams, oxen, possibly horses, and other indeterminate animals. The association between fire and the ram, founded in general symbolism, indicates that the ram was also an emblem of one of the hearth gods, suggesting its connection to familial fertility.

Pottery of special shapes for probable cult use (pages 105-107). Mentioned here are Dacian cups, fruit bowls, miniature pottery, *rhyta*, conical pottery, among which is the famous vase illustrated on Trajan's Column (CXX, CXXI, CXXII).

Monuments and stone objects. Trajan's Column (pages 107-116). The relief with scene XXV, in C.Cichorius's numbering system, has many cult images (Plate XXXV). In front of the walls of the Dacian citadel, we can see two rectangular enclosures which border two conical-shaped "obelisks". Nearby, are four tall columns which also seem to delimit a space for special purposes and which we regard as a sanctuary.

In researching Geto-Dacian religion, the analysis of these features in scene XXV requires the definition, classification, or completion of data regarding the following three problems: a) sacred space among Geto-Dacians, b) types of sanctuaries, c) Bethilic idols.

The standard. The image of the Dacian standard, or banner – a wolf's head a sinuous body like a winding snake and having rectangular strips at the point of attachment to a pole – has captured the attention of researchers for centuries. On the Column, this dragon standard can be seen in battle scenes in the sanctuary area, or with the goddess *Victory* between two trophies. The possibility of the existence of a banner cult among the Geto-Dacians, as a god or only as a mobile substitute for the divine, is demonstrated.

Heads (pages 116-118). Earlier discoveries of stone heads and three recent discoveries near Dacian settlements are mentioned, noting their resemblance with Celtic heads. Their representation on Trajan's Column (scene XXV) as well as finds of these heads could verify

the hypothesis of the existence of a head cult among the Geto-Dacians, similar to that well known from the Celtic world.

Other representations. Problems concerning some menhir statues are discussed and one is reminded of the possibility of *Dacian* belonging in the case of those from Baia de Criș.

Metal objects. Imagistic themes (pages 121-170). Among the materials from systematic archaeological excavations as well as through casual discoveries, objects in metal have special significance. If information about these objects has been slow to enter publication, because of difficulties in description and especially in the decipherment of their symbolism, the use of data obtained so far, in an attempt to reconstruct some cults and beliefs of the Geto-Dacian religion, was done rarely and with difficulty and hesitation.

Before entering into the language of allegory the representations, we must settle the question as to whether sculptural art in metal existed among the Geto-Dacians, which has been contested by better or lesser informed sceptics. It has been proven that most of the objects discovered so far were made on Getic territory and have representations inspired by the Geto-Dacian cultural environment and beliefs.

In most studies on treasure troves we much discussion about style, attempts to establish production centers, origins of some images and motifs, but little discussion to revealing aspects of metal objects among the Thracian-Getae. After arguing a *Scythian* influence (primarily the animal style), *Persian* influence – with different phases (especially for clothing), as well as *Macedonian*, *Anatolian*, etc., the existence of an autochthonous Thracian art has been, in general, excluded.

In this respect, we will inventory and systematically group some images and symbols on some objects from the Thracian-Geto-Dacian treasure troves, dating between the 5th century B.C. and the 2nd century A.D., deciphering them and then evaluating their contribution to the reconstruction of Geto-Dacian religious life.

The chart shows, although selectively, symbols and images comprised from principal treasures and isolated discoveries found north of the Danube. Their ordering is based on statistical considerations.

In Romania, beginning with the Neolithic, there has been no period which could be proven devoid of religious iconography. The rarity, but not the complete absence, of stone sculptural monuments, ignoring clay figural sculpture, has confirmed the hypothesis of the existence of autochthonous Geto-Dacian metallurgy.

An analysis of human representations follows the order in which they appear in the chart, where positions are noted, mention is then made when figures appear in their entirety or just the illustrated parts of the human body.

Standing men are found at Cioara (now Săliște) and Polovragi; *sitting men* are depicted on greave (*cnemida*) no. 1 from Agighiol, and on the helmet from Băiceni. They are also discussed and attributed to certain personages, as well as the rhyton and libation bowl (*phiale*) which signify that the god received the sacrifice.

Also discussed are the symbolic significance of the horned bird; the association of the eagle-rabbit-fish as representative of the sky, earth and sea; and the image of the horse-rider (on greave no. 1 from Agighiol, on the decorative appliqué discs from Surcea and on the

bronze plate from Polovragi). One of the depictions of the horse-rider, the rider with a spear or Thracian Rider, is a ritual image widespread during the 2nd-3rd centuries A.D.

Person sacrificing a ram is a scene shown on the cheeks of a helmet from Poiana Cotofenesti. The typological similarity with the image of Mythra killing a bull ("Mithras taurocton"), which is found on hundreds of cult reliefs in the Roman period, sustains the hypothesis that the person depicted could be more than a priest, i.e., a hero, or even a god about whom we have no written, literary or epigraphic, information.

Female representations on Thracian-Getic metal objects, throughout the region, occur with significant frequency and have a typological diversity which can contribute to the reconstruction of some elements of mythology and religion among the Thracians and Getae. Some pieces have a more complex imagery, as those from the treasure troves found at Letnitsa, Rogozen, and Panagurište in present-day Bulgaria, or those on the *rhyton* from Poroina and on some decorative appliqué disc from the treasure found at Lupu. On other pieces included in the table appear only fragmentary images (face, bust) without any clear features.

The body positions of two individuals on the *rhyton* from Poroina are discussed: a) a sitting woman, holding a *rhyton* in her right hand a libation bowl (?) in the left; b) standing woman with her right hand raised and the left hand on her abdomen.

Among the discoveries in the northern Danubian region are some complete images of divinities, with clear attribution, which appear on three decorative appliqué discs from the treasure found at Lupu.

Also described is an interesting bronze object found at the citadel at Piatra Roşie, showing the bust of an individual, in the form of an applied mask with high relief and with a hollow back, which is unique among Dacian metalwork.

Representation of the face and eyes. In the northern Danubian Getic region, not one find among the treasures discovered has a separate representation of the human head resembling the type "têtes coupées" associated with the horseman on one the plates from Letnitsa (Plate LVIII/1), or similar to those known from the Celtic area (Plate XXXI/2,3), or Scythian area (Plate XXXI/4), or on the silver vases decorated with human faces as that from Lukovit (Lovetz district).

With the exception of stone heads, the anthropomorphic head from Peretu (Teleorman county), and the bronze mask from Ocnița (Vâlcea county) (Plate XLVIII/4), representations of human faces appear rarely on ceramics, on greaves, on triangular catchplates of some fibulae, and on decorative appliqué discs.

The justified relinquishing of the theory that representations of human forms became absent in Geto-Dacian art, that lack of iconography became the rule, was succeeded by attempts to equalize known representations.

From that *pars pro toto* – the head – we see that passed to the illustration of another quintessence – the face. The distribution of depicting the human face, especially in the Celtic area, would explain in part the presence, as imports or parallel developments in religion, of the beliefs and art of two great peoples.

With the exception of these successive syntheses of human images, are also known isolated representations of some bodily features, eyes, ears, legs, etc., which signify the functional power of the god or some aspects of the deity's relation with his worshippers.

Encompassing sometimes the entire personality, like the mask, the eye had for a long time been among these separate motifs. Proof of the extensiveness of the real and symbolic significance of the eye is frequent in the ordinary and poetic language of the figurative arts. The sun, moon, stars, and water (in lakes, the sea, in wells, etc.) have all been compared with eyes. Among Getic metal objects, some interesting representations of the eye, in their entirety or fragmentary, are well known on the helmets from Agighiol, Peretu, Poiana Coțofenești, Porțile de Fier (Plate L) and Băiceni.

There exist many writings concerning the symbolism of the eye--the god's eye or the god with a thousand eyes. These isolated eyes are similar to "Horus's eyes" and especially to the painted divine eyes *oudja* placed in heraldic positions and grouped in distinctive decorative and functional units as in Getic metal objects, which are known through thousands of images.

The formal resemblances can have more profound implications in which the central image of the helmet covers the apotropaic character of the eyes. They could be a deity's eyes, most likely that of a solar divinity like the Egyptian Horus, both because the sun disappears in the west to resurrect daily, and because the sun appears in many beliefs about justice and revenge.

In the table are listed some objects, products of Getic metallurgy, which have representations of animals, such as snakes, birds, horses, stags, griffins, oxen, unnamed fantastic animals, rabbits, ibexes, he-goats, boars, dogs, rams, lions, hyenas, wolves, dragons, goats, and deer. It can be observed that there are animals which still exist today in the Getic area, animals only known from more distant zones, and a few fantastic animals.

The snake is illustrated on helmets, greaves, decorative appliqué discs, on the sword from Medgidia, torques, bracelets, both in Getic metallurgy of the 6th-5th centuries B.C. as well as in later periods.

The privileged place occupied by the snake among these animals--as symbols of the cosmic, material and spiritual principles and forces and considered sometimes as receptacles of divine power and incarnations of the deities--can be understood if we consider its impressive presence in mythology and religion throughout the millennia. The snake is a chthonic, solar, and prophylactic symbol, a symbol of lightning, water, immortality, and privileged to be able to discard an old skin and enter into a new one, an illustration of the spirits of the deceased and of heroes, an animal with significant functions in the development of the Sabaziac and Mithraic cults.

Also discussed are animal associations: snake-eagle, snake-unidentified bird, snake-horse, snake-bull's head, snake and bear.

Birds, illustrated on early or late metallurgy and whose species could be determined with some certainty, do not have the same diversity as quadrupeds. Among 19 examples are eagles and "horned eagles", and, on the obverse of the bronze plate from the citadel of Polovragi, there are probably cocks.

In the case of common eagles, the anatomical proportions are generally respected. However, in the ritual context, eagles (or birds) with horns, as well as other anatomical details (horns, eyes, legs, claws) are exaggerated to reveal some special characteristics of the bird. The horn symbolizes power and elevation.

Furthermore, we do not have here an example of a fantastic bird, as compared with the horned unicorn, for whom the number of aberrant anatomical features is so great, but rather an eagle with a symbolic element attached.

Cock. The bird which announces the appearance of dawn and light was, in the mythology and cults of many ancient peoples, an attribute of courage, steadfastness, vigilance and is seen on the representations of many deities (*Eros, Athena, Herakles, Hermes, Helios-Apollo, Mithras*), on monuments and funerary urns and among sacrificed animals, especially to *Asklepios*. The cock also appears on numerous magical gems. But it also has an impressive presence on the ritual relief of the Danubian Riders.

Also analyzed are the significance and associations in which there appear other animals on Geto-Dacian metallurgy, the symbolic significance of cocks among other Indo-European peoples, and the possible elements specific to the Geto-Dacian area.

Geometric forms, as illustrated on metallic products, are also quite diverse. Given their frequency on different types of objects, they are more than just decorative motifs and demonstrate more than aesthetic preference; in fact they could be of major significance. In the group of selected materials, the frequency of the main, non-iconographic symbols is as follows: circles (22), curved lines (18), triangles (14 + 1?), parallel lines (12), rosettes (11 + 1?), discs (11), square-rhombus (3), cross (1), sphere (1).

The main purpose for this selective presentation of the imagery on some objects of Geto-Dacian metalwork was to reveal the themes and motifs useful in the reconstruction of Geto-Dacian cults and beliefs.

The wealth of discoveries during six decades amplify the number of original elements of Geto-Dacian metalwork. Besides the widespread themes and motifs and common sources for Scythian and Geto-Thracian sculptural art, unique images exist, symbolic juxtapositions without analogies, steps which lead from the image to the decipherment of ritual and from ritual to myth.

"*Fire dogs*". The only published example in metal comes from the site of Ocnîța (length 0,45 m) and on both ends has protomes of bulls, with horns terminating in spheres. This example has good analogies in the Celtic area.

CHAPTER II: *Scripta. Spiritual culture of the Geto-Dacians according to ancient texts* (pages 171-242)

The Greek, Old Greek, Roman, and Romano-Byzantine writings which yield information about the religion of the Geto-Dacians are relatively numerous and diverse. From the 5th century B.C. (Herodotus and Hellanicos) until the 6th century A.D. (Iordanes), works of history, ethnography, dictionaries, literary or philosophical works contain descriptions,

comparisons or simple allusions, commented transcriptions or inserts--none of which lack importance.

The history the Geto-Dacians in general, and especially their spiritual life, is difficult to imagine without Herodotus'Histories", but it would also be very poor without the writings of Strabo, Pomponius Mela or Iordanes. The reconstruction of the Getic pantheon is not an undertaking without difficulty.

The supreme god

1. *The name of the principal god*; 2. *Itineraries*; 3. *Comparisons*; 4. *Aspects*.

1. The written forms of the name of the principal Getic god are first mentioned in the manuscripts of the 5th century B.C. by Herodotus until the 6th century A.D. by Iordanes. It is emphasized that the forms *Salmoxis*, *Zalmoxis* and *Zamolxis* appear from the beginning in ancient manuscripts; thus, the statement that one of these names would result from a metathesis is not justified.

2. We have tried to establish the presumed significance of the itineraries made by *Zalmoxis* for the ancient authors and the possible interpretations for present lecturers, comments are made on aspects of euhemerism before Euhemerus, and the assertion of the Pontic Greeks concerning the degradation of knowledge from south to north.

3. Explanations are given concerning the comparison of *Zalmoxis* with *Kronos* and *Hercules*, thus enriching information about *Zalmoxis* by virtue of these connections.

4. The four aspects of *Zalmoxis* which appear in the writings (*anthropos*, *heros*, *daimon* and *theos*), as well as the way in which they describe the god's attributes, are analyzed.

It must be remembered that the purpose of these ancient notes is not to sustain the assumption of a historic (real) existence of the person of *Zalmoxis*, or the euhemerist idea, but to emphasize useful sources of knowledge about the mythology of this god, the establishment of the position of *Zalmoxis* versus other deities in the Geto-Dacian pantheon, of his characteristics, and also his comparison with the Greek gods.

The fact that Herodotus could not surpass the difficulty of his attempt to equate *Zalmoxis* to a god in the Greek pantheon is an indirect proof of the unique and original elements of this Getic deity. What would be these original characteristics ?

Zalmoxis does not appear in the writings of Herodotus as a primordial god, but rather as a person returned from foreign lands, free and wealthy, after he collected "the world's wisdom," which could have been held at that time by the Greeks and the Egyptians. *Zalmoxis* "reveals" a doctrine and "creates" an initiation cult. The revelation is communicated by means of a mythical-ritual script with the occult and an epiphany. The central idea revolves around the immortality or survival of the soul.

More difficult is the materialization of the concepts in the text of Herodotus, specifically: a) the place where the chosen will be; b) how happiness will materialize and be enjoyed; c) how could the promise, that advantages will benefit living descendants too, be understood.

The etymologies and attributes of *Zalmoxis* are discussed. The hypothesis that he was a celestial god in general, and a solar god especially, is argued--a divine personality who could not be reduced merely to chthonic attributes.

Sending the messenger to Zalmoxis. Herodotus' description of the ritual of sending a messenger to Zalmoxis has been the object of much research as a source for understanding Geto-Dacian religion in general and for understanding the principal god as the earliest evidence for the existence of human sacrifice.

Considering all variations, sacrifice implies three terms: 1) the officiant of the sacrifice, 2) the devoted subject (the victim), and 3) the deity. In this situation, an abstract model of the sacrificial scheme can be constructed without taking into account any variations. In this abstract scheme, revealing a) the nature of the victim, b) the method of killing, and c) the practical results will make easier the decipherment of the religious significance of the ritual script.

Finally, there are observations regarding the original aspects of this rite in the Getic world: the frequency of the event, the choice of messenger, the officiants of the sacrifice. We emphasize that on metallurgical products of the early period, as with those from the "classical" period, there are no illustrations of the human sacrifice. The ritual of sending a messenger to the supreme deity, linked with human sacrifice, was probably replaced, as a result of cultural socio-economic evolution as well as through contact with other peoples. From the description by Herodotus, we thus have a step in the evolution of Geto-Dacian religion.

Immortality. The ethnonym of Getae entered into written history alongside the epithet immortal. Herodotus' notes, even though they are quite important, are not the only proof of this. The abundance of sources can be classified into three groups: I – the writings of Herodotus, Hellanicos, and Plato; II – the works synthesized by Pomponius Mela; and III – the notes of Julian the Apostate and those from later periods. These texts and their significance are analyzed.

It was recorded over a long period of time that the concept of immortality, along with living with the supreme deity and deriving profit from all of the gods, could direct Dacian social life (military, social, religious) in a variety of ways. It appears that just initiation into the cult of Zalmoxis was not sufficient to achieve immortality.

Regardless of whether immortality was correlated with the initiation into the cult of the supreme deity – which was associated with bravery, fairness, courage, communal dining, piety, etc. – it appears that the achievement of immortality always incorporated elements which contributed to the consolidation of the Dacian state. This would explain the continued support and special place of religious officials of the cult in the hierarchy of the Geto-Dacian kingdom.

Gebeleizis. The only ancient reference to the deity name *Gebeleizis* is in the manuscripts of the *Histories* by Herodotus. Beginning with Herodotus' texts, there are written whose number is inversely proportional to the poverty and ambiguity of the source. Most of them discuss fundamental aspects, such as religious thought among the Geto-Dacians (monotheism, dualism, henotheism, polytheism), the rites, and of course the identification of Gebeleizis (god, epithet of the god, etc.).

There are proposed etymologies for Gebeleizis in journals, however they are unconvincing. In agreement with most etymologies, *Gebeleizis* appears as a celestial god, regardless if he is considered unique, of lightning, of the clouds, etc.

The mentioning of Gebeleizis in the text of Herodotus, but not in works elsewhere, was sometimes taken as an indication of his disappearance. Since Zalmoxis was mentioned in relatively numerous ancient writings, he was considered as a probable "usurper", and through syncretism was joined with Gebeleizis, and possibly other as well, with similar of different characteristics.

Both Mircea Eliade and Gh. Mușu, writing on Gebeleizis, believe that St. Elijah's similar characteristics, too, could be proof of the endurance of the Getic god during the transition of Dacian-Romans to Christianity.

Concerning the level of knowledge and the use of writing in the Thracian area in general, or only in the Geto-Dacian area, we have as evidence some notes by ancient authors as well as some Greek and Latin letters inscribed on materials which have been discovered both accidentally and from archaeological excavations.

Until now, there have been a modest number of notations on stone, ceramics and metal, as well as stamped inscriptions and graffiti. Materials which have been extensively studied and divided into groups are letters incised on stone boulders and stamps with *Decebalus* and *Per Scorilo*, both of which were discovered at Grădiștea Muncelului and Ocnița (Buridava). The discovery of the treasure trove from Rogozen reactivated discussions about inscriptions on Thracian-Getic silver vases. While these known notations could argue against the theory of Geto-Dacian illiteracy, one cannot contest the fact that written documents are nevertheless extremely rare.

Discoveries, selectively presented here, and the application of research results on materials from other citadels and settlements will continue to change substantially previous views about the place and role of images and writing in Geto-Dacian life and among allochthonous peoples in the Getic area.

The starting point here, and later the basis for research on these issues, are observations made on some small vases from an archaeological complex at Dumbrava (Ciurea commune, Iași county). Among known representations, human protomes frequently appear with faces of considerable diversity of men mostly, but also of women of various ages. There are also protomes of domestic and wild animals.

The density of notations on the surface of objects is great. The analysis of the inscriptions on vases and different ceramic, stone and metal objects is presented in detail shows the extensive use of the Greek alphabet. Proper names predominate, i.e., names of deities, persons, ethnic groups, and topographical features. Greek anthroponyms occur mostly, then Thracian-Getic, Persian (Scythian-Sarmatian), and with less clarity Roman and Oriental names.

Final considerations (pages 243-259)

Its begin by regarding the main aspects of society in order to determine the parameters in which they influenced cultural development.

Archaeological research has shown, within limits, the development of economic, cultural, religious life (for social and political aspects of life, written are necessary). This evidence has demonstrated a powerful society, capable of receiving influences from populations and from various directions (e.g. Greeks, Scythians, Celts, Bastarnae, Sarmatians, Roman, etc.), who were either at the same level of development or exceeded the Geto-Dacians in some aspects, and thus capable of changing accordingly.

The funerary rites and rituals demonstrate a belief in the afterlife, either as the soul rises together with the smoke of the funerary pyre, or more seldom, as a continuation in other spheres of life as it progressed before the "great passing".

Geto-Dacian metallurgy has substantially enriched information about Geto-Dacian ritual symbols and images, positions and attributes of deities, and interesting associations. In some instances, themes and images have analogies in other areas. We can see that region outside the Carpathians (Dobrudja, Wallachia, Oltenia, Moldavia) is richer in treasure troves dating from the 5th-4th centuries B.C.

Sculptural art, metallurgy, possible ritual tools, great funerary monuments, ritual dwellings, and Trajan's Column all provide exceptional evidence for the reconstruction of Geto-Dacian religion.

Archaeological data has revealed the following information: the existence of some cult places on well preserved settlements which were thoroughly excavated; the magical practices of cults relating to astral divinities in general and solar deities especially, but also those of chthonic among some family cults; and the parallel existence of both incineration and inhumation rites. The religious elements, similar to or nearby the Getic area, provide addition proof of the unity and diversity of the Geto-Dacian world.

The value of ancient written sources must be mentioned. Without them, we would not know the identification of venerated gods during different periods, nor of the dogma, rites, or fundamental beliefs, which in and of themselves assisted in the consolidation of state society against foreign incursions.

Recent discoveries from philological studies directed towards reconstruction of the Getic pantheon are discussed, as well as comparisons with the mythology of other Indo-European peoples.

Concerning the existence of a triad in the Geto-Dacian pantheon, we have no written proof. We know the sequences of the evolution of Geto-Dacian religion from the period during which *Zalmoxis* became a complex, divine personality. We presume that the Geto-Dacians did not renounce, at least during their existence as a state society or even later, the supreme deity who distinguished them, in religious terms, from surrounding peoples.

The survival of the Geto-Dacians in Roman Dacia and in Moesia Inferior is difficult to detect and especially to distinguish them from the Thracian world in general, as well as to distinguish other religious details between the two provinces. The great migrations of humans, ideas, and beliefs placed their stamp on the on religious practice in the two provinces.

The cults from the Lower Danube made an important contribution on the constitution of dogma and on the imagery of the *Thracian Rider* and the *Danubian Riders*, but such influences came from different directions.

The following issues are analyzed: Aspect of royalty among the Geto-Dacians, in comparison with other Indo-European peoples; the problems with religious sects according to ancient texts; family cults; and public cults. Also discussed are hypotheses in connections with a "cult of high places", as well as cults of *springs*, *seas*, and *rivers*. Sources on magic and divination practices are also discussed.

Mircea Eliade's writings could stimulate further research on topics such as: the sacred and the profane among the Geto-Dacians, cosmic hierophanies in the Geto-Dacian religion, etc., some issues of which could not be resolved at this time.

The philosopher-poet Lucian Blaga, through his own extensive knowledge of the Indo-European world in general, and of the Geto-Dacian in particular, and through his exceptional intuition, detected the essential characteristics and parameters of Geto-Dacian mythology (boundless horizon, defensive affirmation, geometrism, abstract stylization, magic, anthropomorphism, belief in the afterlife) and in neighboring mythologies (India, Celtic), all of which has been confirmed by research over the past decades. In any event, even if absolute homologues prove to be rare, the hypotheses advanced by Lucian Blaga show a rare comprehension and prove to be fertile ground for the continuation of research on the religion of the Geto-Dacians.

As far we can scrutinize ancient literary sources and archaeological data through the binoculars, we have tried to capture the essence of the "religious person" as well, to attempt an anthropology of religion for understanding social psychology. In the course of this work, we regarded the slow evolution of religion the duration of which had implications for the place of religion in state society; the cosmological and ethical aspects of religion; some religious practices and rites; and discussed concerning "an anthropology of the sacred". The "religious person" in Geto-Dacian society seems caught in the general mechanism of collective behavior, whom we see on the Column as a bearer of the standard and of the helmet with magical signs; as a builder of sanctuaries, with beliefs in god, magic, and superstitions; as one who exercises care towards the next world, for those who have left "to the other world" as well as for daily necessities; and as one caught in the great problems of the state. The essence of the "religious person" in the Dacian world can be multiple without depending directly on social position.

To conclude these notes, we consider without posing an argument for each major chronological period, that in Geto-Dacian religion there existed oscillations between henotheism and polytheism.

Our assertions do not intend to reconcile Vasile Pârvan's assumption with that prevailing for over four decades, but is based on the existence of some dominant chthonic and celestial "*twicer divinities*", periods in which other divine entities had only secondary places and were unimportant for the ensemble of religious life.

Numerous elements of folklore with analogies in other areas, as well peculiarities of Romanian orthodoxy in the general context of Christianity are the fruits of Dacian and Dacian-Roman persistence in the Carpathian-Pontic-Danubian area.

Translated by EMILIAN CHIOSA

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Map** Settlements with sanctuaries: 1. **Barboși**; 2. **Bănlța**; 3. **Bâțca Doamnei**; 4. **Blidaru**; 5. **Brad**; 6. **Căpâlna**; 7. **Cetățeni**; 8. **Cârlomănești**; 9. **Costești**; 10. **Dollnean**; 11. **Fetele Albe**; 12. **Melela**; 13. **Pecica**; 14. **Platra Craivii**; 15. **Platra Roșle**; 16. **Popești**; 17. **Pustlosu**; 18. **Rudele**; 19. **Sarmizegetusa**; 20. **Racoș**.
- Pl. I** **Popești** (com. Mihăilești, Giurgiu distr.). Plan of sanctuary (after R.Vulpe).
- Pl. II** 1-2 – **Platra Roșle** (com. Boșorod, Hunedoara distr.), plans of buildings with apses (after C.Daicoviciu); 3 – **Racoș** (Brașov distr.), the plan of the circular sanctuary (after I.Glodariu-F.Costeja).
- Pl. III** 1 and 3 – **Grădiștea Muncelului** (Hunedoara distr.) circular sanctuary, the citadel and the sacred area (after H.Daicoviciu); 2 – **Pecica** (Arad distr.), circular sanctuary (after I.H.Crișan).
- Pl. IV** **Bâțca Doamnei**-Piatra Neamț: 1 – Aspects of archaeological excavations in the sanctuary area; 2 – 3 – lining with 7 column bases recently discovered in sanctuary no. 2.
- Pl. V** **Bâțca Doamnei**-Piatra Neamț, the plan of the sacred area.
- Pl. VI** **Barboși**-Galați. Plan of the Ist surface. 1 – Dacian pit; 2 – hearth; 3 – sanctuary floor; 4 – dry wall; 5 – wall with mortar; 6 – stones; 7 – small tiles; 8 – brick pavement; 9 – floor of Dacian dwelling; 10 – clay; 11 – Roman pit; 12 – prints of wooden tambours; 13 – pole pit.
- Pl. VII** **Barboși**-Galați. Sanctuary of the Ist surface. 1 – prints of wooden column bases; 2 – wood coal; 3 – pits of Roman level poles; 4 – rock stone; 5 – clay plaster; 6 – burnt clay; 7 – soil with archaeological sediment; 8 – beam and beam traces.
- Pl. VIII** **Brad** (com. Negri, Bacău distr.). Plans of sanctuaries; 1 – circular; 2 – rectangular (after V.Ursachi).
- Pl. IX** **Dollnean** (Hotin, Ukraine). Plan of sanctuary (after G.Smironova).

- Pl. X** 1 – **Grădiștea Muncelului**, stone sculpture showing a bird head (apud C.Daicoviciu); 2 – **Fântânele** (com. Suhaia, Teleorman distr.) grave with ornamental hearth (after C.Mateescu and M.Babeș); 3 – **Vlădiceasca** (Ilfov distr.) ornamental hearth (apud G.Trohani); 4 – **Botoșana** (Suceava distr.) fragment of ornamental hearth (after S.Teodor).
- Pl. XI** 1 – **Dumbrava** (com.Ciurea, Iași distr.), cult complex: 1. bones; 2. ceramics; 3. pieces of hearth; 4. yellow clay; 5. coal; 2 – **Popești**, ornamental hearth (after R.Vulpe).
- Pl. XII** **Ciolăneștii din Deal** (Teleorman distr.). Votive well, with wooden lining and pottery found inside the well.
- Pl. XIII** **Ciolăneștii din Deal**. Section profile with the votive well: a – humus; b – brown soil; c – light brown soil; d – sand; e – brown soil gravel; f – sand gravel; g – lighter brown soil; h – clay; i – wood. Pottery and silver ring from the well.
- Pl. XIV** **Curteni** (com. Oltenești, Vaslui distr.), anthropomorphic figurines (after C.Iconomu).
- Pl. XV** Anthropomorphic figurines found at: **Curteni** (1a, 1b, 2, 3a, 3b, 3c) and **Dumbrava** (4a, 4b, 5).
- Pl. XVI** Anthropomorphic figurines discovered at: 1 – **Hanska** (Kutuzov, Moldavian Republic) (after I.T.Niculită); 2 – **Dumbrava**; 3 – **Polana**; 4, 7 – **București**; 5 – **Cristești** (com. Brăești, Iași distr.)(after V.Chirica and M.Tanasachi); 6, 8, 10 – **Bunești** (com. Bunești Averești, Vaslui distr.) (after V.Bazarciuc); 9 – **Budureasca** (com. Fântânele, Prahova distr.) (after F.Preda, V.Dupoi).
- Pl. XVII** Anthropomorphic figurines found at: 1, 3, 8 – **Huși-Cornl** (Vaslui distr.) (after S.Teodor); 2 – **Zvorâștea** (Suceava distr.) (after M.Ignat); 4-7 – **Bălceni** (com.Cucuteni, Iași distr.) (after A.László); 9 – 14- **Bărlăești** "Sturza" (apud G.Coman); 10 – **Dănești** (Vaslui distr.) (after E.Zaharia and C.Buraga); 11 – **Murgeni** "Gura Bujorani" (Vaslui distr); 12-13 – **Fedești** (com. Șuletea, Vaslui distr.) "Cetățuia" and "Recea" (after G.Coman).
- Pl. XVIII** Anthropomorphic figurines discovered at: 1 and 15 – **Dumbrava**; 2-4, 14 – **Polana** (com. Nicorești, Galați distr.); 5-10 – **Răcătău** (com.Horgești, Bacău distr.) (apud V.Căpitanu); 11-13 – **Pliscul Crăsani** (Crăsani, com. Balaciu, Ialomița distr.) (after N.Conovici).
- Pl. XIX** Anthropomorphic figurines discovered at: 1, 2 – **Pietroasele** Gruiu Dării (Buzău distr.) (after F.Preda, V.Dupoi); 3 – **Băzdâna** (com. Calopăr, Dolj distr.) (after C.M.Tătulea); 4 – **Răcătău** (after V.Căpitanu); 5 – **Bărlăești** (com. Epureni, Vaslui distr.) (after G.Coman).

- Pl. XX** Amphora handles, pots and stamp with human representations, geometric and fitomorphic symbols at: 1, 3, 4 – **Popești**; 2 – **București-Militari**; 5 – **București-Tel** (after Al. Vulpe).
- Pl. XXI** Anthropomorphic figurines found at: **Dumbrava** (1a, 1b); **Barboși** (3a, 3b); **Polana** (4, 5) and a stamp found at **Dumbrava** (2a, 2b, 2c).
- Pl. XXII** **Polana**, anthropomorphic figurines.
- Pl. XXIII** **Polana**, – " – – " – .
- Pl. XXIV** Images and marks on anthropomorphic figurines discovered at **Polana** (1a, 1b, 1c, 1d) and **Dumbrava** (2a, 2b, 2c, 2 d, 4a, 4b, 5 and 6) and ceramic fragment (3).
- Pl. XXIVbis** **Dumbrava**, tessera (obverse and reverse); 2 – **Cârlomănești** (Buzău distr.) a wolf figurine (after M.Babeș); 3 – **Răcătău**, ritual pot with a ram protome.
- Pl. XXV** **Dumbrava**. 1 – fragment of pot; 2-3 – zoomorphic figurines.
- Pl. XXVI** **Dumbrava**, zoomorphic figurines.
- Pl. XXVII** **Curteni**. Images and marks on figurines (1a, 2, 3, 1d).
- Pl. XXVIII** Tablets with cosmic and alphabetiform symbols: 1 – **Ocnîța** (Vâlcea distr.) (after D.Berciu); 2 – **Deva** (Hunedoara distr) (after O.Floca); 3 – **Dumbrava**. Human images schematized on a lid (4) and a medallion (5) from **București-Tel** (after D.V.Rosetti) and **Stenca Ljubcovel** (com. Berzasca, Caraș Severin distr.) (after M.Gumă).
- Pl. XXIX** 1 – **Zimnicea** (Teleorman distr.), vase with stamped decoration (after E.Moscalu); 2 – **Răcătău**, ritual vase showing Pegasus and a fragmentary image of a sitting character.
- Pl. XXX** "Fire dog" found at: 1 – **Ocnîța** (after D.Berciu); 2 – **Ghelălești** (com. Bârgăoani, Neamț distr.) (after M.Babeș and V.Mihăilescu-Bîrliba); 3 – **Polana-Dulcești** (com.Dulcești, Neamț distr.) (after Gh.Bichir).
- Pl. XXXI** 1 – **Răcătău**, pot with images in relief (after Căpitanu); 2-3 – Celtic coins of Ogmios type and issued by Dubnoveix with a character holding the head of the beheaded enemy (after P.Lambrecht) 4 – **Stanîța Kurdjipskaja** (Maikop, Rusia), decoration on a gold cup found in a tumulus (after L.K.Galanina).
- Pl. XXXII** 1 – **Răcătău**, fragment of the pot with representations; 2 – **Popești**, horse protom (after R.Vulpe); 3 – **Gâlmele** (Olt distr.), eagle protom (after D.V.Rosetti); 4 – **Grădîstea Muncelului**, medallion showing Diana (after C.Daicoviciu).
- Pl. XXXIII** 1 – **Piscul Crăsan**, *rhyton* (after N.Conovici); 2 – **Bâtea Doamnei-Piatra Neamț**, decoration of the inner part of a fruit-bowl.

- Pl. XXXIV** "Fire dog" found at: 1-3, 5-7 – **Polana** (apud R.Vulpe); 4 – **Slimnic** (Sibiu distr.) (after I.Glodariu); 8 – **Răcățau** (after V.Căpitanu).
- Pl. XXXV** 1, 2, 4, 5 – Trajan's Column, scenes and objects (after S.Reinach); 3 – coin from Byblos (after J.-P. Lagrange).
- Pl. XXXVI** 1 – **Budureasca**, a pot fragment cut with the Getae banner (?) (after V.Teodorescu); 2 – **Răcățau**, pot with ornitomorph handle (after V.Căpitanu); 3 – **Moldoveni**-Gabăra (Neamț distr.), pot with zoomorphic handles (after Gh.Bichir); 4 – **Schela**-Suceava, fragment of a fruit-bowl showing a stag and geometrical and fitomorphic ornaments (after G.Foit); 5 – **Popești**, lamp decorated with garlands of oxen protoms (after R.Vulpe).
- Pl. XXXVII** 1 – **Schmiden**, Fellbach (Kr.Rems Murr, Germany) hypothetical reconstruction of some objects found in a rich Celtic votive well (after D.Planck); 2 – image on the Trajan's Column.
- Pl. XXXVIII** Stone heads found at; 1a-1b – **Cursești Vale** (com.Pungești, Vaslui distr.); 2a-2b – **Vânători-Neamț** (Neamț distr.); 3a-3b – **Picloru Lupului** (com.Ciurea, Iași distr.).
- Pl. XXXIX** **Bala de Crlș** (Hunedoara distr.), stone statues (after O.Floca).
- Pl. XL** **Săliște** (Alba distr.), silver plate with images (after V.Pârvan).
- Pl. XLI** 1 – **Agighiol** (com.Valea Nucarilor, Tulcea distr.), greave no.1 (after D.Berciu); 2 – **Porolna** (Mehedinți distr.) unfolded decoration of a rhyton (after D.Berciu).
- Pl. XLII** **Agighiol**, fragmentary representation of the images on greave no. 1.
- Pl. XLIII** **Bălceni**. Part of the calotte of the helmet and the representation on the right cheek cover.
- Pl. XLIV** **Bălceni**: 1 – circular appliqué; 4 – the right cheek cover of helmet (after M.Petrescu-Dâmbovița, M.Dinu); 2 – **Polana Coțofenești** (Prahova distr.), the right cheek cover of helmet (after D.Berciu); 3 – **Peretu** (Teleorman distr.), the left cheek cover of helmet (after E.Moscalu).
- Pl. XLV** 1 – **Borovo** (Ruse, Bulgaria), silver vase with a Dionysiac representation (after M.Opperman); 2 – **Olbia** (Ukraine), relief in marble with an inscription (after A.S.Rusjaeva).
- Pl. XLVI** 1 – **Cândești** (com.Dumbrăveni, Vrancea distr.), fibula with zoomorphic ornament (after V.Bobi); **Agighiol**, cup no. 1 (2) and helmet (4); 3 – **Rogozen**, bucranium with rosette on forehead from a decorated phiala 81; 5 – **Surcea** (com. Brateș, Covasna distr.), silver phalera.
- Pl.XLVIbis** 1 – **Polana Coțofenești**, the right cheek cover of helmet (after D.Berciu); **Bălceni**: 2 – the left cheek cover of helmet; 4 – backhead protector (after M.Petrescu-Dâmbovița, M.Dinu); 3 – **Rogozen** (Vratza, Bulgaria), unfolded decoration on the cup no.155 (after Iskustvo, 36, 1986).

- Pl. XLVII** 1 – **Platra Roșie**, bust of the goddess Bendis (?) for attachment (after C.Daicoviciu); 2 – Spartan coin with the symbol of Dioscurus; and 4 – coin from Tyr with two columns the Sun and the Moon (after J.Schwabe); 3, 5 – **Bălănești** (com. Măruneți, Olt distr.), silver fibulae (after E.Popescu).
- Pl. XLVIII** 1, 2, 4 – **Ocnitza**, medallion, pendant and bronze mask (after D. Berciu); 3 – **Lukasevka** (Orhei, Republic of Moldavia) (after G.B.Feodorov); 5 – **Popești**, buckle decoration (after R.Vulpe).
- Pl. XLIX** Fibulae and phalerae found in: 1 – **Transilvania**; 2-3 – **București**-Herăstrău; 4, 5 – **Coada Malului** (com.Măgurele, Prahova distr.) (after L.Mărghitan).
- Pl. L** Images of the front area of helmets from: **Agighiol** (1) (after D.Berciu); **Peretu** (2) (after E.Moscalu); **Porțile de Fler** (6); **Polana Cotofenești** (7) (after D.Berciu); tympanum of a stele from Egypt (3) (after G.Jéquier); 4, 5 – **Agighiol**, representations on the base of goblets 1 and 2; 6 – zoomorphic appliqué (after D.Berciu).
- Pl. LI** 1 – **Medgidia** (Constanța distr.), representation on the handle of the emblem-sword; 2 – **Lupu**, silver phalera with the images of the eagle and the snake; **Rogozen**, 3a – unfolded decoration from the cup no. 162 and 3b – detail of the same decoration (apud Iskustvo, 36, 1986).
- Pl. LII** **Bălceni** (com.Cucuteni, Iași distr.), 1 – bracelet with zoomorphic heads; 2 – zoomorphic protom with rosette on forehead (after M.Petrescu-Dîmbovița, M.Dinu).
- Pl. LIII** 1 – **Rogozen**. Detail, winged goddess from the unfolded decoration of the cup no. 158; pendant of a necklace from the VIIth century B.C. from **Camiros**-Rhodos; 3 – ornament applied to a bronze vase from the VIIth cent.B.C. (after R. du Mesnil du Buisson).
- Pl. LIV** Images on cups from **Agighiol** (1, 4) and **Porțile de Fler** – Metropolitan Museum (5); and on the helmet from **Porțile de Fler** – Detroit Museum (3) and **Peretu** (2): 6 – **Adamclisi** (Constanța distr.), black stone from the frieze of the monument Tropaeum Traiani with carved acanthus leaves ended with wolf heads (after F.B.Florescu); 7a, b, c – **Răcăițu**, bone object representing Dionysos and character from the Dionysiac procession (after V.Căpitanu).
- Pl. LV** **Rogozen**. Unfolded decorations of cups no. 159 (1) and no. 159 (2) and of the cup no. 165 (3).
- Pl. LVI** 1-2 – **Bălceni**, triangular appliqué decoration (after M.Petrescu-Dâmbovița, M.Dinu); 3 – **Bălănești** (after E.Popescu); 4 – **Agighiol**, unfolded decoration on the lateral surface of goblet no. 2 (after D.Berciu).
- Pl. LVII** 1, 2 – **Letnitsa** (Lovetz, Bulgaria), appliqués with images.
- Pl. LVIII** 1, 2 – **Letnitsa**, appliqués with images.

- Pl. LIX** The disposition of the animal representations on goblets from **Agighiol** (1-2) and **Porțile de Fier** (3) and the helmets from **Porțile de Fier** (4) and **Peretu** (5). *Abbreviations*: C – stag; G – griffon; I – hare; M – boar; p – fish; P_M – great bird; P_m – little bird; T – goat.
- Pl. LX** 1 – **Rogozen**, the unfolded decoration of the cup no. 158 (after Iskustvo, 36, 1986); 2 – **Lupu** (com. Cergău, Alba distr.), silver phalera (unpublished. By benevolence of I. Glodariu).
- Pl. LXI** **Dumbrava**. Small vases (1-15) and fibula (16a, 16b) which formed an archaeological complex.
- Pl. LXII** **Dumbrava**. Small vases on which there were seen some images and marks.
- Pl. LXIII** **Curtenl**. Images and marks on a figurine.
- Pl. LXIV** **Bunești**. Unfolded decoration of a small vase (1a, 1d) and some details (1c, 1b și 2); **Dumbrava**, decoration on a small vase (3) and a small wheel (4).
- Pl. LXV** **Dumbrava**. Unfolded decoration on three small vases.
- Pl. LXVI** **Dumbrava**. Images and marks on the lateral surface of a small vase (Inv. 5709). Unfolded decoration in three positions (1a, 1b, 1d) and some details (1a₁, 1c₁, 1c₂).
- Pl. LXVII** **Dumbrava**. Images and marks on the lateral surface (1, 2, 5) and bottom of a small vase (3); from a ceramic fragment (4) and from a stone with four faces, the entire decoration (6a) and some details in different positions (6b, 6c, 6d).
- Pl. LXVIII** **Dumbrava**. Decoration with images and marks on the bottom of a small ceramic vase, illustrated to scale (1a-1d), enlarged (2d), complete (1a-1d and 2d) and some details (2a₁, 2a₂, 2b₂, 2c₁, 2d₁).
- Pl. LXIX** **Dumbrava**. Images and marks on small vases (2, 3, 5, 6, 7a, 7b, 10, 11), *tesserae* (1, 4, 9) and stone (8).
- Pl. LXX** **Dumbrava**. Images and marks on small vases (2-5, 7, 10-15), *tesserae* (1, 6, 8) and stone (9).
- Pl. LXXI** Ceramic fragments considered having only marks of tamga type from **Dumbrava** (1a, 1b) and **Răcățiu** (2-4) (after V. Căpitanu).
- Pl. LXXII** **Dumbrava**, ceramic fragment. Recovered images and marks. 1a, 1b, 1c – the entire images; 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17 – details.
- Pl. LXXIII** **Răcățiu**. Ceramic fragment. Recovered images and marks. 1 – the entire image; 14- 18 – details.
- Pl. LXXIV** **Răcățiu**. Ceramic fragment. Recovered images and marks. 1 – the entire image; 11- 16 – details.
- Pl. LXXV** Vases (1, 2, 5), ceramic fragments (3, 4) and bone (6) with marks of tamga type, discovered at; **Gherălești Noi** (com. Gherălești, Neamț distr.) – 1 (after

V.Mihăilescu-Birliba); **Molgrad** (com.Mirșid, Sălaj distr.) – 5 (after M.Macrea, D.Protase, M.Rusu); **Răcătău** – 2 (after V.Căpitanu); **Dumbrava** – 3 and 4; **Brad** – 6 (after V.Ursachi).

- Pl. LXXVI** Selective chart with symbols and marks, some of tamga type or alphabetiform ones dating back from the VIth cent. B.C. until the IIIrd cent.A.D. 2 – **Clpău** (Mureș distr.); 4 – **Corpadea** (Cluj distr) – VIthcent. B.C.; 1 – **Surcea** – III-II cent.B.C.; 3 – **Cluj-Mănăstur** – IVthcent. B.C. (1-4 after I.H.Crișan); 5, 7, 9 – **Răcătău** (after V.Căpitanu); 8, 23 – **Ocnlța** Buridava (after D.Berciu) – IstB.C.-Ist A.D.; 18, 21 – **Dumbrava** – I – II cent. A.D.; **Gherălești** Nol – II-III cent.A.D.; 24-30 – **Vânători-Neamț** – IIIrd cent.A.D. (after V.Mihăilescu-Birliba).
- Pl. LXXVII** **Dumbrava**. Images and marks on *tesserae* (1-4a-4b); ceramic fragments (6-8) and **Polana**, figurine (5).
- Pl.LXXVIII** **Dumbrava**. Images and marks on stone (7 and 9) and on ceramic fragments (1-6, 8).
- Pl. LXXIX** **Dumbrava**. Images and marks on stone (1 and 9) and on ceramic fragments (2-8).
- Pl.LXXX** **Dumbrava**. Unfolded decoration of small vases (7, 10), scenes, figures and marks on other objects (5, 8, 9), ceramic fragments (1, 2, 6), tessera (3) and stone (4).
- Pl.LXXXI** **Dumbrava**. Images and marks on ceramic objects (1-7b, 9-11) and on stone (8).
- Pl. LXXXII** **Dumbrava**. Unfolded decoration on small vases (1, 3, 5a-5b and 6a-6b), on a small wheel (2); **Brășăuți** (R.Moldova) – unfolded decoration on a clay spindle (4).
- Pl. LXXXIII** **Dumbrava**. Images and marks on a zoomorphic figurine. Complete decoration (1a, 1b) and some details (1c, 1e, 1d).
- Pl. LXXXIV** **Dumbrava**. Images and marks on ceramic fragments (1a-1b and 2a-2d) and the unfolded decoration of the lateral surface of a small vase (3a, 3b).
- Pl. LXXXV** **Dumbrava**. Unfolded decoration of three small vases (1, 2 and 5) and images on two ceramics fragments (3, 4).
- Pl. LXXXVI** **Curtenl**. Images and marks on figurines (1, 2a, 2b, 3, 4a, 4b).
- Pl. LXXXVII** Details of the ornament and writing on ceramic pots and stone objects discovered at **Dumbrava** (1, 3-7, 9), **Bunești-Averești** (2) and **Barboși-Galați** (8).
- Pl.LXXXVIII** Details of the ornament and writing on ceramic pots and stone objects discovered at **Dumbrava** (1-7, 9, 10) and **Polana** (8).

Nr. crt.	Numele autorului	Secolul	Ortografierea numelui	Ipostaze				Etnic	Cu cine este comparat	Stare socială, funcții, profesii, calități	Ritualuri	Credințe
				Zeu	Daimon	Erou	Om					
1	Hellanicos	V î.e.n.	Zamolxis	•			•	scit	Kronos	rob, liber, bogat	retragerea în locuința subterană	nemurire
2	Herodot	V î.e.n.	Salmoxis	•	•		•	get		rob, liber, bogat, însemnat gînditor	trimiterea mesagerului săgetarea norilor	nemurire
3	Platon	V-IV î.e.n.	Zalmoxis	•			•	trac		rege, medic, vrăjitor		
4	Mnaseas	II î.e.n.	Zamolxis	•				get	Kronos			
5	Diodor din Sicilia	I î.e.n.	Zamolxis				•	scit trac get	Zarathustra și Moise	legiuitor		
6	Strabon	I î.e.n. – I e.n.	Zamolxis	•			•	get		prooroc, vicerege, preot	retragerea în locuința subterană din M ^{le} Sfînt	
7	Apollonios din Tvana	I e.n.	Zamolxis				•	scit		filosof, rege		
8	Herodian Gramaticul	II e.n.	Zamolxis Zalmoxis Salmoxis									
9	Lucian din Samosata	II e.n.	Zamolxis	•				scit	Anacharsis		trimiterea mesagerului	nemurire
10	Apuleius	II e.n.	Zamolxis				•	trac	Zoroastru	vraci		
11	Clemens din Alexandria	II-III e.n.	Zamolxis			•	•	get scit		legiuitor	trimiterea mesagerului	
12	Origenes	II-III e.n.	Zamolxis	•			•	get	Pitagora, Orfeu	prooroc, filosof, sclav		
13	Porphyrios	III e.n.	Zamolxis Zalmoxis	•			•	trac	Heracles			
14	Diogenes Laertios	III e.n.	Zalmoxis	•			•	trac	Kronos	filosof, sclav		
15	Împăratul Iulian	IV e.n.	Zamolxis	•				get				nemurire
16	Theodoretos din Cyros	IV-V e.n.	Zamolxis	•			•	trac	Anacharsis	întept		
17	Enea din Gaza	V e.n.	Zalmoxis	•			•	get		sclav, filosof	trimiterea mesagerului	nemurire
18	Hesychios din Alexandria	V-VI e.n.	Zalmoxis	•			•		Kronos	sclav		nemurire
19	Iordanes	VI e.n.	Zamolxe	•			•	get	Zeuta, Deceneu	rege, filosof		
20	Agathias	VI e.n.	Zamolxis					get				nemurire
21	Leon Diaconul	X e.n.	Zamolxis							întept		
22	Suidas	X e.n.	Zamolxis	•			•	scit	Kronos	sclav	retragerea în locuința subterană	nemurire

Denumiri geografice Geographical names

A

Adamclisi, 73, 150
Africa, 116
Agighiol, 122, 126, 127, 128, 129, 131,
132, 142, 143, 146, 147, 149, 150,
152, 153, 155, 157, 158, 160, 162,
279, 281.
Alba, 21, 119, 120, 123, 135, 137.
Alexandria, 7
Angheluș, 54, 65
Antiochia, 7
Apulum, 116, 153
Arad, 21, 28, 40
Argeș, 21, 43, 49, 56, 106, 275
Arkadia, 239
Armenia, 97
Asia, 51
Atena, 7, 264

B

Babilon, 248
Bacău, 21, 40, 44, 55, 57, 90, 94, 159, 232,
278
Baia de Criș, 119, 120, 121, 279
Baia-Hamangia, 119, 120
Balaciu, 57, 63, 64, 106
Banca, 45
Barboși, 20, 23, 24, 29, 33, 34, 35, 36, 55,
71, 99, 105, 202, 203, 273, 274
Băiceni, 55, 62, 122, 126, 127, 128, 129,
134, 143, 146, 147, 151, 155, 156,
160, 162, 279, 281
Băița, 124
Bălănești, 93, 138, 141, 142, 155
Bănița, 20, 23, 29, 274
Bârgoani, 91
Bârlălești, 55, 62, 66

Bâta Doamnei, 20, 23, 24, 29, 30, 31, 32,
42, 71, 72, 99, 101, 109, 273, 274,
278
Bâzdâna, 55, 66
Bedehaz, 41
Belgorod, 133
Berea, 55
Berzasca, 87, 88, 277
Bistrița-Năsăud, 116, 119
Blidaru, 21, 23, 29, 274
Bologna, 165
Borovo, 130, 136
Bosporus (Bospor), 128, 240
Boșorod, 22, 26, 137
Botoșana, 42, 43, 55, 56, 57, 60
Brad, 21, 23, 24, 25, 27, 29, 36, 37, 40, 44,
47, 55, 70, 71, 72, 103, 104, 273, 274,
275, 276.
Bragadinu, 55
Brașov, 22, 26, 56
Brateș, 41, 131, 132, 133
Brăești, 56
Britannia, 94, 102
București, 42, 45, 55, 69
București-Herestrâu, 141
București-Militari, 70, 94, 278
București-Tei, 70, 88, 94
Budureasca, 55, 113, 114
Bulgaria, 123, 125, 130, 132, 134, 135, 136,
140, 156, 159, 164, 280
Bunesti, 55, 61
Buridava, 199, 285
Buzău, 21, 57, 66, 69, 81, 96, 113, 244, 277
Byblos, 108, 109

C

Caesarea, 116
Calopăr, 55, 66

Camiros, 148
 Cappadocia, 97
 Capua, 165
 Caraș Severin, 87, 88, 277
 Carpați, 37
 Căpâlna, 21, 23, 25
 Cătunu, 55
 Câmpia Română, 43
 Căndești, 131, 155, 157
 Cărlomănești, 21, 23, 25, 56, 67, 69, 80, 81, 86, 87, 90, 113, 133, 244, 277
 Cergău, 123, 137
 Cernăuți, 21
 Cetățeni, 21, 23, 25, 56, 106
 Chersonesul Tauric, 240
 Cherson, 89
 Ciceu-Mihăești, 119
 Cioara, 124, 279
 Ciolăneștii din Deal, 44, 45, 46, 47, 106, 109, 275
 Ciumești, 132, 151
 Ciurea, 40, 43, 50, 56, 88, 99, 116, 117, 200, 232, 275
 Cluj, 119
 Coadă Malului, 93, 141
 Constanța, 119, 120, 145, 146, 150, 166
 Conțești, 49, 50, 245, 275
 Cos, 176
 Costești, 21, 23, 29, 274
 Covasna, 54, 57, 65, 131, 132
 Cozla, 71
 Craiova, 147, 149, 151, 160, 162
 Crăsanii de Jos, 106
 Cricău, 21
 Cristești, 56
 Crotona, 179
 Cuciulata, 56, 67
 Cucorăni, 56
 Cucuteni, 55, 122, 147, 155
 Cursești Vale, 117, 118
 Curteni, 48, 56, 58, 59, 85, 203

D

Dacia, 16, 53, 69, 79, 80, 87, 95, 97, 107, 116, 122, 135, 140, 149, 153, 163,

237, 241, 247, 249, 250, 252, 256, 267, 275, 286
 Damasc, 107
 Davidești, 49, 275
 Dănești, 56, 62, 64
 Dâmbovița, 55
 Deva, 88, 161, 277
 Dobrogea, 119, 244, 245
 Dolinean, 21, 23, 24, 27, 36, 38, 39, 273, 274
 Dolj, 55, 66
 Dumbrava, 40, 41, 43, 50, 51, 56, 59, 63, 65, 67, 68, 69, 71, 74, 75, 77, 80, 81, 82, 83, 88, 89, 99, 117, 161, 200, 202, 203, 208, 214, 221, 232, 245, 275, 276, 277
 Dumbrăveni, 131
 Dunărea, 69, 118, 123, 132, 147, 156, 167, 244, 247, 252, 279
 Dura-Europos, 114, 125
 Dyrrhachium, 49

E

Egipt, 74, 81, 143, 161, 174, 248, 252, 255, 263
 Eminescu M, 57
 Enisala, 56
 Epureni, 55, 56
 Europa, 15

F

Fântânele, 42, 55, 248
 Fedești, 56, 62, 74
 Fellbach, 115
 Fetele Albe, 21, 23, 25, 27, 274
 Firminiș, 105
 Fitionești, 162

G

Galați, 20, 34, 35, 43, 55, 57, 63, 99, 106
 Galile (Galice), 93, 141, 142
 Gallia, 46, 86, 102, 105, 203
 Gâlmele, 96
 Germania, 115
 Ghelăiești, 91, 105

Gherla, 113
 Ghermănești, 45, 47
 Ghidfalău, 54
 Giurcani, 116
 Giurgiu, 22, 42, 106
 Gorj, 124, 125
 Govora-sat, 56
 Grădiștea Muncelului, 7, 28, 42, 86, 96,
 101, 106, 199, 245, 277, 285
 Grecia, 74, 166, 236, 264
 Gruiu Dării, 57, 66
 Gundestrup, 124, 125
 Gurmănești, 160

H

Hamangia, 120
 Hanska, 56, 60
 Hatra, 133
 Helespont, 260
 Hierapolis, 114
 Hoghiz, 56
 Horga, 56
 Horgești, 90, 94, 159, 232, 278
 Hotin, 21, 36, 38, 39
 Hunedoara, 20, 21, 22, 26, 28, 88, 119, 120,
 124, 137
 Huși-Corni, 56, 61, 62

I

Iakimovo, 141
 Ialomița, 57, 63, 64, 106
 Iași, 40, 43, 50, 55, 56, 68, 88, 99, 116, 117,
 122, 147, 155, 200, 232, 275
 Ilfov, 42, 55, 57, 160
 Iran, 255
 Istru, 192, 266, 267
 Italia, 165, 265

J

Jugoslavia, 132

K

Karagodeushks, 129, 136
 Karnak, 110

Kiev, 100
 Kogaionon (Cogaionon), 191, 197, 263
 Krenschela, 116
 Kutuzov, 56, 60

L

Letnița, 125, 135, 136, 140, 147, 156, 280
 Lovet, 140, 156, 280
 Lucașevka (Lucașovka), 56, 64, 139
 Lukovit, 140
 Lunca Ciurei, 117
 Lupu, 87, 122, 133, 135, 137, 145, 163,
 167, 280

M

Maikop, 95
 Majdaniste, 131
 Marca, 56, 276
 Marea Moartă, 250
 Marica, 71
 Măgurele, 141
 Mălușteni, 57
 Mănăstioara, 162
 Mărunței, 138, 141
 Medgidia, 145, 146, 166, 167, 281
 Mehedinți, 127
 Meleia, 21, 23, 27, 274
 Merdjani, 136
 Mesopotamia, 81, 161
 Mihailovgrad, 141
 Mihăiești, 56
 Mihăilești, 22, 42, 57, 106
 Moesia, 87, 95, 97, 116, 148, 247, 256, 267,
 286
 Moigrad, 41, 50
 Moldova, 123, 244
 Moldova - Republica, 56, 60, 139
 Morești, 57, 71
 Muntenia, 244
 Munții Balcani, 123
 Munții Orăștiei, 31, 40, 82
 Munții Rhodope, 123
 Munții Sebeșului, 7, 27, 71, 258, 274
 Mureș, 57, 106
 Murgeni, 57, 62, 64

N

Napoca, 237
 Năieni, 96
 Neamț, 91, 105, 113, 117
 Negri, 21, 40, 44, 55
 Nemeia, 176
 Nicorești, 57, 63
 Nil, 252

O

Ocnita, 57, 88, 91, 103, 104, 139, 140, 142,
 152, 160, 167, 199, 280, 282, 285
 Olbia, 128, 129, 130, 135
 Olt, 119, 138, 141
 Oltenesti, 48, 56, 203
 Oltenia, 126, 244
 Oradea, 41
 Orăștioara de Sus, 21, 22
 Orhei, 56, 139
 Orlea, 41

P

Palestrina, 165
 Palmyra, 125, 134
 Panaghiuriște, 135, 159, 280
 Panticapaeum, 133, 237
 Pecica, 21, 23, 27, 28, 36, 40, 42, 274
 Peretu, 122, 129, 140, 142, 149, 150, 152,
 157, 158, 160, 280, 281.
 Pianu de Jos, 119, 121
 Piatra Craivii, 21, 23
 Piatra Roșie, 22, 23, 25, 26, 82, 137, 138,
 142, 280
 Piatra Neamț, 20, 29, 42, 99, 100, 101, 109,
 278
 Piciorul Lupului, 116
 Pietroasele, 57, 66
 Piscul Crăsani, 57, 63, 64, 65, 70, 71, 100,
 106, 219, 276
 Plovdiv, 159
 Poian, 57
 Poaiana, 40, 43, 57, 63, 67, 70, 71, 72, 73,
 74, 77, 103, 104, 106, 134, 202, 203,
 276

Poiana Cotofenesti, 64, 84, 129, 134, 162,
 248, 280, 281
 Poiana-Dulcești, 91
 Polovragi, 69, 97, 124, 125, 131, 133, 149,
 151, 152, 279, 280, 281
 Pompei, 98
 Pont, 97, 174
 Pontul Euxin, 260
 Popești, 22, 23, 24, 25, 42, 43, 44, 57, 59,
 67, 69, 70, 71, 92, 93, 96, 106, 113,
 139
 Popești-Leordeni, 42
 Popești-Novaci, 71, 276
 Poroina, 127, 135, 136, 137, 162, 280
 Porțile de Fier, 143, 150, 152, 153, 158,
 159, 162, 281
 Prahova, 55, 57, 114, 129, 134, 141
 Prundul Bârgăului, 116
 Pungești, 117, 118
 Pustiosu, 22, 23, 27, 274

Q

Qumran, 249

R

Racoș, 22, 23, 26, 27, 274
 Răcău, 57, 64, 66, 67, 69, 70, 81, 90, 92,
 95, 96, 97, 98, 103, 104, 113, 133,
 150, 159, 232, 276, 278
 Rems Murr, 115
 Rogozen, 97, 123, 131, 134, 135, 136, 140,
 145, 148, 153, 154, 162, 163, 164,
 165, 166, 167, 190, 199, 200, 203,
 280
 Rhodos, 148, 175
 Roma, 7, 27, 29, 80, 107, 110, 116, 122,
 149, 252
 Romașek, 100
 România, 132, 164, 279
 Rozoveț, 135
 Rudele, 22, 23, 27, 274
 Ruse, 130, 136
 Rusia, 95, 132, 136

S

Sacidava, 153
 Salmydesos, 187
 Salmyris, 187
 Samos, 174, 176, 260, 261, 269
 Sanislău, 132
 Sarajevo, 131
 Sargetia, 122
 Sarmatia, 240
 Sarmizegetusa (Regia), 22, 23, 25, 27, 29, 98, 119, 274
 Satu Mare, 132
 Sălaj, 56, 105
 Săliște, 124, 125, 279
 Sâncrăieni, 106, 122
 Sărata Monteoru, 102
 Sărâcsău, 122
 Săsciori, 21
 Schmiden, 115
 Sciția, 128, 264
 Scupi, 116
 Sfântu Gheorghe, 41
 Sibiu, 103
 Sibioara, 119
 Sighișoara, 41, 50, 57, 71, 106, 276
 Siret, 98
 Slimnic, 103, 104
 Snagov, 50
 Sprâncenata, 119
 Stanița Kurdjipskaja, 95
 Stâncești, 57, 60, 61, 113
 Stenca Liubcovei, 87, 88, 277
 Străulești, 45, 47
 Strimoniu, 263
 Stupina, 119
 Suceava, 41, 42, 43, 55, 57, 58
 Suhaia, 42
 Surcea, 69, 131, 132, 160

Ș

Șcheia, 57, 113
 Șeica Mică, 122
 Șuletea, 56, 62, 74

T

Tecuci, 40
 Teleorman, 42, 44, 45, 58, 106, 122, 129, 140, 157, 248, 275, 280
 Thasos, 176
 Theba, 110
 Thracia, 236, 238, 261, 263, 266, 267, 269
 Thuga, 116
 Tibru, 252
 Tinosu, 57
 Tisești, 57
 Transilvania, 71, 141, 277
 Tulcea, 56, 127
 Tyr, 110, 138, 176
 Tyras, 85, 129

U

Ucraina, 21, 38, 39, 89, 130, 132, 136
 Ungheni, 57

V

Valea Nucarilor, 127
 Vaslui, 45, 48, 55, 56, 57, 58, 62, 64, 74, 116, 117, 118
 Valeni, 103, 104
 Valenii de Munte, 141
 Vărbilău, 134
 Vâlcea, 56, 88, 140, 167
 Vânători-Neamț, 117, 118
 Vernești, 21, 86, 277
 Vidra, 55
 Vlădiceasca, 42
 Volga, 236
 Voronțov, 89
 Vrancea, 131, 155
 Vrața, 134, 141, 164

Z

Zargidava, 20
 Zimnicea, 58, 90, 97, 133, 248
 Zolotaia Balka, 89
 Zvorâște, 41, 58, 62

Autori antichi și medievali Ancient and medieval authors

A

Agathias, 173, 268
Alexandru Polyhistor, 178
Apollonios din Tyana, 172, 176, 177, 260, 264
Apuleius, 172, 176, 264
Aristot, 181
Arrianus, 193

C

Celsus, 265
Clemens din Alexandria, 172, 176, 177, 192, 265
Criton, 122, 256, 264

D

Dicearchos, 179
Dio Cassius, 122, 199, 248
Diodor din Sicilia, 29, 139, 172, 176, 177, 193, 262
Diogenes Laertius, 172, 175, 176, 178, 181, 193, 260, 265

E

Enea din Gaza, 172, 176, 177, 192, 267
Epictet, 265
Eschyl, 179
Euhemerus, 174

F

Flavius Iosephus, 249, 250, 264

G

Grigore din Nazianz, 193

H

Hellanicos, 171, 172, 174, 175, 176, 193, 195, 196, 261, 269, 282, 284
Herodian, 111, 172, 173, 265
Herodot, 18, 50, 52, 53, 54, 101, 107, 139, 148, 151, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 181, 182, 183, 189, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 251, 254, 260, 269, 272, 282, 283, 284, 285
Hesiod, 179
Hesychios din Alexandria, 172, 175, 176
Hipocrate, 179
Homer, 194
Hyppolyt, 193

I

Iamblichos, 180, 266
Ioannes Chrysostomos, 193
Iordanes, 98, 99, 100, 171, 173, 175, 176, 177, 181, 192, 193, 251, 252, 267
Isidor din Sevilla, 193
Iulianus Apostata, 52, 193, 196, 266, 284

L

Leon Diaconul, 173, 269
Lucian din Samosata, 114, 172, 192, 193, 264

M

Martial, 248
Mela Pomponius, 52, 171, 193, 196, 263, 283, 284
Mnaseas, 172, 174, 262, 269

O

Origenes, 172, 174, 176, 177
Ovidiu, 121, 263

P

Persaios, 265
Philolaos, 179
Photios, 193, 262
Platon, 172, 176, 177, 179, 193, 195, 196,
247, 249, 261, 264, 284
Porphyrios din Tyr, 147, 148, 172, 173,
174, 175, 176, 177, 186, 266
Posidoniu, 262
Pythagora, 174, 176, 177, 179, 181, 260,
261, 263, 264, 265, 266, 267, 269

S

Socrate, 247, 261

Sophocles, 247

Strabon, 50, 97, 107, 171, 172, 174, 175,
176, 191, 192, 193, 247, 249, 250,
262

Suidas, 173, 174, 175, 176, 184, 256, 269

T

Tacit, 111

Theodoretos din Cyros, 173, 176, 177, 193,
267

Theofrast, 257

Timeus, 179

V

Vergilius, 267

Z

Zenon, 265

Divinități, eroi, personaje mitologice și literare Deitis, heros, mythological and literary characters

A

Addad, 161
Adonis, 118
Afrodita, 93, 240
Agni, 85, 104, 159
Ahile, 269
Ahura Mazda, 182
Ammon, 85, 104, 110, 135
Amphion, 110
Anacharsis (Anaharsis), 264, 267, 269
Anadates, 97
Anahita, 240
Anaitis, 97
Apollon, 85, 93, 94, 104, 152, 153, 161, 177, 240, 282
Apollo Lykios, 113
Ares, 50, 93, 238, 245, 256
Artemis, 50, 86, 94, 148, 153, 165, 166, 256
Artemida Orthia, 74
Asclepios, 152, 177, 264, 282
Asvin, 247
Atargatis, 97, 114
Athena, 152, 238, 282
Attis, 133, 135

B

Baal Hammon, 97, 104, 151, 175
Baal Hermon, 110
Baal Liban, 110
Bel, 124
Bendis, 50, 69, 86, 89, 93, 94, 137, 138, 139, 140, 153, 166, 171, 246, 256
Belshamân, 124
Budha, 64, 93

C

Caelestis dea, 97, 142

Cavalerii danubieni, 51, 54, 85, 97, 112, 116, 133, 137, 146, 152, 244, 247, 248, 256, 282, 287
Cavalerul trac, 51, 54, 68, 69, 84, 132, 133, 140, 241, 244, 247, 248, 256
Cernunnos, 59, 93, 151, 153
Charmides, 176, 194, 195, 247, 248, 261, 262
Cronos (Kronos), 175, 185, 267, 269
Cybele (Kybele), 97, 133, 135, 137, 164, 165, 166, 182

D

Dea Syria, 97
Demeter, 93, 224, 239
Diana, 27, 86, 277
Diana Mellifica, 256
Dionysos, 50, 51, 93, 136, 150, 152, 159, 161, 184, 224, 246, 255
Dioscuri, 110, 138, 146

E

Eitiosaros, 246
El, 175
Eos, 165
Eris, 165
Eros, 152, 282

G

Gebeleizis, 148, 171, 182, 196, 197, 198, 237, 245, 256, 260, 284, 285
Genius Cuculatus, 64

H

Hadad, 114
Helios, 152, 282
Hera, 114

Hercules (Herakles), 27, 152, 175, 176,
177, 185, 238, 266, 282
Hermes, 85, 104, 282
Heros, 241
Heros Epekoos, 128, 129
Hestia, 29, 137, 138, 139, 177, 245, 256,
262
Horus, 144, 281

I

Iahve, 29, 177
Iarhibolus, 135
Indra, 247
Isis, 255
Iuppiter, 94, 247
Iuppiter Ammon, 104, 151
Iuppiter Dolichenus, 68, 69, 168
Iuppiter Erizenus, 246
Iuppiter Nareus, 246
Iuppiter Taranis, 94

K

Kastor, 110
Kore, 224

L

Lares, 139
Liber Pater, 256
Lilith, 165

M

Magna Mater, 27, 51, 97, 135, 137, 247,
255
Mars (Marte), 114, 135, 171, 192, 245, 246,
247, 263, 267
Malachbel, 124, 135
Men, 104, 135
Mercurius, 27, 104, 135
Mithras, 138, 152, 176, 182, 185, 247, 248,
255
Mnesachos, 176, 260, 261, 269
Moise, 29, 177, 262
Moloch, 175
Musaio, 263

N

Nemesis, 153
Neptunus, 118
Nesatya, 247
Nike, 165

O

Odin, 159
Omanos, 97
Orpheus, 118, 246, 263, 265

P

Pan, 159
Penates, 139
Pene Ba'al, 142
Persefona, 93
Pleistoros, 182
Polydeukes, 110
Poseidon, 118, 238
Potnia Theron, 50, 165, 166

Q

Quirinus, 247

R

Remus, 110
Romulus, 110

S

Sabazios, 240
Salmoxis, 18, 172, 173, 181, 182, 193, 255,
265
Saturnus, 104, 175
Semele, 183, 184
Silvanus, 148

T

Tanit, 142
Thales (Tales), 174, 176, 266
Thor, 159
Toxaris, 264

U

Uranus, 175

V

Varuna, 247

Vesta, 27

Victoria, 111, 115, 278

Z

Zalmoxis (=Zamolxis), 8, 15, 16, 17, 29,
101, 137, 139, 148, 171, 172, 173,
174, 175, 176, 177, 178, 181, 182,
183, 184, 185, 186, 187, 188, 189,
190, 192, 193, 194, 195, 196, 197,

199, 245, 246, 247, 248, 251, 252,
255, 256, 260, 261, 264, 265, 266,
267, 271, 283, 284, 285, 286
Zamolxis, 171, 172, 173, 175, 176, 183,
184, 185, 186, 189, 196, 262, 263,
264, 265, 266, 267, 268, 269
Zarathustra (=Zathrausthes), 177, 262
Zbelsurdos, 198
Zemeluks, 183, 185
Zethos, 110
Zeus, 114, 148
Zeus Cassios, 110
Zeus Kimistenus, 246
Zeuta, 267
Zoroastru, 264

Împărați, regi și alte personalități istorice **Emperors, kings and other historical personalities**

A

Armoxais, 184
 Augustus, 49

B

Burebista, 87, 245, 247, 263

C

Caesar (=Cezar), 50, 263
 Calaxais, 184
 Charnabon, 247
 Comosicus, 268

D

Darius, 179
 Decebalus, 69, 92, 122, 199, 245, 247, 248,
 250, 277
 Deceneu (Decaineos), 98, 175, 181, 196,
 251, 263, 267, 268
 Diegis, 248
 Domitianus, 250

K

Kersoblaptes, 164
 Kotis I, 164

L

Lipoxais, 184

N

Nabucudonosor, 110

R

Rhemaxos, 187

S

Sanatruc, 134
 Scorilo, 199
 Solomon, 110
 Solon, 174

T

Tiberius, 175
 Traianus, 107, 111, 115, 122, 256, 266
 Tutmosis 111, 110

Z

Zalmodegikos, 187

Antroponime antice **Ancient anthroponyms** **(Mențiuni selective)**

A

Abrozelmus, 187
Aulucentus, 246
Aulusanus, 246
Auluzelmis, 187
Auluzenes, 246

D

Dabatopeios, 246
Dalazelmis, 187
Darzala, 246
Derzis, 246
Derzizenos, 246

Diaporis, 246

H

Heptaporis, 246

M

Mucaporis, 246
Mucasenus, 246
Mucatralis, 246

Z

Zelmes, 187

Autori moderni

Modern authors

A

Abajev V., 236, 237, 238, 239, 240
Alaiba R., 8, 117
Albrecht K., 250
Aldea I. Al., 123
Alexandrescu A.D., 51, 58, 119, 121
Alexandrescu P., 9, 18, 122, 123, 127, 130,
131, 146, 157, 159, 188
Alexandrescu-Vianu M., 129
Alexianu M., 172
Andrén A., 165
Andrițoiu I., 151
Annenquin J., 75
Antonescu D., 9, 22, 24, 27, 109, 273, 274
Antonescu Th., 107
Asheri D., 254
Audin A., 41, 251

B

Baatz D., 49
Babeș M., 9, 16, 21, 44, 53, 56, 67, 69, 80,
81, 82, 84, 91, 102, 105, 113, 133,
149, 152
Balmuș C., 178
Banu I., 250
Bazarciuc V., 55, 61
Bărbulescu M., 69, 89, 93, 137, 149
Beda C., 149
Beldiman C., 203, 232
Beletski A.A., 128
Benoit F., 9, 177
Benseler G.E. 236, 237, 238, 239, 240
Benziger, 111
Berciu D., 9, 18, 50, 53, 57, 64, 82, 91, 102,
103, 122, 126, 129, 134, 135, 139,
140, 143, 144, 146, 152, 155, 157,
160, 167, 199

Berciu I., 12, 20, 21, 84, 149
Bessel G., 184
Bichir Gh., 9, 41, 53, 56, 67, 91, 102, 103,
147
Bieler L., 181
Birt Th., 107
Blaga L., 10, 17, 188, 194, 195, 253, 254,
271, 287
Blavatski V.D., 128, 132, 136
Bobancu S., 22, 98
Bober P.F., 152
Bobi V., 113, 131, 155
Bodor A., 199, 243, 249
Boulanger A., 11, 177, 179, 251
Bousquet J., 92
Bouzek J., 164
Brudiu M., 84
Buraga C., 56, 62, 64
Burda S., 113
Burkert W., 254, 255
Butoi C., 119
Buzilă A., 99
Buxdorf J., 10, 148

C

Campbell L.A., 81, 111, 257
Cantacuzino C., 16, 270
Cantemir D., 16, 270
Carpenter R., 147, 148
Căpitanu V., 8, 57, 64, 66, 67, 69, 84, 90,
94, 97, 103, 150, 151, 159, 232
Cermanovic-Kuzmanovic A., 132
Chantraine P., 178
Charriere G., 152, 153
Chirică V., 8, 10, 56, 117
Christou C., 165
Cichorius C., 107, 109, 111, 115, 278
Ciugudean H., 119, 121

Coman G., 55, 56, 57, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 74, 103
 Coman I., 18, 110, 193, 194, 195, 197, 251
 Condurachi E., 121
 Conovici N., 18, 57, 63, 64, 65, 100, 106
 Conrad J.R., 105, 168
 Constantinescu N., 45
 Contenau G., 90, 94, 149
 Costea F., 22, 26
 Crișan I.H., 10, 18, 21, 22, 28, 36, 40, 42, 53, 57, 65, 86, 105, 106, 107, 133, 149, 152, 202, 243, 258
 Cumont F., 85, 125, 135, 149, 195

D

Daicoviciu C., 10, 18, 21, 22, 26, 42, 82, 86, 98, 106, 107, 109, 119, 137, 138, 199, 243, 247
 Daicoviciu H., 8, 10, 18, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 36, 53, 86, 98, 106, 119, 138, 199, 243, 247, 251, 273
 Decev D. (Detschew), 11, 140, 173, 187, 236, 237, 238, 239
 Déchelette J., 10, 68, 75, 82, 84, 90, 104
 Densușianu N., 17, 186, 271
 Deonna W., 10, 54, 89, 102, 125, 137, 141, 144
 Detienne M., 10, 18, 178, 179, 180, 181, 272
 Diamant S., 151
 Dietrich A., 194
 Dinu M., 82, 122, 127, 129, 134, 155, 160, 162
 Dobrovolki A.V., 89
 Dorig J., 164
 Draciuc V.S., 97, 232
 Dragomir I.T., 20, 36
 Drâmbocianu V., 86, 87, 140
 Drost D., 102
 Dumitrescu V., 15
 Dumitrașcu S., 56
 Dupoi V., 18, 55, 56, 57, 66, 67, 122
 Dupont-Sommer A., 249, 250
 Dumezil G., 247
 Dupront A., 254
 Duridanov I., 198, 246

Duval P.M., 203

E

Eliade M., 11, 17, 33, 101, 104, 112, 114, 153, 155, 159, 167, 183, 184, 185, 186, 189, 190, 191, 193, 195, 196, 198, 199, 249, 251, 253, 255, 271, 272, 285, 287
 Ellis L., 8
 Enriques F., 44

F

Feodorov G.B., 56, 64, 139
 Fettich N., 93, 133, 141
 Feugère M., 157
 Floca O., 12, 20, 21, 84, 88, 89, 119, 120, 121, 122, 149
 Florescu A.C., 57, 60, 61, 113, 156
 Florescu F.B., 84, 150, 155
 Florescu M., 8, 113, 156
 Florescu R., 11, 18, 124, 126, 130, 132, 138, 141
 Foit Gr., 57
 Fol A., 123, 140, 199
 Froehner W., 107, 109, 191
 Funk S., 250

G

Gaggero C., 249, 250
 Galanina L.K., 95, 140
 Gall de J., 252
 Gally G., 168
 Georgiev V.I., 241, 246
 Gernet G., 11, 177, 179, 180, 251
 Gherasimov T., 68, 102, 132, 147, 156, 159, 163
 Ghirsman R., 166
 Gignoux Ph., 242
 Gimbutas M., 58
 Glodariu I., 8, 11, 18, 21, 22, 26, 27, 103, 106, 123, 199, 243, 244
 Goceva Z., 132, 140
 Gostar N., 18, 20, 22, 29, 36
 Gramatopol M., 18, 80, 93, 113, 122, 127, 138, 140, 142, 258

Granges B., 188
Green M., 49, 94
Gulian C.I., 253
Gumă M., 18, 87, 88

H

Hachman R., 125
Haimovici S., 50, 51
Hampartumian N., 132
Hartman, 145
Hartog F., 12, 18, 181, 182, 183, 189, 193,
194, 199, 272
Harŭuche N., 84
Hatt J.J., 153
Held J.A., 178
Henrichs A., 175, 188
Hentze C., 148
Hercher R., 172
Herther H., 68
Hill D.K., 161
Hind J., 199
Hinnels J.R., 145
Hoddinot R.F., 123, 164
Hopkins C., 125
Horedt K., 42, 122
Huber B., 168
Huise Ph., 242

I

Iaroslavschi E., 243
Iconomu C., 8, 43, 44, 48, 56, 58
Ignat M., 18, 41, 58, 61, 62
Ioannes Lydus, 122
Ioniŭă I., 53
Iorga N., 186
Irimia M., 53
Ivanov P., 164
Ivanova A.P., 136

J

James E.O., 251
Janitsek A., 123, 133
Jéquier G., 90, 99, 114, 143, 144
Jeremias A., 94
Joffroy R., 157

Justi F., 236, 237, 238, 240

K

Kazarov G.I., 12, 50, 84, 131, 137, 194
Kees H., 149
Klengel H., 64
Kob  lina M.M., 69, 90
Koets P.J., 256
Konig E., 176
Kretschmer P., 184, 198
Kruse H., 249, 250
Kyrieleis H., 8

L

Labrouse M., 92
Lachenaud G., 12, 18, 182, 272
Lagrange M. J., 108, 109, 110, 190
Lambrecht P., 12, 118, 125, 140
Landtman G., 251
Larrien-Duler M., 46
László A., 55, 61, 68, 84
Leahu V., 8
Lebesi A., 74
Leglay M., 12, 130, 142, 149
Lehman-Hartleben K., 107
Lévi-Strauss Cl., 174
Lexa F., 253
Lica V., 193
Linforth I.M., 12, 182, 193, 194, 195
Lo Cascio F., 172
Lozovan E., 249
Luca G., 8, 117
Luc  cel V., 56, 65
Lupu N., 12, 20, 21, 84, 149
Lurker M., 150, 166
Luschey A., 129

M

Macrea M., 12, 20, 21, 84, 149
Malten L., 51, 81
Maltomini F., 74
Marazov I., 138, 177
Marinescu F., 69, 97, 125, 151
Marino A., 253
Martin R., 109, 117

Masson O., 140
 Mașov S., 164
 Mateescu C.N., 44
 Matei A.I.V., 105
 Mayrhofer M., 242
 Mărghitan L., 12, 69, 93, 95, 122, 124, 132, 141, 151
 Medeleț F., 8, 122
 Mehedinți S., 257
 Merkelbach R., 257
 Merlat P., 12, 81, 114, 145
 Mesnil du Buisson R., 10, 130, 146, 148, 149, 166, 167
 Miclea I., 11, 124
 Mihailov G., 236
 Mihăilescu-Bîrliba V., 42, 84, 102, 105
 Miltner H., 128
 Moga V., 21
 Moldovan M., 22
 Morintz S., 15, 42, 94
 Moscalu E., 53, 97, 122, 129, 140, 143, 149
 Mușu Gh., 198, 199, 285

N

Nasta M., 18, 193, 198
 Nestor I., 44, 102
 Neumann F., 166
 Nicolaescu-Plopșor D., 49, 52
 Niculiță I.T., 56
 Nikolov B., 123, 164
 Nilsson M.P., 12, 81, 125, 148, 151, 153, 159
 Nițu A., 57, 58

O

Odobescu A.I., 122, 135, 136
 Olteanu S., 191
 Ondrejova I., 164
 Oppermann M., 13, 81, 95, 121, 130, 132, 136, 140, 159
 Orange H.P.L., 248
 Orth D., 153

P

Palade V., 45

Pandrea P., 186
 Pape W., 236, 237, 238, 239, 240
 Pârvan V., 13, 16, 17, 96, 97, 111, 112, 119, 121, 122, 124, 125, 135, 142, 153, 163, 186, 188, 189, 191, 195, 196, 198, 257, 271, 287
 Penes M., 114
 Petit J.P., 46
 Petolescu C.C., 96, 151
 Petras P., 132
 Petre-Govora Gh.I., 56
 Petrescu-Dîmbovița M., 44, 45, 46, 82, 122, 127, 129, 134, 155, 160, 162
 Pfister F., 84
 Piggot St., 102
 Pippidi D.M., 18, 43, 53, 140, 187, 194, 255
 Piso I., 21
 Planck D., 109, 115
 Poenaru E., 22, 98
 Poghirc C., 18, 198
 Pogrebova N.N., 161
 Pop C., 84, 149
 Popa A.I., 96, 151
 Popescu D., 106, 122
 Popescu E., 49, 50, 93, 138, 141, 155
 Popilian G., 53, 87
 Popov D., 140
 Popovici D., 8
 Praetorius M., 184
 Preda C., 18, 119, 243
 Preda F., 18, 55, 56, 57, 66, 67, 244
 Preisigke F., 238, 240
 Protase D., 13, 52, 53, 275
 Przyluski J., 114
 Pugacenkova G.A., 161
 Puzicova A.I., 132

R

Rantz B., 132
 Reinach S., 108, 112, 232
 Renard M., 82
 Reverdin O., 188
 Rikman E.A., 56
 Ritter H.W., 248
 Robert L., 236, 238, 239
 Rodean I., 22

Roes A., 149
 Rohde E., 13, 186, 194
 Rosetti D.V., 42, 69, 88, 92, 94, 96, 160
 Ross A., 13, 68, 82, 84, 93, 117
 Rostovtsev M., 13, 64, 96, 122, 128, 135, 136
 Rotaru M., 116
 Rudolph W.W., 44
 Ruseaeva A.S., 125, 129, 130, 135
 Rusu A., 18
 Russu I.I., 8, 13, 17, 18, 53, 106, 122, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 236, 239, 243, 246, 255, 271
 Rusu M., 133
 Rutter J., 151
 Rybakov B.A., 100

S

Samoilă C., 22, 98
 Sanie S. 13, 14, 18, 20, 36, 40, 41, 42, 44, 45, 53, 55, 56, 64, 65, 67, 71, 74, 81, 85, 87, 89, 92, 95, 99, 104, 105, 107, 116, 117, 129, 130, 132, 135, 149, 151, 153, 185, 192, 200, 202, 244
 Sanie Ș., 200, 202
 Sanlillana D.G., 44
 Santot M.Ch., 157
 Saussure de L., 101
 Schalit A., 249
 Schlogl N., 250
 Schmidt H., 122
 Schmidt R., 242
 Schnurbein S. von., 8, 256
 Schwabe J., 109, 110, 138
 Shimron B., 254
 Simion G., 8, 56
 Simon E., 128
 Sârbu V., 8, 18, 53, 58
 Slușanschi D., 191
 Smirnova G.I., 21, 36, 38, 39, 40
 Solin H., 238, 241, 242
 Solomonik E.I., 97
 Spannagel M., 148
 Speidel M.P., 14, 182, 185, 257
 Spinei V., 16

Sterox C., 190
 Stoica C., 51, 55
 Strâmbu M., 22
 Stroud R.S., 41
 Székely Z., 54, 57, 65

T

Tatai-Baltă C., 123
 Taylor L.R., 179
 Tănase Al., 253
 Tănăsache M., 56, 117
 Tătulea C.M., 55, 57, 65, 66
 Teixidor J., 106, 124, 135
 Teodor S., 8, 42, 43, 55, 56, 60, 61, 62, 65, 117
 Teodorescu D.M., 21, 98
 Teodorescu V., 114
 Tocilescu Gr.G., 16, 96, 107, 122, 194, 271
 Tomaschek W., 198
 Toth J., 168
 Trohani G., 8, 42
 Tudor D., 14, 85, 104, 111, 112, 126, 152, 177, 247
 Turcan R., 98, 133
 Turcu M., 14, 21, 22, 42, 53, 55, 67, 68, 82, 84

U

Usener H., 33
 Ursachi V., 8, 21, 36, 37, 44, 55, 57, 74, 84, 103, 149

V

Vaday A.H., 236
 Vakulenko L.V., 105
 Vasiliev V., 116
 Vecchi A., 125
 Venedicov I., 14, 113, 125, 132, 140, 147, 156, 159, 163
 Vernand J.P., 188
 Vicoveanu D., 57, 65
 Vidal M. de Brandt, 161
 Visotskaja T.N., 104
 Vjazmitina M.I., 104
 Voivozeanu P., 53, 122, 140

Vries J. de., 14, 49, 87, 99, 110, 146, 159, 252

Vulcănescu R., 253, 257

Vulpe Al., 15, 18, 49, 50, 69, 70, 92, 93, 166, 251

Vulpe Ec., 57, 64, 65, 102, 103

Vulpe R., 14, 16, 17, 18, 21, 22, 24, 25, 40, 41, 42, 43, 44, 57, 59, 64, 65, 69, 73, 74, 93, 102, 103, 107, 109, 113, 139, 140, 152, 251

W

Wattemberg F., 99

Werba Ch., 242

Wernicke, 50, 93, 112

Widengren G., 248

Wikander S., 257

Will E., 128, 257

Wolski W., 52

X

Xenopol A.D., 17, 145, 257

Z

Zaharia E., 56, 62, 64

Zamoșteanu M., 57

Zgusta L., 236, 237, 238, 239, 240

Ziegler, 161

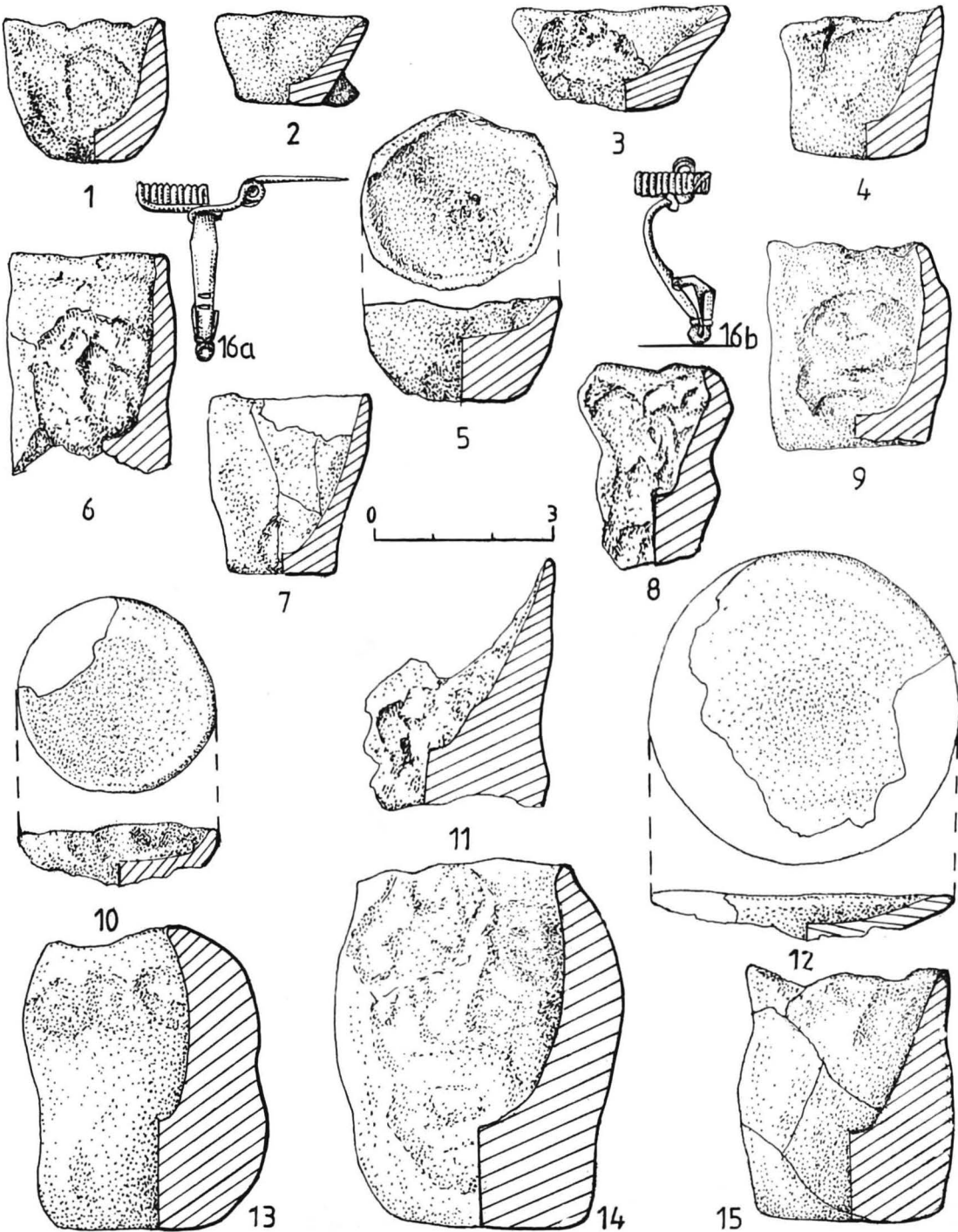
Zirra V., 55, 61

Zugravu N., 245

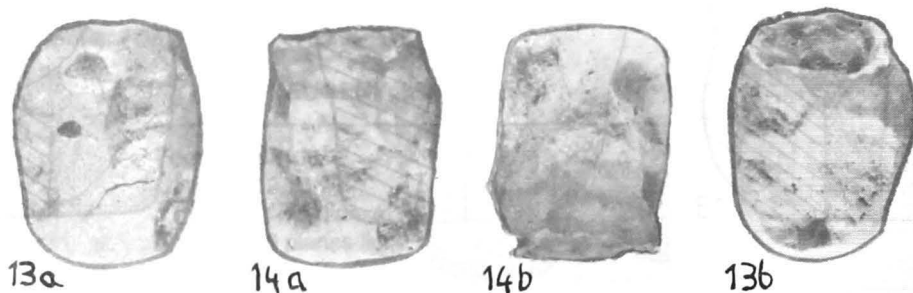
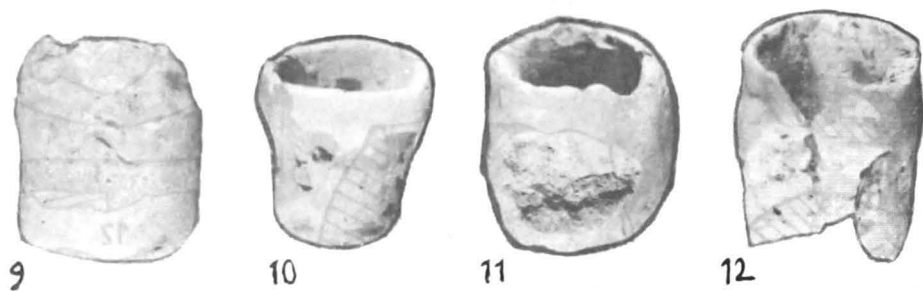
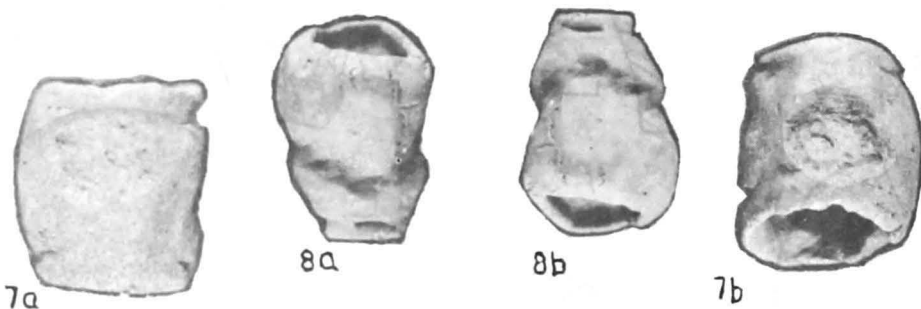
Redactor:
EUGENIA MACOVEI

Format: 70x100/16
Coil tip: 19,75
1,75 planșe
+5 planșe lipite
Apărut: 1995
Comanda: 812

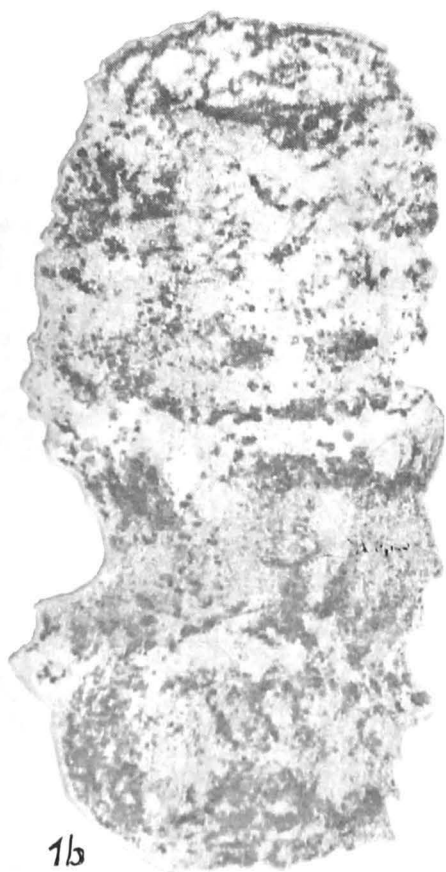
PLANȘA LXI. **Dumbrava.** Vâscioarele (1-15) și fibula (16a-16b) care alcătuiau un mic complex.

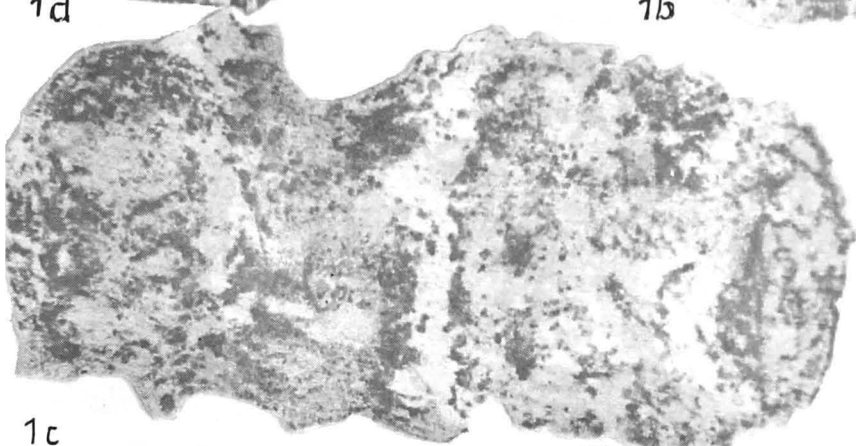
PLANŞA LXII. **Dumbrava.** Micile recipiente pe care au fost observate unele imagini şi însemnări.

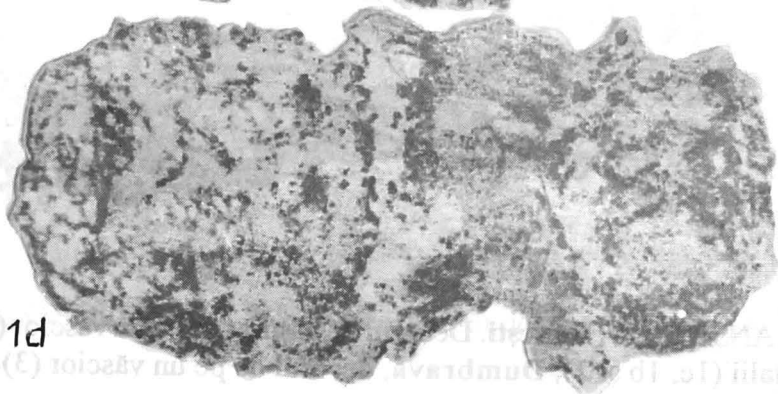
1d

1b

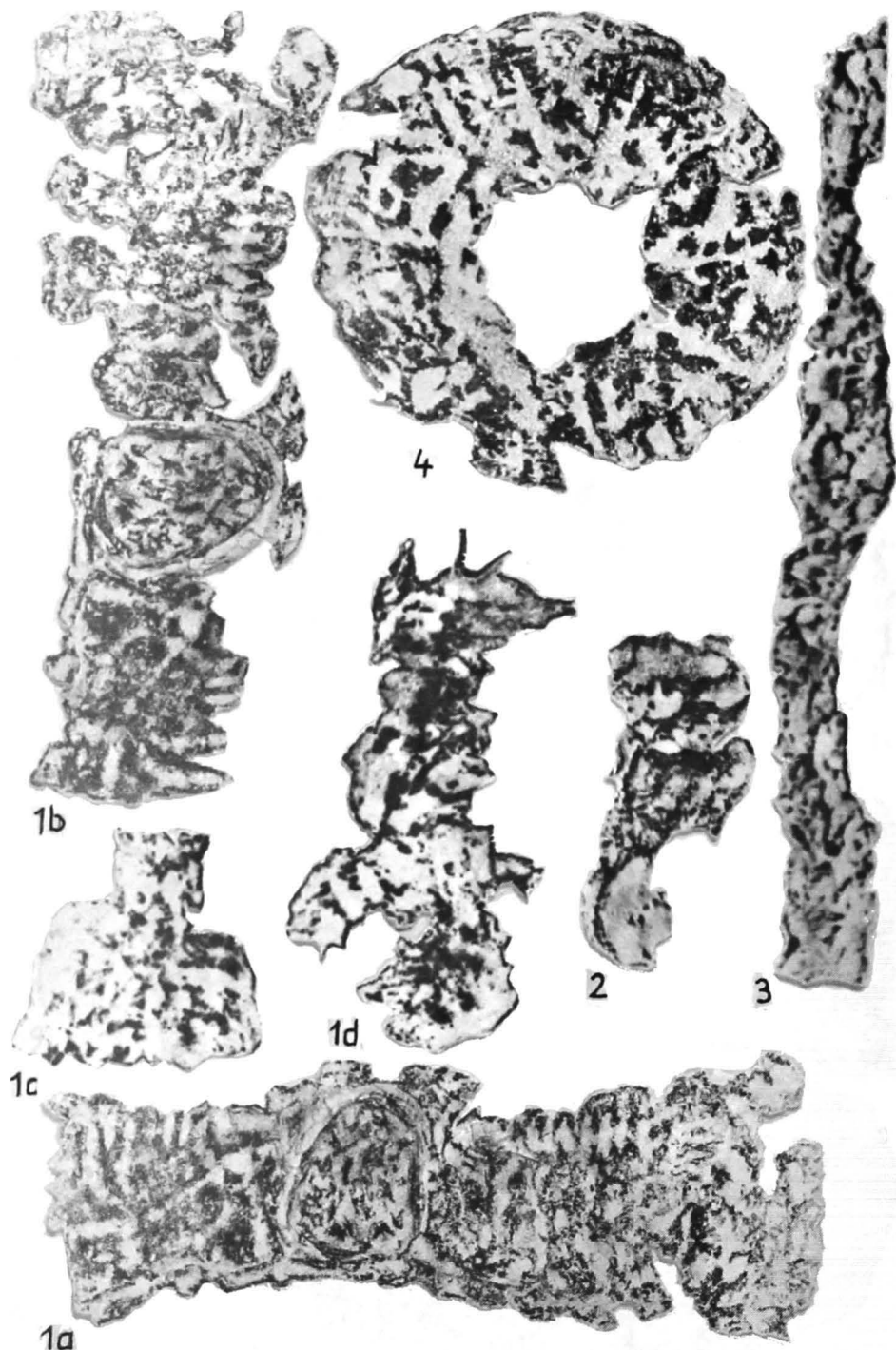

1c

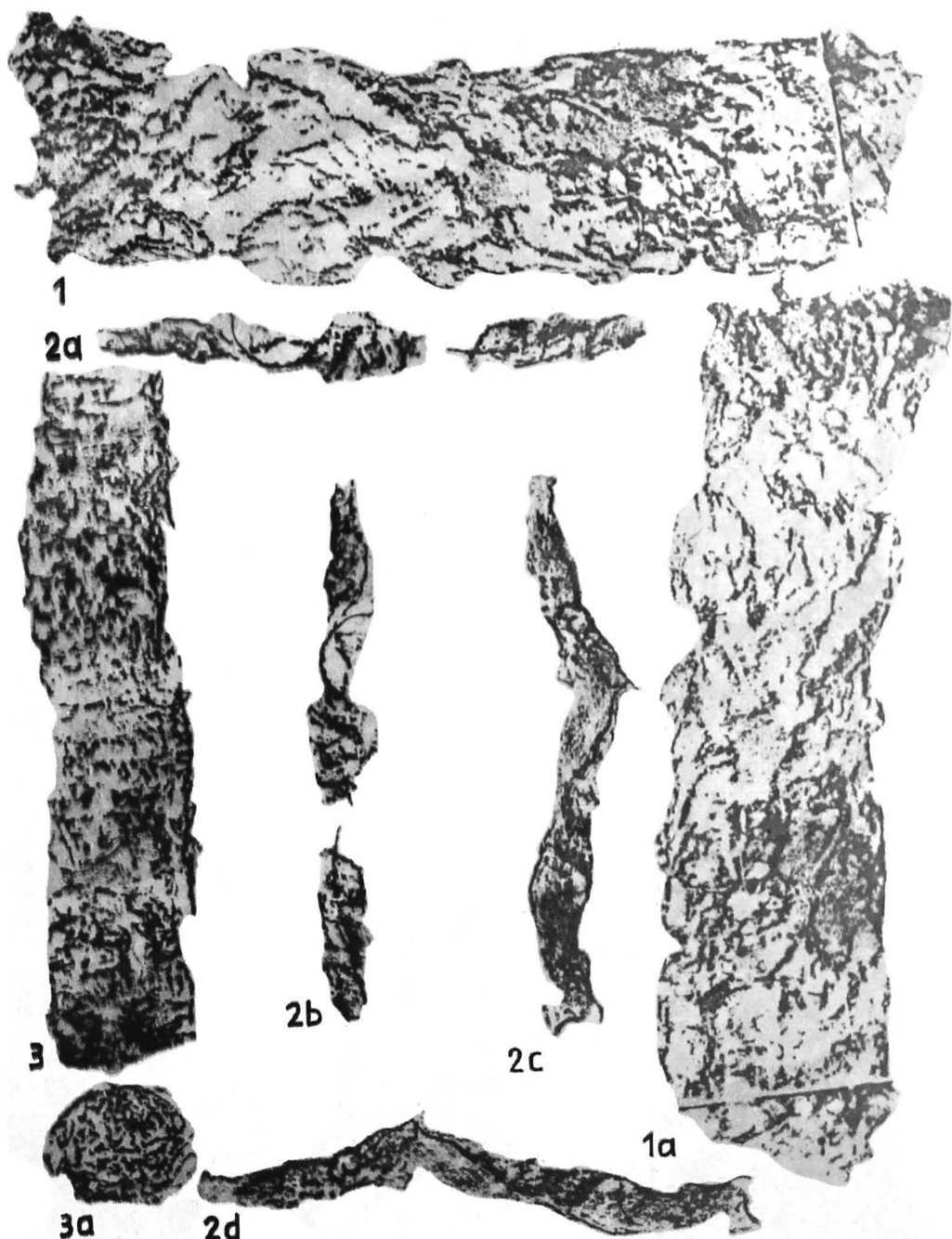

1d

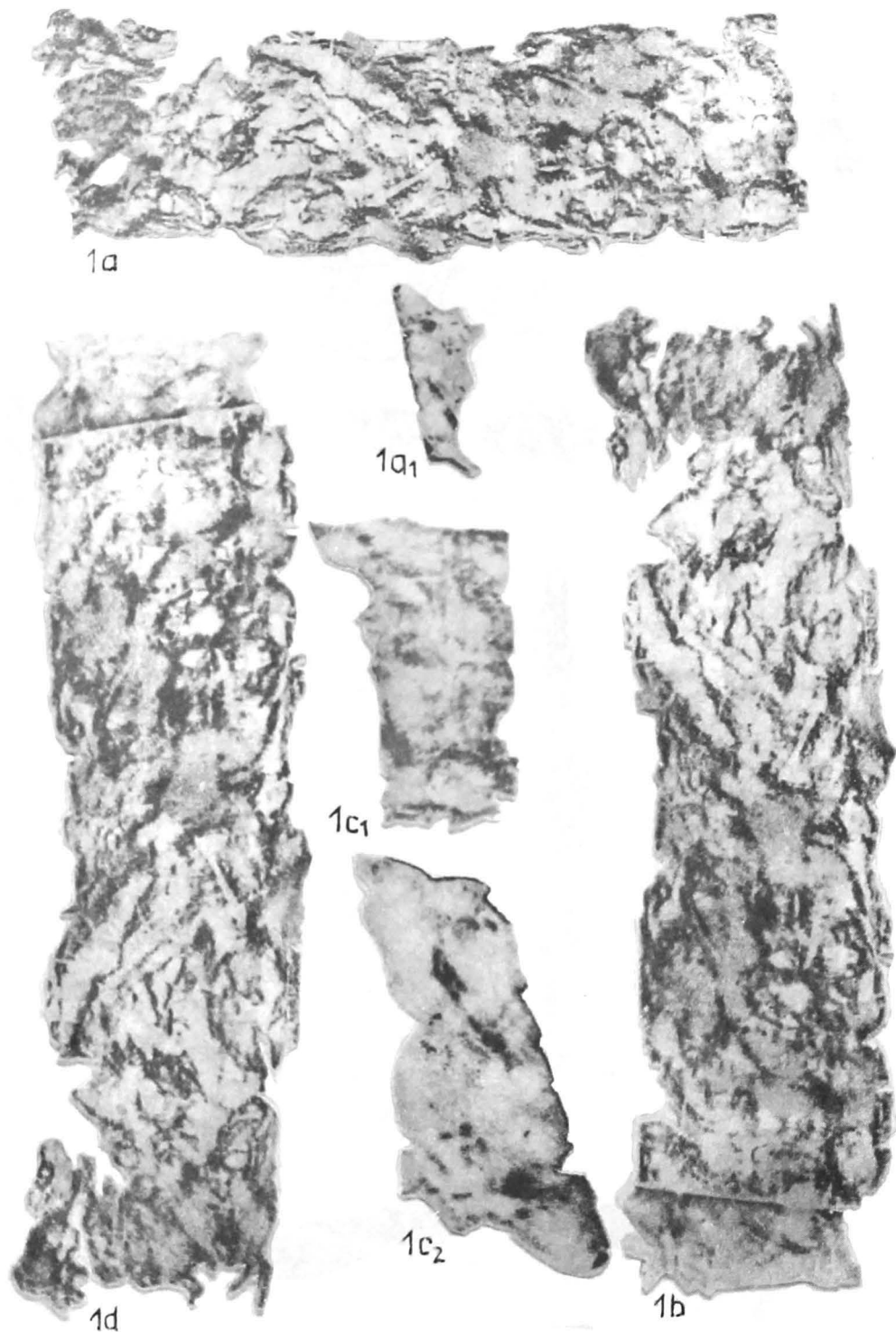
PLANȘA LXIII. Curteni. Imagini și însemnări pe o figurină.

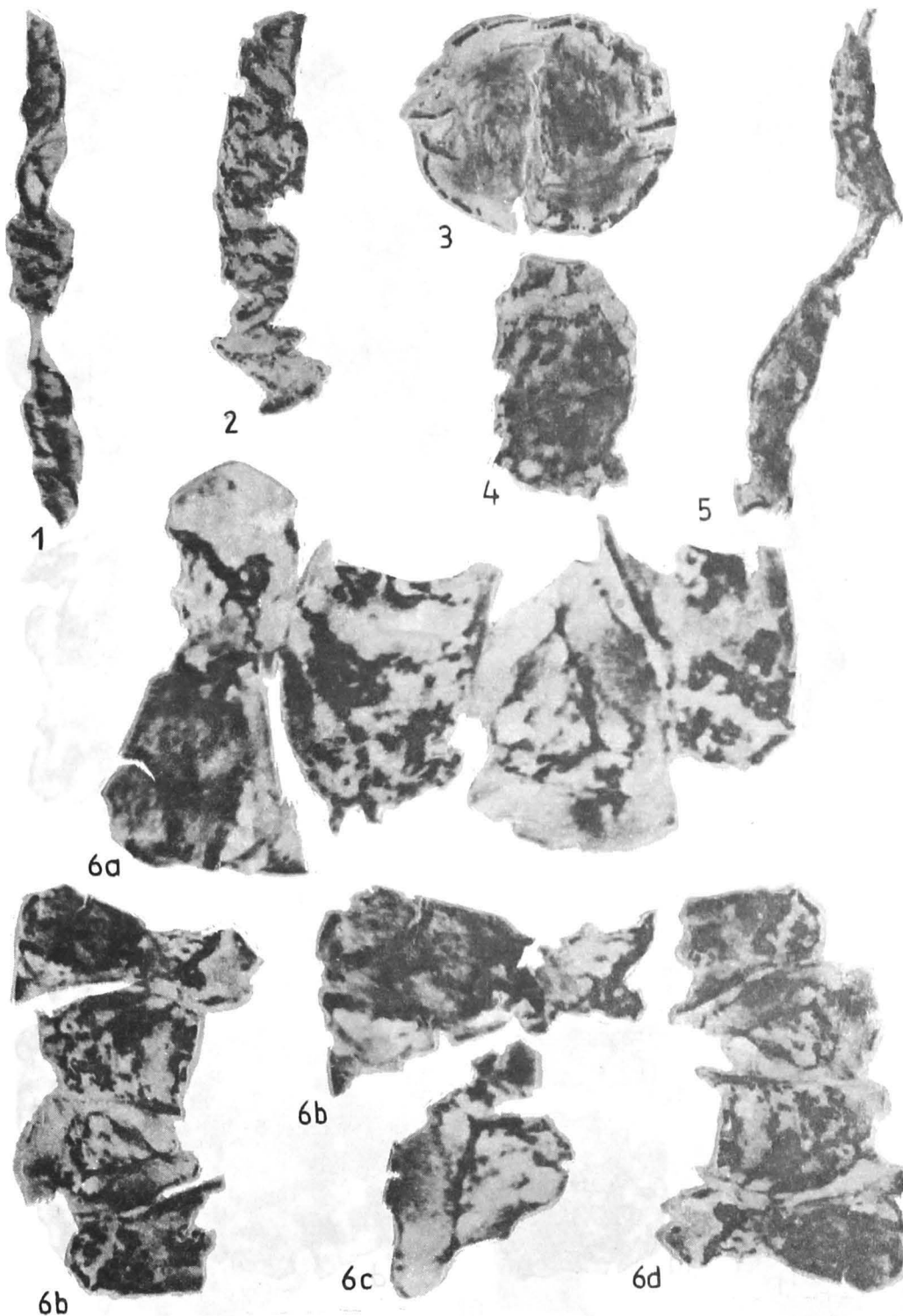
PLANȘA LXIV. Bunești. Decorul desfașurat de pe un vâscior (1a, 1d) și unele detalii (1c, 1b și 2); **Dumbrava,** decorul de pe un vâscior (3) și o roțiță (4).

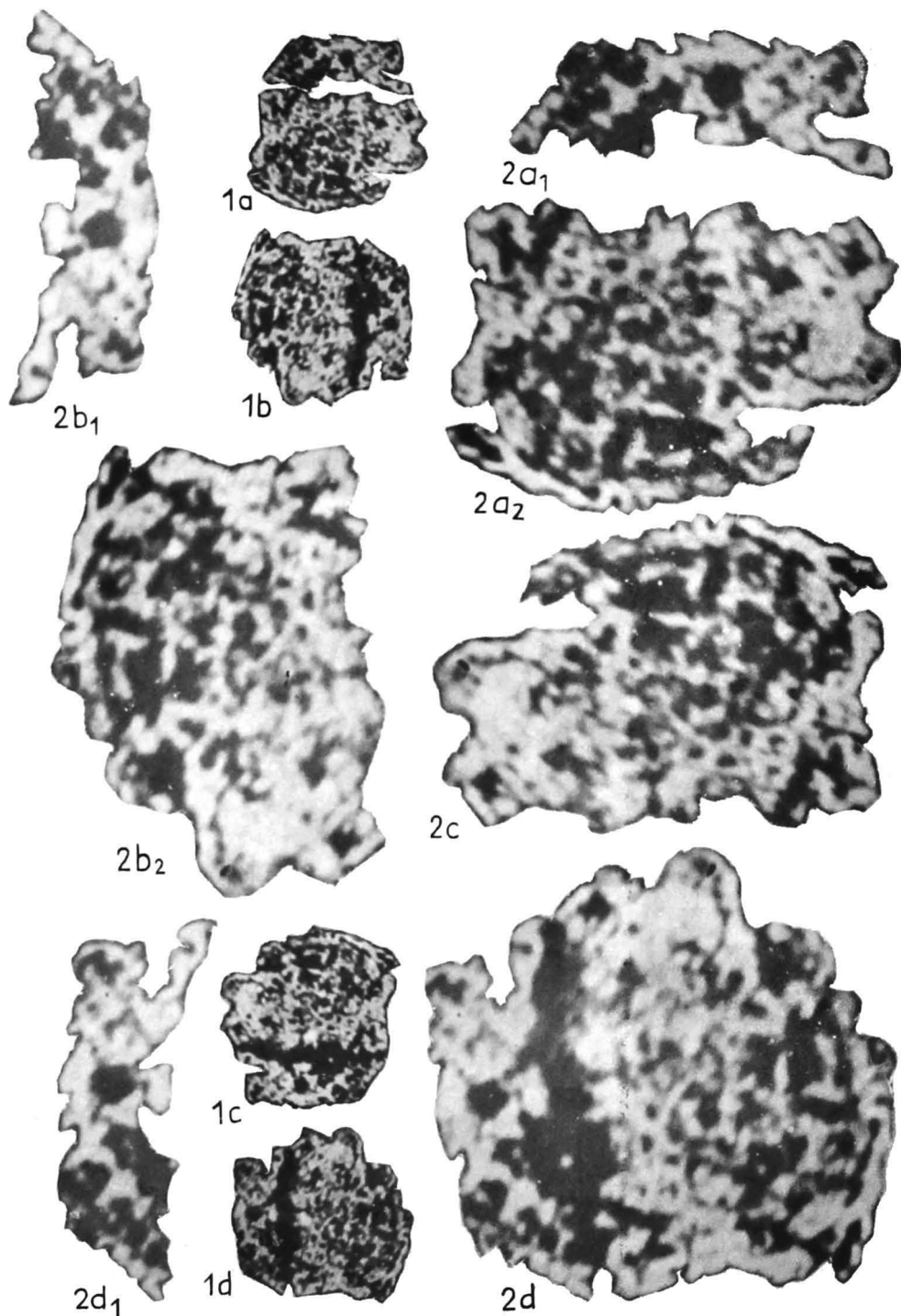
PLANȘA LXV. **Dumbrava.** Decorul desfășurat de pe trei vâscioare.

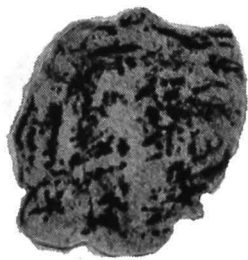
PLANȘA LXVI. **Dumbrava.** Imagini și însemnări de pe suprafața laterală a unui vâscior (inv. 5709). Decorul desfășurat în trei poziții (1a, 1b, 1d) și unele detalii (1a₁, 1c₁, 1c₂).

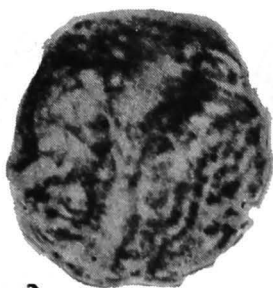
PLANȘA LXVII. Dumbrava. Imagini și însemnări de pe suprafața laterală (1, 2, 5) și fundul unui vâscior (3); de pe un fragment ceramic (4) și de pe o piatră cu cele 4 fațete întregul decor (6a) și unele detalii în diferite poziții (6b, 6c, 6d).

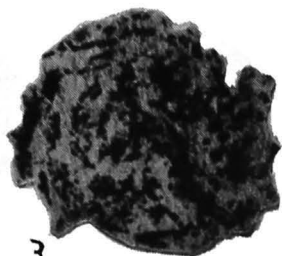
PLANȘA LXVIII. **Dumbrava.** Decorul cu imagini și însemnări de pe fundul unui vâscior de ceramică, ilustrat la mărimea reală (1a-1d), mărit (2d), integral (1a-1d și 2d) și unele detalii (2a₁, 2a₂, 2b₂, 2c₁, 2d₁).

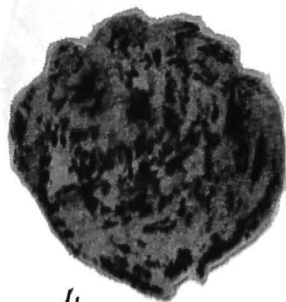
1

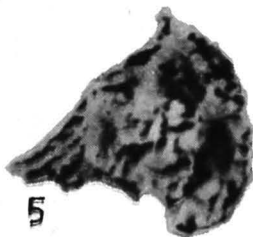
2

3

4

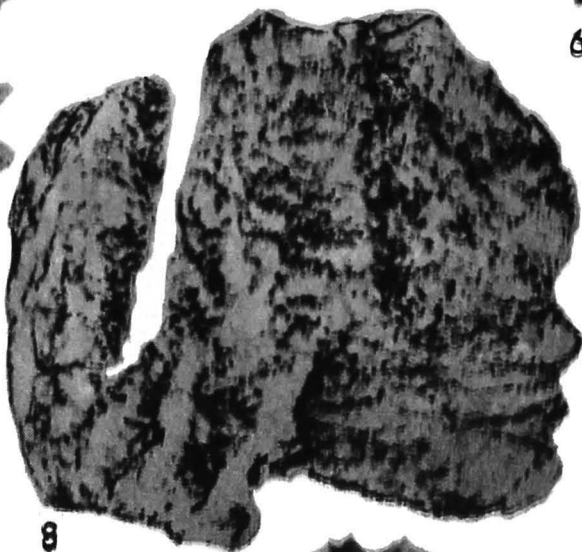
5

6

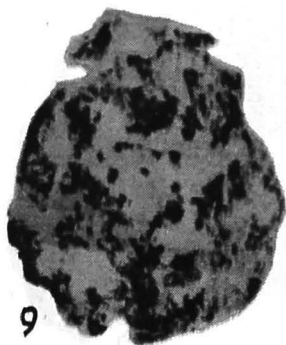
7a

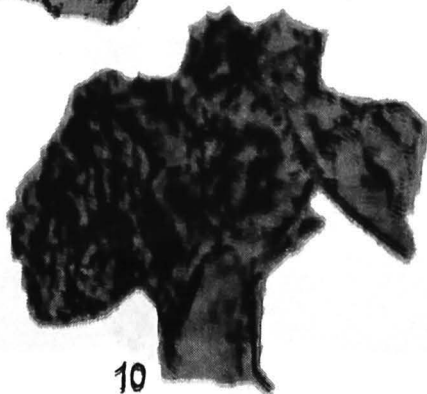
8

7b

9

10

11

PLANȘA LXIX. Dumbrava. Imagini și însemnări de pe vâscoare (2, 3, 5, 6, 7a, 7b, 10, 11), *tesserae* (1, 4, 9) și *platră* (8).

PLANȘA LXX. Dumbrava. Imagini și însemnări de pe vascioare (2-5, 7, 10-15), tesserae (1, 6, 8) și piatră (9).

1a

2

1b

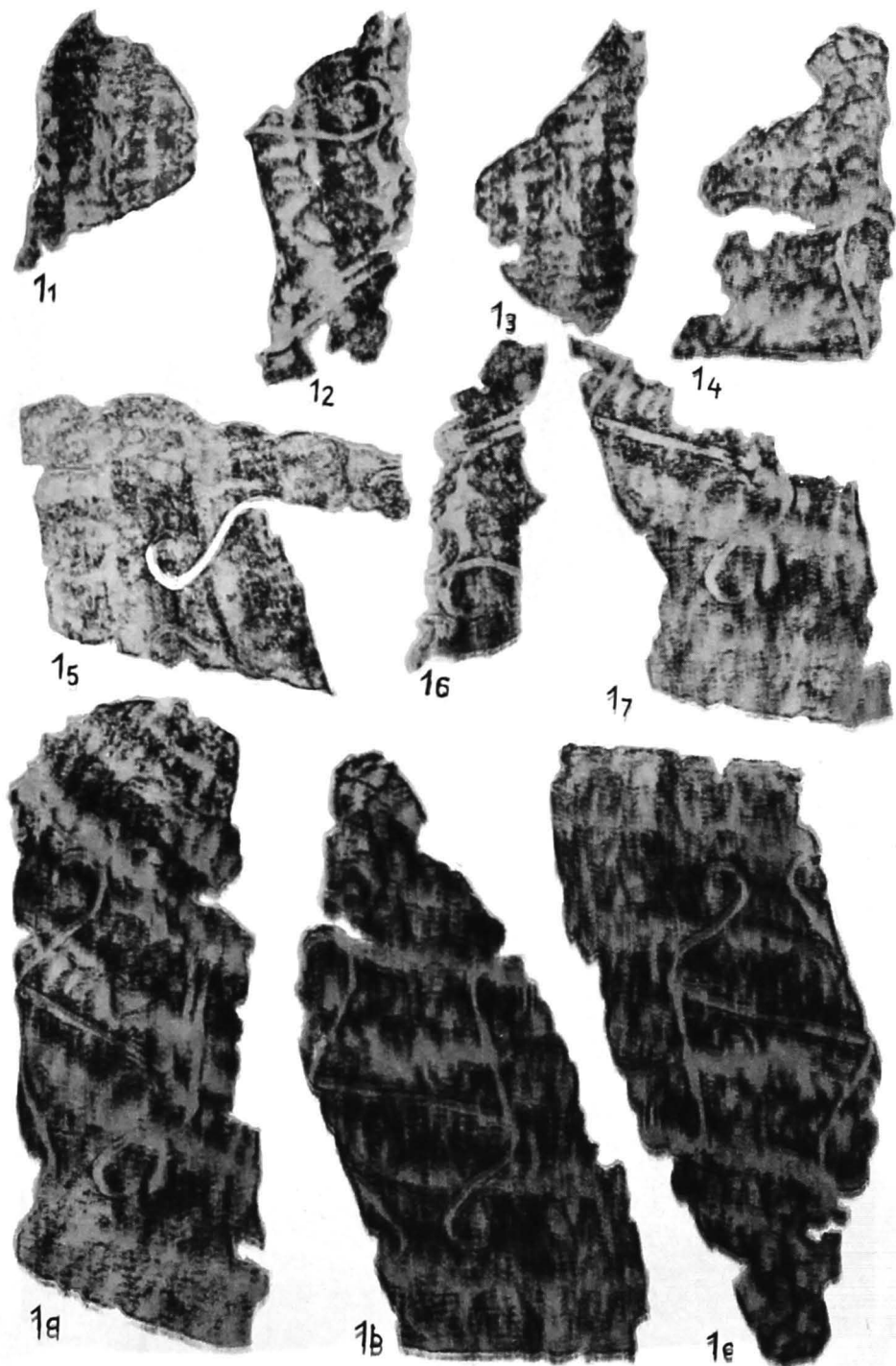

3

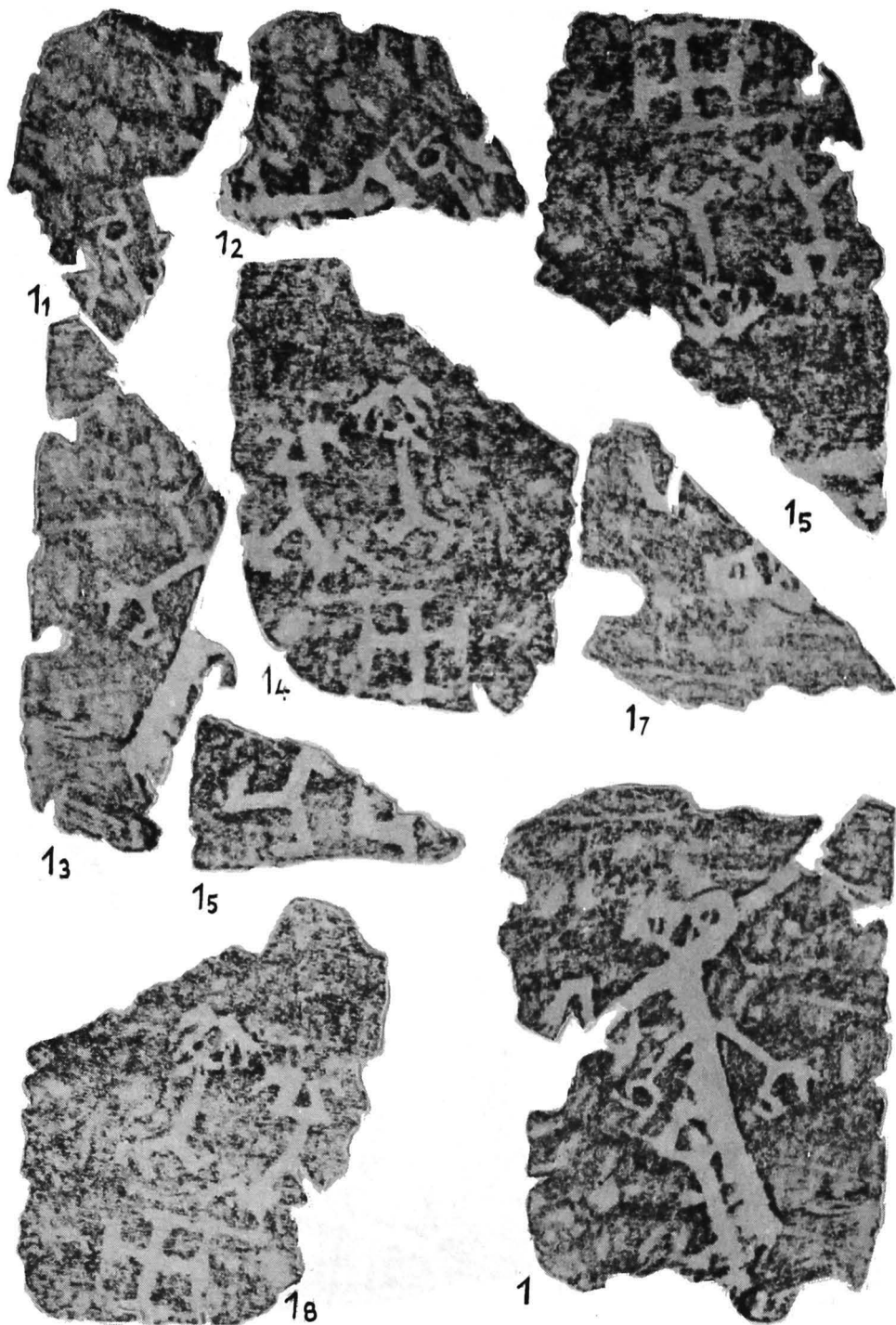

4

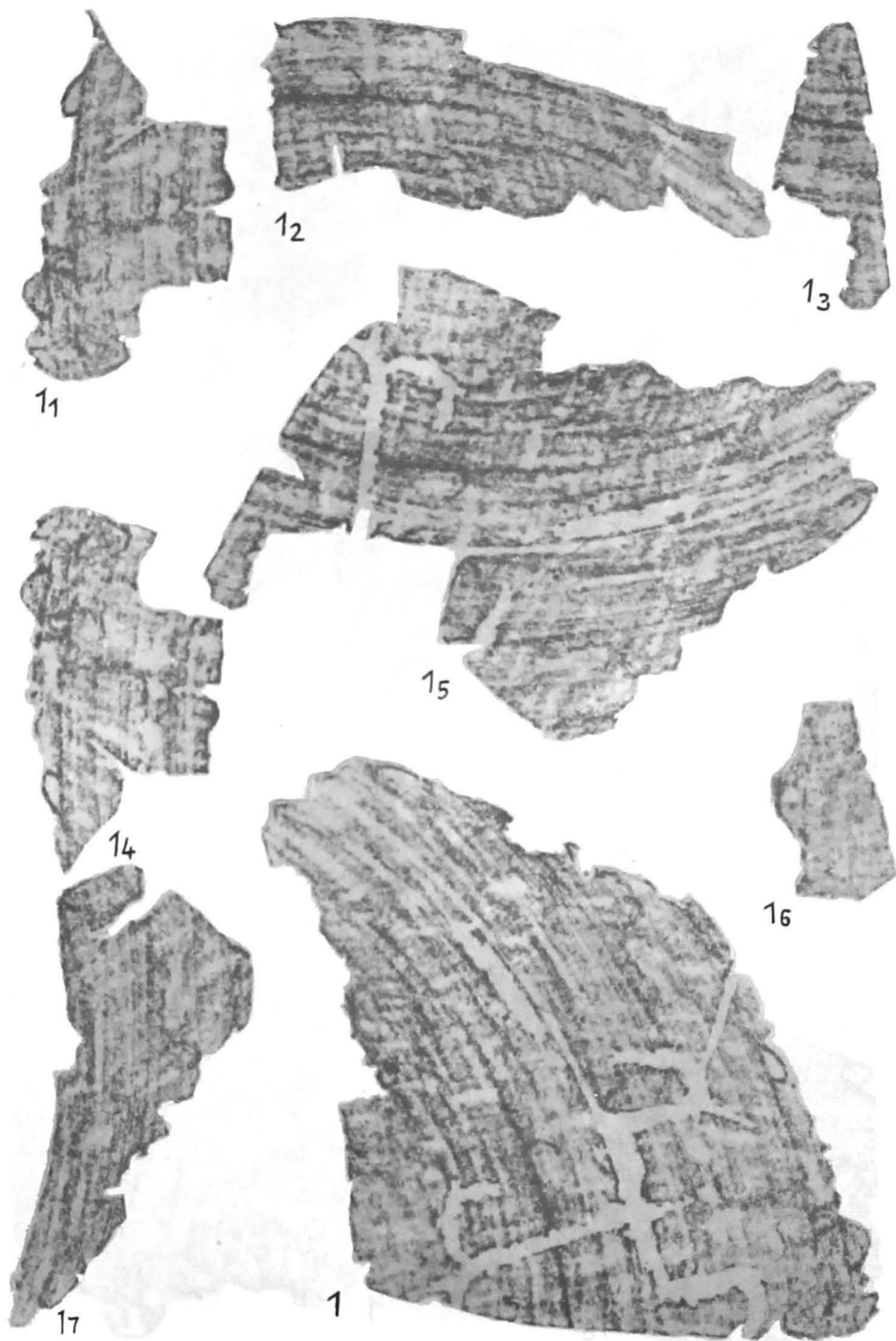
PLANȘA LXXI. Fragmente ceramice considerate a avea doar semne de tip *tamga* de la Dumbrava (1a, 1b) și Răcătău (2-4) (apud V. Căpitanu).

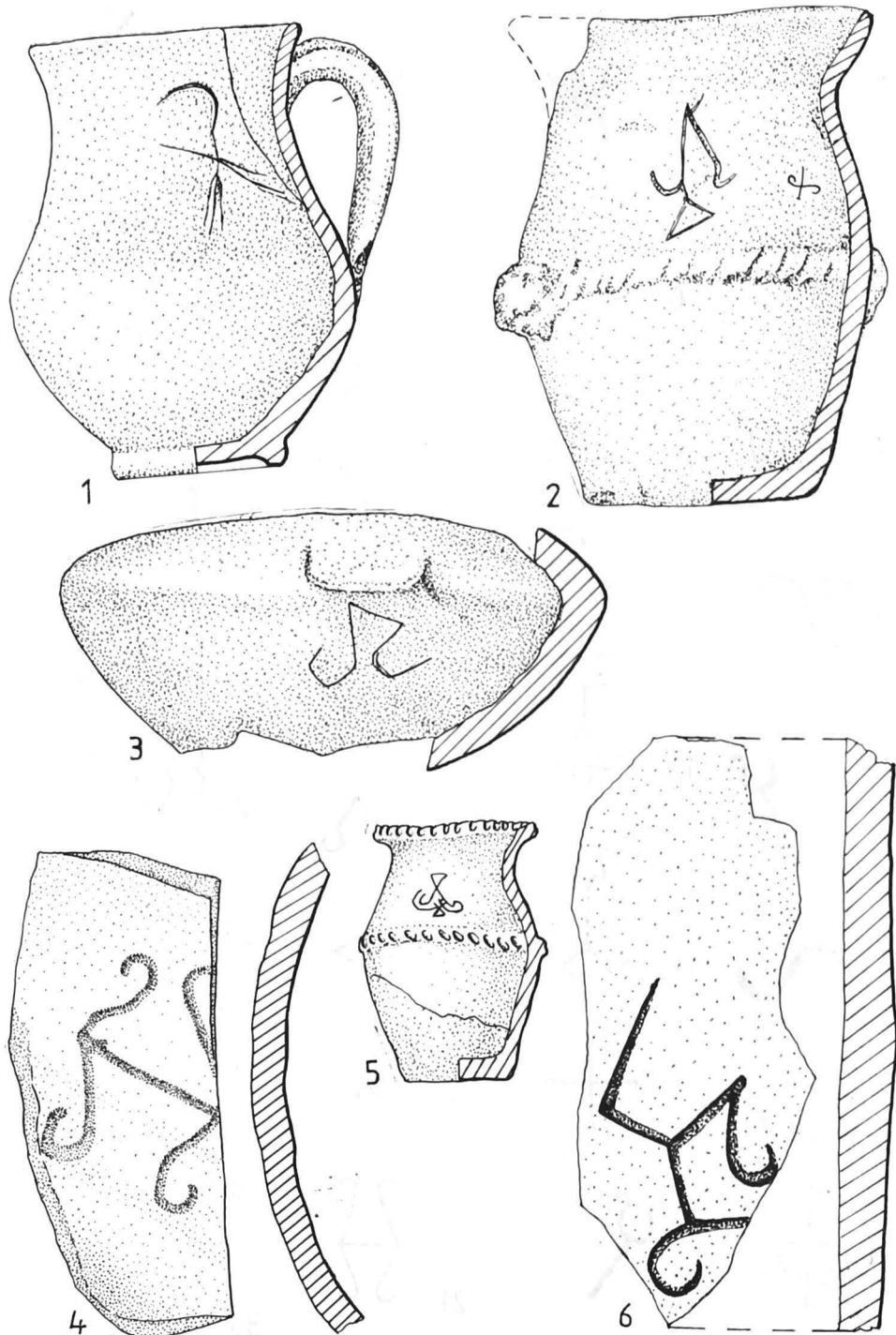
PLAȘA LXXII. Dumbrava, fragment ceramic. Imagini și însemnări recuperate. 1a, 1b, 1c – desene complete; 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17 = detalii.

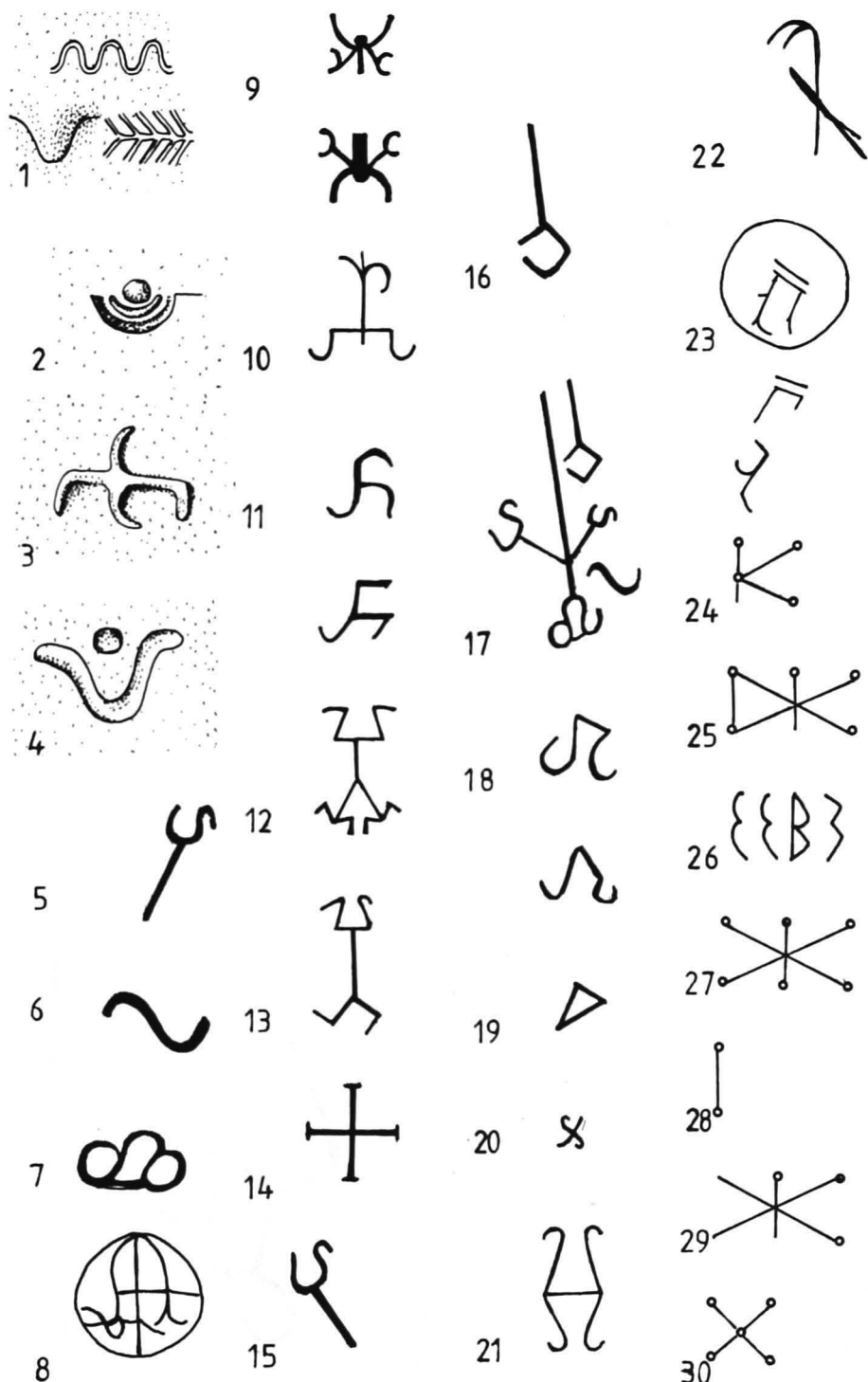
PLANȘA LXXIII. Răcătău. Fragment ceramic. Imagini și însemnări recuperate. 1 – desenul complet; 14-18 – detalii.

PLANȘA LXXIV. Răcătău. Fragment ceramic. Imagini și însemnări recuperate. 1 – desenul complet; 11-16 – detalii.

PLANSA LXXV. Vase (1, 2, 5), fragmente ceramice (3, 4) și os (6) cu semne de tip *tanga*, descoperite la **Gherăieștii Noi** (com. Gherăiești, jud. Neamț) – 1 (apud V. Mihăilescu-Bîrliba); **Moigrad** (com. Mirșid, jud. Sălaj) – 5 (apud M. Macrea, D. Protase, M. Rusu); **Răcățău** – 2 (apud V. Căpitanu); **Dumbrava** – 3 și 4; **Brad** – 6 (apud V. Ursachi).

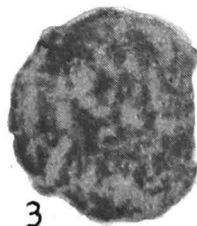
PLANȘA LXXVI. Tabel selectiv cu simboluri și semne, unele de tip *tamga* sau alfabetiforme, datând din secolul VI î.e.n. până în secolul III e.n. 2 – **Cipău** (jud. Mureș); 4 – **Corpadea** (jud. Cluj), secolul VI î.e.n.; 1 – **Surcea**, secolele III-II î.e.n.; 3 – **Cluj-Mănăstur**, secolul IV î.e.n. (1-4 apud I.H. Crișan); 5-7, 9 – **Răcătău** (apud V. Căpitanu); 8, 23 – **Ocnița-Buridava** (apud D. Berciu), secolul I e.n.; 18, 21 – **Dumbrava**, secolele I-II e.n.; 22 – **Gherăieștii Noi**, secolele II-III e.n.; 24-30 – **Vânători-Neamț**, secolul III e.n. (apud V. Mihăilescu-Bîrbila).

1

2

3

4a

5

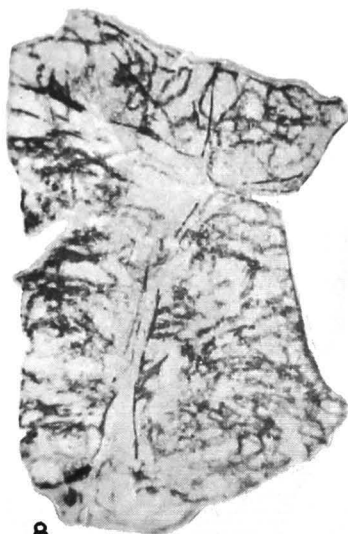
4b

6

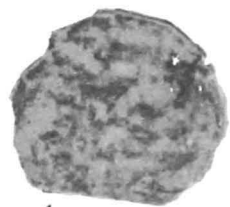

7

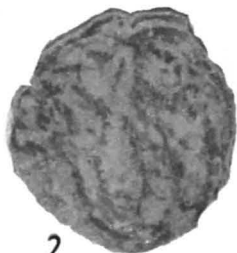

8

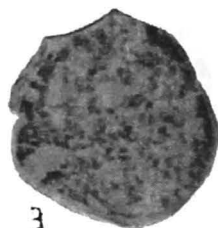
PLANȘA LXXVII. **Dumbrava.** Imagini și însemnări pe *tesserae* (1-4a-4b), fragmente ceramice (6-8) și **Poiana**, figurină (5).

1

2

3

4

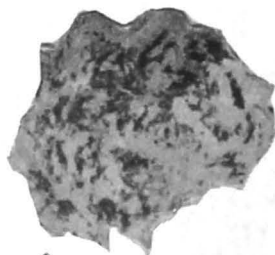
5

6

7

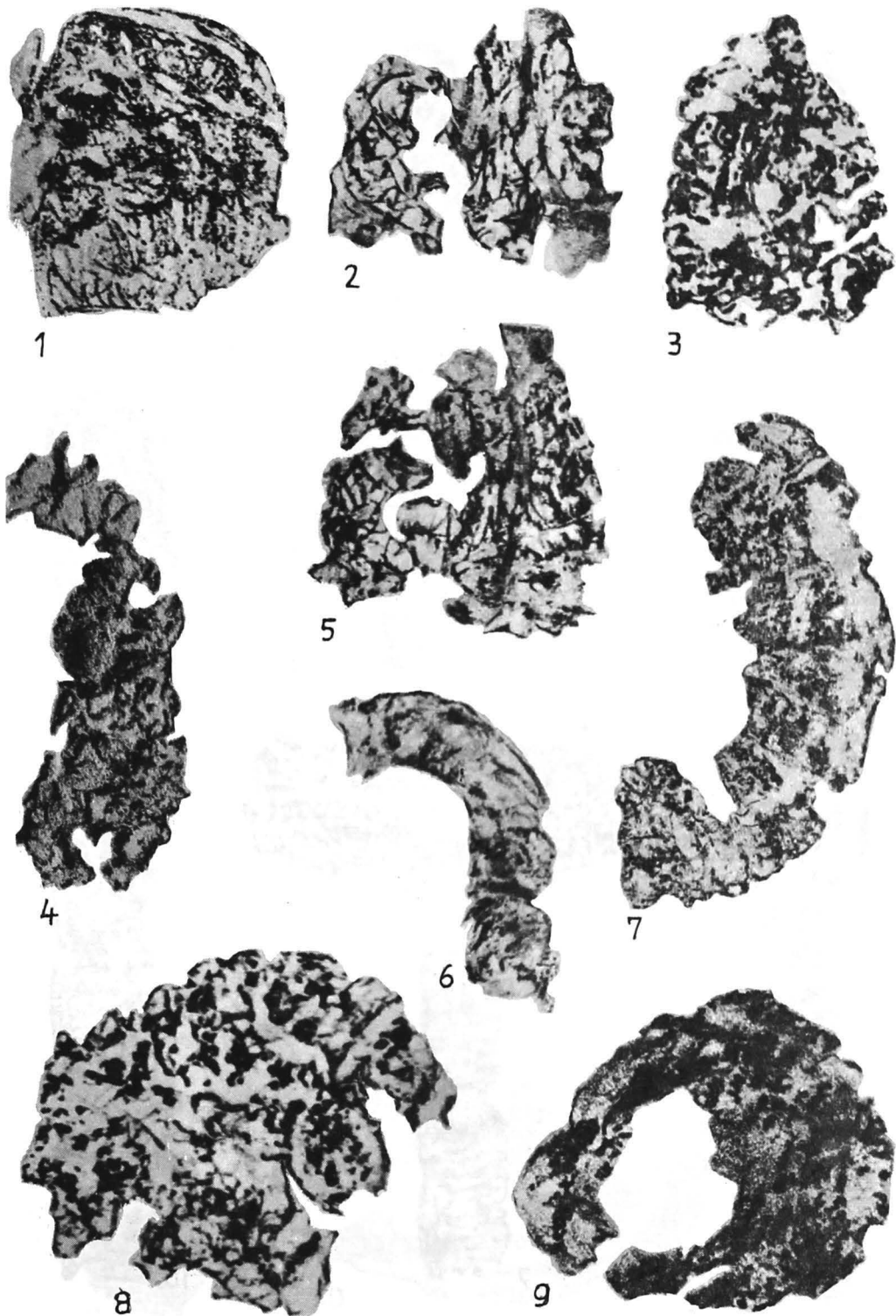

8

9

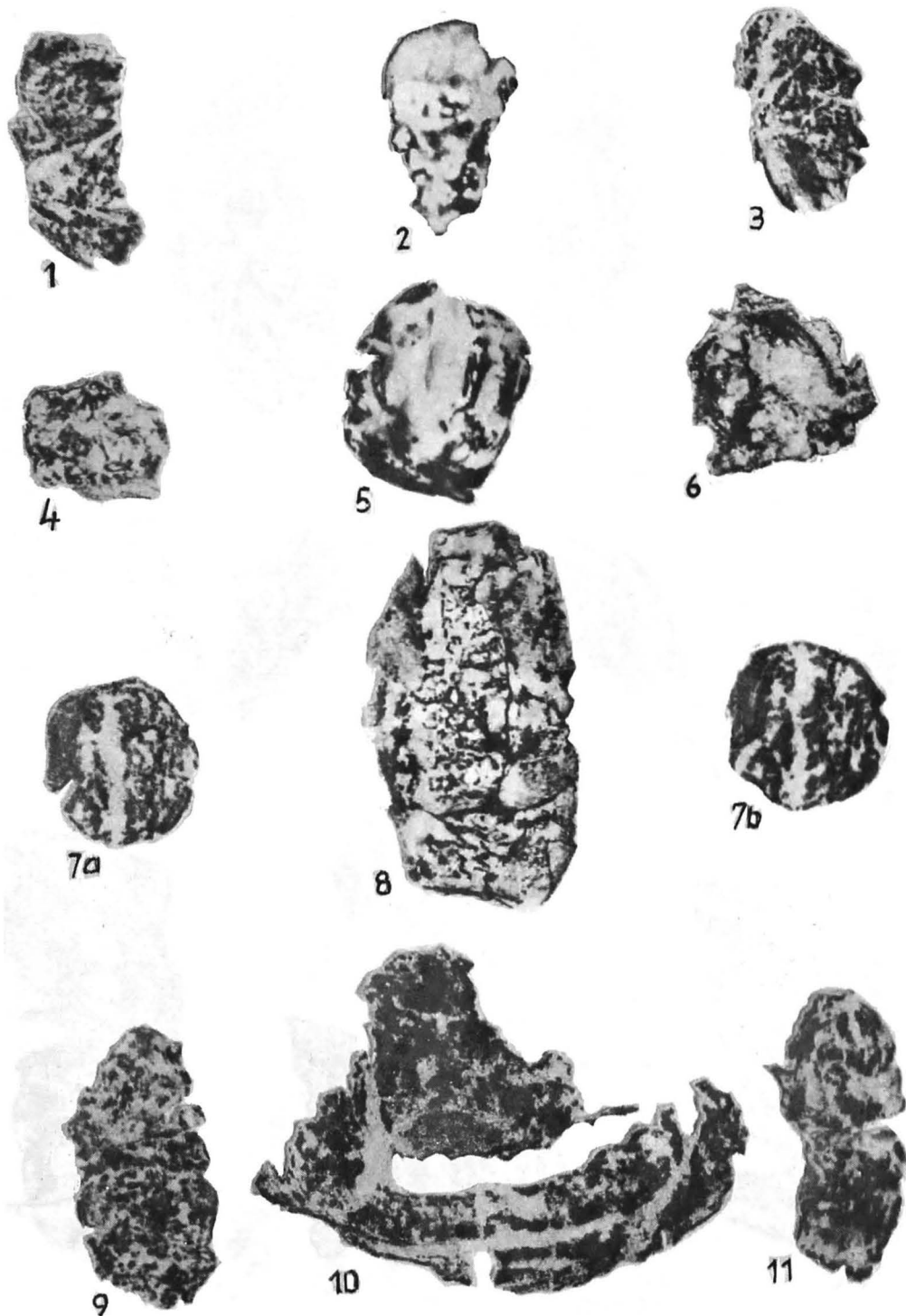
PLANȘA LXXVIII. **Dumbrava.** Imagini și însemnări pe ceramică (1-6, 8) și piatră (7, 9).

PLANȘA LXXIX. Dumbrava. Imagini și însemnări pe piatră (1 și 9) și pe
fragmente ceramice (2-8).

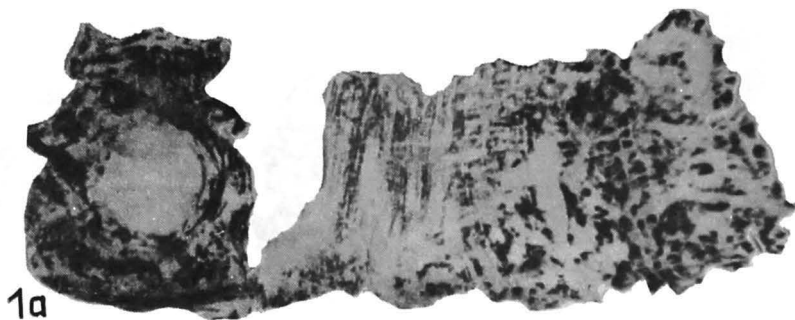
PLANȘA LXXX. **Dumbrava.** Decorul desfășurat de pe vâscioare (7, 10), scene, figuri și însemnări pe alte obiecte (5, 8, 9), fragmente ceramice (1, 2, 6), *tessera* (3) și piatră (4).

PLAȘA LXXXI. **Dumbrava**. Imagini și însemnări de pe obiecte de ceramică (1-7b, 9-11) și piatră (8).

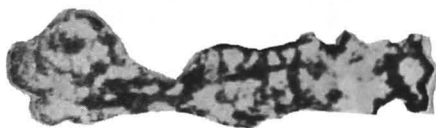
PLANȘA LXXXII. **Dumbrava.** Decorul desfășurat de pe vâscioare (1, 3, 5a, 5b și 6a-6b) și de pe o roțiță (2); **Brăsați (R. Moldova)** – decorul desfășurat de pe o fusaioală (4).

1a

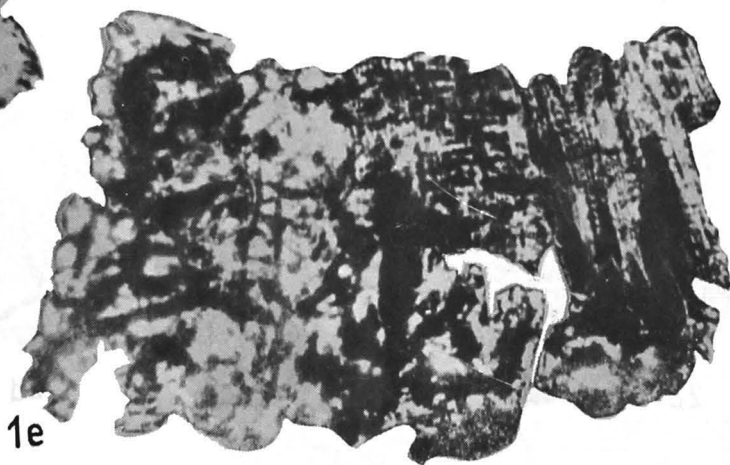
1b

1c

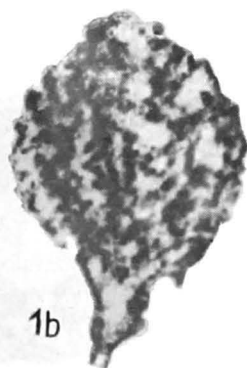
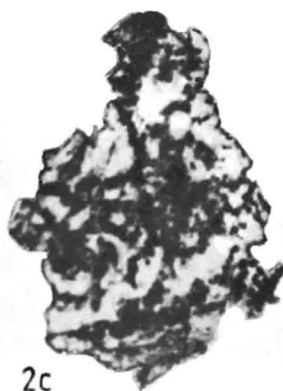
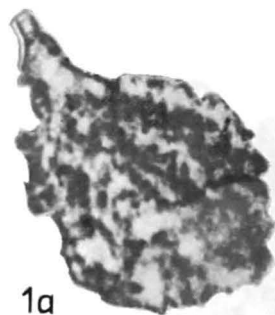

1d

1e

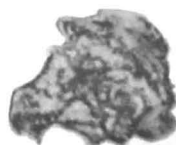
PLANȘA LXXXIII. **Dumbrava**. Imagini și însemnări pe o figurină zoomorfă. Întregul decor (1a, 1b) și unele detalii (1c, 1e, 1d).

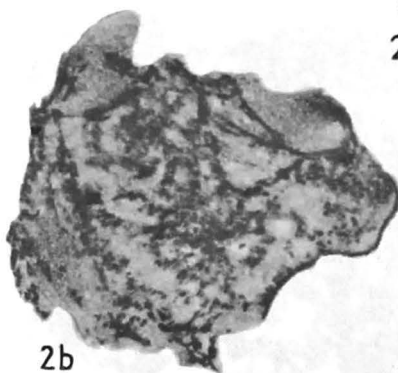
3a

2d

3b

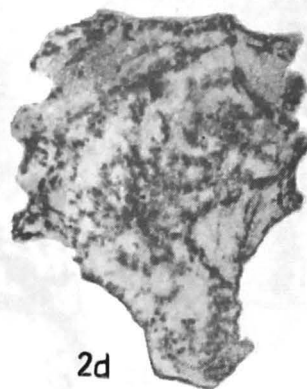
2a

2b

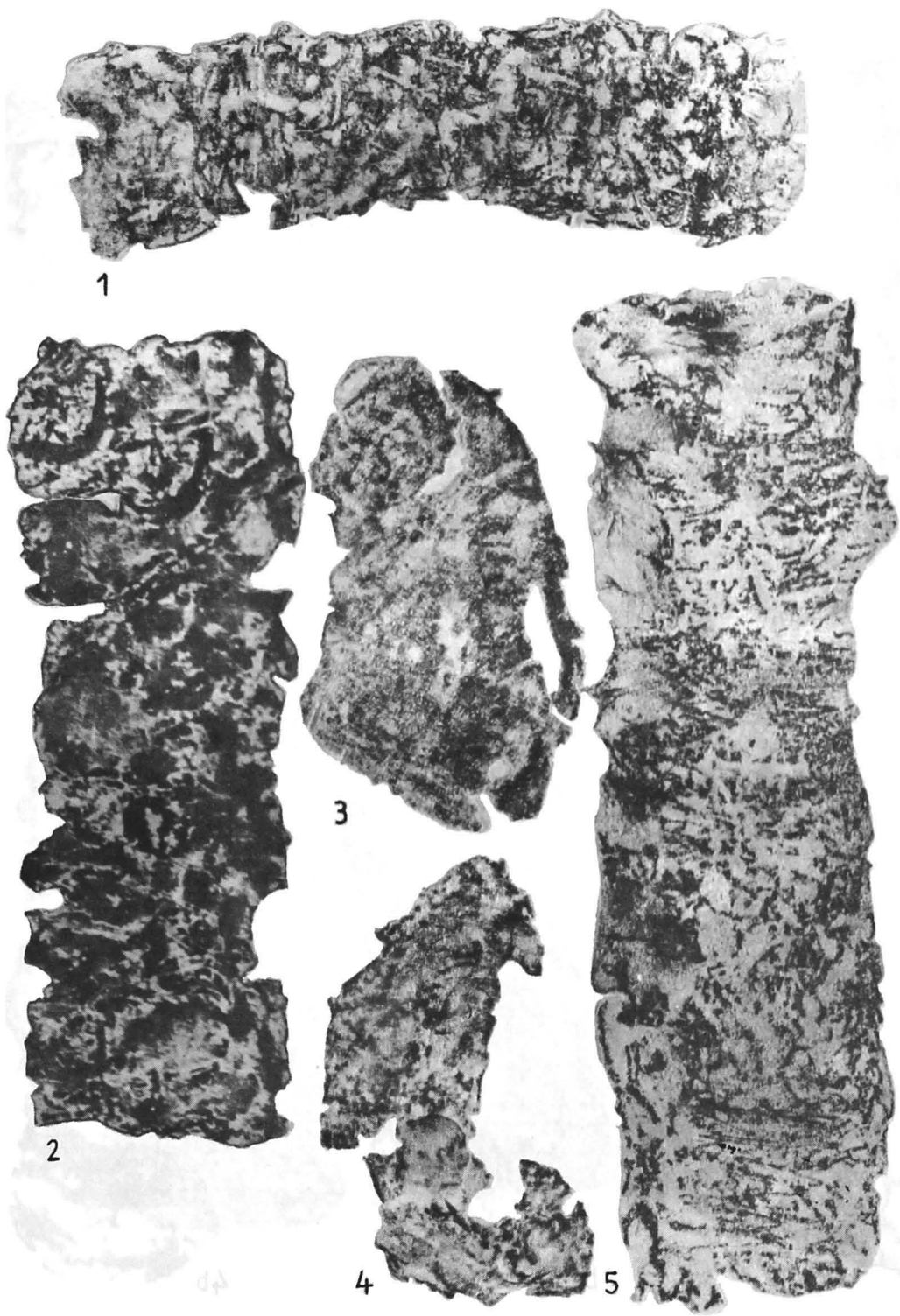

2c

2d

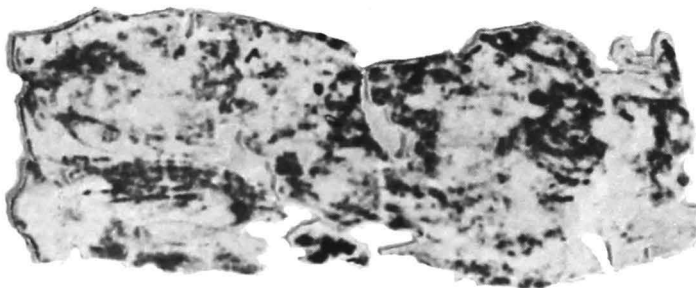
PLANȘA LXXXIV. **Dumbrava.** Imagini și însemnări de pe fragmente ceramice (1a-1b și 2a-2d) și decorul desfășurat de pe suprafața laterală a unui vâscior (3a, 3b).

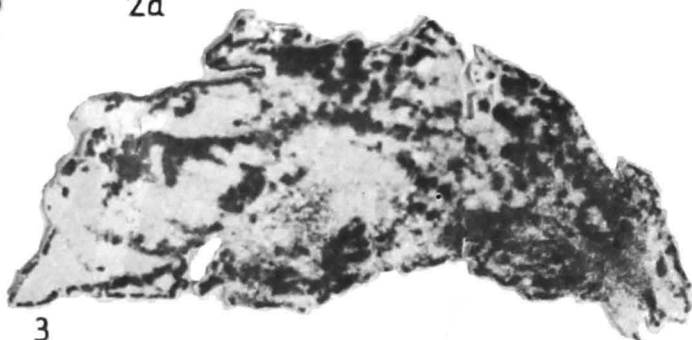
PLANȘA LXXXV. **Dumbrava.** Decorul desfășurat de pe trei vâscioare (1, 2 și 5) și imagini de pe două fragmente ceramice (3, 4).

1

2a

3

4a

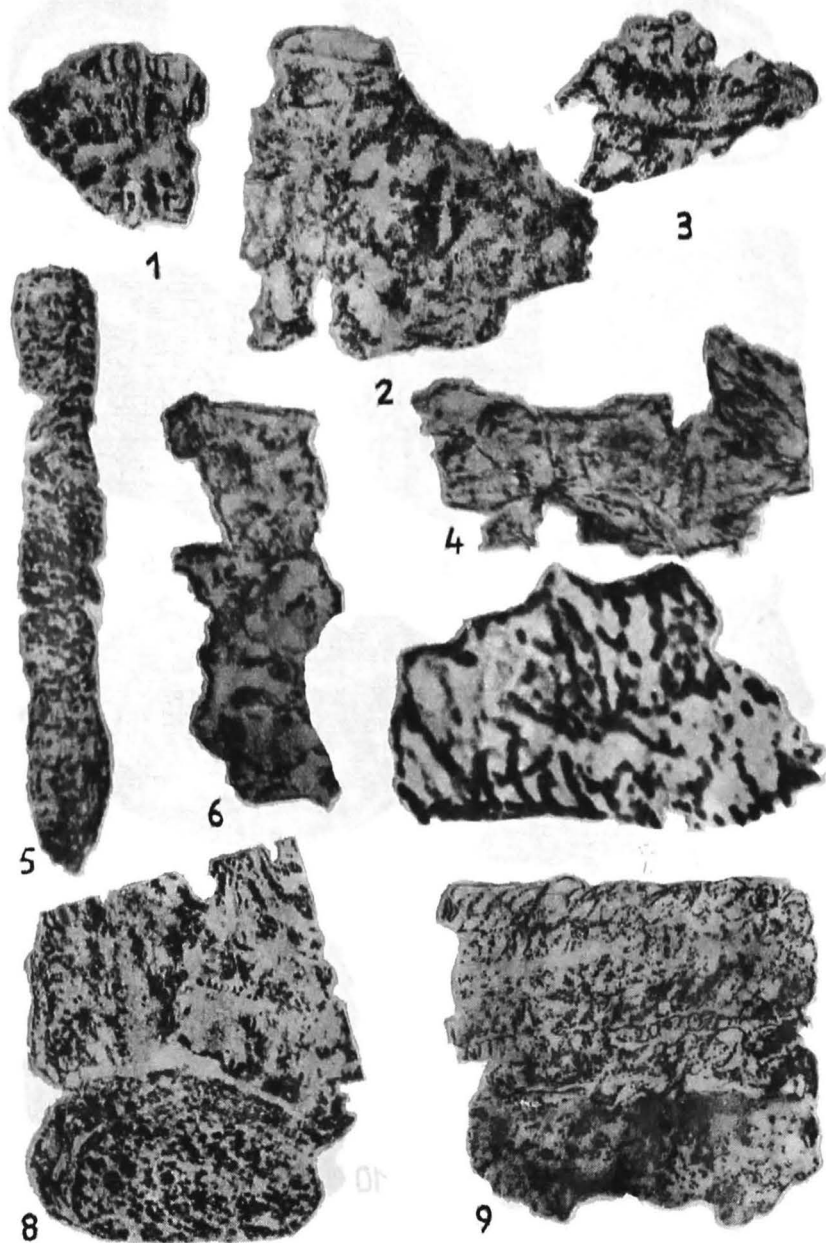

2b

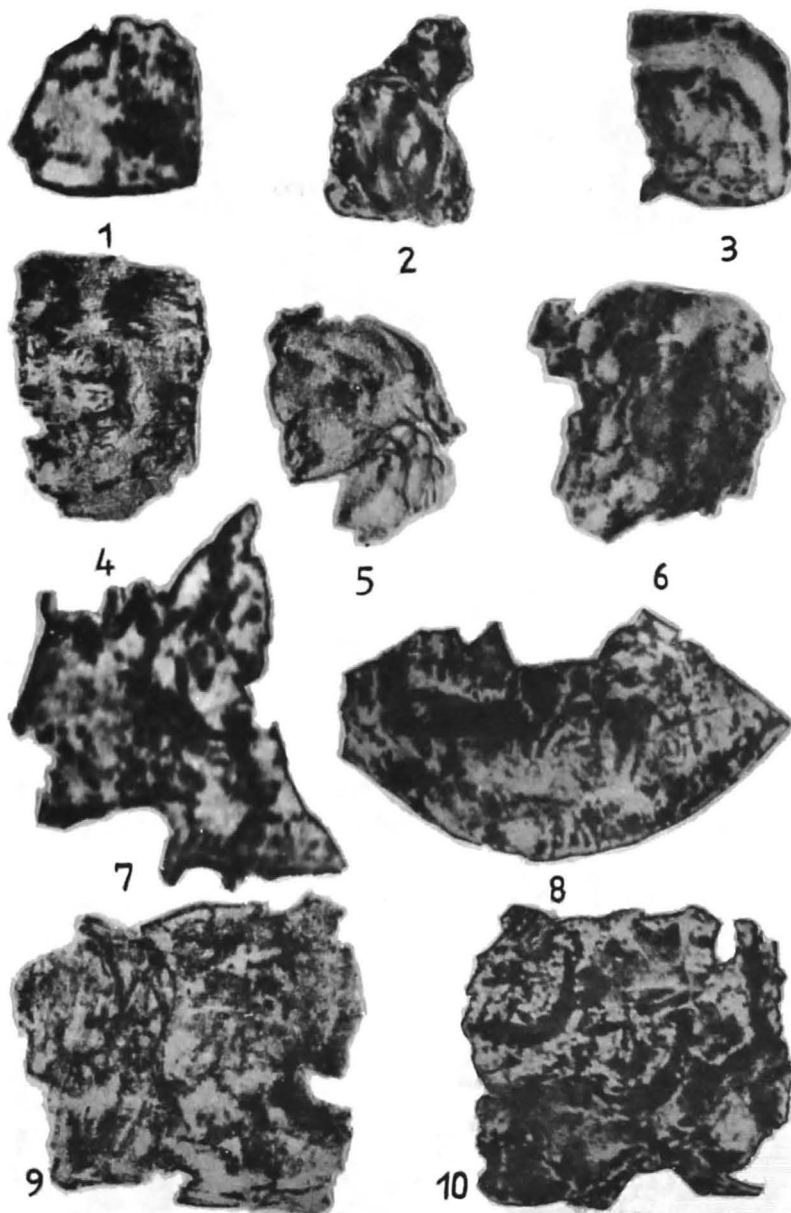

4b

PLANȘA LXXXVI. **Curteni.** Imagini și însemnări pe figurine (1, 2a, 2b, 3, 4a, 4b).

PLANȘA LXXXVII. Detalii ale decorului și însemnărilor de pe vase ceramice și obiecte de piatră descoperite la: **Dumbrava** (1, 3-7, 9), **Bunești-Averești** (2) și **Barboși-Galați** (8).

PLANȘA LXXXVIII. Detalii de pe vase ceramice și obiecte de piatră descoperite la: Dumbrava (1-7, 9, 10) și Polana (8).

I B 3 TEZAURE ȘI OBIECTE IZOLATE CU IMAGINI
TABEL SELECTIV

1	2	3	4	5	6	7										8													
Nr. crt.	Locul descoperirii	Tipul descoperirii	Locul depozitării	Locul publicării	Piese componente	Simboluri aniconice										Animale reale și fantastice													
						a	b	c	d	e	f	g	h	i	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	
i	Agighiol com. Nucarilor, jud. Tulcea	T.	MIRSR	D. Berciu, <i>Arta</i> , p. 33—76	Coif de argint	•				•			•	•				• • • •											•
					Cnemida nr. 1					•				•				•								• •		• •	
					Cnemida nr. 2																					•		• •	
					Aplice triunghiulare	•						•																	
					Aplice zoomorfe																								
					Vas în formă de cupă (situlă) 1	•				•				•				• •			•	•			•	•	•		•
					Cupa nr. 2	•						•						• •			•	•			•	•		•	•
					Aplice zoomorfe A ₁					•										•						•		• •	
					Aplicele A ₂ —A ₇	•						• • • • •															• • • • • •		
					Aplica nr. 8													• •					•						
					Aplicele B ₁ —B ₂													• •											
					Aplicele C ₁ —C ₂					• •				•					• •										

TEZAURE ȘI OBIECTE IZOLATE CU IMAGINI ȘI SIMBOLURI
TABEL SELECTIV

[illegible]

1	2	3	4	5	6	7										8													
2	Băiceni, com. Cucuteni, jud. Iași	T.	MIRSR	M. Petrescu Dimbovița și M. Dinu; în Dacia, N.S., XIX, 1975, p. 105—124	Coif de aur	●					●	●			●	●	?			●				●	●	●	●	●	●
					Brățară în spirală terminată cu capete zoomorfe								●		●	●	?			●							●	?	
					Colier de aur	●						?	?		●	●	?												
					Butoni			●		●		●																	
					Aplice triunghiulare					●		●																	
					Aplice frontale pentru cal			●	●							●													
					Aplică rectangulară pt. hățuri				●										●	?									
					Aplice pătrate 4			●		●						●		●											
					Buton circular C ₁			●		●					●														
					Buton circular C ₂			●								●													
3	Coțofenești com. Poiana Vărbilău jud. Prahova	D.I.	MIRSR	D. Berciu, Arta, p. 77—82	Coif de aur						●	●		●	●													●	
4	Porțile de Fier, jud. Mehedinți	D.I.	Institutul de artă, Detroit, S.U.A.	D. Berciu, Arta, p. 83—88	Coif de argint	●						●	●						●	?	●			●	●		?	●	
5	Porțile de Fier? jud. Mehedinți	D.I.	Metropolitan Museum, New York, S. S.U.A.	D. Berciu, Arta, p. 89—93	Cupă (situla)	●			●	●				●			●	●	?	?	●		●	●	●		?	●	
6	Medgidia, jud. Constanța	D.I.	MIRSR	D. Berciu, Arta, p. 18—32	„Sabie emblemă” de bronz																		●			●	●		
7	Craiova, jud. Dolj	T.	MIRSR	D. Berciu, Arta, p. 123—146	Aplice pătrate (4)	●										●													

https://biblioteca-digitala.ro

8										9										10										11										12										13																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																								
?	?	?																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																								

1	2	3	4	5	6	7										8																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																															
					Aplice în 3 colțuri (4+1) Aplice în două părți Aplice în două părți- variante Aplice dreptunghi- ulare aurite Aplice în formă de leu Aplice în formă de cap de cerb Aplică în formă de cap de taur Aplică frontală în formă de grifon Aplică frontală	•										•																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																															

1	2	3	4	5	6	7										8																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																			
12	Marca, com. Marca, jud. Sălaj	T.	Kunsthis- torisches Museum. Viena, Austria	R. Florescu, I. Miclea, <i>Tezaure transilvane</i> , p. 23—24	Torques de argint																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																														

	5	6	7										8										9										10	11	12	13
ria	R. Florescu, I. Miclea, <i>Tezaure transilvane</i> , p. 23—24	Torques de argint																																		sec. I f.e.n. — I e.n.
	L. Mărghită, <i>Tezaure</i> , p. 31—31	Fibule de argint Brățară plurispiralică																																		sec. I f.e.n. — I e.n.
	L. Mărghită, <i>Tezaure</i> , p. 33—34	Fibule falere Brățară plurispiralică																																		sec. I f.e.n. — I e.n.
	L. Mărghită, <i>Tezaure</i> , p. 41—45	Coliere din bară de argint Cataramă																																		sec. I f.e.n. — I e.n.
	L. Mărghită, <i>Tezaure</i> p. 52—53	Brățară de argint																																		sec. I f.e.n. — I e.n.
	L. Mărghită, <i>Tezaure</i> , p. 38	Cercei de argint																																		sec. I f.e.n. — I e.n.
	L. Mărghită, <i>Tezaure</i> , p. 54—55	Falera nr. 1 de argint Falera nr. 2 Disc nr. 1, 2, 3, și 4 de argint																																		sec. I f.e.n. — I e.n.
	L. Mărghită, <i>Tezaure</i> , p. 58—60	Fibulă de argint Aplică de argint																																		sec. I f.e.n. — I e.n.
	V. Teodorescu, V. Dupoi, I. Rizea Studii și comunicări, 1969, p. 101—109	Brățară fragmentară de argint																																		sec. I f.e.n. — sec. I e.n.

1	2	3	4	5	6	7														8			
21	Piatra Roșie, Boșorod, jud. Hunedoara	D.I.	Muzeul de istorie al Transilva- niei, Cluj- Napoca	C. Daicovițiu, <i>Piatra Roșie</i> , p. 117—119, fig. 37—38	Aplică de bronz cu chipul Bendidei (?)																		
22	Ocnita, jud. Vâlcea	D.I.	MIRSR	D. Berciu, <i>Buridava</i> , p. 100—101	Mască de bronz																		
23	Ocnita, jud. Vâlcea	D.I.	Muzeul de istorie, Rimnicu Vâlcea	D. Berciu, <i>Thraco-Dacica</i> , V, 1—2 1984, p. 84 și urm.	Pandativ de bronz în formă de lună Medalion de bronz				•					•				•	•				
24	Polovraci, jud. Gorj	D.I.	MIRSR	F. Marinescu, <i>SMMIM</i> , 10, 1977	Placă de bronz					•												•	•
25	Cindești, com. Dumbrăveni, jud. Vrancea	D.I.	Muzeul de istorie, Focșani	V. Bobi, Vran- cea, IV, 1981, p. 507—508 ; A.C. Florescu, M. Florescu, I, 1983, p. 85. St. ant. et arh., fig. 5/3	Fibulă de argint															•			
26	Mănăstioara-- Fitionești, jud. Vrancea	D.I.	Muzeul de istorie, Focșani	A.C. Florescu, M. Florescu, <i>op. cit.</i> , p. 85. fig. 5/6	Fibulă lingurită de argint	•						•											

8																9								10	11	12	12
																											i.e.n.
																											sec. I i.e.n.
																											sec. I i.e.n.
																											sec. II—I i.e.n.
																											sec. I e.n.
																											sec. I e.n.

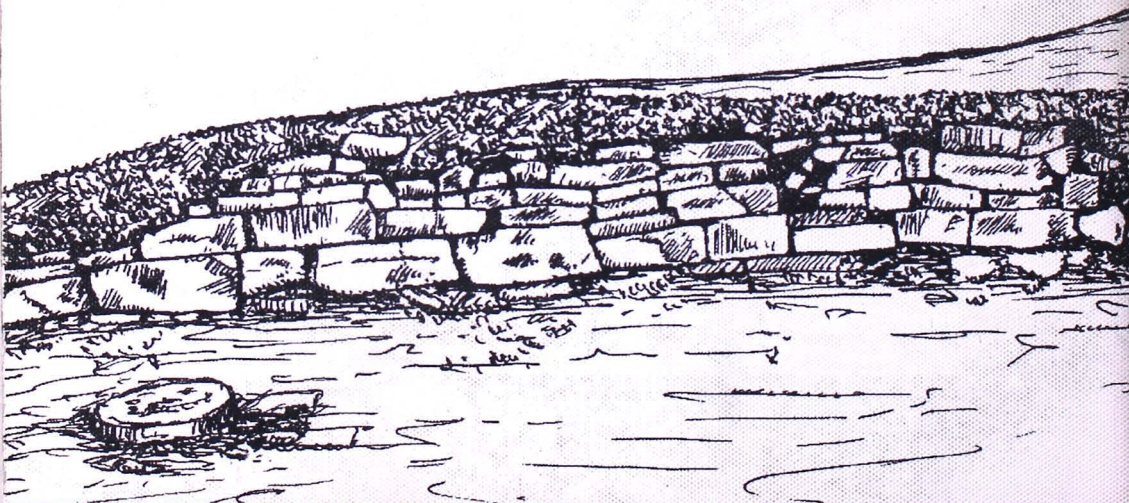
7. a) cerc; b) cruce; c) disc; d) glob; e) linii curbe; f) rozetă; g) triunghi; h) pătrat-romb; i) linii paralele
8. A — berbec; B — bovideu; C — cal; D — cerb; E — cline; F — grifon; G — ibex; H — iepure; I — I. J — mistreț; K — pasăre; L — pește; M — șarpe; N — țap; O — urs; P — capră; R — animal fantastic; S — câprioară; T — leu; U — balaur.

9. I — În picioare; II — Săzind; III — Călare; IV — Alte poziții.

Carte apărută cu sprijinul
FUNDAȚIEI SOROS PENTRU O SOCIETATE DESCHISĂ

7
Historien

ISBN 973-9149-50-2

Lei 7000